

Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)

HANNES GRANDITS

Hannes Grandits

Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)

Studije slučaja Bobovac i Lekenik

Prevela Barbara Dukić

Na naslovnici

Stara lekenička kuća u turopoljskom stilu

Fotografije iz SHBP (Sammlung Halpern 'Balkan Family' Projekt), Abteilung für
südosteuropäische Geschichte, Universität Graz)

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 7

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije

Projekt "Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediterskom kontekstu"

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

FF-press

Za izdavača

Prof. dr. sc. Damir Boras

Urednici

Prof. dr. sc. Drago Roksandić

Dr. sc. Marijeta Rajković Iveta

Recenzenti

Prof. dr. sc. Iskra Iveljić

Dr. sc. Nives Rittig-Beljak

Lektura

Dr. sc. Jadranka Brnčić

Dr. sc. Petra Kelemen

Računalni slog

Marko Maraković

Boris Bui

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Naklada

400 primjeraka

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

ISBN 978-953-175-429-3

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 827185

Rukopis je preveden uz potporu Štajerske pokrajinske vlade (Amt der steirischen Landesregierung)
Tiskanje ove knjige finansijski je pomogao Ogranak Matice Hrvatske Sisak.

Hannes Grandits

Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima
(18.-20. stoljeće)

 FF press
Zagreb, 2012.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati ni na koji način bez pisменог одобрења издавача и аутора.
Свако неовлашћено умноžавање подлијеže казненој одговорности.

Sadržaj

Hannes Grandits u hrvatskoj historiografiji i kulturnoj antropologiji (Urednički predgovor – Drago Roksandić i Marijeta Rajković Iveta)	7
Predgovor (Hannes Grandits)	13
I. UVOD	15
1. Uvodna objašnjenja.....	15
2. Prevladajući tip obitelji na istraživanom području	18
3. Teorijska razmišljanja o socijalnim promjenama.....	25
4. Metode i izvori	30
5. Skica istraživačkih koraka.....	32
II. RAZLIČITI SVJETOVI: LEKENIK I BOBOVAC	
PREDINDUSTRIJSKOM RAZDOBLJU	35
1. Sela i njihove okolice oko 1780. godine.....	35
2. Povijest naseljavanja Lekenika i Bobovca	41
3. Različiti oblici vladavine: feudalni sistem nasuprot vojnokrajiškom sistemu	45
4. Obitelji u Lekeniku i Bobovcu oko 1780. godine: njihov gospodarski i socijalni položaj	49
5. Obiteljsko običajno pravo i njegova pravna pozadina	83
III. DVJE BRZINE NA POČETKU PROCESA REORGANIZACIJE	
STAROG PORETKA (1848.-1945.)	87
1. Lekenik: slab i jaki u selu nakon ukidanja feudalizma	87
2. Bobovac: Kasno ukidanje vojnokrajiškoga sistema i reorganizacija obiteljskih gospodarstava	116
3. Lekenik i Bobovac izloženi demografskim promjenama	140
4. Kraj agrarne krize i gospodarski razvoj u Hrvatskoj do Drugoga svjetskog rata	150
5. Jak porast mobilnosti: doseljavanje i radna migracija	155
6. Nove vrijednosti, novi ciljevi... – škola, društva i politika	164
IV. SOCIJALISTIČKA INDUSTRIJALIZACIJA I UBRZANE	
SOCIJALNE PROMJENE (1945.-1965.)	177
1. Odlučujuća cenzura: Drugi svjetski rat i etabliranje poslijeratnoga socijalističkoga poretka	177
2. Agrarna reforma, kolektivizacija i napredno tehniziranje poljoprivrede.....	185
3. Nove mogućnosti zaposlenja	199
4. Odlazak u gradove.....	212
5. Utjecaj industrije na obiteljsku svakodnevnicu na selu	216
6. Komunistička politika obrazovanja i promjene vrijednosti kod mladih	221
7. Projekt stvaranja jugoslavstva nakon 1945. g.: Perspektive u svakodnevici	229
8. Obitelj u poslijeratnom razdoblju: između tradicije i prilagodbe na nove životne okolnosti	233

PREGLED DALJNJEG RAZVOJA	258
Arhivi i izvori	262
Literatura.....	263
Kazalo pojmov.....	283
Popis fotografija, karti, ilustracija i grafičkih prikaza.....	288
Popis tablica	289

Hannes Grandits u hrvatskoj historiografiji i kulturnoj antropologiji (Urednički predgovor)

Knjiga *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)* berlinsko-ga sveučilišnog profesora Hannesa Granditsa pojavljuje se u hrvatskom izdanju u suradnji Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije, napose projekta "Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu" i Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu kao 7. svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI.ⁱ Jedno i drugo iziskuje više pojašnjenja.

Ova monografija izvorno je nastala kao doktorska disertacija na Odsjeku za jugoistočnoeuropsku povijest Instituta za povijest Sveučilišta u Grazu 1996. godine, o čemu profesor Grandits podrobnije piše u svom predgovoru. Iste je godine u suradnji Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Jugoistočnoeuropskog instituta Srednjoeuropskog sveučilišta u Budimpešti i spomenutog gradačkog Odsjeka za jugoistočnoeuropsku povijest bio utemeljen Međunarodni projekt *Triplex Confinium*, a jedan od njegovih utemeljitelja bio je i Hannes Grandits.ⁱⁱ Prva projektna konferencija, realizirana u Budimpešti 21. i 22. ožujka 1997. godine, bila je posvećena temi *Microhistory of the Triplex Confinium*, a ključni istraživački prilog na tome skupu, "Familie und Gesellschaft in der Habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts", priopćili su kolege Karl Kaser i Hannes Grandits.ⁱⁱⁱ Već u tome radu bilo je moguće uočiti pristupe i metode kojima je na drugačiji način Hannes Grandits ostao privržen i u monografiji *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. stoljeće)*, kao što su povezivanje mikro i makro perspektiva, interdisciplinarna dinamika između socijalne historije i kulturne antropologije, korištenje kvantitativnih i kvalitativnih metoda itd. Zajednički im je i regionalni kontekst, s time što je u prvom slučaju riječ o habsburškoj vojnokrajiškoj rekonstrukciji tradicionalnih hrvatskih pokrajina, Like i Krbave, a u drugom slučaju o sisačkoj regiji, stvaranoj od sredine 18. stoljeća nadalje kao fenomen dugotrajne modernizacije hrvatskog društva, a istraživački propitanoj "odozdo", kroz komparativnohistorijske studije slučajâ sela Lekenik u Turopolju i Bobovac, u vojnokrajiškoj jurisdikciji do 1881. godine. Kolege Karl Kaser, Hannes Grandits i Siegfried Gruber zadužili su projekt *Triplex Confinium* i hrvatsku historiografiju kapitalnim istraživačkim djelom *Popis Like i Krbave 1712. godine: Obitelj, zemljишni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, dakle, i u ovom slučaju nastalom na razmeđima socijalne historije i kulturne antropologije s težištem na povijesti obitelji.^{iv}

ⁱ Izvorno je izdanje objavljeno na njemačkom jeziku: *Familie und sozialer Wandel im ländlichen Kroatien (18 – 20. Jahrhundert)*, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte – Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2002., 504 str.

ⁱⁱ Vidjeti: www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex.

ⁱⁱⁱ Vidjeti: Kaser, Karl; Grandits, Hannes, "Familie und Gesellschaft in der Habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts", u: Roksandić, Drago (ur.), *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers (Budapest, March 21-22, 1997)*, Institute on Southeastern Europe, Central European University, Budapest 1997, 27–68.

^{iv} Kaser, Karl; Grandits, Hannes; Gruber, Siegfried, *Popis Like i Krbave 1712. godine: Obitelj, zemljishni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", Zagreb 2003.

Prihvaćajući temeljne teorijske pretpostavke njemačke *Begriffsgeschichte* (povijest pojma), napose koncept *Sattelzeit*, koji omogućuje dugotrajno situiranje društvenih promjena modernizacijske naravi u perspektivi od sredine 18. stoljeća do suvremenog doba, Hannes Grandits je na ezigemplaran način propitao društvene promjene u Hrvatskoj, fokusirajući se na dva seoska naselja u sisačkoj okolici, jedno, Lekenik, u civilnoj, a drugo, Bobovac, u vojnokrajiskoj jurisdikciji do kasnoga 19. stoljeća. Međutim, u oba slučaja izbjegavao je predočavati fenomene koji su ga zanimali na razini seoskih statističkih prosjeka ili uopćenih narativnih izvođenja, a sustavno je “dekonstruirao” distinkтивne situacije i procese do obiteljske razine, a u slučajevima kada je mogao koristiti i metode oralne historije i do razine individualizacije iskustva društvenih promjena.

Ova monografija, dakako, nije napisana s ciljem da objasni sve što se u hrvatskim selima zbivalo od sredine 18. stoljeća do suvremenog doba. Njezin je cilj, s jedne strane, egzaktno dokumentirati i interpretirati što se s time u vezi zbilo u dva distinktivna, a kontekstualno povezana slučaja (Lekenik vs. Sisak i Bobovac vs. Sisak), a, s druge strane, postaviti problem modelskog uopćanja problema istraživanja dugotrajnih modernizacijskih promjena u hrvatskom društvu imajući na umu elemenarnu činjenicu da je modernizacija hrvatskog društva slučaj *multiple modernities* (mnogostruka modernost). Naime, drugačije se modernizira banska Hrvatska nego Hrvatska Vojna krajina, da ne spominjemo Dalmaciju, s treće strane ili Istru, s četvrte strane. Međutim, drugačije se modernizira Zagrebačka županija nego Hrvatsko Primorje, da se spominjemo poseban slučaj Rijeke. Brojni su i daljni subregionalni varijeteti s time u vezi, kao što su značajne i razlike historijskodemografske, rodopovjesne i, *last but not least*, ekohistorijske provenijencije. S tog je stajališta ova knjiga dragocjen doprinos dalnjem razvoju pristupâ i metoda imanentnih projektu *Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu*.

Ova je monografija vrlo važna i kao doprinos razvitku hrvatske etnologije i kulturne antropologije. Istaknut ćemo svega nekoliko karakterističnih vidova tih doprinosa. Hannes Grandits ističe: “Glavni cilj ove knjige jest prikazati hrvatski seoski život sa svim njegovim posebnostima i običnostima, prije svega njegov povijesni razvoj. U središtu stoje sami ljudi: njihov doživljaj, njihova interpretacija i njihovo tumačenje društvenih odnosa i promjena. Stoga će njihova perspektiva, gdje je god to moguće, imati prednost” (str. 11). Koristeći emsku perspektivu, dakle, zabilježene intervjuje samih Bobovčana i Lekeničana, autor nastoji holistički i interdisciplinarno prikazati život „malih, običnih ljudi“, kako ih se inače naziva u historijskoj znanosti, a sve „kroz nužnu analizu strukture socijalnih, ekonomskih i kulturnih uvjeta u kojima su ljudi djelovali“ (Isto). I pri tom on nije „odustao od ambicije da osim specifičnosti dviju seoskih zajednica, istraži i „karakteristike socijalno-povijesnog razvoja seoskog života u Hrvatskoj uopće“.

U Hrvatskoj su još uvijek rijetke knjige poput ove koje „umrežavaju“ više znanstvenih disciplina i istraživački pouzdano, utemeljeno se kreću na više područja istraživanja (povijest svakodnevice, povijest obitelji, rodna povijest, gospodarska povijest, povijest društvene pokretljivosti, „ženska povijest“ itd). U središtu su njegove pozornosti lokalne historije Lekenika i Bobovca. Fascinira lakoća s kojom, s jedne strane, koristi brojne arhivalije različitih provenijencija, mnogobrojne statističke i napose historijskodemografske obavijesti, ali, s treće strane, tehnike intervjuja prema obrascima suvremene oralne historije. Vrlo su upečatljivi fragmenti življene svakodnevice seljaka, muškaraca i žena, kmetova i krajišnika, slugu, ali i obrtnika te pripadnika viših slojeva, poput plemeća itd. Upečatljiva je i njegova

interpretacija dinamike društvenih odnosa unutar pojedinih zajednica, ali i preko njihovih granica.

Posebna su odlika njegova, mogli bismo reći, dvodimenzionalna komparativna izvođenja, tj. „vodoravna“ između Lekenika i Bobovca te „okomita“, u hrvatskim makrokontekstima. Svaki navedeni mikrokontekst, dakle, dodatnim teorijskim i metodskim izvođenjima nastoji staviti u hrvatski makrokontekst, pa i kontekste Srednje i Jugoistočne Europe. Time se broj „umreženih“ pristupa i metoda u više područja istraživanja povećava, što omogućuje, primjerice, spretno povezivanje fenomena vojne povijesti i povijesti svakodnevice. Interpretacijski integrirani iskazi osobnih i obiteljskih (pri)povijesti, koji se protežu od zadnje četvrtine 18. stoljeća do šezdesetih godina 20. stoljeća, ocrtavaju primjere promjena koje su se zbivale tijekom „demografske tranzicije“ u obiteljskoj i seoskoj svakodnevici kroz više generacija.

Na tlu današnje Republike Hrvatske, tijekom posljednjih pola tisućljeća, često su se mijenjale granice, društveni poreci, pravni ustroji, napose mijenjale demografske „slike“ s raznih stajališta itd. Svaka druga „vlast“ kao i svaka nova skupina doseljenika donosile su novu kulturu, običaje i svakodnevne prakse. Sinergijski učinci tih susljedičnih promjena, k tome, u dugotrajnom modernizacijskom kontekstu, stvorili su suvremeno hrvatsko društvo, integrirano više nego ikada u svojoj modernoj povijesti, ali ipak i dalje prepoznatljivo u svojim nerijetko „malim razlikama“. Sto vrijedi za društvo, još više vrijedi za ljude kao pojedince s njihovim lokalnim i subregionalnim različitostima. Razlike u svakodnevici, vrijednosnim normama, običajnim praksama u seoskim kulturama između bivšeg „feudalnog sela“ Lekenika i bivšeg „krajiškog sela“ Bobovca počele su se smanjivati ukidanjem Vojne krajine i njenim sjedinjenjem s banskom Hrvatskom i Slavonijom. Tradicionalne kulturne strategije, koje se očituju u ponašanjima, podjeli rodnih uloga, obiteljskim povezanostima, održive u lokalnim, seoskim uvjetima života, nužno su se modificirale pa i osjetnije mijenjale u suočavanjima s novim realnostima svakodnevice, bilo da je riječ o muškarcima ili ženama. Stoga dijakronijskim pristupom, koji je često i sustavno primjenjivan u ovoj knjizi, dobivamo uvide u načine život u različitim tipovima društva, državnih poredaka, društveno-gospodarskih sustava itd.

Velik broj vrela na kojima se temelji ova knjiga sakupio je poznati američki etnolog i stručnjak za Jugoistočnu Europu Joel M. Halpern, s University of Massachusetts, koji je „sa svojim timom iz bivše Jugoslavije (hrvatskim, srpskim, bosanskim itd. suradnicima; povjesničarima, sociolozima, etnolozima) u 1960-im godinama vodio opširno terensko istraživanje na različitim područjima Jugoslavije, posebno intenzivno u Lekeniku i Bobovcu gdje je skupina Halpernovih suradnika radila od 1961. do 1962. godine. U tim istraživanjima Halpern i njegov tim prikupili su mnoštvo dragocjene građe o selima i njihovom stanovništvu“ (str. 19-20). Pretražujući Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu o ovim dvama selima saznali smo da se dio Halpernovе građe čuva i u njemu, a uspoređujući rukopis kojim su pisane bilješke na građi, otkrili smo da je jedan od Halpernovih suradnika u prikupljanju građe bio i etnolog Andrija Stojanović, viši stručni suradnik na Odsjeku od 1961. do 1980. godine.^v

^v Rukopis se čuva u Arhivu Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u zbirci pod nazivom: *Zapis i terenskih istraživanja u ... Lekeniku i Bobovcu (kod Sunje) ... koje je proveo J. Halpern (USA- 1962. g.)* (Broj: I-4/192-200).

Ratne godine su Hannesa Granditsa spriječile da u završnoj fazi rada provede sva planirana arhivska i terenska istraživanja, kao što to sam kaže. Već i zbog toga, ali prije svega zbog obilja dragocjenih raznovrsnih poticaja koje čitatelj stjeće čitajući ovu knjigu, nadamo se da će ovo hrvatsko izdanje biti poticaj i polazište hrvatskim stručnjacima i znanstvenicima za daljnja istraživanja, ali i „običnim“ ljudima iz lokalnih zajednica da i sami kao akteri sudjeluju u stvaranju kulture sjećanja koja će biti jedno od najpouzdanijih uporišta za kritičke, znanstvene pristupe sve složenijim promjena s kojima se i dalje suočava hrvatsko društvo.^{vi}

Antun Radić, jedan od osnivača etnologije u Hrvatskoj, sisačkog je porijekla. Točnije, rođen je u obližnjem selu Trebarjevo Desno 1868. godine.^{vii} Međutim, sisačko područje u današnjem značenju tog pojma (sisačka Posavina, Donje Pokuplje, Banovina/Banija, Moslavina itd.), na žalost, oskudno je istraženo etnološki i antropološki, a stanje nije mnogo bolje ni u historiografiji. Stoga se s punim pravom možemo zahvaliti Hannesu Granditsu na ovome istraživačkom doprinosu koji može imati više-strike učinke u društvenim i humanističkim istraživanjima u Hrvatskoj, uključujući i regionalne. Nadamo se da oni neće izostati ni u budućnosti. Potpisani Marijeta Rajković Iveta i Drago Roksandić, urednici i redaktori prijevoda, sisačkog su porijekla, prva iz Siska, a drugi s Banije/Banovine. Ne možemo ne izraziti zadovoljstvo što smo sudionici ovog projekta, hrvatskog izdanja knjige kolege Hannesa Granditsa.

Na kraju treba istaći da je prof. dr. sc. Hannes Grandits, koji je danas predstojnik Katedre za povijest Jugoistočne Europe Instituta za povijest Filozofskog fakulteta i na berlinskom Humboldtovu sveučilištu, dakle, koji svojim prestižnim akademskim statusom – da ne govorimo o njegovoj akademskoj produkciji i djelatnostima (vidjeti „Bilješku o piscu“) – može, nadajmo se, nastaviti doprinositi istraživanjima na kojima se znanstveno i oblikovao, na koncu konca, kao član hrvatske akademske zajednice. Njegovo hrvatsko gradiščansko porijeklo, kao i višestrana radna, kolegijalna i prijateljska umreženost u Hrvatskoj, čine hrvatsko izdanje ove knjige samo jednim dodatnim poticajem za daljnju suradnju.

Knjigu je prevela na hrvatski gospođa Barbara Dukić iz Graza, a redakturu prijevoda na temelju višekratnih recenzentskih konzultacija napravili su prof. dr. sc. Drago Roksandić i dr. sc. Marijeta Rajković Iveta. Važan je i doprinos – ističemo ga sa zahvalnošću – lektorka dr. sc. Petre Kelemen i dr. sc. Jadranke Brnčić. Sve su intervencije u hrvatskom prijevodu usuglašene s profesorom Granditsem, tako da se ovo izdanje može smatrati i autorski izvornim izdanjem. Na tome smo mu vrlo zahvalni te s dodatnim osjećajem sigurnosti predajemo ovu knjigu hrvatskim čitateljima.

Hrvatski prijevod recenzentski su ocijenile prof. dr. sc. Iskra Iveljić i dr. sc. dr. sc. Nives Rittig-Beljak. Izuzetno cijenimo njihove ocjene i sugestije.

Dužnu zahvalnost srdačno dugujemo i FF-pressu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, kolegi Borisu Buiu i suradnicima na strpljivoj i postojanoj suradnji.

^{vi} U slučaju Bobovca, mogu im također pomoći podaci iz spomenutog Arhiva Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju pohranjeni u *Upitnicama Etnološkog atlasa*. Zapisivačica Mira Tomić, koja je u prvom svesku navedena kao Mirjana, zapisala je 1969. godine odgovore na 157 tema iz materijalne, društvene i duhovne kulture Bobovca. Signatura lokaliteta Bobovac je EH 231. Prvi svezak ima inv. br. 1561, drugi 864, treći 211 i četvrti 83.

^{vii} Njegova *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* (Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena., Knj. 2., Zagreb, 1897.) neupitno je i danas jedan od ključnih dokumenata, ali i uporišta u razvoju hrvatske etnologije.

Ovo su izdanje novčano poduprli Ogranak Matice hrvatske Sisak te napose Štajerska pokrajinska vlada (*Amt der steierischen Landesregierung*). Izražavamo im posebnu zahvalnost.

U Zagrebu, 18. studenog 2012. godine

Urednici

Prof. dr. sc. Drago Roksandić
i
Dr. sc. Marijeta Rajković Iveta

Predgovor

Istraživanje teme ove knjige od početka je bilo uvjetovano mojom radoznalošću o povijesnoj pozadini i socijalnoj logici seoske svakodnevice u Hrvatskoj. Većina stanovništva u Hrvatskoj do duboko u 20. stoljeće živjela je u seoskom okruženju. Moj interes bili su materijalni i kulturni temelji na kojima je stanovništvo s područja Lekenika i Bobovca organiziralo svoj život. Posebice su me zanimali oblici obiteljskog života – jedno od glavnih područja svakodnevnog organiziranja života, kao i na koji su način sami ljudi vidjeli i ocjenjivali organiziranje svog života i doživljavali promjene.

Nastanku ove knjige pogodovala je vrlo ugodna suradnja. Knjiga je, naime, rezultat višegodišnjeg istraživanja koje sam imao zadovoljstvo ostvariti u okviru projekta «Balkanska obitelj» («Balkanfamilie»), što ga je financirala Austrijska zaklada za promicanje znanstvenog istraživanja (Fond zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung = FWF). Voditelji projekta bili su Karl Kaser (Sveučilište u Grazu) i Michael Mitterauer (Sveučilište u Beču). Oni ne samo da su napisali ključne radove u okviru povijesnog istraživanja obitelji u Europi, nego su uvelike doprinijeli i mom istraživanju. Siegfried Gruber i Peter Teibenbacher surađivali su na projektu na povijesno-demografskim pitanjima.

Na samom početku mog istraživačkog projekta dogodila se vrlo povoljna konstelacija. Kada je, naime, početkom 1993. godine etnolog i stručnjak za jugoistočnu Europu Joel M. Halpern (University of Massachusetts) nekoliko mjeseci gostovao, odnosno bio jedan od voditelja projekta na Odsjeku za povijest jugoistočne Europe sveučilišta u Grazu, surađujući s njim, opširno sam se upoznao s materijalima koje je on sa svojim suradnicima prikupljao u dugogodišnjim terenskim istraživanjima u seoskim područjima nekoliko tadašnjih republika bivše Jugoslavije. Za pojedina hrvatska sela ti su materijali, uz mnogobrojne intervjuve i autobiografije, sadržavali i široku paletu drugih informacija. Do tada su oni jedva korišteni u znanstvene svrhe. U ostvarivanju moje nakane podupirao me Halpern. Usko surađujući s njim, naposljetku sam započeo s istraživanjem zapisa terenskih istraživanja (ponajprije u Grazu, a potom kod Halperna u SAD-u). Polazeći od te baze, uslijedio je dugogodišnji rad: istraživanje arhivske građe i studiozno čitanje literature o odabranim selima Lekenik i Bobovac. U arhivima Zagreba i Beča, na redovnim putovanjima u Hrvatsku, u bezbrojnim razgovorima s tamošnjim kolegicama i kolegama, kao i boravkom u oba istraživana sela stvoreni su temelji ove knjige. Godine 1996. moja je disertacija dovršena. Ona predstavlja detaljnu interpretaciju svih prikupljenih podataka.

U radu su mi svojim korisnim uputama uvelike pomogli mnogobrojni prijatelji i kolege. Srdačno im zahvaljujem. Posebice zahvaljujem Joelu Halpernu za znanstvenu i prijateljsku potporu tijekom istraživanja. Za vrijedne savjete koje sam dobio nakon čitanja koncepta, odnosno rukopisa ove knjige zahvaljujem i Siegfriedu Gruberu, Karlu Kaseru i posebice Carolini Leutloff.

U srpnju 2002. godine.

Prof. dr. sc. Hannes Grandits

I. Uvod

1. Uvodna objašnjenja

Prostori i vremena

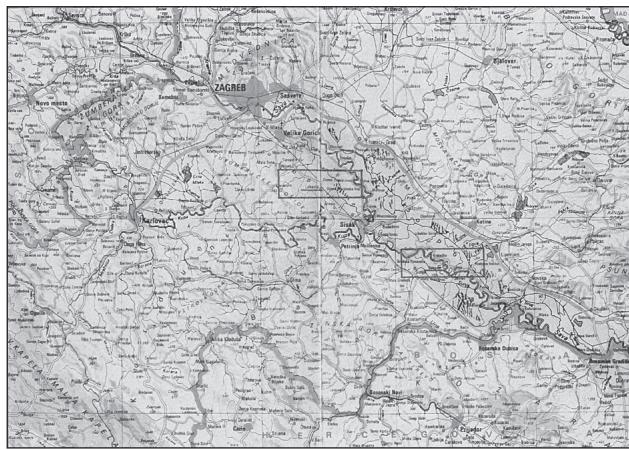
Povijesna razmatranja ove knjige započinju u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća. U njihovu su središtu dva hrvatska sela i primjerna obrada životnih odnosa tamošnjeg stanovništva u vremenskom rasponu od gotovo 200 godina.

Prvo selo, Lekenik, smješteno je tridesetak km južno od Zagreba – u 18. stoljeću još na području civilne Hrvatske (vidi na karti br. 1 geografski položaj u sadašnjem okruženju). Krajem 18. st. Lekenik je jednim dijelom pripadao vlastelinstvu Želin-Čiće u vlasništvu obitelji Erdödy, a drugim dijelom plemenitoj općini Turopolje. Drugo selo, Bobovac, smješteno je tridesetak km južno od Lekenika, a u 18. stoljeću se nalazilo na području Vojne krajine (vidi Kartu br. 1 za sadašnji geografski položaj). Točnije rečeno, Bobovac je tada pripadao Hrastovačkoj kompaniji 2. Banske pukovnije (2. Banska pukovnija nalazi se na Karti 2 pod br. 11).

Kraljevina Hrvatska i Slavonija u to je vrijeme već duže bila podijeljena na dvije upravne jedinice.¹ Polovina teritorija – civilna Hrvatska i civilna Slavonija – državno-pravno je bila povezana s Ugarskom, dok je druga polovina – hrvatsko-slavonska Vojna krajina – bila pod upravom bečkog Dvorskoga ratnog vijeća.

Kao rezultat stoljetnih sukoba između Habsburškog i Osmanskog Carstva društva su na ta dva područja funkcionalala prema različitim odrednicama. Dok je seosko stanovništvo s područja civilne Hrvatske i Slavonije bilo većinom u podložničkom odnosu prema feudalcima, stanovnici s područja Vojne krajine su kao slobodni seljaci imali privilegiran status, za koji su zauzvrat, u okviru isključivo vojnoga društvenog uređenja, morali služiti vojnu službu.

Tako su se životne okolnosti stanovništva u civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini uvelike razlikovali. Unatoč tomu postojale su i sličnosti, kao primjerice vrlo slična poljoprivredna podloga. Posebice su velike bile sličnosti i u sastavu seoskih obitelji. Često su imale složenu strukturu i nerijetko su se sastojale od većeg broja članova.

Karta 1: Područje između Zagreba i bosanske granice (kraj 20. st.)

¹ Dalmacija, treći povijesni dio današnje Hrvatske, u to je vrijeme, tj. do 1797. godine pripadala većim dijelom Mletačkoj Republici, odnosno, u svom južnom dijelu Dubrovačkoj Republici (tj. do 1808. godine). Dalmacija nije predmet razmatranja ove knjige.

Pod pojmom zadruga² taj je oblik obitelji, već tijekom 19. st. te kasnije u 20. st., izazvao zanimanje, posebice pravnika, političara, povjesničara, folklorista i etnologa.

Naše istraživanje započinje u posljednjoj četvrtini 18. st. usporedbom socijalnih struktura obaju sela s osvrtom na pozadinu njihova razvitka, kao i razmatranjem njihovoga ekološkog okvira. Razmotrit će se i seoski život i struktura obitelji u Lekeniku i Bobovcu u vremenskom razdoblju od gotovo dva stoljeća: od ukidanja feudalizma, preko raspada Vojne krajine i njenog pripojenja teritoriju civilne Hrvatske i Slavonije, sloma Austro-Ugarske Monarhije, nastanka Jugoslavije, međuratnog razdoblja, preko Drugoga svjetskog rata i fašističke države NDH do perioda poslijeratne komunističke Jugoslavije. Kraj istraživanja obuhvaća 1960-e godine, kada su i Lekenik i Bobovac pripali upravnoj općini Sisak.

Karta 2: Civilna Hrvatska i civilna Slavonija kao i hrvatsko-slavonska Vojna krajina krajem 18. st.³

Ciljevi i namjere

Povijest Lekenika i Bobovca oblikovana je i obilježena procesima socijalnih promjena. Ponekad su se te promjene odvijale postupno tijekom dužega vremen-skog perioda i kao takve se kod stanovništva nisu posebice očitovale. Ponekad su,

² Pojam zadruga je izraz koji je u pravnim i znanstvenim raspravama postao uobičajen u drugoj polovici 19. st. Tada se upotrebljavao i njemački izraz *Hauskommunion*. U svakodnevici područja kojim se bavi ova knjiga stanovništvo je te pojmove jedva poznavalo. Više se govorilo o «kući».

³ Obrađena karta. Vidi: Valentić Mirko. (1971). «Vojna krajina». U: *Enciklopedija Jugoslavije*. Sv. 8. 526.

pak, te promjene bile iznenadne i dramatične. Uvođenjem socijalističkoga društvenoga poretka nakon Drugoga svjetskog rata započela je faza specifične socijalne transformacije. Ali i promjene prije preustroja poretka u socijalistički bile su u izvjesnom vremenu toliko temeljite da su u sela uvijek donosile nove životne realnosti. Takav razvoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – znači daleko prije socijalističke modernizacije – uvelike se odrazio na životne prilike ljudi u Lekeniku i Bobovcu. Takozvana „demografska tranzicija“ rezultirala je golemlim porastom broja stanovništva, cjepljanjem zemljišta povećanom diobom kućanstava ili porastom broja obitelji bez zemlje.

Glavni cilj ove knjige jest vjerno prikazati hrvatski seoski život sa svim njegovim posebnostima i običnostima, prije svega njegov povijesni razvoj. U središtu stoje sami ljudi: njihov doživljaj, njihova interpretacija i njihovo tumačenje društvenih odnosa i promjena. Stoga će njihova perspektiva, gdje je god to moguće, imati prednost. Vjeran prikaz životnih svjetova obaju sela ne iziskuje samo analizu subjektivnih perspektiva (zbog ograničenih izvora one, su posebice u prvoj polovici knjige, bile zapostavljene), nego i nužnu analizu strukture socijalnih, ekonomskih i kulturnih uvjeta u kojima su ljudi djelovali. Knjiga će u igri razmještene strukturi s jedne strane i njihova subjektivna zapažanja i interpretacije s druge strane, pokušati pojasniti društvene procese promjena.

Središte razmatranja bit će obiteljski život. Dugo vremena obitelji nisu bile samo najuža srž socijalne organizacije života, već, u seoskim obiteljskim gospodarstvima, i temeljne zajednice rada. Sam početak knjige sadrži pokušaj rekonstruiranja dominirajuće obiteljske strukture iz posljednje četvrtine 18. st. U dalnjem slijedu pobliže će se razmatrati procesi i uzroci njihovih katkada korjenitih promjena.

S tim u svezi istraživat će se kulturni koncepti na koje se orijentirala organizacija obitelji. Povijesno istraživanje obitelji pokazuje da su kulturni koncepti njene organizacije u seoskim društvima, unatoč strukturalnim promjenama, duže vrijeme uspjeli ostati relativno stabilni. To se posebice odnosi na kulturne norme obiteljske sreće i podjele uloga unutar obitelji. Istovremeno, prouzrokovano promjenljivim socijalnim odnosima ta kulturna pravila podliježu i procesu transformacije. Za ovo istraživanje od osobite su važnosti dodatne spoznaje o tom izmjeničnom odnosu socijalnog i kulturnog.

Reprezentativnost i usporedba

Prije pisanja ove knjige intenzivno sam se pozabavio pitanjem u kojoj su mjeri ovdje istražena lokalna društva tipična ili netipična za povijesni i društveni razvitak hrvatskih područja. Ubrzo sam shvatio da je, naravno, nemoguće u okviru samo jednog rada, koncipirana kao lokalno i detaljno povijesno istraživanje, istražiti sve regionalne i lokalne disparitete unutar hrvatsko-slavonskog područja. Zbog raznih čimbenika: ekoloških, klimatskih, gospodarskih i ostalih, regionalne razlike unutar same Hrvatske bile su katkad prilično velike.

Ipak nisam odustao od ambicije da, osim specifičnosti dviju seoskih zajednica, istražim i karakteristike socijalno-povijesnoga razvoja seoskog života u Hrvatskoj uopće. To je bio jedan od razloga što osnovu rada čini primjena komparativne analize.

Temeljni princip rada je napisljetu postao stalno uspoređivanje različitih ili sličnih razvoja u oba, prostorno ne odviše udaljena sela, i tek potom donošenje općenitih zaključaka. Uvijek se nastojalo utvrditi jesu li istovremeni slični utjecaji

izvana ili preorientacija u samim seoskim društvima imali slične posljedice. Kao što se pokazalo, to je često bio slučaj. Ponekad i ne. Tako je primjerice politika socijalističke industrijalizacije nakon Drugoga svjetskog rata donijela Lekeniku postojan porast stanovništva, koje je dijelom svakodnevno putovalo na posao u susjedna industrijska središta. Nasuprot tomu u istom razdoblju iz Bobovca je sve učestalije iseljavanje mladih obitelji. Moglo bi se navesti još niz primjera.

Svjesnom primjenom komparatističkog pristupa često su se prepoznale različite varijante razvoja. Tim se pristupom, naime, nije u potpunosti riješila problematika reprezentativnosti ili specifičnosti seoskog razvoja, ali su se njegovom primjenom proširele mogućnosti uvida u spektar socijalnih promjena u seoskoj Hrvatskoj.

Odluka o komparatističkoj analizi dvaju seoskih konteksta prije svega je nosena mišlu da su u Hrvatskoj i Slavoniji stoljećima vladala dva temeljno različita sustava organizacije vladavine i društva. Kao što je na početku napomenuto, otprilike polovina područja Hrvatske i Slavonije organizirana je po feudalnom društvenom principu civilne Hrvatske i civilne Slavonije, a druga polovina po uređenju Vojne krajine. Iako sustavi organizacije feudalne vlasti i vojnokrajiškog uređenja nisu bili regionalno jedinstveni, Lekenik i Bobovac ipak na neki način predstavljaju oba sustava povijesno-društvene organizacije, kao i putove njihovih promjena i modernizacije.

2. Prevladajući tip obitelji na istraživanom području

Temeljni običajno-pravni principi obiteljskog života u Hrvatskoj

Već u drugoj polovici 19. st. započelo je intenzivno zanimanje za pitanja organizacije obitelji u hrvatskim selima. To je zanimanje proizašlo iz masovnih dioba zadruga – kako su se tada nazivala velika složena kućanstva – koje su predstavljale znatan socijalni problem. Kontroverzne su se rasprave vodile između pristaša zakonskog očuvanja složenih kućanstava, smatrаниma zaštitom od socijalnog osiromašenja, i njihovih protivnika koji su «svladavanje» tog «arhaičkog» sustava vidjeli kao pozitivan razvoj prema modernoj budućnosti.⁴ Iz tog vremena potječu prve sve brojnije etnografske i pravne studije o obiteljskom životu u hrvatskim selima.⁵

Jedno od prvih empirijski utemeljenih istraživanja nastalo je u 1860/70-im godinama na inicijativu povjesničara i pravnika Baltazara Bogišića.⁶ On je izradio prvi zbornik o tadašnjem obiteljskom običajnom pravu na području južnoslavenskih zemalja Habsburške Monarhije, kao i graničnih južnoslavenskih područja. Pregledani materijali za mnoga istraživana hrvatska područja pokazuju kako je to razdoblje prijelomno, odnosno, da počinje sve ubrzaniji proces promjena u, do tada prividno relativno stabilnoj, običajno-pravnoj praksi.

⁴ Radi pregleda ove rasprave vidi: Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge (do 1881.)*. Zagreb. 123-200.

⁵ Vidi: Utiešenović Ognjeslav. (1859). *Hauskommunionen der Südslaven. Eine Denkschrift zur Beleuchtung der volkstümlichen Acker- und Familienverfassung des serbischen und kroatischen Volkes*. Wien.; Haf. (1862). *Nekoliko spisah o pučkoj zadruzi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb; Ivić Mato. (1874). *Die Hauskommunion, eine Denkschrift*. Semlin.; Vežić M. (1880). *Zakoni i naredbe o zadružah u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb.; Strohal Ivan. (1907). *Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb.

⁶ Bogišić Baltazar. (1874). *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*. Zagreb.

Većina provedenih istraživanja o zadrugama uglavnom se bavila tim razdobljem promjena na prijelazu iz 19. u 20. st.,⁷ te promjenama u 1930-im godinama.⁸ Svakodnevica u velikim, složenim kućanstvima postala je u socijalističkom periodu također predmet zanimljivih, uglavnom etnografskih istraživanja.⁹ Pritom je nastao niz vrlo vrijednih radova koji su opisali kulturne temeljne principe «tradicionalnog» poretka i unutarobiteljskih podjela uloga.¹⁰ Tijekom rada osvrnut ćemo se na mnoga od tih istraživanja.¹¹ Za Hrvatsku doduše, osim par zamjetnih iznimki,¹²

⁷ Kao jednu od najzanimljivijih usporednih studija o uvjetima seoskog obiteljskog života u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji između 1848. i 1918. vidi: Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848-1918*. Zagreb. Vidi i značajan rad: Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge (do 1881)*. Zagreb.

⁸ Ovdje posebice treba spomenuti rad V. Erlich. (1966). *Family in Transition. A study of 300 Yugoslav Villages*. Princeton; V. Stein Erlich. (1971). *Jugoslavenska porodica u transformaciji : studija u tri stotine sela*. Zagreb. Liber. Od osobitog su značaja radovi Rudolfa Bićanića, npr. Bićanić Rudolf. (1936). *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevinama*. Zagreb. U 1930-im godinama u Hrvatskoj je radio i američki etnolog P. Mosely. Vidi: Mosley Philip. (1943). «Adaption For Survival. The Varžić zadruga». U: *Slavonic and East European Review*. XXI. 147-173. (Reprint 1976 u: Byrnes R. *The Zadruga*. Notre Dame, London. 31-57).

⁹ Posebice vidi radeve sljedećih autora koji su se opširno pozabavili pitanjima tradicijskog života u Hrvatskoj: Rithman-Auguštin Dunja. (1987). *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb.; First-Dilić Ruža. (1981). *Seoska porodica danas. Kontinuitet i promjene*. Zagreb.; Čulinović-Konstantinović Vesna. (1974). «Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske». U: *Sociologija sela*. Sv.12, 43. 101-114; Gavazzi Milovan. (1960). *Seljačke obiteljske zadruge*. Zagreb. Vidi i u Zagrebu izdan časopis *Sociologija sela*, koji se nakon Drugoga svjetskog rata intenzivno bavio promjenama seoskog života i često izdavao priloge o obitelji u «socijalističkoj» Hrvatskoj.

¹⁰ Prije svega treba navesti etnološki časopis *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* koji je već 1896. godine počeo izlaziti u Zagrebu i u kojem se može pronaći velik broj vrlo interesantnih etnoloških studija o seoskoj svakodnevničkoj. Časopis *Otium*, koji izdaje skupina povjesničara pod vodstvom N. Budaka i I. Iveljić, već se nekoliko godina bavi pitanjima povijesti svakodnevice i obitelji. Već nekoliko godina skupina znanstvenika pod vodstvom D. Roksandića intenzivno radi na pitanjima povijesne svakodnevice i obiteljskog života na području bivše Vojne krajine u okviru istraživačkog projekta «Triplex Confinium».

¹¹ Od stranih znanstvenika koji su u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata etnološki, demografski i povijesno obradili temu obitelji u Hrvatskoj vidi na primjer sljedeće radeve: Halpern Joel, Halpern-Kerewsky Barbara. (1979). «Changing Perceptions of Roles as Husbands and Wives in Five Yugoslav Villages». U: Cuisenier J. (ur). *Europe as a Cultural Area*. Paris, New York. 159-172.; Hammel Eugene. (1985). «Short-Term Demographic Fluctuations in the Croatian Military Border of Austria 1830-1847». U: *European Journal of Population*. Sv. 1. Br. 2/3. 265-290.; Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1535-1881)*. Graz; Sicard Emile. (1976). «The Zadruga Community. A Phase in the Evolution of Property and Family in a Agrarian Milieu». U: Byrnes Robert (ur.). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. Notre Dame. 252-265.

¹² Među njima su zasigurno radevi J. Čapo, N. Vekarić, Z. Janečković-Römer i S. Leček. Čapo je obradivala temu obitelji u selima zapadnoslavonskog vlastelinstva Cernik u kasnom feudalizmu. Vidi: Čapo Jasna. (1991). *Vlastelinstvo Cernik. Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnome feudalizmu*. Zagreb.; Vekarić je za područje bivše Dubrovačke Republike izradio prilično detaljne radeve o obitelji. Vidi: Vekarić Nenad. (1993). *Stanovništvo poluotoka Pelješca. Dubrovnik*; za srednjovjekovni uvid u obiteljski život u Dubrovniku vidi radeve Z. Janečković-Römer. S. Leček se intenzivno bavila obiteljskom životom u Zagorju u vremenu između dvaju svjetskih ratova. Vidi: Leček Suzana. (1998). *Gospodarske i društvene promjene u životu seljaštva sjeverozapadne Hrvatske između dva svjetska rata* (disertacija). Zagreb.

jedva da postoje opsežnija istraživanja a da su se sustavno i kvantitativno pozabavila strukturama kućanstava u dužem vremenskom periodu i pritom težila usporedbi dobivenih rezultata sa životnim svjetovima ljudi i njihovim subjektivnim gledištima. U duhu povjesnog istraživanja obitelji, radi dobivanja stvarne slike obiteljskih odnosa u različitim krajevima zemlje za razna razdoblja, zasigurno je potrebno svladati još neke velike zadaće.

Saberemo li iz postojeće literature¹³ načela prema kojima su se ljudi na temelju običajnoga prava orijentirali u svom obiteljskom životu, možemo doći do nekih zaključaka. Temeljna norma je bila da su svi odrasli muškarci jednoga kućanstva imali ravnopravno pravo na kolektivnu imovinu kućanstva. To je vrijedilo samo u slučaju diobe imanja. Tada se među muškarcima jednoga kućanstva, i samo među njima, nekretnina dijelila na jednakе dijelove. U suprotnom, kuća i imanje ostali bi zajedničko vlasništvo i zajednički bi se njime gospodarilo. Drugi temeljni princip je bilo strogo pridržavanje patrilokalnoga sustava sklapanja brakova. Tako su sinovi nakon ženidbe principijelno ostajali u kući, a kćeri su se udavale. Brakovi su se sklapali uglavnom rano, žene često prije dvadesete godine života, nerijetko već sa šesnaest ili sedamnaest godina, muškarci najčešće prije dvadeset i pete godine života. Stoga nije bilo nimalo neobično da je, kao posljedica toga, više bračnih parova i njihove djece živjelo i privređivalo u jednom kućanstvu.

Kulturni ideal zajedničkog porijekla i rodbinstva muških članova obitelji bio je u svakodnevnoj stvarnosti vrlo presudan. Prije velikih promjena u drugoj polovici 19. st. u seoskim područjima Hrvatske i Slavonije kućanstva su samo pod posebnim stjecajima okolnosti uzimala stranu radnu snagu. U principu se sav rad nastojaо obaviti sa «svojim» ljudima. Stoga nije postojao širok sloj sluga koji bi živio u «tudim» kućanstvima.

Koliko je članova moglo imati pojedino kućanstvo i koliko je složenu strukturu imalo ovisilo je, bez obzira na demografski razvoj, prije svega o činjenici kada i u kojem su se vremenskom razmaku dijelila kućanstva i imovina. Ako se dioba prakticirala u svakoj generaciji – primjerice nakon smrti starješine – tada je kompleksnost bila samo jedna prolazna faza u ciklusu formiranja kućanstva. Ako se dioba nije provodila duže vrijeme, tada su kućanstva često imala složenu strukturu, odnosno, sastojala su se od dvaju ili više bračnih parova i većeg broja ukućana. Pritom je svakako bilo moguće da pojedina kućanstva imaju više od dvadeset ili čak trideset članova, iako je uobičajeno broj ukućana kod većine kućanstava bio znatno manji.

Obiteljske strukture i istraživačka pitanja

Hrvatskoj su se istraživanja zadruga dugo vremena uglavnom koncentrirala na osobito velika kućanstva – ona su stajala u središtu interesa. Dojam time prenesen bio je da zapravo takva velika kućanstva predstavljaju uobičajen obiteljski život. U svakom slučaju «uobičajenost u prošlosti». Manja kućanstva su viđena kao posljedica «sloma» starog poretku. Koncentracija na veličinu kućanstava mnogostruko je poremetila pogled na stvarno stanje. Jer, iako možemo manje ili više zasigurno poći od činjenice da su gore opisani običajno-pravni principi obiteljskog života u seoskoj Hrvatskoj u većini područja bili odlučujući, ipak u 19. st. ili prije na ovim područjima za svakodnevnicu nisu uvijek i svugdje bila odlučujuća samo složena i ukućanima bogata kućanstva. Često je bilo i suprotno.

¹³ Vidi još jednom citirane radeve u bilješkama od četiri do jedanaest.

Kao što je već navedeno, broj studija s kvantitativno osiguranim pregledom realnoga sastava kućanstava jedne regionalne cjeline relativno je malen. Odnos kućanstava s velikim brojem ukućana prema manjim kućanstvima rijetko je bio predmet sustavnog istraživanja. Statistički podaci koji predstavljaju taj odnos za cijelu Hrvatsku i Slavoniju pojavljuju se tek 1880. godine, znači u vrijeme kada je masovna dioba zadruga predstavljala socijalni problem. Tada je u većini županija Hrvatske i Slavonije udio novopodijeljenih kućanstava bio prilično velik. U natoč tomu još je gotovo svugdje postojao prilično visok udio složenih kućanstava; u upravnim jedinicama Vojne krajine posebice.¹⁴

Sve donedavno jedva su postojali istraživački radovi koji su dali kvantitativan pregled odnosa različitih kućanskih konstelacija u Hrvatskoj i Slavoniji za razdoblje prije druge polovice 19. stoljeća. Tek su u posljednje vrijeme nastale temeljne studije. One međutim ne pokazuju jedinstvenu sliku. Tako su, primjerice, u drugoj polovici 18. stoljeća velika složena kućanstva na vlastelinstvu Cernik u nekim selima u zapadnoj Slavoniji bila znatno u manjini.¹⁵ U Lici, u Vojnoj krajini, 1712. godine veličina kućanstva se razlikovala od sela do sela, ali su velika složena kućanstva uglavnom činila velik udio u ukupnom broju kućanstava. Velika složena kućanstva su posebice dominirala u Lici, prije svega u selima s pravoslavnim stanovništвом.¹⁶

Zaključno se može reći kako je broj uglavnom jednostavnih ili uglavnom složenih oblika kućanstava na pojedinim područjima u različitim razdobljima ovisio o tome je li stanovništvo u kraćim vremenskim razmacima težilo diobi kućanstva ili je bilo uobičajeno da se dioba vrši nakon nekoliko generacija.¹⁷ To je opet ovisilo o nizu faktora. Veliku ulogu su pritom imali, primjerice, demografska situacija, raspolaganje zemljom, gospodarska specijalizacija ili ekonomski položaj kućanstva, snaga kulturnih mjerila vrijednosti i, prije svega, utjecaj vlastelina i vlasti Vojne krajine. O ulozi i utjecaju određenih faktora i o međusobnoj igri različitih faktora u određenim vremenima se iz istraživanja o svakodnevici u Hrvatskoj još ne postoji dovoljno spoznaja. Za vrijeme nekoliko generacija i u tijeku raznih ciklusa razvoja kućanstva uvijek je postojala mogućnost da su se kućanstva ili dijelila ili se dioba sprečavala. Kako su ljudi u organizaciji svog obiteljskog života reagirali na određene faktore i koji se općeniti uzorci daju raspoznati kroz stoljeća? Kako možemo obrazložiti te uzore? Na primjeru Lekenika i Bobovca tražit ćemo odgovore na postavljena pitanja. Odgovore bi nam trebala ponuditi analiza određenih faktora, kao što su primjerice vlast, socijalna hijerarhija ili socijalne, ekonomske ili političke promjene, kao i analiza nekih dodatnih detaljnijih pitanja. Tako će se primjerno izraditi cjelovita slika obiteljskog života koji se u okviru razmatranoga razdoblja razvio u ovima dvama kontekstima.

¹⁴ Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge (do 1881)*. Zagreb. 249-260.

¹⁵ Čapo Jasna. (1991). *Vlastelinstvo Cernik. Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskom selu u kasnome feudalizmu*. Zagreb.

¹⁶ Grandits Hannes, Kaser Karl. (1998). «Familie und Gesellschaft in der Habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts». U: Roksandić D. (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium*. Budapest. 27-68.; Kaser Karl. (1994). «The Balkan Joint Family. Redefining a Problem». U: *Social Science History*. Vol.18, No. 2. 243-267.

¹⁷ Radi detaljnije diskusije o socijalnoj logici ove problematike u širokom jugoistočnom i istočnom europskom kontekstu vidi: Kaser Karl (2000). *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500-1900)*. Wien. 166-179.

Hrvatski obiteljski život u europskom kontekstu

Obiteljski život civilne Hrvatske i Slavonije, kao i Vojne krajine u predindustrijskom je razdoblju u mnogim svojim crtama prepoznatljiv i u većim dijelovima jugoistočne Europe, točnije, u područjima južno od Hrvatske. Doduše, na osnovi dugoročnih društvenih, ekoloških, gospodarskih i vladajućih razlika postojale su i određene razlike pojedinih obilježja obiteljskog poretka, koje je između ostalih izradila V. Erlich.¹⁸ Jedno od najdetaljnijih istraživanja tih razlika izradio je K. Kaser. Zasnovano na modelu različitih zona «zadruga» na Balkanu, što ga je u 1930-im godinama izradio P. Mosley,¹⁹ i nadovezujući se na modele T. Stojanovića²⁰ i M. Todorove,²¹ K. Kaser je detaljno obradio razvoj «balkanskog obiteljskog kućanstva» i njegove prijelazne zone.²²

S izuzetkom jednoga uskog priobalnog pojasa u Dalmaciji, u seoskim područjima južno od Hrvatske i Slavonije u sličnom obliku o kojem je do sada bilo riječi, tradicionalna obiteljska struktura prevladavala je i u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Albaniji, sjevernoj Grčkoj, Makedoniji, zapadnoj Bugarskoj, na Kosovu i u većem dijelu Srbije.²³

U usporedbi sa složenim obiteljima na Balkanu, na mnogim područjima u većini Hrvatske i Slavonije sjeverno od Vojne krajine nedostajala su neka, inače tipična, obilježja tradicionalne obiteljske strukture «balkanske obitelji».²⁴ U mnogim hrvatsko-slavonskim područjima se u svakodnevici ponajprije nije mogao naći takav snažan utjecaj muške loze.²⁵ U nekim područjima jugoistočne Europe, primjerice u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, u svakodnevici su i u 19. stoljeću dominirala jaka plemenska obilježja s vrlo uočljivim patrilinearnim karakteristikama. To je prije svega bio rezultat rudimentarnoga prodiranja nadređenih vladajućih institucija u svakodnevnicu planinskih društava.²⁶

¹⁸ Usp. Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb.

¹⁹ Mosley Philip. (1953). «The Distribution of the Zadruga within Southeast Europe». U: *The Joshua Starr Memorial Volume. Jewish Social Studies*. V/1953. 220. (Reprint U: Byrnes R. (ur.). (1976). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga. Essays by Philip E. Mosely and Essays in his honor*. University of Notre Dame Press. Notre Dame. 58-69.)

²⁰ Stojanovich Traian. (1980). «Familiiy and Household in the Western Balkans 1500-1870». U: *Mémorial Ömer Lutfi Barkan. Bibliothèque de l`institut Français d'études Anatoliennes d'Istanbul*. XXVIII. Paris. 189- 203.

²¹ Todorova Maria. (1993). *Balkan Familiiy Structure and the European Pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria*. Washington D.C. 147-151.

²² Kaser Karl. (1995). *Familie und Verwandschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*. Wien, Köln, Weimar. 267-338. Za pregled cijelokupnog područja jugoistočne Europe vidi: Kaser Karl. (1996). «Household and Family Contexts in the Balkans». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 375-387.

²³ Vidi u pregledu literature: Roth Klaus, Wolf Gabriele. (1994). *South Slavic Folk Culture. A Bibliography of Literature in English, German, and French on Bosnian-Hercegovinian, Bulgarian, Macedonian, Montenegrin and Serbian Folk Culture*. Columbus.

²⁴ Vidi općenitu usporedbu «balkanske obitelji» u većem europskom kontekstu : Mitterauer Michael. (1996). «Familiiy Contexts: The Balkans in European Comparison». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 387-406.

²⁵ Vidi: Halpern Joel, Kaser Karl, Wagner Richard. «Patriarchy in the Balkans. Temporal and Cross-Cultural Approaches». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 425-442.; Hammel Eugene. (1968). *Alternative Social Structures ans Ritual Relations in the Balkans*. Engelwood Cliffs, New York.

Kontinentalna Hrvatska se, unatoč temeljnim sličnostima obiteljskoga sustava s onim u južnijim područjima jugoistočne Europe, iz društveno-povijesnih razloga mora razmatrati i u kontekstu susjednih mađarskih područja.²⁷ To se prije svega objašnjava institucionalnim poretkom, koji je Hrvatska stoljećima dijelila s Ugarskom. To, dakako, prije svega vrijedi za hrvatsko-slavonsko feudalno područje, a manje za Vojnu krajину, koja je sve do svog ukidanja u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća funkcionirala prema posebnim društvenim pravilima kao vrsta vojne obrambene zone prema Osmanskom Carstvu.

Feudalni poredak u hrvatsko-slavonskim županijama je stoljećima nalikovao mađarskom. Budući da su Hrvatska i Slavonija do sloma Habsburške Monarhije državno-pravno bile povezane s Ugarskom, tako su i vladajući feudalni odnosi bili nalik onima u pograničnim ugarskim županijama. Karakter odnosa feudalaca i podaničkih obitelji razvijao se prema istim pravnim i povijesnim odrednicama. U kojoj su se mjeri ti odnosi vlastele i podaničkih obitelji odražavali na organizaciju obiteljskog života, prikazat ćemo u nastavku knjige.

Institucionalno zajedništvo mađarskih i hrvatskih županija bilo je važno i za obiteljski život utoliko što je, zahvaljujući pravnom sustavu, nekoliko stoljeća opstao sustav nasleđivanja prema kojem su svi muški nasljednici imali jednako pravo na nasledstvo. Značajka ovog sustava nasleđivanja jedan je od glavnih razloga što su se seoska područja Hrvatske, kao i susjedne zapadnougarske županije, nalazile na rubu europske strukturne granice koja se protezala velikim dijelom europskog kontinenta.

Što se pobliže može objasniti struktorna granica i kako se razvijala? Uz kvantitativne podatke iz 19. i 20. stoljeća, J. Hajnal je naišao na dosad znanstveno neopovrgnutu činjenicu da su u Europi prije Drugoga svjetskog rata, odvojeno prijelaznom zonom između Trsta i St. Petersburga, postojala dva različita uzora sklapanja braka. Jedan, rasprostranjen u sjeverozapadnoj Europi, bio je karakterističan po visokoj dobi muškaraca i žena pri sklapanju braka te visokom postotku muškaraca i žena koji uopće nisu sklopili brak do 50. godine života. U usporedbi s ostalim dijelom svijeta taj je uzor predstavljao iznimku. Drugi uzor, Hajnal ga naziva «East European Marriage Pattern», bio je prošireniji i karakterističan po nižoj dobi muškaraca i žena pri sklapanju braka i po neznatnom postotku muškaraca i žena koji do svoje 50. godine nisu sklopili brak.²⁸ Hrvatska i Slavonija pripadale su tom kontekstu.

Nastanak povijesno različitih zapadnih i istočnih uzora sklapanja braka u Europi najvjerojatnije je povezan s tzv. «istočnom kolonizacijom» (*Ostkolonisation*), što ju je u visokom i kasnom srednjem vijeku široio zapadni i srednjoeuropski feudalni sistem. Granica širenja zapadnog uzora sklapanja braka odgovarala je, kao što je prikazao M. Mitterauer, prilično točno granicama istočne kolonizacije.²⁹ U procesu različitih seo-

²⁶ Kaser Karl. (1992). *Hirten, Helden, Stammeskämpfer. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien, Köln, Weimar.

²⁷ Grandits Hannes. «Familie im Habsburgerreich». U: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Sv. IX. Wien (Manuskript izlazi 2003. g.).

²⁸ Hajnal John. (1965). «European Marriage Patterns in Historical Perspective». U: Glass D., Eversley D.E.C. (ur.). *Population in History*. London. 101-143. Usp. Gaskin Katharine. (1978). «Age at First Marriage in Europe before 1850: A Summary of Family Reconstitution Data». U: *Journal of Family History*. 3/1. 23-28.

²⁹ Mitterauer Michael. (1994). *Medieval roots of European family developments*, Paper presented at the International Conference «Where does Europe end?» u Budimpešti, 6.- 9. travnja 1994.; Mitterauer Michael. (1999). «Ostkolonisation und Familienverfassung. Zur Diskussion um die Hajnal-linie». U: *Vilfanov zbornik. Pravo-zgodovina-narod*. Ljubljana. 203-321.

ba, koji je započeo već u 9. stoljeću i koji je kroz različite kontekste do u rani novi vijek imao karakter permanentnog zauzimanja zemlje, takozvani *Hufenverfassung* se od zapadnoga i srednjoeuropskoga feudalnog područja – uz mnoge agrarnotehničke i strukturalne promjene naseljavanja – proširio na istok i jugoistok.³⁰ *Hufenverfassung* je bio sustav već od vremena franačkog organiziranja gospodarenja zemljom povezan sa stvaranjem posebnoga «zapadnoeuropskog uzora» za sklapanje brakova i oblikovanje kućanstava. U središtu cijelog koncepta nije stajala jedinstvenost obitelji nego – *die Hufe* (seosko imanje). Ono je predstavljalo cjelinu posjeda što ga je obrađivala jedna obitelj i trebao je osigurati njezinu egzistenciju. Istovremeno, upravo na temelju njega ubiran je porez a vlastelin očekivao određene usluge od svoje podaničke obitelji. Veličina imanja bila sukladna broju članova uže obitelji koja ga je obradivala.³¹

Reguliranje «nasljednika imanja» bilo je organizirano tako da su prednost imale uže i binuklearne obitelji. Vlasteli očito nije bilo u interesu da na prostorno ograničenim posjedima nastaju veće obitelji, jer bi se kao posljedica toga u opasnosti mogla naći visina ubiranja poreza s posjeda. Vlastelinskim utjecajem probio se nasljedno-pravni temeljni princip nasljeđivanja na nepodijeljenom seoskom imanju (*Anerbenrecht*). Sklapanje braka i ostanak na naslijedenom posjedu načelno su bili predviđeni samo za jednoga nasljednika. Često je to bilo moguće tek nakon preuzimanja posjeda, što objašnjava s jedne strane visoku dob pri sklapanju braka na području primjene *Hufenverfassunga*, a s druge strane tzv. *life-cycle servants* poretka: odlazak braće i sestara u službu. Daljnje «posljedice» tog poretka bile su neolokalno stanovanje bračnoga para i visok udio samaca.³²

Granično područje istočne kolonizacije, koje je otprilike odgovaralo prijelaznoj zoni obaju europskih tendencija sklapanja braka, povijesno gledano predstavljalo je i granicu između raznih sustava nasljeđivanja. Na području primjene *Hufenverfassunga* često se prema logici individualne imovine probilo pravo nasljeđivanja nepodijeljene imovine, što je dovelo do potiskivanja starije kolektivne predodžbe nasljeđivanja. Istočno i južno od prijelazne zone, koja je u vrijeme Habsburške Monarhije prolazila uzduž današnje granice između Hrvatske i Slovenije i dalje uzduž zapadnoga ruba Mađarske, ti su nasljedni sustavi vođeni kolektivnim predodžbama – kao što je prikazao K. Kaser – opstali u različitim regionalnim varijantama.³³ Tu je posjed bio u trajnom vlasništvu svih odraslih muškaraca u kućanstvu. Stoga zapravo nije postojao nikakav prijenos nasljeđstva, nego samo njegova podjela. Pojedini nasljednik, doduše, nije mogao slobodno raspolagati svojim dijelom, ali je imao pravo zatražiti podjelu nasljeđstva. Znači, ono što je sustavima nasljeđstva izvan područja primjene *Hufenverfassunga* bilo zajedničko, jest činjenica da su predviđali kolektivno nasljeđivanje, ali su omogućavali i podjelu posjeda. Prijenos nasljeđstva je u principu tekao tako da je posjed ili ravnomjerno raspodijeljen ili je ponegdje i generacijama ostajao u zajedničkom vlasništvu.³⁴ Već smo ranije u raspravi o hrvatskom običajno-pravnom obiteljskom poretku dotakli tu tematiku.

³⁰ Za granično područje Hrvatske usp. Vilfan Sergej. (1968). *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941*. Graz. 72f.

³¹ Michael Mitterauer. *Medieval roots of European family developments*. 5-7.

³² Michael Mitterauer. *Ostkolonisation und Familienverfassung*. 214-216.

³³ Kaser Karl (2000). *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa 1500-1900*. Wien. 108-180.; Karl Kaser (2000). «Fortgesetzte Leibeigenschaft in Osteuropa». U: *History of the European Family*. (Manu.). 20.; Usp. Ogris W. (1971). «Erbengemeinschaft». U: Erler A. (ur.). *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*. 1/1971. 954.

³⁴ Isto.

Naravno da su u okviru ovdje ukratko skiciranih strukturalnih prostora postojale različite mogućnosti razvoja obiteljske tradicije i stoga nije postojala stroga jednopravnost. Uvjetovana brojnim migracijama, slika se obitelji mogla i mijenjati. I na hrvatsko-slavonskom području, a još intenzivnije na ugarskom, obiteljske su se tradicije mijesale zbog utjecaja migracija – posebice onih nakon ponovnog osvajanja većih dijelova zemlje što ju je Osmansko Carstvo još posjedovalo u kasnom 17. i u ranom 18. stoljeću.³⁵

Razmatranja hrvatske obiteljske tradicije u širem kontekstu motivirana su namjerom da se tijekom istraživanja Lekenika i Bobovca reflektiraju i neke europske dimenzije razvoja obitelji. Stoga ova knjiga ne bi trebala pružiti uvid u samo jednu lokalnu ili regionalnu specifičnost, već, štoviše, omogućiti spoznaju da se ovdje radi o jednoj od mnogih europskih varijanti razvoja obiteljske tradicije. U tom pogledu bi se trebala shvatiti i sljedeća teorijska razmišljanja o problematici socijalnih promjena.

3. Teorijska razmišljanja o socijalnim promjenama

Prethodno razmatrani širi aspekti europskog razvoja obiteljske tradicije već su nam pokazali obrise u kojima je moguće analizirati i razvoj različitih socijalnih promjena u istraživanim kontekstima Lekenika i Bobovca. Prve dvije od triju ovdje ukratko prikazanih usporednih dimenzija odnose se na ta razmišljanja. Treća usporedna dimenzija daje uvod u načine pristupa «socijalističkim» promjenama.

Usporedna dimenzija: transformacije u obiteljskom svijetu

Obiteljske strukture u sustavu kolektivne imovine i diobe ostavštine među muškim nasljednicima, kao što je bilo uobičajeno za cijelu Hrvatsku, o kojima je već bilo riječi, u sebi su skrivale velik potencijal za transformacije. Na osnovi literature o jugoistočnoj Europi mogu se raspoznati dva temeljna uzora socijalnih promjena obiteljske strukture u 19. i 20. stoljeću: ubrzane obiteljske promjene u kriznim periodima i kontinuirane promjene kroz duže vrijeme.

Zbog gospodarskih kriza u različitim područjima jugoistočne Europe u vrlo kratkom periodu nastupio je proces ubrzanog raspada velikih kućanstava.³⁶ Desetljećima nedijeljena obiteljska gospodarstva počela su se masovno dijeliti. Za samo nekoliko godina došlo je do dalekosežnih promjena. Posljedice agrarne krize od 1873. do 1895. godine su u mnogim seoskim zajednicama Hrvatske i Slavonije bile jednakе onima svjetske gospodarske krize u ranim 1930-im godinama u mnogim južnim dijelovima tadašnje Jugoslavije.³⁷ U vremenima «raspada» prosječna veličina kućanstva u nekim selima se za nekoliko godina katkad smanjila gotovo za polovicu.

U područjima u kojima su diobe kućanstava bile uobičajen dio ciklusa formiranja kućanstava nisu postojale takve faze «iznenadnog raspada» velikih složenih kućanstava. Kao primjer ovdje možemo navesti srpsko selo Orašac, koje je J. Halpern

³⁵ Faragó Tamás. (1998). «Migration in Hungary During the Eighteenth Century». U: *Hungarian Statistical Review*. Special Number 2. 133-144.

³⁶ Usp. Grandits Hannes, Gruber Siegfried. (1996) «The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans. Was the Ultimate Reason Structural or Cultural?». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 477-496.

³⁷ Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb.

desetljećima istraživao. Tu su kućanstva kroz cijelo 19. stoljeće bila pretežno složeno strukturirana, a njihove su diobe bile uobičajen dio ciklusa formiranja obitelji. Posljedica socijalnih procesa promjena bila je tendencija stalnog opadanja veličine kućanstava, tako da je broj osoba koje su zajedno živjele u istom kućanstvu stalno opadao. Dok je broj osoba u kućanstvu 1830. godine u prosjeku iznosio 9, narednih se godina stalno smanjivao: 1863. godine iznosio je 8,3, 1890. godine 6,9 i, konačno, 1900. godine 6,6 osoba po kućanstvu.³⁸

Primjeri iz Mađarske nam kazuju da su uz dva dosad opisana «tipična» uzora tijeka obiteljskih promjena u jugoistočnoj Europi zastupljeni još poneki. Posebno pregledan primjer nude nam studije R. Anorka i njegovih kolega o mjestu Sárpilis.³⁹ Na tom su području, doduše, dominirale i kolektivne tradicije nasljedivanja, dok je u strukturama kućanstva tek rijetko postojala tendencija suživota više oženjenih sinova s ocem. Usljed porasta broja stanovnika i time prouzročenog smanjenja zemljишnog posjeda i njegovih dioba, razvile su se dvije različite tendencije u strategiji oblikovanja obitelji. Kod dobrostojećih kućanstava nastojala se održati tendencija zajedničkog gospodarenja triju generacija (roditelji i jedan sin, ili, u nekim situacijama, i više oženjenih sinova s djecom). Pritom mnogočlane obitelji nisu bile rijetke. Kod obitelji s minimalnim posjedom to gotovo nikada nije bio slučaj. Potpuno je dominirao princip neolokalnog stanovanja i nuklerane obitelji. Mali i sitni posjedi često nisu bili (poljoprivredno i gospodarski) u mogućnosti podnijeti veći broj osoba. S vremenom su većinu obitelji tvorile one koje su imale male ili gotovo nikakve posjede.

Kako god da su tekle promjene obiteljskog života u Lekeniku i Bobovcu – kao povremene promjene u pomacima transformacije, kao kontinuirana promjena u ciklusu formiranja obitelji, kao socijalno različite promjene obiteljskih struktura slične prikazanom mađarskom primjeru ili kao kombinacija tih modela – ponajprije se postavlja pitanje: zašto i iz kojih razloga su ljudi promijenili organizaciju svog obiteljskog života? Očigledno je da je u 19. i 20. stoljeću došlo do tendencije razvoja manjih kućanstava. Doduše, još se uvijek premalo zna po kojoj se unutarnjoj logici taj proces odvijao tijekom socijalnih transformacija.

Usporedna dimenzija: tradicionalni i moderni poredak u seoskom svijetu

E. Gellner je modelarno prikazao do kojih je općih pretvorbi dolazilo u procesu prijelaza iz agrarno-društvenog u «industrijski» ili «moderni» poredak.⁴⁰ Njegova teorijska razmišljanja o «potrebnim» promjenama u socijalnim strukturama u tome procesu bila su mi prihvatljiva u vlastitom nastojanju da shvatim proces socijalnog prestrukturiranja u modernom periodu. Daljnje su teorijske diskusije, uspoređujući razvoje u jugoistočnoj Europi, ponudile značajna objašnjenja za bolje razumijevanje «moderniziranja» seoskih zajednica na tom području. Tako su strukturno-povijesni

³⁸ Halpern Joel. (1981). «Demographic and Social Change in the Village of Orašac. A Perspective Over Two Centuries». 1. dio. U: *Serbian Studies*. 1 (3). 51-70.

³⁹ Andorka Rudolf, Faragó Tamás. (1983). «Pre-industrial household structure in Hungary». U: Wall R. (ur.). *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge. 281-307.; Andorka Rudolf, Balázs-Kovács Sandor. (1986). «The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792-1804) ». U: *Journal of Family History*. 11/2. 169-192.

⁴⁰ Gellner Ernest. (1995). *Nationalismus und Moderne*. Hamburg.; Ders.. (1990). *Plough, Sword and Book. The Structure of Human History*. Chicago.

radovi o moderniziranju sela i poljoprivrede u jugoistočnoj Evropi jasno pokazali na koji način je radikalno, odnosno kasno «uvodenje» ili «preuzimanje» kapitalističkih gospodarskih sustava često prouzrokovalo krizom popraćen prevrat «tradicionalne» seoske socijalne strukture.⁴¹ Sociološki i etnološki radovi o *peasant societies* u procesu moderniziranja su jasno pokazali kako je osim toga nužan i prikaz funkcioniranja specifične racionalnosti i logike u svakodnevici koje proizlaze iz spoja politike reformi i specifične kulturne tradicije.⁴²

Zbog specifičnih konstelacija hrvatskih seoskih konteksta na rubu europskih socijalno-strukturalnih područja, pri definiranju teoretskog komparativnog okvira ove knjige svršishodnim mi se čini šire definiranje već spomenutoga europskog okvira. Strukturalna granica kolektivne i individualne tradicije nasleđivanja može se načelno povezati i s različitim uzorima moderniziranja seoskih socijalnih svjetova. Oni su, s jedne strane, bili tendencijski jače obilježeni transformacijom, a, s druge su strane pak, zadržavali socijalnu hijerarhiju. Pokušajmo to predočiti uspoređivanjem lokalnih modela Hrvatske i Slovenije, koji ovdje stoje kao primjeri za različitih sustava. Svjesno naglašavanje kontrasta pomoći će boljem uočavanju unutarnjih temeljnih struktura.

Promjene obiteljskih struktura u seoskoj Hrvatskoj bile su, kao što to pokazuje postojeća literatura, često povezane s prilično dubokim socijalnim suprotnostima. Imovina i zarada su u seoskom svijetu – sve obilježenijim cjepljanjem zemljišta, a time i osiromašenjem sve većeg broja stanovništva – postajale sve važnijim faktorima socijalnog poretku.⁴³ Paralelno s jedne strane se pojavilo zaduženje šireg sloja

⁴¹ Značajan teoretski pristup moderniziranju seoskog života u jugoistočnoj Evropi izradio je H. Sundhaussen. Vidi: Sundhaussen Holm. (1997). «Vom Vor-zum Frühkapitalismus. Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg». U: Grimm F.D., Roth K. (ur.). *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch*. München. 29-48.; Usp. Tomasevich Jozo. (1955). *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford-London; Ronneberg Franz, Teich Gerhard (ur.). (1970). *Von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Sozialer Wandel auf dem Lande in Südosteuropa*. Darmstadt; Höpken Wolfgang. (1988). «Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel im sozialistischen Bulgarien». U: *Südosteuropa*. 37. 617-633.; Roksandić Drago. (1989) «Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929.». U: *Naše teme*. 33. 1135-1149.; Sundhaussen Holm. (1989). «Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblokade in den Balkanländern von 1945». U: *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. München. 45-60; Lampe John. (1991). «Belated Modernization in Comparison: Development in Yugoslavia and Bulgaria to 1948». U: Augustinos G. (ur.). *Diverse path to Modernity in Southeastern Europe. Essays in National Development*. New York. 33-55; Calic Marie-Janine. (1994). *Sozialgeschichte Serbiens. Der unaufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München.

⁴² Etnološka i sociološka istraživanja imaju dugu teorijsku tradiciju proučavanja seljačkih društava i seoskih općina u procesu preobrazbe. O različitim shvaćanjima i objasnedenjem modelima te istraživanjima s težištem na sociološkim i etnološkim pristupima vidi, napr. Giordano C., Hettlage R. (ur.). (1989). *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen*. Berlin. 9-30; Za globalni pristup preobrazbi seoskog života u dvadesetak godina nakon 1945. godine na bazi *village study* pristupa vidi: Halpern Joel. (1967). *The changing Village Community. (Modernization of Traditional Societies Series)*. Englewood Cliffs.

⁴³ Usp. prije svega radeve R. Bičanića, primjerice: isti (1937). «Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895 i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske». *Ekonomista*. 1937/3-5.; Isti.. (1941) *Agrarna prenapučenost*. Zagreb.

seoskog stanovništva, a s druge strane, akumulacija zemlje u rukama nekolicine seljaka. Zbog toga su se ranije vodeći principi rodbinski i obiteljski orientiranoga socijalnog svrstavanja u seoskoj hijerarhiji počeli sve više gubiti. Dok je ranije važno bilo potjecati iz «dobre i poštene» obitelji, s vremenom je sve važnije postalo posjeduje li se štogod ili ne posjeduje. Hijerarhijski poredak se transformirao u sve oštire suprotnosti u posjedovnim odnosima.

Prijedimo sada na slovenski primjer. U studiji koju je provela I. Potris-Winner o slovenskom selu Žerovnica,⁴⁴ tamošnji seljaci potvrđuju da se u tom selu već «stoljećima» slijedi običaj prema kojemku kuću i njoj pripadajuću zemlju, po mogućnosti nepodijeljeno, nasljeđuje najstariji sin. Od ostalih sinova se očekuje da negdje drugdje traže mjesto za ostvarivanje svojih životnih potreba. Oni su, kao i kćeri, dobivali otpremninu u novcu i/ili pokretnoj imovini, ali ne i u zemlji, koja se u pravilu nije trebala dijeliti. To je, dakle, dominirajuće pravilo koje je još desetljećima nakon Prvoga svjetskog rata bilo na snazi. Postojala je, naravno, manja ili veća fleksibilnost ove norme kako bi se, u osobnom interesu te interesu djece i imanja te s obzirom na socijalna očekivanja sela, pronašla najbolja rješenja.⁴⁵ Unatoč tome, na velikim posjedima je načelno postojala određena stabilnost posjedovnih odnosa. Pritom je karakterističan bio snažan kontinuitet u socijalnoj vodećoj ulozi seoskih sinova na sljednika.

Za Lekenik i Bobovac takvi su kontinuiteti manje vjerojatni te se stoga može poći od činjenice da su procesi modernizacije socijalnih hijerarhija sela bili uvelike «obilježeni procesom transformacije». Samo je ograničeno postojao sloj «nasljednika bogatih zemljom» koji je kontinuirano iz generacije u generaciju dominirao seoskim životom. To je bila posljedica diobom uvjetovanih promjena posjedovnih odnosa u procesu ukidanja staroga običajno-pravnog poretka.

U nastavku valja analizirati na koji su se način ti strukturalni uzori odražavali na karakter procesa modernizacije u hrvatskom seoskom kontekstu i koje su posljedice imali, kao i pitanje koje su pritom skupine postale «nositelji» novog poretka u svakodnevici.

Usporedna dimenzija: socijalistička transformacija – jugoslavenski model u svakodnevici

Uzor seoske «politike moderniziranja» u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata razlikovao se od uzora njenih socijalističkih susjednih zemalja (Mađarske, Rumunske, Bugarske i Albanije) u raznim karakterističnim svojstvima, posebice u politici kolektivizacije poljoprivrednog zemljišta.⁴⁶

⁴⁴ Portis Winner Irene. (1971) *A Slovenian village Žerovnica*. Providence.

⁴⁵ U kojoj mjeri su se, unatoč principijelno strogo cijenjenoj kulturnoj normi, u svakodnevici ipak mogla pronaći fleksibilna rješenja, prikazali su na osnovi usporedbe dvaju tradicijski različito utemeljenih sela u Južnom Tirolu/Trentu Cole John i Wolf Eric. (1974). *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York-London.

⁴⁶ Radovi koji su se bavili prestrukturiranjem seoskih zajednica u socijalističkom vremenu i izravnim posljedicama socijalističke modernizacije, imali su često jaku «ideološku» pozadinu, tj. svoje rezultate su morali formulirati prema odgovarajućim odrednicama tada vladajućega socijalističkog sistema. Unatoč tomu nastajali su informativni radovi. Za radove s područja Hrvatske vidi prije svega članke u časopisu *Sociologija sela*. Za strukturne analize vidi: Leman Gudrun. (1976). *Das jugoslawische Modell. Wege zur Demokratisierung der Wirtschaft*. Frankfurt/Main-Köln; Allcock John. (1980). «The Socialist Transformation of the Village: Yugoslav Agricultural Policy since 1945». U: Francisco R., Laird B., Laird R. (ur.). *Agricultural Policies in the USSR and Eastern Europe*. Boulder. 199-216.; Höpken Wolfgang. (1984). *Sozialismus und*

Premda su se u Jugoslaviji državna, kolektivna i privatna poljoprivreda razvijale usporedno i istodobno, na seoskom je području ipak najčešće dominirala privatna poljoprivreda. Takav je bio slučaj i u Lekeniku i Bobovcu. Ali u svakodnevici gospodarenja državno unapređivana kolektivna gospodarstva – koja su se kasnije prestrukturirala u samostalna privredna poduzeća – često su predstavljala dominantan faktor. Osim toga, većina privatnih seoskih gospodarskih poduzeća (obrtničkih radionica) kolektivirana je i spojena u centralna poduzeća.

Iako je privatna poljoprivreda ostala uobičajen tip poljoprivrednog gospodarenja, državna strukturna politika ju je s vremenom učinila nerentabilnom. Relativno visoka zemljarina, prilično slaba socijalna sigurnost poljoprivrednika u usporedbi s radnicima, nepovoljna politika cijena i drugo učinile su privatnu poljoprivrednu neatraktivnom. Posljedica toga je bila da su prije svega mlađi ljudi tražili zaposlenje izvan poljoprivredno-gospodarskog područja. To je ujedno i bilo u duhu socijalističke jugoslavenske ideologije moderniziranja u procesu stvaranja "socijalističkog radnog društva".

Bez daljnog upuštanja u detalje, jedan od istraživačkih ciljeva ove knjige je razumjeti koji se model socijalizma zaista ostvario u Lekeniku i Bobovcu, kao i kojom je logikom bio uveden. S time je neodvojivo povezan i prikaz kolektivizacije i socijalističke modernizacije u svakodnevici ljudi, kao i njihove organizacije života u novom poretku. Pritom je neminovno upitati se: u kojoj su mjeri težnje za socijalnim reformama odgovarale onome što je zaista bilo važno u svakodnevici? Više studija o tom pitanju u različitim socijalističkim usporednim kontekstima⁴⁷ pokazalo je da su između onoga što je država planirala sprovesti te postojećih socijalnih i kulturnih struktura seoske organizacije života postojale vrlo velike razlike. Djelomično su socijalističke institucije pokušavale svladati te suprotnosti usprkos svim protivljenjima; djelomično se uspjelo doći do «pronalaška kompromisa». Kao rezultat tih odnosa promjena između plana i prakse nastajale su konstelacije u koje su se slijevali različiti elementi «novih» i «postojećih» veza.⁴⁸ Preostaje još pokazati kako

Pluralismus in Jugoslawien. Entwicklung und Demokratiepotential des Selbstverwaltungssystems. München. Radovi stranih znanstvenika, koji su se bavili procesom prestrukturiranja obiteljskog i seoskog života u socijalističkim vremenima na bazi vlastitog terenskog istraživanja u seoskom kontekstu u Jugoslaviji, brojčano su ograničeni. Nesumnjivo su rezultati prilično relevantni za pozicioniranje istraživanih područja u jednom većem europskom i kulturnom kontekstu. Vidi: Halpern Joel. (1967). *A Serbian Village. Social and Cultural Change in a Serbian Village.* New York; Rheubottom David. (1971). *A Structural Analysis of Conflict and Cleavage in Macedonian Domestic Groups.* (Ph. D. Thesis. Univ. Rochester); Lockwood William. (1975). *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia.* New York; Hammel Eugene A.. (1977). «The Influence of Social and Geographical Mobility on the Stability of Kinship Systems. The Serbian Case». U: Brown A., Neuberger E. (ur.). *Internal Migration. A Comparative Perspective.* New York. 401-415.

⁴⁷ Usp. sljedeće radove: Hann Chris. (1980). *Tázlár: a village in Hungary.* Cambridge; Kideckel David. (1993). *The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond.* Ithaca-London; Creed Gerald. (1998). *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village.* Pennsylvania Press.

⁴⁸ Roth Klaus opisuje to riječima: «...u jugoistočnoj Evropi je u socijalističkom vremenu došlo do povezanosti naizgled nespojivog, do česte istovremenosti neistovremenog, do povezanosti prilagođavanja i otpora.». Vidi: Roth Klaus. (1997). «Soziokultureller Wandel im südosteuropäischen Dorf nach dem Zweiten Weltkrieg». U: Grimm F.D., Roth K (ur.). *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch.* München. 64-75. Usp. i Verdery Katherine. (1991.) «Theorizing Socialism: A Prologue to the "Transition"». U: *American Ethnologist.* 18. 419-439.

su se te promjene odražavale na svakodnevnicu u Lekeniku i Bobovcu. Raspravlјat će se prije svega «moderni» aspekti obiteljskog života, kao što su primjerice socijalistička politika obrazovanja i ideologija, potrošačka kultura ili početno tehničiranje svakodnevice.

Lekenik i Bobovac predstavljaju pritom i dva različita odnosa: blizina i dobre prometne veze s industrijskim središćima bile su odlučujuće u jednom slučaju, loše prometne veze u drugom. Usporedba će pokazati u kojoj su mjeri posljedice socijalističke društvene politike u svakodnevici varirale ili nisu varirale.

4. Metode i izvori

Ovaj se rad temelji na povijesno-etnološkoj istraživačkoj tradiciji (*Historische Anthropologie*).⁴⁹ Uz to, nadovezuje se na važne rezultate i modele povijesnog istraživanja obitelji (*Historische Familienforschung*). Metodološki će se slijediti transdisciplinarni pristup. Povijesne, kulturno-etnološki orientirane i povijesno-demografske metode kombinirat će se i stopiti pri obradi teme. Dok se povijesni radovi odnose na analizu postojećih izvora i literature, etnološki orientirani pristupi reflektiraju rezultate opsežnoga terenskog istraživanja u oba istraživana sela (terensko istraživanje je proveo višečlani interdisciplinarni istraživački tim pod vodstvom američkog etnologa J. Halperna; pridodati se može i nekoliko kratkih posjeta autora). Povijesno-demografska metodologija koristit će se pri pregledu popisa stanovništva i kućanstava, matice, popisa poreza itd. Istraživat će se, dakle, socijalne promjene u oba sela kombinacijom kvalitativnih i kvantitativnih metoda, koji će se tijekom istraživanja povezivati.

Zahvaljujući suradnji na istraživačkom projektu «Balkanska obitelj» («Balkan-familie») na Odsjeku za povijest jugoistočne Europe sveučilišta u Grazu od početka 1993. godine do kraja 1996. godine, već sam u samim počecima svog rada na raspolaganju imao opširnu zbirku odličnoga izvornog gradiva. To je proizašlo iz činjenice koju sam već naveo na početku knjige; naime, J. Halpern je sa svojim timom iz bivše Jugoslavije (hrvatskim, srpskim, bosanskim itd. suradnicima; povjesničarima, sociologima, etnologima) u 1960-im godinama vodio opširno terensko istraživanje na različitim područjima Jugoslavije, posebice intenzivno u Lekeniku i Bobovcu gdje je skupina Halpernovih suradnika radila od 1961. do 1962. godine. U tim istraživanjima Halpern i njegov tim prikupili su mnoštvo dragocjene građe o selima i njihovom stanovništvu. Prikupljeni izvori iz Lekenika i Bobovca, kojima ćemo se podrobnije pozabaviti u nastavku rada, su se, za razliku od drugih izvora iz drugih mesta Halpernovih istraživanja, prije nastanka ovog rada jedva upotrebljavali u znanstvene svrhe. Dio rezultata istraživanja na terenu Halpern je početkom siječnja 1993. godine za potrebe projekta «Balkanska obitelj», na kojem je u Grazu sveukupno surađivao deset mjeseci – od siječnja 1993. godine do lipnja 1994. godine – donio osobno. Drugi dio rezultata istraživanja sam, nakon ljubaznoga poziva J. Halperna u Amherstu/Massachusetts, obradio, kopirao i donio u Graz. Rezultati terenskih istraživanja u Lekeniku i Bobovcu danas su sastavni dio, u međuvremenu

⁴⁹ Vidi: Grandits Hannes. (1999). «Historische Antropologie». U: Roth H. (1999). *Studienbuch östliches Europa*. Köln, Weimar, Wien. 52-56.; opsežne priloge na temu vidi u: Mitterauer Michael. (1990). *Historisch-antropolgische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen*. Wien, Köln.; ili u časopisu koji od 1993. godine izdaje Böhlau Verlag: *Historische Antropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*. Köln, Weimar, Wien. Vidi i: Kaser Karl. (1999). «Perspectives for a historical-anthropological research of the Balkans». U: Jovanović M., Kaser K., Naumović S. (ur.). *Between the archives and the field. A dialogue on historical anthropology of the Balkans*. Belgrad, Graz. 21-34.

uređene, zbirke «Halpern Collection» projekta «Balkanska obitelj» (nadalje citirano: SHBP), koja obuhvaća mnoge prikupljene Halpernovе materijale o terenskim istraživanjima i izvore iz svih bivših jugoslavenskih republika. Uz to, ta se zbirka radom tima i dalje nadopunjuje i dostupna je (isključivo u znanstvene svrhe) na Odsjeku za povijest jugoistočne Europe u Grazu. U njoj postoji i baza podataka kvantitativnih izvora (popisi, maticе, porezne liste itd.), zbirka autobiografija iz jugoistočne Europe te zbirka literature s više od 1800 naslova s temom obitelji u jugoistočnoj Europi.

Zbirka fotografija iz Lekenika i Bobovca, s fotografijama koje je J. Halpern između 1961. godine i 1962. godine snimio u oba sela, također je dio zbirke «Halpern Collection». Iz nje potječe i fotografije u 4. poglavljу knjige koje se bavi reformom u prva dva «socijalistička» desetljećа.

Materijal o oba istraživana sela u Halpern-zbirci obogaćen je prije svega intervjima i autobiografijama. Gotovo dvije stotine dužih, transkribiranih intervjua, odnosno autobiografija, u hrvatskom je originalu, nekoliko njih i u engleskom prijevodu. K tome, zbirka obuhvaća učeničke sastave, podatke o posjedovanju zemlje, sudske spise (primjerice o diobi kućanstava), dokumentaciju o otkupu zemlje, popise dnevnih migranata, razredne protokole škola, liste članova društava i još mnogo toga. Ovo kratko nabranje nije ni približno potpuno, ali možda može ilustrirati u kako je opširnom obliku prikupljan istraživački materijal o Lekeniku i Bobovcu. U bazi podataka se uz to nalaze kompjuterizirani i nekompjuterizirani popisi stanovništva, koje nude detaljne informacije o pojedinačnim obiteljima obaju sela u međuratnom i poslijeratnom razdoblju.

Na temelju ovih izvora uspio sam u tri i pol godine obraditi velik broj arhivskog materijala o povijesnom razvoju obaju sela i integrirati ih u postojeću zbirku. U tu svrhu sam ponajviše radio u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i u Ratnom arhivu u Beču, ali sam dosta vremena provodio i u sljedećim arhivima: Geodetski arhiv, Nadbiskupski Arhiv, Kaptolski arhiv, svi u Zagrebu, te Dvorski komorski arhiv u Beču.

Izvor koji je tijekom arhivskog rada bio osobito važan i koji bi ovdje volio posebice istaknuti kao primjer raznolikosti obrađenih arhivskih izvora, cijelovite su matrikule župe Pešćenica (kojoj je pripadao Lekenik) i župe Sunja (kojoj je pripadao Bobovac). To su matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih (*Status animarum*) iz sredine 18. stoljeća (Bobovac), odnosno sredine 19. stoljeća (Lekenik) sačuvane do danas. Tijekom dugotrajnog rada sustavno sam unosio podatke u računalo kako bih ih kasnije iskoristio za računalnu obradu podataka.

Od osobite važnosti bili su i boravci u Lekeniku i Bobovcu između 1993. i 1996. godine. Bivajući na licu mjesta uspio sam bolje razumjeti i iskoristiti rezultate sustavnih terenskih istraživanja iz 1961./62. godine te steći i osobne dojmove. Bilo mi je važno razumjeti važne komplekse tadašnjih glavnih istraživačkih pitanja. Središte tog razmatranja tvorili su intervjui stručnjaka.

Pritom nisam težio opsežnoj sustavnoj izradi novih podataka. Tadašnja ratna situacija – u kojoj se Bobovac između 1991. i 1995. godine našao bivajući na liniji fronte, a što se odražavalo i na nepunih 30 kilometara udaljen Lekenik – nije pogodovala opsežnom istraživanju moje tematike. Tako su se u Bobovcu čak dnevno postavljale patrole za obranu tog područja, a u samom selu bili su stacionirani i vojnici UNPROFOR-a, koji su nadzirali nekoliko kilometara udaljenu obrambenu zonu između hrvatskog područja i područja koje je, nakon raspada Jugoslavije, okupirala Republika Srpska Krajina. U Lekenik su smještene izbjeglice i tu je, kao i u Bobovcu, svakodnevnicu činila mobilizacija velikog broja muškaraca u Hrvatsku vojsku. Na sreću, oba su sela pošteđena većih razaranja.

5. Skica istraživačkih koraka

Prvi dio analize (2. poglavlje) pod nazivom «Različiti svjetovi: Lekenik i Bobovac u predindustrijskom razdoblju» daje uvod u istraživanje dvaju lokalnih konteksta u razdoblju oko 1780. godine. Razmatranje kućanstava i njihovog socijalnog položaja započinje analizom hijerarhije zemljišnog posjeda feudalnog sela Lekenik. Razmatranja podjele zemljišta pokazuju da su u ovom, prvenstveno poljoprivredno orientiranom selu koje se intenzivno bavilo svinjogoštvo, većim dijelom postojala kućanstva bogata zemljom i da gotovo nisu niti postojala kućanstva želira ili obrtnička kućanstva. To je prije svega povezano s činjenicom da su lekenička kućanstva većim dijelom bila višečlana obiteljska gospodarstva. Gotovo svugdje zajedno su živjela najmanje dva bračna para s djecom. Sav rad na gospodarstvu obitelji su obavljale samostalno, tako da u selu gotovo i nije bilo sluga. Feudalna je vlast vršila velik pritisak na pojedina obiteljska gospodarstva u Lekeniku. Unatoč relativnom bogatstvu zemljom, feudalni tereti nisu bili nimalo laki. Podanike koji su bili vezani za zemlju obvezivali su prije svega na opsežno davanje tlake na dominikalnim gospodarstvima, kao i na godišnje desetine i novčana podavanja za urbarijalno zemljište.

Sasvim drugi način života vladao je na militariziranom krajiškom području kojem je pripadao Bobovac. Socijalni položaj krajiških obitelji kretao se između dvaju polova koje možemo nazvati «ponosna» sloboda i vojna podređenost. Osobna sloboda i gotovo neograničeno pravo nad zemljišnim posjedom stajali su nasuprot opterećujućim zahtjevima vojnoga sustava kojem se sve moralo podrediti. Stoga će se u razmatranju dosta pozornosti posvetiti vojnim aspektima svakodnevice i regrutirajući u vojnu službu (u vojni sustav nisu bili integrirani sam regrutirani vojni obveznici nego na određen način i svi ostali krajišnici). Analiza temelja socijalno vrlo homogenih bobovačkih krajiških kućanstava koncentrirana je na poljoprivredni život i organizaciju kućanstava. Slično kao i u Lekeniku, i u Bobovcu su većinu kućanstava tvorila obiteljska gospodarstava složene strukture orijentirana na sa-moopskrbu. Doduše, u Bobovcu je u 1780-im godinama, šezdeset godina nakon njegova postanka, udio složenih kućanstava – unatoč strogim restrikcijama vlasti Vojne krajine pri diobi kućanstava – iz više razloga bio znatno manji.

Vremenski okvir razmatranja sljedećeg dijela analize (3. poglavlje) su desetljeća nakon 1848. godine i razdoblje između dvaju svjetskih ratova. U Lekeniku je početkom 1848. godine ukidanjem feudalizma započela društvena reorganizacija koja je, doduše, obitelji oslobođila tlake i urbarskih podavanja, ali je s druge strane stanovništvo suočila sa sukcesivno povećanim poreznim obvezama. Osim toga, za lekeničke je obitelji razdoblje nakon 1848. godine bilo obilježeno razračunavanjima s bivšom vlastelom oko modaliteta diobe zemljišnih posjeda i plaćanju odšteta. Od 1850-ih godina procesi društvenih promjena počeli su se ubrzavati. Pobljeće ćemo se pozabaviti promjenama i problemima pri uvođenju tih «vanjskih» i «unutarnjih» promjena u Lekeniku. «Vanjske» promjene su između ostalog sa sobom donijele povezivanje Lekenika na poštansku, željezničku i telegrafsku mrežu, kao i otvaranje šumskog i drvoprerađivačkog pogona u selu. «Unutarnje» promjene su bile usko povezane s pojačanom tržišno-gospodarskom orijentacijom kućanstava koja je zbog društvenih promjena bila nužna i koja je u većini kućanstava bila popraćena problemima. Ti problemi umnožili su se za vrijeme agrarne krize u Hrvatskoj (1873.-1895.) i pokrenuli prilično opsežan prevrat struktura kućanstava. Pod pritskom gospodarskih problema i porasta dugovanja sve se više kućanstava dijelilo, a broj jednostavno strukturiranih i malih kućanstava sukcesivno je rastao. Tom ra-

zvoju pridonijele su i jurističke promjene – početkom 1870-ih godina ukinuta su, od 1850. godine važeća, drastična zakonska ograničenja diobe kućanstava.

Prijelomne godine 1848./49. bobovačkim su obiteljima ponajprije donijele sudjelovanje na bojišnicama Habsburške Monarhije te velik broj žrtava. Kada se stanje opet smirilo, došlo je do nekih pravnih poboljšanja, ali su velike promjene izostale. Neoapsolutistički dvor u Beču nije odobrio veliku reformu militariziranog krajiskog društva, jer je car – kao što su to pokazali i događaji 1848./49. – još uvijek trebao svoje krajišnike. Usljed promjena izvan granica Vojne krajine tijekom 1850-ih i 1860-ih godina promjenio se i socijalni položaj krajiških obitelji. Iz nekoć privilegiranog postalo je neprivilegirano stanovništvo, koje je još uvijek bilo pod pritiskom vojnoga sustava. Vojna je krajina naposljetku ipak ukinuta. Ona je postajala sve veći anakronizam u modernizirajućoj Monarhiji. Između 1871. i 1881. godine, u periodu njezina postupnog pripojenja civilnoj Hrvatskoj i civilnoj Slavoniji, cijeli administrativni i ekonomski sustav izjednačen je s onim u civilnom dijelu Hrvatske. Promjena sustava u Vojnoj krajini uslijedila je upravo u vrijeme agrarne krize. Ekonomска «šok-terapija» je pri preokretu dovela do velikih gospodarskih problema, koji su naposljetku i u Bobovcu prouzrokovali i proces diobe kućanstava.

Paralelno s navedenim promjenama u oba sela, u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća masovno započeti demografski prijelaz (u početku sa snažnim opadanjem stope smrtnosti) počeo se sve jače odražavati na svakodnevnicu ljudi. Demografski razvoj i njegove posljedice su od osobite važnosti, pa stoga i zauzimaju važno mjesto u ovom istraživanju.

Sljedeće težište razmatranja jest seoska svakodnevica Lekenika i Bobovca prije Prvoga svjetskog rata i u razdoblju između dvaju ratova. Ovdje ćemo ponajprije razmotriti opću konsolidaciju odnosa nakon krize. Vrijeme prije i poslije Prvoga svjetskog rata obilježeno je raznim razvojnim tendencijama, koje će biti obrađene prema tematskim područjima. Ponajprije će se obraditi povećana mobilnost stanovništva. Iseljavanje u Ameriku, relativno pojačano doseljavanje u Lekenik i radna migracija preko stotinu bobovačkih muškaraca u (sjevero)zapadno inozemstvo, samo su neki od istraživanih aspekata u tom kontekstu. Za vrijeme i u desetljećima nakon agrarne krize u oba je sela bio snažno izražen proces socijalnog diferenciranja. Glavni uzročnici tog procesa zasigurno su raspad velikih složenih obiteljskih gospodarstava, posljedice demografskog prijelaza i povećana potreba za tržišno-gospodarskom orientacijom kućanstava. Posebna će se pozornost posvetiti upoznavanju i procjeni velikih socijalnih razlika u tom razdoblju. Nakon toga će se obraditi povećana važnost škole i obrazovanja, nastanak društava – jednog novog oblika društvene organizacije – te povećana (stranačka) politizacija seoske svakodnevice. Svi su se ti razvoji u Lekeniku i Bobovcu odvijali slično, iako su na osnovi još uvijek postojećih strukturalnih uvjeta postojale i neke razlike.

Treći dio (4. poglavje) pod nazivom «Socijalistička industrijalizacija i ubrzane socijalne promjene» obrađuje prva desetljeća socijalističkih promjena u Lekeniku i Bobovcu. Početak razmatranja tvori precizno istraživanje socijalističke agrarne reforme, kolektivizacija, napredno tehniziranje u poljoprivredi te posljedice tih razvoja za obitelji obaju sela. U uskoj vezi s time su i promjene u zaposlenosti stanovnika obaju sela. Socijalistička reforma i konzervativno provedena industrijalizacija radnog i proizvodnog svijeta u cijeloj su zemlji doveli do drastičnog povećanja broja zaposlenih u industrijskom i tercijarnom sektoru. U Lekeniku i Bobovcu te su se promjene odvijale različito: u Lekeniku je došlo do masovnog preokreta u orijentaciji zapošljavanja, što je primjerice samo u nekoliko godina između 1948. i 1961. prouzrokovalo opadanje udjela stanovništva koje se isključivo bavilo poljoprivre-

dom sa 72 na 41 %. U Bobovcu taj preokret nije bio toliko dramatičan. Tu je većina stanovništva ostala vjerna poljoprivredi. U Bobovcu je, doduše, od sredine 1950-ih došlo do pojačanog iseljavanja (taj se proces nastavio do danas i prouzrokovao je postojano opadanje broja stanovnika). Prije nego što se detaljnije razmotre obitelji u poslijeratnom razdoblju, pod naslovima «Utjecaj industrije na obiteljsku svakodnevnicu» i «Komunistička politika obrazovanja i promjene vrijednosti kod mladih», istražit će se važni aspekti promjenljive poslijeratne svakodnevice.

Na samom kraju stoje razmatranja lekeničkih i bobovačkih obitelji u poslijeratnim desetljećima te, prije svega, njihova prilagodba na nove životne odnose u tom razdoblju. Istraživanja o tom tematskom kompleksu dijele se u dva koraka. Prvi korak obuhvaća promjenljive strukture obitelji i promjene u sastavu kućanstava, a drugi je razmatranje modernog i tradicionalnog u obiteljskom životu obaju sela na početku 1960-ih godina.

II. Različiti svjetovi: Lekenik i Bobovac u predindustrijskom razdoblju

1. Sela i njihove okolice oko 1780. godine

Lekenik u Turopolju

U 18. stoljeću se iz Zagreba u Lekenik najbrže stizalo državnom cestom Zagreb-Petrinja.⁵⁰ Njome se glavni grad povezivao s jugoistokom. Nakon nešto manje od sata putovanja kod Malog Otoka skelom se preko Save⁵¹ stizalo u Turopolje.⁵² Turopolje je velika, vodom bogata nizina koja se proteže između rijeke Save, koja tvori sjevernu granicu, i Vukomeričkih gorica, niskog lanca brežuljaka koji na zapadu zatvara krug oko Turopolja.⁵³ Turopolje se rasprostire u dužini od otprilike 50 km od sjeverozapada prema jugoistoku, ali je prilično usko područje s 15-25 km širine. Usko područje uz obje strane vijugave Save na otprilike 100 m nadmorske visine naziva se i Gornja Posavina. Kroz središte Turopolja protjeće rijeka Odra okružena, posebice u južnom toku, vlažnim riječnim dolinama i močvarama.⁵⁴

O «svojstvima» prirode u Turopolju dragocjene informacije nudi karta s pričaćnim opisima nastala kao rezultat prve sustavne izmjere Hrvatske (Jozefinska izmjera iz 1783./84.).⁵⁵ Karta pokazuje da su pojedina turopoljska područja imala različite karaktere. Sjeverni dio nizine, područje bliže Zagrebu, sastojalo se ponajprije od oranica. Ovo polje na kojem su se uglavnom uzgajale žitarice i kukuruz prelazilo je u blizini rijeka Odre i Save u područje gdje su ratarske površine sve više nestajale u manjim šumama i vlažnim livadama.

Drugi dio Turopolja, na zapadnom rubu, činile su Vukomeričke gorice. Taj lanac brežuljaka bio je djelomice pošumljen: usred šuma nalazila se mala sela, odnosno skupine kuća s njima pripadajućim manjim poljima, livadama i vinogradima.⁵⁶

Južni dio Turopolja bio je, pak, pokriven velikim šumama. Prilično široka zona bjelogoričnih šuma rasprostirala se od sjeverozapada poprečno kroz cijelu regiju prema jugu. Posebice su velike bile šume Dubrava, Kalje, i prije svega Turopoljski lug. Na istoku između Odre i Save šume su prelazile u močvarna područja.

Lekenik leži na ovom, šumom bogatom jugu Turopolja. Za ondašnje prilike prilično veliko selo bilo je okruženo velikim hrastovim šumama. Jedino se u južnom dijelu, predjelu gdje je prolazila državna cesta dalje prema jugu, prekida šumski prostor i nastaje uska čistina. U toj šumskoj čistini, na otprilike pola sata udaljenosti, nalazi se i drugo selo, koje još i danas nosi ime (Lekenička) Poljana.

⁵⁰ Csaplovics Johann. (1819). *Slawonien und Kroatien. Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde. Theils aus eigener Ansicht und Erfahrung. (1809-1812), theils auch aus späteren zuverlässigen Mitttheilungen der Insassen.* Pesth. Teil 1. 82-83.; Pirch Otto. (1835). *Caragoli Reise-Mittheilungen aus Ungarn und Italien.* 2. izd. Berlin. 142-144.

⁵¹ KA/KA B XI a 766 (Karta i opis sekciјe).

⁵² Laszowski Emilij. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja.* Zagreb. 35.; već se 1334. godine u jednom dokumentu spominje turopoljska crkva.

⁵³ O Turopolju kao tradicionalnoj regiji vidi: Fürst-Bjeliš Borna. (1996). *Historijsko-geografska analiza prostornog pojma tradicionalne regije Turopolja.* (Doktorska disertacija na Sveučilištu u Zagrebu). Zagreb.

⁵⁴ KA/KA B Xia 766.

⁵⁵ Opis provedbe ove izmjere U: Hofstätter Ernst. (1989). *Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahme.* Wien.

⁵⁶ KA/KA B XIa 766. Sekc. 33, 34, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 65, 66, 67. (Karta, opisi).

Niz manjih potoka presijecalo je livade i oranice lekeničke čistine. Najčešće su se ulijevali u Lekenički potok, po kojem je selo i dobilo ime. Potok je dijelio selo na dva dijela. Sjeverni, manji dio, Turopoljski Lekenik, sastojao se od 17 kuća raštrkanih oko male ceste i njenih sporednih putova. U južni, veći dio sela, Erdeljski Lekenik,⁵⁷ stizalo se tada preko malog drvenog mosta. Kuće Erdeljskog Lekenika, njih 43, nepravilno su se smjestile uzduž državne ceste u smjeru Petrinje, kao i duž male ulice sa sporednim putovima smještene paralelno uz Lekenički potok. Jedna skupina kuća, pak, smjestila se s druge strane potočića koji je presijecao čistinu od juga prema sjeveru i koji je na ulasku u Lekenik utjecao u Lekenički potok. Kod ušća, odmah do mosta, stajala je mala drvena Crkva sv. Trojstva. Iako nije postojao seoski trg, područje oko crkve predstavljalo je «centar» sela.⁵⁸

Osim ovog područja, važno sastajalište sela bilo je i područje uzduž Lekeničkog potoka. Tu su žene prale rublje, mogla se napajati stoka i uzimati voda za staje, vrtove i kućne potrebe. Za piće i kuhanje koristila se voda iz bunara, koji su seljaci imali u svom dvorištu ili je postojao zajednički bunar više susjeda.⁵⁹

Godine 1782. te su kuće opisane riječima:

Stanovnici naprijed spomenutog sela Lekenik ... imaju raznovrsne, vrlo lijepе i udobne zgrade od hrastovine poput gospodarskih kurija koje su nanovo pokrivene hrastovim letvama.⁶⁰

Ilustracija A: Turopoljska kuća od hrastovine sagrađena na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće⁶¹

⁵⁷ Način pisanja Erdödski, Erdödsky (obitelj Erdödy) Lekenik bio je do u 20. stoljeće korišten u raznim izvorima.

⁵⁸ NAZ/KV Godina 1771. br.211. 142; AH/SpoT Kut. 193. spis br. 47g; KA/KA BXIa 766. Sekc. 55. 1308-1310.

⁵⁹ AH/Spo T Kut. 193 spis br. 47, br. 48.

⁶⁰ AH/Spo T Kut. 193. spis br. 47g.

⁶¹ Freundenreich Aleksandar. (1972). *Kako narod gradi na području Hrvatske*. Zagreb. 155.

Selo je opisao sudski službenik Zagrebačke županije zadužen za «izvještaj» o selu Lekenik. Seoska imanja su u njemu opisana do najsjitnijeg detalja. Imanja su većinom bila prilično velika, a stambene zgrade mahom jednokatnice. Kuća Ivana Vajceka s krovom od hrastovih letvi bila je otprilike šest metara visoka i dvadeset metara duga. Na prvom katu, do kojeg se stizalo čvrstim hrastovim stepenicama, nalazile su se dvije velike sobe, kuhinja, kao i prostran hodnik. U prizemlju kuće bilo je skladište i mjesto za kola.

Kao što je slučaj kod Ivana Vajcaka, tako su i mnoga druga kućanstva u selu imala dvije ili tri stambene zgrade na imanju. Oko njih su se grupirale ostale građevine koje su služile kao gospodarske zgrade ili staje. Tako se na svakom velikom imanju mogla naći žitница, svinjska staja, staja za konje, staja za goveda, staja za sitnu stoku, gospodarska kuhinja, radionica i sl.⁶² U Turopoljskom Lekeniku dominirala su takva velika imanja s jednokatnim, markantnim kućama od hrastovih greda i činila su gotovo tri četvrtine poljoprivrednih gospodarstava. Uz njih postojalo je pet do šest manjih, siromašnijih imanja. Ona su se mogla usporediti s imanjem Andrije Lukačevića. On je sa svojom obitelji živio u prizemnici s vrlo lošim slamnatim krovom. Kuća se sastojala samo od sobe, kuhinje i spremišta. Iza kuće je, doduše, stajala jedna relativno mala stambena zgrada, ali je bila u lošem stanju. Postojale su još dvije zgrade pokrivenе slamom, koje su korištene i kao staja za svinje i krave i kao spremište i staja za perad. Kao i u Turopoljskom Lekeniku i u Erdeljskom je Lekeniku postojao znatan broj velikih seoskih imanja, ali je udio manjih u Erdeljskom Lekeniku bio veći.⁶³

Sva su imanja u selu bila ograđena, najčešće vrbovima prutovima, ponekad i drvenim ogradama koje su odvajale stambene zgrade i kućište od susjeda i seoske ceste. Ponekad su se ograđivale i stambene i gospodarske zgrade kako bi se spriječio dolazak stoke do mjesta za stanovanje. Važan sastavni dio svakoga lekeničkog imanja bio je voćnjak uz kuću, a u njemu brojna stabla šljiva i jabuka. Veliko značenje imali su i povrtnjaci. Ponekad su se uz kuću nalazili i vinogradi i male livade.⁶⁴ Voćnjaci, povrtnjaci i livade uz kuću predstavljali su dio kuće.

Na šumskim čistinama na imanja su se dovezivale neravnomjerno raspoređene oranice, livade i pašnjaci. Oko sela se nalazilo podosta oranica i dovoljno pašnjaka. Međutim, veći dijelovi oranica i pašnjaka bili su neprestano ugrožavani poplavama i stoga su seljake često dovodili u tešku situaciju. Na to se skupina lekeničkih seljaka 1774. godine žalila komisiji Zagrebačke županije:

Paše za stoku kako na našim zemljama tako i u gospodarskim šumama imamo dovoljno, ako se ne desi poplava. A u vrijeme poplave paša nam je doduše ograničena, no ipak ne moramo je drugdje plaćati ...⁶⁵

Poplave su bile prilično česte. Nakon dugotrajnih kiša potoci su se na području općine redovito izljevali, a i rijeka Odra, udaljena nekoliko kilometara istočno od sela, također se često izljevala iz korita i poplavljivala oranice i livade na istoku sela.

⁶² AH/Spo T Kut. 193. spis br. 41.

⁶³ AH/Spo T Kut. 193. spis br. 41.; NAZ/KV br. 146; AH/Acta Comit. Zagrab. Kut 276. Fasc. 12. br. 1, 2.

⁶⁴ AH/Spo T Kut. 193. spis br. 41, 48.; KA/KA BXIa 766. Sekc. 55.; Usp. i: Freundenreich Aleksandar. (1972). *Kako narod gradi na području Hrvatske*. Zagreb. 151 ff.; Topali Ljerka. (1941). *Drvene crkve i seljačko drveno graditeljstvo u Turopolju*. Zagreb. 24 ff.; Čaćić Branko, Salopek Davor. (1991). *Hrvatska Korablja*. Zagreb.

⁶⁵ AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12.

Kao što je već napomenuto, selo je bilo okruženo velikim bjelogoričnim šumama koje su na sjeverozapadu gotovo dopirale do prvih kuća Turopoljskog Lekenika.⁶⁶ To su mahom bile hrastove šume između bara i močvara.⁶⁷ Uz poljoprivredno korištene površine, seljaci su u neposrednoj okolini sela na raspolaganju imali i polja i pašnjake na krčevinama šuma. Otprilike dva sata zapadno od sela nekoliko obitelji iz Erdeljskog Lekenika posjedovalo je i vinograde.⁶⁸ Općenito gledano, šuma je imala veliku važnost u gospodarskom životu Lekenika: kako za svinjogojstvo (svinje su tjerane u šumu na žirenje), tako i za proizvodnju dasaka. Tim aspektima pobliže čemo se pozabaviti kasnije.⁶⁹

Bobovac u Banskoj krajini Vojne Krajine

Krajiško selo Bobovac smješteno je južno od Lekenika prema bosanskoj granici. U drugoj polovici 18. stoljeća u selo se, dolazeći iz smjera Lekenika, stizalo državnom cestom Zagreb-Petrinja do Bresta na Kupi. Do Kupe – granične rijeke između feudalnog dijela Hrvatske i Vojne krajine, udaljene od Lekenika otprilike 20 km – putovanje do sela, ovisno o vrsti prijevoznog sredstva i vremenskim prilikama, trajalo je između dva i pol i šest sati. Kako bi se došlo na drugu stranu obale, u Vojnu krajinu kao i u blizinu Petrinje, koja je tada sa svojih 1800 stanovnika bila najveće naselje Banske krajine, od Bresta se koristila splav.⁷⁰ Kasnije središte regije, Sisak, tada je bio tek malo trgovište s manje od 400 stanovnika.⁷¹ Petrinja je od granice prema Osmanskom Carstvu bila udaljena otprilike 40 km. Jedan stacionirani vojni službenik opisao je područje Banske krajine između Kupe i bosanske granice 1773. godine riječima:

Njene granice (Banske krajine) prema turskom području tvore rijeke Una i Gline, ali najvećim dijelom suha, gorska kordonska linija; prema civilnoj Hrvatskoj rijeka Kupa, prema Slavoniji rijeka Sava, prema Karlovačkom generalatu planina zvana Petrova gora. Područje ovog dijela Vojne krajine se uglavnom sastoji od srednje visokih brežuljaka, koji su ponegdje prekinuti velikim i vrlo plodnim ravnicama... i prema Slavoniji sve češće su manje i veće rijeke.⁷²

Za razliku od zapadnog graničnog karlovačkog dijela Vojne krajine, koji se dijelom protezao do krševite i visoke Dinare, Banska krajina je bila područje na kojem su dominirali brežuljci. Posebice su uočljiva dva visoka pobrda: Petrova gora na zapadnom rubu Banske krajine i Zrinska gora, čiji su se najviši vrhovi od otprilike 600 m visine protezali između Gline i Une uzduž bosanske granice. Oba gorja su tada bila bogata šumom.⁷³ Banska krajina, kasnije Banija, pripada među vodom najbogatija područja u Hrvatskoj. U blizini velikih i manjih rijeka nalazila su se brojna

⁶⁶ KA/KA B Xia 755 Sekc. 55.

⁶⁷ O potocima u okolini vidi: AH/SpoT Kut. 193. br. 47.

⁶⁸ AH/acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12.

⁶⁹ Isto. br. 1-prilog.

⁷⁰ Demian J.A. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze. (Darstellung der Österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen. 4. Teil. 1. Abteilung.).* Sv. 1. Wien. 200.

⁷¹ Buturac Josip. *Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX. stoljeća.* 295-297.

⁷² AH/Spisi hrvatske krajine. Kut. 15.

⁷³ KA/KA B IX a 711.

močvarna područja različitih veličina. Najveće močvarno područje je mnoštvo kvadratnih kilometara prostrana gusta šuma uz Savu na jugoistoku, koje se protkano rijekama prostiralo između Save i Une.⁷⁴

Bobovac leži na Savi, nešto sjevernije od tog velikog šumskog područja. Iz Petrinje se do sela stizalo cestom za Sunju. Udaljenost je iznosila otprilike 30 kilometara. Od Sunje do Bobovca je još nekoliko kilometara trebalo proći kroz prilično šumovito područje. Od Petrinje do Bobovca tada se jedva moglo stići za manje od pola dana putovanja.

Prouče li se karte jozefinskog kataстра iz 1783. godine i karte kompanija iz 1782. godine,⁷⁵ tada sljedeći opis točno odgovara tadašnjim obilježjima Bobovca:

Red kuća [sela Bobovac] prati tok rijeke na čijim se obalama, od poplava zaštićena prirodnom uzvisinom, nalazi seoska cesta. Okomito uz liniju obale leže uske pruge zemlje sve do zaštitnog nasipa u pozadini, koji u širokom luku ogradije skoro sve oranice sela. Nezaštićeno na njih se nadovezuju dijelovi livada, pašnjaci i šuma...⁷⁶

U Bobovcu se tada, uz cestu koja se protezala uzduž obale Save, nalazilo 21 seosko imanje. Uzduž seoske ceste postojala su dva gušće naseljena područja između kojih se nalazilo pokoje pojedinačno imanje. S druge obale Save nalazile su se kuće koje su već pripadale slavonskom krajiskom selu Mužilovčica.⁷⁷ Nešto južnije od Bobovca nalazilo se malo naselje, koje je jedna vojna služba opisala riječima:

Na obali Save, četvrt sata od sela, na mjestu zvanom Banov Brod nalazi se nekoliko stočnih staja. Tu je jedna Corp d'Arme za vrijeme prethodnog turskog rata dolazeći iz smjera Siska, sa raznim vozilima prešla rijeku i nastavila svoj pohod preko Strmena u Dubicu.⁷⁸

Banov dvor se tada sastojao od samo nekoliko staja za stoku. No, u razdoblju nakon nastanka ovog opisa tu se naseljavalo sve više ljudi. Vojne vlasti su nova imanja smatrala dijelom Bobovca.

Izgled poljoprivrednih gospodarstava u Bobovcu bio je sličan onima u Lekeniku. I ona su se po tipu ubrajala u skupinu imanja na kojima su se nalazile zgrade za stanovanje, staje – posebno za konje, rogatu stoku, svinje i perad – žitnice i spremišta. Svako je imanje od susjeda i vrtu bilo odvojeno plotom od vrbovine ili drveta. I u Bobovcu su sve kuće bile od hrastovine. Stanovništvo se, doduše, prilagođavalo i položaju na rijeci. To se vidi i iz izvještaja komisije jozefinske izmjere iz 1780 godine:

Bobovac je selo na rijeci Savi, čije su kuće radi čestih poplava smještene na stupovima.⁷⁹

Sojenice su u 18. stoljeću bile prilično rasprostranjene i na mnogim područjima Osmanskoga Carstva se do duboko u 19. stoljeće gradilo po tom uzoru.⁸⁰ Bobo-

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ AH/KZ B 186. Sekct. 1, 2.; AH/KZ B 11.

⁷⁶ Društvo inženjera i arhitekata Zagreb (ur.). (1991). *Das Bauernhaus in Kroatien. Kroatische Bauformen*. Zagreb-Dresden. 3.

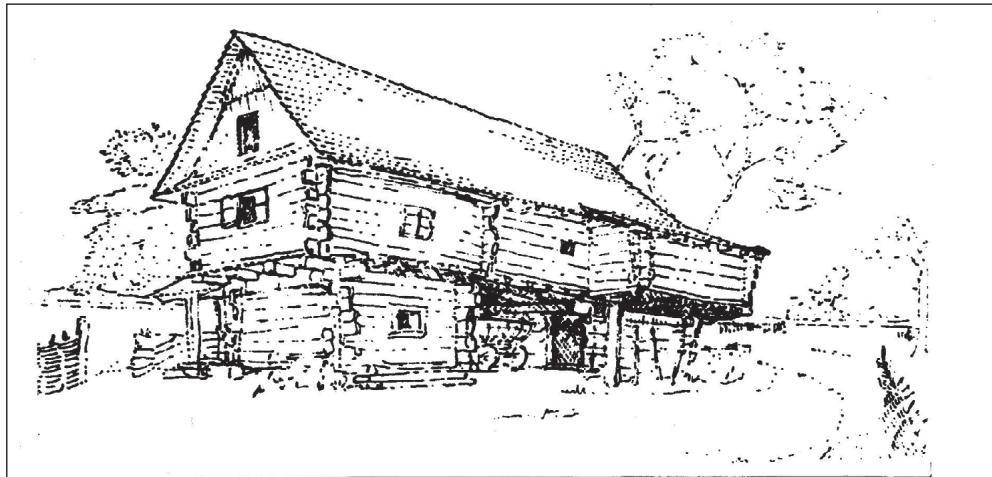
⁷⁷ AH/KZ B 186. Sekc. 1, 2.

⁷⁸ KA/KA B IX a 771. Sekc.12.

⁷⁹ KA/KA B IX a 771. Sekc. 12.

⁸⁰ Cvijić Jovan. (1922). *Balkansko poluostrvo*. Beograd.

vačke su se kuće, međutim, još u 18. stoljeću počele osiguravati od poplava Save nasipima i bedemima. Kao što pokazuju najstarije, do danas sačuvane građevine iz vremena prijelaza iz 18. u 19. stoljeće, u bližoj okolini izravno na Savi od tada se sve češće odustajalo od gradnje sojenica.⁸¹ Sve češće su se gradile kuće novoga tipa kakve su prikazane na skici:

Ilustracija B: Skica tipične bobovačke stambene zgrade od hrastovine sagrađena na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće⁸²

Nove kuće u Bobovcu su zbog nasipa stajale na nešto povišenoj razini, bile su mahom jednokatnice i pokrivenе krovom od letvi. Način gradnje krova od letvi opisan je u putopisu iz 1812. godine:

U selima [ovog područja] se kuće grade većinom od drveta, budući da tog materijala ima u izobilju. Krovovi su od 5 stopa dugih hrastovih dasaka, koje se spretno cijepane i dolično pripremljene znalački koriste u tu svrhu.⁸³

Na prvom katu su se najčešće nalazile stambena prostorija i kuhinja. Ispod krovne konstrukcije bila je još jedna prostorija koja je mogla poslužiti kao spremište; tu su se i pri poplavama mogle spremati žitarice, odnosno sijeno. Prizemlje je služilo za smještaj kola te kao spremište. I bobovačke kuće bile su prilično velike. Gospodarske zgrade bile su tako koncipirane da su imale zaštitu od redovitih poplava. U principu se izgled bobovačkih kuća nije uvelike razlikovao od opisanog izgleda lekeničkih kuća. Za razliku od Lekenika, u Bobovcu su tada jedva postojala imanja koja su obuhvaćala dvije ili tri višekatne stambene zgrade. Uobičajeni tip seoskog imanja sastojao se tada od samo jedne stambene zgrade.

⁸¹ Usp. Freudenreich Aleksandar. (1972). *Kako narod gradi*. 154, 155.: Tu se mogu pronaći slike kuća uže bobovačke okolice sagrađene krajem 18., odnosno početkom 19. stoljeća.

⁸² Ova kuća je sagrađena 1802. godine i ima krov od letvi. Vanjske stepenice vode u stambene prostorije prvog kata. Usp.: Freudenreich Aleksandar. (1972). *Kako narod gradi na području Hrvatske*. Zagreb. 154.

⁸³ Csaplovics Johann. (1819). *Slawonien und zum Theil Croatiaen*. 102-103.

Na gospodarski život u Bobovcu prilično je utjecala Sava. Ljudi su bili primorani prilagoditi se prirodi – a to je u ovom slučaju značilo ponajprije zaštiti se od poplava rijeke Save. O tome su službenici jozefinske izmjere izvijestili sljedeće:

U jesen ova rijeka često poplavljuje. Poplave mogu trajati tri, četiri, a ponekad i više tjedana, tako da se tada u šumu ne može doći kolima. Poplave rijetko izostanu jednom godišnje.⁸⁴

Poljoprivredna zemljišta u Bobovcu nalazila su se uz imanja. Osim privatnih posjeda tu su se nalazila i zajednička seoska zemljišta. Otprilike dvije trećine područja iza seoskih kuća otpadalo je na oranice, a jedna trećina na livade i pašnjake. Na njih se nadovezivala šuma. Južno od sela prostiralo se Omerovačko polje, ogromno šumsko područje. Šume oko sela uglavnom su presijecala mala ili veća močvarna područja, od kojih je Jastrebičko polje na jugoistoku zasigurno bilo najveće. No, u šumama je uvijek bilo i pašnjaka i livada. Tamo gdje je šuma prestajala, počinjalo je područje susjednog sela. Uz gore spomenute oranice u sjevernom dijelu općine Bobovac, i na drugim područjima postojala su manja pojedinačna zemljišta korištena kao oranice. Količina korištenog poljoprivrednog zemljišta je, za razliku od one u Lekeniku, bila znatno manja, ali je i samo selo tada bilo znatno manje od Lekenika.⁸⁵

2. Povijest naseljavanja Lekenika i Bobovca

Lekenik

Oba Lekenika su osnovana sredinom 15. stoljeća. Prvi se put Turopoljski Lekenik, kao selo u posjedu plemenite općine Turopolje, spominje 1487. godine, a kasnije osnovan Erdeljski Lekenik, kao selo vlastelinstva Želin-Čiće, 1500. godine.⁸⁶ To je bilo vrijeme kada je širenje Osmanskoga Carstva predstavljalo povećanu opasnost za hrvatsko stanovništvo. Prva osmanska opsada Turopolja dogodila se već 1421. godine, u vrijeme kada Lekenik još nije postojao. Otprilike od 1520. godine, kada su se granice Osmanskog Carstva sve više primicale, opasnost od napada osmanskih četa bila je do kraja stoljeća trajno prisutna. Unatoč tomu Turopolje je – za razliku od mnogih drugih hrvatskih područja – tada još vrijedilo kao «sigurno» područje. Iz tog se razloga sve više izbjeglica, koje su dolazile iz južnijih područja bližih bojnoj liniji, naseljavalo na ovom području. Tako je Turopolje tijekom 16. stoljeća postalo imigracijsko područje sa sve većim brojem stanovnika.⁸⁷

Teško razdoblje u povijesti naseljavanja Lekenika, kao i cijelog Turopolja, nastupilo je u godinama rata oko Siska (1591.-1593.). Tijekom njegove opsade sva su vlastelinstva u okolini Siska i posebice u Turopolju koje se nalazilo u neposrednoj blizini, teško devastirana.⁸⁸ Ratni sukobi 1593. godine su za Lekenik bili fatalni. U

⁸⁴ KA/KA B IX a 771. Sekc.12.

⁸⁵ AH/KZ B V 186. Sekc. 1, 2.; AH/KZ B V 11.

⁸⁶ MHT II: 54.; Laszowski Emilij. (1897). «Želin-Čiće». U: *Prosvjeta*. 5/1897. br.15. 455.; Adamček Josip, Kampuš Ivan. (1976). *Popisi i obraćuni u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*. Zagreb. 157.

⁸⁷ Laszowski Emilij. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja*. 273-274

⁸⁸ Kruhek Milan. (1984). «Stvaranje i utvrđivanje granice na Kupi u XVI i XVII st.». U: *Vojna krajina. Povjesni pregled-historiografija-rasprave*. Zagreb. 243.; Kolanović Josip. (1993). *Sisak u obrani od Turaka. Izbor grade 1543-1597*. Zagreb. 287.

jednom pljačkaškom pohodu osmanske vojske Lekenik je, kao i mnoga druga mala naselja na tom području, kompletno devastiran. Stanovnici su ili pobegli pred napadom ili su ih trupe Hasan-paše odvele u roblje, tako da je selo nakon pohoda 1593. godine ostalo pusto.⁸⁹

Nakon konačnog poraza Osmanlija kod Siska 1593. godine i kraja dugogodišnjeg turskog rata od 1591. do 1606. godine, za Turopolje je počelo novo razdoblje. U blizini Osmanskog Carstva, doduše, još duže vrijeme nisu vladali mirni odnosi, ali uređenjem Vojne krajine kao granice prema Osmanskom Carstvu, Turopolje koje je ležalo nešto udaljenije, u zaledu, ponovno je postalo sigurnije od napada Osmanlija. U Turopolju je postupno započelo konsolidiranje društva naseljavanje opustošenoga područja. Snaga iza kolonizacije zemlje bila je, naravno, vlastela pojedinih vlastelinstava. Ona je krajem 16. i početkom 17. stoljeća pokušavala što je moguće prije ponovno zaposjeti svoja opustošena podanička selišta. Nažalost, ne postoje dokumenti iz vremena neposredno nakon pustošenja.

Prvi podaci o ponovnom naseljavanju Turopoljskog Lekenika potječu iz 1622. godine. Te godine plemenita općina Turopolje, budući da nisu imali dovoljno zemlje, podanicima Martinu, Tomasu i Simonu Berlekoviću daje četvrtinu selišta.⁹⁰ Iz dokumenata se vidi da je već postojalo više kuća i da su oranice koje su stajale na raspolaganju već postajale nedostatne. Općina Turopolje je pri naseljavanju svog vlastelinstva imala priličan utjecaj. Tako je u spornim slučajevima odlučivala gdje će se nova obitelj naseliti i gdje će se nalaziti njihov dom.⁹¹ Prilično rano, već u prvim desetljećima 17. stoljeća, novo naseljavanje Turopoljskog Lekenika završeno je i, prema jednom popisu poreza iz 1640. godine, selo se tada opet sastojalo od 12 kućanstava.⁹²

Ponovno naseljavanje Erdeljskog Lekenika odvijalo se u okviru vlastelinstva Želin-Čiće, kojem je i pripadao. Za vrijeme borbi oko Siska to je vlastelinstvo, do tada relativno gusto naseljeno, teško opustošeno. Njegovi vlasnici, grofovi Tomas i Petar Erdödy na cijelom su vlastelinstvu 1598. godine imali još samo 65 podaničkih kućanstava, a na 17 plemičkih posjeda (u vlasništvu drugih vlastelina), koji su također pripadali vlastelinstvu, nakon ratnih razaranja živjelo je još samo 36 seoskih obitelji.⁹³ Ponovno naseljavanje vlastelinstva Želin započelo je ubrzo po prestanku borbi, u posljednjim godinama 16. stoljeća. U Erdeljskom je Lekeniku ta kolonizacija započela već dvije godine nakon njegova razaranja, 1593. godine. Svjedočanstvo o tome daje dokument iz 1595. godine u kojem grof Petar Erdödy potvrđuje predaju dvaju podaničkih selišta kao «besporeznih i plemenitih posjeda» braći Marku, Dionisusu i Franji Zimić. Braća Zimić dobila su te posjede jer su održali obećanje da će selo Lekenik ponovno naseliti «izbjeglicama iz Turske».⁹⁴ Naseljavanje vlastelinstva Želin nastavilo se i u prvim desetljećima 17. stoljeća. Za vrijeme tog procesa nekim su doseljenicima, ali i osobama koje su organizirale naseljavanje seljaka iz drugih područja, često dodjeljivana posebna prava i povlastice, tako da su u pravnom poretku stanovništva postojale razlike. One su se održale još prilično dugo.⁹⁵

⁸⁹ Laszowski Emilij. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja*. 274.

⁹⁰ Isto. 358.

⁹¹ MHT IV. 522.

⁹² AH/SpoT Kut.195 (Lekenik). spis br. 87.

⁹³ Adamček Josip. (1976). *Popisi i obračuni u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*. 474 ff.

⁹⁴ HU 386-387.

⁹⁵ Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća*. Zagreb. 530.

Zanimljivo je da je vlastelin na svom vlastelinstvu naseljavao i vlaške obitelji koje su u vlastelinskom banderiju morale ispunjavati određene vojne funkcije.⁹⁶

U Erdeljskom Lekeniku, kao i u Turopoljskom Lekeniku, doseljenici su, međutim, bili isključivo katolički seljaci. Oni su vjerojatno izbjegli za vrijeme ratnih sukoba te se tijekom kolonizacije naselili na napuštena i opustošena imanja.⁹⁷

Bobovac

Povijest nastanka Bobovca odvijala se zajedno s naseljavanjem Vojne krajine koje je, zbog ratnih prilika, bilo vrlo turbulentno. Područje kasnije Banske krajine već je nakon osvajanja Bosne 1463. godine postalo direktno granično područje prema Osmanskom Carstvu. U drugoj polovici 16. stoljeća došlo je do raspada graničnoga obrambenog područja na Uni koje se tu dugo bilo zadržalo. Osmanske trupe su postupno osvajale utvrde toga obrambenog lanca.⁹⁸ Do konačnog osvajanja cijelog područja Banske krajine došlo je za vrijeme rata za Sisak (1591.-1593.), odnosno za vrijeme borbi između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva koje su trajale do 1606. g. U to je vrijeme naseljeno područje između Une i Kupe potpuno devastirano.⁹⁹

Nakon etabliranja nove granice 1596. godine, od Banije je na habsburškoj strani ostao samo mali uski granični pojas. Taj je mali pojas južnije od Kupe bio prilično snažno vojno osiguran raznim utvrdama i od tada je pod nazivom Banska krajina tvorio obrambenu granicu habsburške Vojne krajine prema Osmanskom Carstvu.¹⁰⁰ Ipak, najveći je dio tog područja gotovo cijelo 17. stoljeće bio osmanski teritorij.

Osim naseljenog pojasa uz Kupu s hrvatske strane, i pojedinih područja južno od Une sa suprotne, osmanske strane, kao i nekoliko naselja oko utvrda Zrin, Novi i Gvozdansko, koje su zaposjele osmanske trupe, cijeli je teritorij bio raseljen. Zajedno s vlastelinstvima i selima uništена je i infrastruktura. Između graničnih obrambenih sustava; s jedne strane habsburških, s druge osmanskih, od kraja 16. stoljeća nalazila se ogromna, na nekoliko predjela gotovo neprohodna šuma. Takvo je stanje ostalo gotovo cijelo stoljeće.¹⁰¹

Ratovi koji su se vodili nakon bezuspješne turske opsade Beča 1683. godine stvorili su odjednom novu situaciju. Već 1685. godine borbe s Osmanlijama su se od Beča postupno spuštale prema hrvatsko-slavonskoj granici. Godine 1688. oslobođena je ključna utvrda Kostajnica, a mirom u Srijemskim Karlovcima (1699.), odnosno Požarevačkim mirom (1718.) cjelokupno područje Banske krajine opet je pripalo Habsburškoj Monarhiji.¹⁰²

⁹⁶ AH/Arhiv Zagrebačke Županije. Kut. 279. br. 3-4.

⁹⁷ KAZ Prot. 701. 297; KAZ Acta Capituli Antiqua 104/5.

⁹⁸ Adamček Josip. (1981). «Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18.st.». U: Mirjana Gross (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb. 18.; Kruhek Milan. *Stvaranje i utvrđivanje granice na Kupi u XVI i XVII st.* (1984). 223 ff.

⁹⁹ Lopašić Radoslav. (1985). *Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i poviestne crtice*. Zagreb. 30 ff.; HSS IV. 284ff.

¹⁰⁰ Kruhek Milan. (1984). «Stvaranje i utvrđivanje granice na Kupi u XVI i XVII st.». U: *Vojna krajina. Povjesni pregled-historiografija-rasprave*. 221.; Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751. Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiskog uređenja u Baniji*. Beograd, Zagreb. 10.

¹⁰¹ Dabić Vojin. (1984). *Banska Krajina 1688-1751*. 48 ff.; Lopašić Radoslav. (1985). *Oko Kupe i Korane*. 32.; Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 262.

¹⁰² Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture. (1980). 698-700.

Tijekom tih dugih ratnih godina uvijek je ponovno dolazilo do pojačane migracije u novoosvojenu Bansku krajinu. Dok su se na početku s osmanske strane na habsburško-kršćansko područje naseljavale tek manje skupine doseljenika,¹⁰³ s napredovanjem habsburške vojske prema Uni znatno je porastao broj onih koji su se naseljavali na novoosvojenom području između Kupe i Une.¹⁰⁴ Novi doseljenici privućeni su obećanjem o novoj zemlji i povlaštenom položaju. Mnogi su jednostavno pobjegli u strahu da ne postanu žrtve ratnih razaranja.

Na početku su veći dio doseljenika činili Vlasi koji su iz Osmanskog Carstva prešli na habsburšku stranu. Vlah je bio i naziv posebne skupine stanovnika (taj se naziv od područja do područja kroz različita vremenska razdoblja mogao odnositi na različite skupine).¹⁰⁵ Na tom su području naseljeni Vlasi, izvorno govoreći romanskim jezikom, već odavno prihvatali slavenski jezik. Bili su stočari i uglavnom pravoslavnevjere (katolički Vlasi su nazivani Bunjevcima), i na osmanskoj su strani na osnovi posebnih zadataka (npr. graničarskih) uživali kadikad posebna prava. U procesu stvaranja nacija u 19. stoljeću pravoslavni Vlasi iz Vojne krajine su većinom postali Srbi. Na to područje se nije naseljavalo samo vlaško stanovništvo, nego i mnogo katoličkog, djelomice dolazeći iz hrvatskog zaleđa, a djelomice i iz Bosne.¹⁰⁶

Zivotni uvjeti za naseljavanja, koje je svoj vrhunac doseglo za vrijeme i nakon ratnih razaranja, bili su prilično dramatični. Njih je vrlo uvjerljivo predložio jedan seljak s tog područja sredinom 18. stoljeća:

Naši roditelji, djedovi i očevi su u velikom strahu od Turaka naselili to područje usred velike i gусте šume. Nekoliko godina su morali ostati u šumi i zbog turskog su neprijatelja mnogo pretrpjeli...¹⁰⁷

Imigracija u Baniju bila je prilično jaka. Nakon velikog vala naseljavanja prije i poslije Karlovačkog mira 1699. godine i nakon još jednog vala naseljavanja u godinama Austrijsko-turskog rata 1716.-1718. godine, područje između Une i Kupe opet je bilo gusto naseljeno. Prema procjeni broja stanovnika, koja je izrađena na temelju popisa muškog stanovništva iz 1744. godine, u Banskoj krajini je ponovno živjelo više od 50 000 ljudi. Pretpostavlja se da su tada otprilike četiri petine stanovništva činili Vlasi, a jednu petinu katolici.¹⁰⁸ Udio katoličkog stanovništva se u naredna dva stoljeća znatno povećao.

¹⁰³ SHK II. 368.

¹⁰⁴ SHK III. 18-23, 58-96.

¹⁰⁵ Vlaške zajednice su prije bile – i još su djelomice i danas – raširene u mnogim dijelovima južne Europe. Vlah je prije mogao biti i etnički i socijalni opis: etnički u smislu jer opisuje grupu koja je pričala «vlaški», odnosno romanski jezik i imala vlastita kulturna obilježja, a socijalni u smislu jer je opisivala ljude koji žive «kao Vlasi» – uzbajaju ovce i koze te žive nomadskim ili polunomadskim načinom života. S vremenom se njihov gospodarski način života promijenio, a ime je često ostajalo. U jeziku Vlaha koji su se naselili u Vojnu krajinu došlo je i do bitnih promjena. Oni su se već stoljećima ranije slavenizirani. O Vlasima usp. i: Kaser Karl. (1992). *Hirten, Kämpfer, Stammesshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien, Köln, Weimar. 23-118.; Winnifrid Tom. (1987). *The Vlachs: The history of a Balkan People*. London.

¹⁰⁶ Ivić Alekса. (1923). «Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. st.». U: Cvijić Jovan (ur.). *Naselja i poreklo stanovništva*. Knjiga 16. Subotica. 150-158.; Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751. Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiškog uredjenja u Baniji*. Beograd, Zagreb. 52-54.

¹⁰⁷ SHK III. 11-12.

¹⁰⁸ Isto. 52-71.

U prvoj četvrtini 18. stoljeća nastalo je selo Bobovac. Osnivali su ga katolički doseljenici. Točno vrijeme i okolnosti njegova nastanka, nažalost, nisu poznati. Naseljavanje Bobovca se, doduše, može ograničiti na razdoblje od otprilike 25 godina i odigralo se najvjerojatnije u razdoblju između konačne faze turskog rata oko 1695. godine i u prve dvije godine nakon turskog rata od 1716. do 1718. godine. U izvorima nije dokumentirano odakle su došli prvi doseljenici. Usmeno prenošene legende o osnivanju sela, koje, doduše, nisu uvijek identične, govore o porijeklu iz bosanskog sela Bobovac. Jednu verziju porijekla prvih doseljenika, što ju je bio čuo od svojih predaka, ispričao je oko 1960. godine jedan stari Bobovčanin:

U Bosni, nedaleko od Sarajeva, nalazilo se selo Bobovac. Iz tog sela potječu naši preci, koji su se prije otprilike 200 do 250 godina bježeći od Turaka naselili ovdje. O tome postoji i jedna priča: u Bobovcu je živio stari Janko koji je imao sedam sinova. Na Badnju večer svi su slavili, jeli i pili, ali su ujutro zaspali i propustili misu. Kada su došli u crkvu, misa je već završila. Nato su prisilili svećenika da za njih još jednom služi misu. Sljedeće su se jutro pobjojali kazne ukoliko ih svećenik bude tužio sudu i počeli su bježati iz sela. Iako ih je svećenik pokušao zaustaviti i zajamčio im da ih neće tužiti, nisu mu povjerivali. Stari Janko je rekao: «ne vjerujem ti, kaznit će nas smrću». Pobjegli su i došli na ovo područje gdje su se naselili i osnovali selo Bobovac.¹⁰⁹

3. Različiti oblici vladavine: feudalni sistem nasuprot vojnokrajiškom sistemu

Nakon ponovnog naseljavanja Lekenika, odnosno novog osnivanja Bobovca, život stanovnika obaju sela se razvijao pod različitim društvenim okolnostima. Dok je u Lekeniku feudalni element i dalje znatno utjecao na život seoskog stanovništva, u Bobovcu su vojne vlasti odlučivale o vrsti i načinu seoske organizacije. U Lekeniku se taj razvoj odvijao u 17. i 18. stoljeću, u Bobovcu se vojnokrajiški sistem etabrirao nakon osnutka sela početkom 18. stoljeća.

Lekenik u okviru hrvatskoga feudalnog društva

Primarno su u 17. i 18. stoljeću dva, u mnogočemu različita vlastelinstva bila presudna za život stanovnika Lekenika. Vlastelini su, pravno gledano, bili *de jure* vrhovni vlasnici zemlje što su ju njihovi podanici obrađivali na osnovi raznih usluga i poreza.

Vlastelin Turopoljskog Lekenika bila je mala plemenita općina Turopolje. Svoju «plemenitu općinu» su u 13. stoljeću osnovali tzv. *jobagiones*, vazali zagrebačkoga slobodnog kraljevskog grada. Njihov privilegirani položaj trajno je bio sporan i često se morao braniti pravnim putem.¹¹⁰ U 17. i 18. stoljeću građani te turopoljske općine živjeli su raštrkano po raznim selima svog vlastelinstva i od ostalih su se seljaka često razlikovali samo po svojoj plemićkoj povlastici.¹¹¹ Središte plemenite općine Turopolje i sjedište uprave vlastelinstva bila je utvrda Lukavec, sagrađena krajem 15. stoljeća te kasnije često proširivana i obnavljana. U prva dva stoljeća svog postojanja bila je drvena. Tek od 1715. godine započela je njezina preizgradnja u utvrdnu od kamena.¹¹²

¹⁰⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (PQ). 28.

¹¹⁰ Laszowski Emiliј. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja*. 48-79.

¹¹¹ Isto. 237 ff.

¹¹² Isto. 282-301.

Organizacija vlastelinstva plemenite općine Turopolje se, dakako, s vremenom mijenjala, ali središnji element njenog prakticiranja moći bili su dani sudskih rasprava stanovnika općine u utvrdi Lukavec, gdje se diskutiralo i donosilo najvažnije odluke. Općinski službenici sa županom na čelu bili su njeni izvršni organi. S vremenom je došlo do povećane birokratizacije vlastelinstva, kojem je u 18. stoljeću pripadalo više od 40 sela.

Vlastelin stanovnika Erdeljskog Lekenika, na što upućuje i ime sela, bila je obitelj Erdödy. Ta je obitelj bila jedna od najmoćnijih plemićkih obitelji u Hrvatskoj i prilično utjecajna i u sjevernoj i zapadnoj Mađarskoj.¹¹³ Obitelj Erdödy je u Hrvatskoj od 16. stoljeća posjedovala nekoliko većih vlastelinstava, kao, primjerice, vlastelinstva Samobor, Jastrebarsko i Okić.¹¹⁴ Stanovnici Erdeljskog Lekenika pripadali su – kao što smo već nekoliko puta napomenuli – vlastelinstvu Želin-Čiće. To vlastelinstvo je u tridesetim godinama 16. stoljeća kupila obitelj Erdödy i ona je do u 19. stoljeće ostala njenim vlasnikom.¹¹⁵ Središte vlastelinstva bio je dvorac Želin, čiji se točan položaj, budući da nije ostao sačuvan, danas može samo nagađati. Pretpostavlja se da se nalazio između mjesta Novo Čiće i Staro Čiće te da se nešto istočnije nalazio veliki majur vlastelinstva.¹¹⁶

Pojedini članovi obitelji Erdödy često su imali važne vodeće službe u političkom i crkvenom životu Hrvatske. To doduše nije značilo da povremeno nisu mogli imati i finansijskih poteškoća zbog kojih su morali prodavati podanička selišta, kao što je to primjerice bio slučaj 1639. godine.¹¹⁷ U usporedbi s vlastelom Turopoljskog Lekenika, društveni položaj obitelji Erdödy bio je neusporedivo viši. To je djelomice utjecalo i na njihov odnos prema podanicima.

Strukture gospodarenja u kojima su živjeli stanovnici Lekenika snažno su se promjenile nakon razdoblja naseljavanja u kojem su seljaci neko vrijeme čak u velikoj mjeri bili oslobođeni poreza i daća. Detaljno istraživanje razvoja odnosa moći na vlastelinstvima te stanja lekeničkog stanovništva u 17. i 18. stoljeću prekoračilo bi okvir ovoga rada. Razvoj je ipak tendirao pogoršanju stanja seljaka nakon kolonizacije. Ponajprije se to odnosilo na tlaku, koja je, posebice u Erdeljskom Lekeniku, postala najvećim feudalnim teretom. U Turopoljskom i Erdeljskom Lekeniku taj razvoj nije tekao jednako jer plemenita općina Turopolje, za razliku od Erdödyja, nije imala veliki majur, gdje joj je trebalo radne snage.

Tlaka i kulučenje nekada su bili kolektivna obveza seoske zajednice i na hrvatskim područjima. Postupno je to postala individualna dužnost svake podaničke obitelji. Paralelno s time došlo je do golemog porasta opsega kulučenja. Istovremeno se ovisnošću seljaka o zemlji i dalnjim ograničenjima osobnih sloboda pogoršavalio i pravno stanje seoskog stanovništva.¹¹⁸

Seljaci su se, naravno, bunili protiv širenja feudalne vlasti. Stalna borba oko pravdnih dužnosti i prava dugo je vremena činila svakodnevnicu područja feudalne Hrvatske. U toj su borbi svoje ciljeve najčešće postizali feudalci. Situacija podanika je na mnogim vlastelinstvima, uvjetovana pritiskom feudalaca, bila više nego teška.¹¹⁹

¹¹³ Bojničić Ivan. (1922). «Hrvatski ogranal obitelje Erdödy». U: OBZOR. 63/1922. br. 316. 1-2.

¹¹⁴ Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi*. 480 ff.

¹¹⁵ Laszowski Emilij. (1897). *Želin-Čiće*. br. 15. 455, 456.

¹¹⁶ Laszowski Emilij. (1897). *Želin-Čiće*. br. 14. 435-436.

¹¹⁷ Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi*. 515.

¹¹⁸ Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi*. 807 ff.; AH/SpoT Kut.165 .br. 3.; AH/SpoT Kut. 193. br.47.; AH/SpoT Kut. 193. br. 80.; AH/Zagreb. Žup. Kut. 9.; AH/SpoT Kut. 1. br. 32.; AH/SpoT Kut. 193. br. 58.; AH/Conser.antereg.com.Zagrab. Kut. 9. Fasc. 14. br. 30.

¹¹⁹ Iznimno dobar uvid u feudalne odnose u Hrvatskoj u 18. stoljeću nudi zbirka tzv. Althan-komisije iz 1755. godine u Arhivu Hrvatske: AH/Acta Commissionalia.

Promjena odnosa vidljiva je tek od sredine 18. stoljeća. Bila je povezana s više seljačkih buna u Hrvatskoj, posebice s onom iz 1755. godine.¹²⁰ Promjene su prije svega uvjetovale započete reforme prosvjetiteljsko-apsolutističkog Bečkog dvora koji je od sredine 18. stoljeća preko sve moćnijeg državno-upravnog aparata sve više utjecao na život ljudi u selu. Država je ponajprije regulirala pojedine temeljne uvjete odnosa između feudalaca i njihovih podanika, koji su do tada *de facto* bili pod kontrolom feudalaca, odnosno regionalnog feudalnoga sistema. S novom, provizornom Terezijanskom urbarijalnom regulacijom od 8. studenog 1755. godine ti su odnosi dobili javnopravni karakter. Državni organi su donijeli još niz propisa o uređenju podaničkih odnosa. Središnji cilj dvora je pritom bilo povećanje poreza za seljake. Za postizanje tog cilja bilo je potrebno smanjenje feudalne rente koju su seljaci davali vlastelima.¹²¹

Prvi provizorni urbar iz 1755. godine ukinuo je nametnute oblike feudalnih opterećenja u Hrvatskoj, uvedene su i neke krajnje granice tih opterećenja, no unatoč tomu temeljni karakter feudalnih odnosa ostao je nepromijenjen. Reforme su relativno sporo pokazale svoje djelovanje. Ubrzanje tog procesa započelo je tek uvođenjem urbarijalne regulacije iz 1780. godine.¹²²

Bobovac u vojnoj organizaciji Banske krajine

Društvena organizacija Banske krajine znatno se razlikovala od one u «civilnom» dijelu Hrvatske jer se primarno orijentirala na potrebe održavanja vojne infrastrukture granične obrane prema Osmanskom Carstvu. Do sredine 18. stoljeća odlučujuća društvena uređenja nisu bila vlastelinstva nego kneževine i kapetanije kao nosioci obrane granice.

Bobovčani su živjeli unutar tog vojnokrajiškoga sistema. Oni su od samog početka bili slobodni i, iako je zemlja koju su obrađivali pravno gledano bila tzv. «vojno leno», u praksi su nad njom imali gotovo vlasničko pravo. To je pravo prije svega bilo povezano s obvezom neplaćene vojne službe na granici prema Osmanskom Carstvu.

Od 1720-ih godina Banska krajina se sastojala od krajiških kapetanija Kostajnica, Jasenovac, Glina, Zrin i Dubica. Na čelu svake kapetanije stajali su kapetan i vicekapetan pod jurisdikcijom hrvatskog bana, vrhovnog upravitelja Banske krajine. Selo Bobovac je tada bilo dio velike kapetanije Kostajnica. U 1720-im godinama kapetanija se sastojala od 203 plaćenika i 1.941 neplaćenog vojnika.¹²³ Budući da je broj plaćenih vojnika bio prilično malen – u njega su se ubrajali i oficiri i profesionalno vojno osoblje – neplaćeni krajišnici su i u selima kapetanija imali ključno značenje. Zadaće i poteškoće neplaćenih vojnih obveznika u kapetaniji Kostajnica opisali su krajišnici tog područja u žalbi Bečkom ratnom vijeću 1728. godine riječima:

¹²⁰ Karaman Igor. (1990). «Seljačke bune i terezijanska urbarijalna regulacija sredinom 18. stoljeća». U: Karaman Igor. *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.* Zagreb. 19-41.

¹²¹ Isto

¹²² Adamček Josip. (1981). *Ekonomsko-društveni razvoj.* 70 ff.

¹²³ KA/WrHKR/Exp. 1723-XI-234.

...mi pred Njegovim carskim i kraljevskim katoličkim veličanstvom kao pred našim najmilostivijim vladarom i najvećim vojskovođom ponavljamo da mi bez kruha i zarade žrtvujemo naša tijela i našu krv u najvećoj odanosti, na naš osobni račun, s našim vlastitim konjima, oružjem, opremom bez ikakve vojničke plaće i slave. Nemali smo broj gradova i tržišta stavili pod Njegovu carsku vladavinu, a kada je neko zarobljen ili ranjen, mora se sam njegovati i liječiti. U svakom trenutku čuvamo mostove na naš račun i održavamo ih. Kada prijeti opasnost od neprijatelja u svakom smo trenutku prvi i stoga i najviše patimo i trpimo (...) Što se tiče regrutiranja, vojnih vježbi i njege dobrih konja mi smo kao uvijek pokorni i poslušni. Ali što se tiče nabave novog oružja na naš osobni račun to je gotovo nemoguće. Do sada smo za zaštitu vlastitog života od oružja koristili sljedeće: infanterija je o pojasu nosila par pištolja i k tome pušku i sablju; kavalerija par pištolja, karabin i sablju. ... Poslušno ponavljamo da se s budući davanjem obvezujemo da čemo i nadalje u vjernosti i predanosti braniti sve carske straže i čardake slavne vladarske kuće Austrije.¹²⁴

Vojna obveza bila je tjesno povezana s posjedovanjem zemlje i stoga je teoretski svako kućanstvo imalo obvezu prema vojnoj službi. Uobičajeno, u prvoj polovici 18. stoljeća gotovo je svaka obitelj morala staviti na raspolažanje po jednoga neplaćenog vojnika.¹²⁵ Godine 1744. – nakon završetka turskog rata koji je trajao od 1737. do 1739. godine te između raznih bitki austrijskog rata za nasljeđe – na području cjelokupne Banske krajine broj kućanstava iznosio je 6.554 sa 14.506 vojno sposobnih muškaraca. Neplaćenu vojnu službu te je godine vršilo 5.482 muškarca, od toga 3.542 pješaka, 1.428 konjanika, 219 pandura i 293 «ostalih».¹²⁶ Neplaćena vojnokrajiška služba nije se ograničavala samo na sudjelovanje u ratnim operacijama. Obuhvaćala je, kao što je već napomenuto, stražarsku službu, uzdržavanje utvrda i mostova te mnoge druge dužnosti. Osobito opterećenje za krajišnike bilo je financiranje vojne opreme: nju su morali sami nabaviti. Doduše, neplaćeni krajišnici u prvim desetljećima 18. stoljeća još nisu imali uniforme; mobilizirani su vojnici išli u boj u civilnoj odjeći,¹²⁷ ali stalna potreba za moderniziranjem i ujednačavanjem oružja – kao što je navedeno u gornjem citatu – uvelike je nadmašivala gospodarske mogućnosti krajišnika.¹²⁸

Na području Banske krajine selo je, kako u vojnoj organizaciji tako i u civilnoj upravi, dugo vremena imalo tek podređenu ulogu. Najniža i ujedno i najvažnija upravna jedinica bila je kneževina. Ona je obuhvaćala područje više sela i njome je upravljaо knez kojeg su birali seljaci, a morao ga prihvati i kapetan kneževine. Knez je bio odgovoran za sve vojne i civilne poslove na svom području. On je, primjerice, prikupljaо porez kneževina za kapetanije, organizirao i kontrolirao broj krajiških obitelji i osoba sposobnih za službu ili je prosljeđivao molbe i žalbe višim upravnim jedinicama. Pojedini knezovi su uz te zadatke bili i neposredni zapovjednici kompanija s neplaćenim vojnicima te su stoga imali i titulu vojvode. Međutim, kompanijama Banske krajine najčešće su upravljale vlastite vojvode – to je bila titula vojnog zapovjednika. I knezovi i vojvode mogli su biti samo bogatiji krajišnici, jer su te službe

¹²⁴ Gavrilović Slavko. (1969). «Grada vojvođanskih arhiva o Banskoj krajini prve polovine XVIII st.». *Starine JAZU*. 54. 146-156.

¹²⁵ KA/WrHKR/Exp. 1723-XL-234.

¹²⁶ Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751*. 141 ff, 195.

¹²⁷ Bleckwenn Hans. (1973). «Uniformen und Ausrüstung der österreichischen Grenztruppen 1740-1769». U: *Die K.K. Militärgrenze. Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums Wien*. Sv. 6. Wien. 143 ff.

¹²⁸ Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751*. 135-145.

bile – bez obzira na pojedine povlastice – neplaćene. Knezovi i vojvode bili su tada jedini koji su se isticali u socijalno homogenom krajiškom društvu Banske krajine.¹²⁹

Godine 1744. u Kostajničkoj je kapetaniji bilo devet takvih kneževina koje su finigirale kao najniža upravna jedinica nadležna za 82 sela s više od 3.018 kućanstava. Dakle, svaka se od tih kneževina u prosjeku sastojala od devet sela, odnosno 335 kućanstava.¹³⁰

Pojedine poteškoće krajišnika proizlazile su iz činjenice da do duboko u drugu polovicu 18. st. njihovo posjedovno pravo nije bilo nigdje pismeno utvrđeno. Moć odlučivanja u vojnim, civilnim i pravnim pitanjima imao je kapetan. Iz kombinacije pravne i civilne vlasti nad krajišnicima i očigledno neutvrđenom posjedovnom pravu krajišnika, mogao se, ovisno o pojedinom kapetanu, razviti napet odnos između njega i krajišnika. S vremenom su se razvili različiti običajno-pravni modaliteti koji su obuhvaćali manje i veće usluge krajišnika kapetanima, nositeljima vlasti u Vojnoj krajini.

4. Obitelji u Lekeniku i Bobovcu oko 1780. godine: njihov gospodarski i socijalni položaj

Lekenik

Seoska kućanstva – njihovo imanje, gospodarstvo i ljudi

Zemljšni posjed, stoka i socijalna diferencijacija

Lekenik je oko 1780. godine bio selo s isključivo poljoprivrednim gospodarstvima. No, da li je to zaista bio? Ako pod pojmom seljak prvenstveno podrazumijevamo njegovo ekonomsko ili profesionalno značenje, je li u Lekeniku zaista postojao homogen sloj seoskih kućanstava ili se većim dijelom radilo o kućanstvima želira koja jedva da su mogla živjeti samo od svog zemljšnog posjeda, kao što je to često bio slučaj i u mnogim područjima zapadne i srednje Europe?

Osvremeno li se na alpske zemlje u tom periodu, ali i na različita područja ugarskog dijela Habsburške Monarhije, primijetit ćemo da je veći dio stanovništva – regionalno gledano vrlo različit – pripadao obiteljima želira, dnevnih nadničara itd. Ponekad je postojao i manje ili više velik udio obitelji koje nisu posjedovale vlastitu kuću te su stoga stanovali kod drugih obitelji. M. Mitterauer je u jednoj usporedbi mnogih sela na austrijskom području prikazao da je udio cijelih selišta u pojedinom selu rijetko prelazio dvije trećine. Želirska, stanarska i dr. kućanstava (*kleinbäuerlicher und unterbäuerlicher Haushalte*) u njegovoj su usporedbi iznosila svugdje jednu, a ponekad i dvije trećine kućanstava.¹³¹ Slično je pokazalo i istraživanje T. Faragóa o kućanstvima u selima ugarskog kotara Pilis smještenog u blizini tadašnjega glavnog grada Budima. Njegova analiza socijalnih slojeva osam sela u tom okrugu pokazala je da je udio želirskih i stanarskih seoskih kućanstava sredinom 18. stoljeća u tim selima iznosio između 20 i 70 posto ukupnog broja kućanstava.¹³²

¹²⁹ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 271.; Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751*. 45.

¹³⁰ AH/Acta banalia. Fasz. 24. br. 271.; Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751*. 45.

¹³¹ Mitterauer Michael. (1986). «Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum». U: Ehmer J., Mitterauer M. (ur.). *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien-Köln-Graz. 243.

¹³² Faragó Tamás. (1986). «Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation in Ungarn um die Mitte des 18. Jahrhunderts». U: Ehmer J., Mitterauer M. (ur.). *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien, Köln, Graz. 110-115.

Za Lekenik se na gore postavljena pitanja mogu dati vrlo precizni odgovori jer je iz tog razdoblja sačuvana izvorna građa, odnosno spisi o gotovo svim kućanstvima. Unaprijed se može reći da se u Lekeniku radilo ponajprije o imućnim seoskim kućanstvima koja su se u socijalno međusobno nezнатно razlikovala. Sljedeća rekonstrukcija socijalnog položaja i gospodarskog oblika svih kućanstava trebala bi na temelju detaljnog opisa nekoliko odabralih imanja dati točan uvid u ovo pitanje.

Seosko imanje, što ga je vlastelinska komisija nakon obilaska sela oko 1780. godine opisala kao «vrlo veliko», imanje je Ivana Vajceka. Njegovo imanje, što smo ga već ukratko opisali kod prvog pregleda lekeničkih kuća, sastojalo se od mnogih gospodarskih i stambenih zgrada.¹³³ Njegovom imanju pripadalo je tada i 36 jutara¹³⁴ oranica i 27 kosaca¹³⁵ livada. To je za tadašnje hrvatske odnose bio doista vrlo velik posjed, koji prema današnjim mjerama iznosi 28 hektara. Jednom takvom imanju u Lekeniku pripadao je i velik broj goveda, konja i svinja. U štalama obitelji Vajcek tada su se nalazila 2 vola, 3 krave, 5 konja i 15 velikih svinja. Sveukupno gledajući, obitelj Vajcek zasigurno je pripadala skupini najvećih poljoprivrednika u selu. Ali, oko 1780. godine u Lekeniku je postojalo nekoliko obitelji koje su posjedovale više zemlje od obitelji Vajcek. Jedna od njih bila je obitelj Berleković. Njezino imanje se sastojalo od 41 1/8 jutara oranica i 40 kosaca livada. Obitelj je posjedovala 3 vola, 4 krave, 5 konja i 14 velikih svinja. Veće od tog imanja bilo je jedino imanje Pavela Dungača iz Erdeljskog Lekenika. Ono je obuhvaćalo čak 3 selišta zemlje sa 63 7/8 jutara oranica i 22 jutra livada, dakle sveukupno više od 36 hektara zemlje.¹³⁶ Opisana imanja obitelji Vajcek, Berleković i Dungač vrlo dobro prikazuju posjedovne odnose na velikim imanjima u Lekeniku. Njima su se tada nesumnjivo mogla pridodati i ona imanja koja su imala više od 25 hektara zemlje i stoke u gore navedenoj količini. Toj najvećoj posjedovnoj hijerarhijskoj skupini 1780. godine pripadalo je 13 od ukupno 60 imanja, znači gotovo četvrtina svih kućanstava.¹³⁷ Kao što je

¹³³ AH/SpoT. Kut. 193. br.41.

¹³⁴ Veličina oranica mjerila se u ralima ili jutrima, veličina livada u koscima. Jedan ral ili jutro – ekvivalent za njemački *Joch* – obuhvaćali su oko 1780. godine 1 200 četvornih hvati (ovdje se misli na bečki «Klafter» – hvat, koji je tada iznosio 1,896 m). Stvarna veličina jednog jutra/rala u Hrvatskoj se u tijeku 18. st. mijenjala, a i regionalno su bile uobičajene različite veličine, što je moglo dovesti do zbumujuće situacije. Tijekom urbarijalne regulacije trebala se pronaći jedinstvena mjerna jedinica. Odlučeno je da se uzme mjera koja odgovara količini od dva požunska (=Preßburška) vagana, pri čemu je 1 požunski vagan iznosi 62 litre. Tako se došlo na površinu od 1 200 četvornih hvati, koja je bila poznata pod nazivom «ugarski joch» i koji je za 400 četvornih hvati bio manji od, kasnije u Monarhiji uobičajenog, «južnoaustrijskog jocha» s 1 600 četvornih hvati. Ako preračunamo površinu «ugarskog jocha» u današnju mjernu jedinicu, možemo reći da iznosi 1 200 četvornih hvati i otprilike 4 314 četvornih metara ili 0,43 hektara. Usp. Herkov Zlatko. (1973). *Naše stare mjere i utezi*. Zagreb. 82.; Herkov Zlatko. (1974). «Prinosi za Upoznavanje naših stara mjera za dužinu i površinu». U: *Zbornik Histrijskog instituta Jugoslavenske akademije*. Br. 7. Zagreb. 123, 124.; AH/SpoT Kut. 193. br. 60.

¹³⁵ Jedan kosac livade, njemački «Mahd», izvorno je obuhvaćao onu površinu livade koju je jedan odrasli muškarac mogao pokositi za jedan dan. Tradicionalna veličina te mjerne jedinice je u Hrvatskoj u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća iznosila 1 296 četvornih hvati, što je otprilike odgovaralo veličini ugarskog *jocha*. Usp.: Herkov Zlatko. (1973). *Naše stare mjere*. 96 ff.; Čapo Jasna. (1991). *Vlastelinstvo Cernik. Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskom selu u kasnome feudalizmu*. Zagreb. 35.

¹³⁶ AH/Zagreb. Žup. Kut. 276. Fasz. 12. br.1, 2; AH/SpoT. Kut. 193. br.47.; AH/SpoT. Kut. 193. br.67.

¹³⁷ Ovdje se mora napomenuti da se u pojedinim narednim popisima neće navoditi dvije obitelji iz turopoljskog Lekenika budući da su bile podanici obitelji Malenić.

vidljivo iz Tablice 1., preostala lekenička kućanstva nisu posjedovala toliko zemlje, ali su u većini slučajeva bila sve drugo do siromašna.

Tablica 1: Zemljišni posjed lekeničkih obitelji 1780. godine u hektarima¹³⁸

vlasnik	zemljište	vlasnik	zemljište
	ha		ha
Pavel Dungać	36,93	Mate Galović	16,45
Grgur Berleković	34,88	Simon Kuzmec	16,45
Grgur Berleković	31,23	Janus Levačić	16,34
Toma Dumbović	30,15	Matek Paraminčić	15,16
Blas Perčić	30,10	Andras Jantolec	15,16
Matek Berleković	30,10	Lovrenec Mankas	15,05
Ivan Mankas	29,46	Matek Cernko	14,46
Matek Vrbančić	28,54	Mihalj Baljak	13,65
Ive Vajcek	27,41	Matek Perović	13,49
Juraj Dumbović	25,85	Janko Lukačević	13,12
Mate Vilevec	25,69	Ivan Kuzmec	13,06
Janko Dumbović	25,42	Mato Kušević	12,26
Ivica Cernko	25,26	Ivan Matković	12,20
Mate Mankas	24,03	Janko Mitković	12,20
Jurica Cernko	23,92	Mikula Novosel	12,15
Mate Kivagy	23,87	Ivan Lukačević	12,15
Andrija Šoštarić	20,91	Matek Mikulić	12,09
Juraj Jantolec	20,75	Ivan Cernko	11,99
Lukas Perović	20,00	Stefan Sevačić	11,77
N.N.	19,83	Pavel Cernko	10,59
Ivo Mattosiničić	19,78	Mato Kosarić	10,54
Matek Gergurić	19,62	Simon Kompe	10,48
Blas Baljak	19,57	Mathias Kosarić	10,48
Marko Kozarić	19,51	Andreas Lukačević	9,41
Matek Simunetić	19,40	Metek Cernko	9,03
Stefan Mankas	18,81	Thomas Perović	6,56
Andras Cernko	18,22	Mikula Pavlaković	,32
Simon Vilevec	18,06	Matuša Pavlaković	,27
Stefina Cernkoczy	16,56	Jakob Pavlaković	,27
Ivica Jantolec	16,56	Jakob Kozarić	16,45

¹³⁸ AH/SpoT. Kut. 193. br.47.; AH/Zagreb. Žup. Kut. 276. Fasc. 12.

Izuvez u slučaju četiri kućanstva – kojima ćemo se još pozabaviti i koja su imala manje zemlje, odnosno gotovo nikakav posjed – opskrbljenoš lekeničkih obiteljskih gospodarstava zemljom bila je od dovoljna do prilično dobra. Tako je kod gotovo svih imanja udio obradivog zemljišta iznosio preko 10 ili više hektara. Iz perspektive kasnijih razvoja posjedovnih odnosa u Lekeniku ta je količina bila vrlo velika. I u povijesnoj usporedbi s ostalim hrvatskim područjima taj se obim posjeda – kao što pokazuju gospodarsko-povijesni radovi za hrvatsko područje u to vrijeme – može smatrati jedinstvenim i specifičnim.¹³⁹

Unatoč postojećim razlikama u veličini posjeda pojedinih kućanstava, njihov izgled i način gospodarenja jedva su se razlikovali. Sljedeća dva primjera trebala bi predviđati tu relativnu homogenost većine seoskih imanja.

Imanje Šoštarić imalo je 24 5/8 jutra oranica i 24 kosca livada, sveukupno dakle oko 21 hektar. U stajama su bila 2 vola, 3 krave, 4 konja i 12 velikih svinja. Poljoprivredno gospodarenje obitelji Matković pokazuje da se od toga nisu razlikovala ni neka imanja s manje zemlje. Obitelj Matković je s 12 hektara zemlje – 12 4/8 jutra oranica i 18 kosaca livada – raspolagala znatno manjim posjedom od obitelji Šoštarić. Ipak s 2 vola, 1 kravom, 3 konja i 6 velikih svinja, u svojim štalama nisu imali puno manje od obitelji Šoštarić.¹⁴⁰ Budući da je 93 % kućanstava posjedovalo više od 9 hektara zemlje, i kod njih je karakter poljoprivrednog gospodarenja najčešće bio sličan ovdje ukratko skiciranim primjerima obitelji Šoštarić i Matković.

Do sada smo se uglavnom bavili s više ili manje imućnim seoskim gospodarstvima, onima koja su imala i dovoljno zemlje. Prije nego li donesemo konačne zaključke o zemljišnom posjedu u Lekeniku, moramo se osvrnuti i na ona četiri kućanstva koja su imala znatno manje od 9 hektara zemlje.

Jedno od ta četiri kućanstva, ono koje je pripadalo Tomasu Peroviću, imalo je poseban položaj i nikako se nije ubrajalo u niži seoski sloj. Tomas Perović je kao slobodnjak (libertin) bio gotovo oslobođen od poreza vlastelinstvu. Njegov se posjed od 6,5 hektara sastojao mahom od oranica. Osim toga, imanje se prema potrebi moglo koristiti i šumskim i općinskim pašnjacima.¹⁴¹

Obitelji Mikula, Matuša i obitelj Jakova Pavlakovića živjele su u sasvim drugim okolnostima. Te su obitelji u zapisima vlastelinstva opisane kao inkvilini ili želirici, dakle kao stanari. Te su se tri obitelji zaista nalazile na samom dnu posjedovne hijerarhije, i imale su, kao što Tablica 2. pokazuje, samo marginalan udio zemljišta.

Tablica 2: Zemljišni posjed lekeničkih inkvilina 1780. godine¹⁴²

	oranica (jutro)	livada (jutro)	ukupni posjed (ha)
Matuša Pavlaković	5/8	-	0,27
Mikula Pavlaković	6/8	-	0,32
Jakov Pavlaković	-	5/8	0,27

¹³⁹ Usp. Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb.

¹⁴⁰ AH/SpoT. Kut. 193.br.47.; AH/Zagreb. Žup. Kut. 276. Fasz. 12.; AH/SpoT. Kut. 193. br.67.

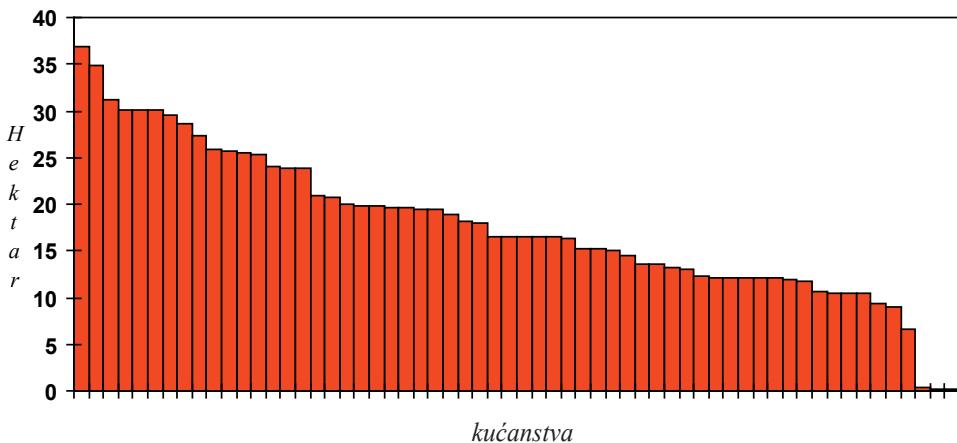
¹⁴¹ AH/Zagreb. Žup. Kut. 276. Fasz. 12.; AH/Plem. Posjed prije regulacije Žup. Kut. 9. Fasz. 14. br.30.

¹⁴² AH/Zagreb. Žup. Kut. 276. Fasz. 12.

Prinosi koje su inkvilini stjecali na svojim posjedima bili su zasigurno jako važni za kućanstva u kojima su stanovali, ali za preživljavanje ni izdaleka nisu bili dovoljni. Za podmirenje životnih potreba te su tri obitelji primarno ovisile o dnevnom nadničarskom radu, uglavnom kod svojih stanodavaca ili – još važnije – kod vlastelina.¹⁴³

Sažmemo li dosadašnji pregled gospodarskog položaja lekeničkih imanja za vremensko razdoblje oko 1780. godine, možemo utvrditi da je velika većina seoskih obitelji bila bogata zemljom. Ako to pak usporedimo s gore navedenim alpskim područjem ili s većinom sela ugarskog kotara Pilis, razlika je ogromna. Usporedno s tim primjerima – u kojima je zemljišni posjed u okviru seoske zajednice često bio prilično neravnomjerno raspoređen, što je dovelo do toga da više od polovice kućanstava djelomice ili uopće nije moglo živjeti samo od svojih poljoprivrednih prinosa te je stoga bilo ovisno o drugim izvorima zarade – u Lekeniku je postojao prilično homogen sloj seljaka. Tako karakteristične osobine nisu bile koncentracija zemlje na manjem broju većih posjeda i tome korespondirajući visok udio želira, stanara i sluga u selu, nego relativno ravnomjerna podjela zemlje. Taj posjedovni homogenitet je očit i iz sljedećeg grafičkog prikaza koji predstavlja veličinu posjeda svih lekeničkih kućanstava. Simbolična krivulja podjele zemlje prilično je ravna i bez većih razlika među velikim i malim gospodarstvima.

Dijagram 1: Krivulja podjele zemljišnog posjeda (ha) lekeničkih obitelji 1780. godine

Slični posjedovni i socijalni odnosi kao u Lekeniku zasigurno su vladali i u mnogim drugim selima u tom južnom graničnom području civilne Hrvatske nedaleko od Vojne krajine. Na to upućuje i hrvatski povjesničar J. Adamček:

Na pograničnim vlastelinstvima kmetovi su u pravilu držali veće zemljišne posjede, na kojima gotovo i nije bilo želira.¹⁴⁴

¹⁴³ Isto

¹⁴⁴ Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb. 809. tj. 691-692.

Razlog tomu autor ponajprije vidi u obilnim krčenjima zemljišta u 17. i 18. stoljeću, uslijed čega je na tom području došlo do drukčijeg razvoja seoskih posjedovnih odnosa nego što je to bio slučaj u sjevernijim područjima Hrvatske.¹⁴⁵

Preko 90 % seoskih gospodarstava, nekoliko dnevnih nadničarskih obitelji, a ostatak? Lekenik je oko 1780. godine bio prilično veliko selo. Zar u njemu tada nije postojalo barem nekoliko obrtnika, odnosno seljaka koji su živjeli od svog obrta?

Oko 1780. godine nije postojalo niti jedno kućanstvo za koje poljoprivreda nije predstavljala središnju gospodarsku osnovu. Obrtnička radinost je za neka kućanstva, ako uopće jest, značila samo dodatnu zaradu od koje se nije moglo živjeti. Većina obrtničkih radova obavljala se unutar obiteljskog gospodarstva, kao, primjerice, kovačka djelatnost. Jedan dio kovačkih radova obavljale su jedna ili dvije obitelji, što je predstavljalo usputnu zaradu. Ta radinost nije bila osobito razvijena. Naime, ni u vlastelinskim ni u crkvenim spisima nema nikakvih podataka o kovačkoj djelatnosti lekeničkih obitelji. Unatoč tomu, ime Kovač, koje su nosile dvije obitelji, upućuje na činjenicu da su se uz poljoprivredu bavile i kovačkom djelatnošću. Usporedimo li poljoprivredni kapacitet tih kućanstava s drugim iz sela, vidljive su tek neznatne ili nikakve razlike.¹⁴⁶

Osim kovačke radionice u selu se nalazila još jedna obrtnička radionica, o čijim su uslugama bila ovisna sva imanja – mlin. Lekenički se mlin nalazio na južnoj strani Lekeničkog potoka, na imanju Josipa Kozarića. On osobno nije bio niti seoski mlinar niti njegov vlasnik. Do 1754. godine više je obitelji zajedno posjedovalo mlin koji se nalazio točno na potoku koji je dijelio Erdeljski i Turopoljski Lekenik. Oni su dijelili rad, troškove – obično su to bili porezi feudalcu – i prinose.¹⁴⁷

O ostalim zanatima u Lekeniku u tom razdoblju nema nikakvih zapisa. Narančno da se pokoji seljak specijalizirao za pojedinu obrtničku djelatnost, primjerice, djelatnost postolara ili tesara, koju je, u okviru svog obiteljskog gospodarstva, obavljao samo radi dodatne zarade. Stanovništvo je ipak ponajprije živjelo od prisnosa vlastite poljoprivredne proizvodnje.

Dominantne obiteljske strukture

Upravo smo se upoznali s gospodarskom osnovom kućanstava. Ali tko je živio i gospodario u njima? Kako su izgledala ta lekenička kućanstva? Uvod u odgovor na ova pitanja daje nam sljedeće pismo plemenite općine Turopolje državnoj urbarijalnoj komisiji 1782. godine. Ono sadrži reakciju plemenite općine na žalbe lekeničkih podanika zbog većih novčanih davanja nakon uvođenja nove urbarijalne regulacije, kao i osvrт plemenite općine na sastav lekeničkih obitelji:

Ima ih u dovoljnem broju osoba oba spola [u obiteljima]: ta 30, negdje i 40 pa čak i 50 osoba broji po jedna od prije spomenutih kuća. Od toga broja prema tome i do 30 vrlo sposobnih mladića krije se kod kuće, dok uopće nikakva zaslужba, pogotovo ne u zimskim mjesecima, ne dotječe u njihove domove, a mogli bi bilo naučiti razne vještine i zanate, ili pak služiti za gotov novac pa sebi i zajednici, a i svojim ukućanima biti daleko korisniji.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Isto. 688-693 ff.

¹⁴⁶ Matrikule vjenčanih župe Peščenica (Lekenik); Geodetski arhiv Zagreb/Zapisnik parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.; NAZ/KV A: Turopolje god. 1771. br. 147/III.

¹⁴⁷ AH/SpoT. Kut. Spis. 103.

¹⁴⁸ AH/SpoT. Kut. 193. br. 44.

Godine 1771., točno deset godina nakon sastavljanja ovog pisma, Zagrebačka je biskupija izvršila popis pučanstva. Popis koji je uslijedio uz kanonske vizitacije za svako je selo obuhvaćao popis kuća, ukupan broj stanovnika i broj bračnih parova u selu.¹⁴⁷ Razmotre li se podaci o broju stanovnika iz popisa kanonskih vizitacija za selo Lekenik, onda oni jasno upućuju na činjenicu da su tu zaista dominirala veća kućanstva, kako je i navedeno u prethodno citiranom pismu. Tada je u Lekeniku u 64 kućanstvu živjelo sveukupno 954 stanovnika, dakle, u prosjeku više od 14 osoba po kućanstvu (14,76)!¹⁵⁰

Dobru uputu o unutarnjoj strukturi pojedinih kućanstava nudi sljedeći vlastelinski popis Turopoljskog Lekenika, nastao nekoliko godina prije crkvenog popisa. Uz starješine popis (Tablica 3.) navodi i ostalu oženjenu braću i sinove koji žive u istom kućanstvu:¹⁵¹

Tablica 3: Broj oženjene braće i sinova u Turopoljskom Lekeniku koji u kućanstvu žive zajedno sa starješinom

Blaž Berleković	4	Luka Dumbović	3
Ivan Lukačević	1	Gaspar Dumbović	4
Toma Lukačević	2	Andrija Berleković	3
Juraj Vrbančić	2	Matija Vajcek	3
Lovro Berleković	2	Martin Matković	1
Mihalj Šoštarić	2	Ivan Matković	1
Juraj Dumbović	4	Andrija Lukačević	2

Broju oženjene braće i sinova moramo pridodati i samog starješinu, koji je samo u iznimnim slučajevima bio neoženjen. Prema tom popisu, u Turopoljskom Lekeniku je u prosjeku po kućanstvu živjelo 3,5 bračnih parova. Taj je rezultat, međutim, manji od onog koji je nastao po proračunu prosječnog broja parova u crkvenom popisu za cijeli Lekenik – znači i za Turopoljski i Erdeljski Lekenik – iz 1771. godine. Prema tom popisu u 64 lekenička kućanstva živjelo je 275 bračnih parova, u prosjeku, dakle, čak više od 4 para (4,3) po kućanstvu!¹⁵²

Detaljniji podaci o točnom broju osoba koje su u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća zaista stanovali u svakom pojedinom lekeničkom kućanstvu u izvornim su materijalima samo fragmentarno zabilježeni. Svi pokazatelji ukazuju, pak, na činjenicu da se veličina pojedinih kućanstava najvjerojatnije kretala u istom okviru koji je u izvorima sačuvan za samo nekoliko kilometara južnije od Lekenika udaljena sela vlastelinstva Sisak.

Budući da je vlastelinstvo Sisak tada pripadalo zagrebačkom stolnom Kaptovu, u crkvenim su arhivima sačuvani detaljni podaci o broju stanovnika u svakom kućanstvu, također i iz razdoblja na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, što, nažalost, nije slučaj za Lekenik. Ukratko ćemo ih prikazati.

U selu Odra, smještenom otprilike 14 km južnije od Lekenika, 1806. godine postojalo je 19 kućanstava. U trima je živjelo više od 20 srodnih osoba, dok je u 5 kuća živjelo manje od 10 osoba. Većina kućanstava (11) imala je od 10 do 20 članova.

¹⁴⁹ NAZ/KV God. 1777. br. 211.

¹⁵⁰ NAZ/KV Archidiaconatis Turopoljensis. God. 1771. br. 211. 142.

¹⁵¹ AH/SpoT. Kut. 193. br. 67.

¹⁵² NAZ/KV Archidiaconatis Turopoljensis. God. 1771. br. 211. 142.

U selu Bok, također nedaleko Lekenika, udio većih kućanstava bio je još veći. Od njih 24, 9 ih se sastojalo od više od 20 srodnih osoba i ni u jednom kućanstvu nije živjelo manje od 10 osoba. Tri najveća kućanstva u Boku imala su čak 30, 34 i 37 članova.¹⁵³

Razmotre li se i druga sela tog vlastelinstva, čija je veličina obitelji sličila onoj u Odri i Boku, zaključak je jasan: na tom je području Hrvatske na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće većina kućanstava imala od 10 do 20 članova,¹⁵⁴ potom je slijedilo nekoliko manjih te znatan broj prilično velikih kućanstava s više od 20 članova. Ta je podjela krajem 18. stoljeća po svoj prilici prevladala i kod lekeničkih obitelji.

Unutarnji poredak u obitelji – primjer

Velika su kućanstva, dakle, bila temeljni element seoskog društva u Lekeniku. Ali tko je sve živio na tim velikim obiteljskim gospodarstvima i kojim se oblikom poljoprivrede bavilo tamošnje stanovništvo krajem 18. stoljeća? Detaljan pregled kućanstva obitelji Dumbović, o kojoj postoji opsežni izvorni materijal, trebao bi pomoći pri pronalasku odgovora na to pitanje.

U Turopoljskom Lekeniku su krajem 18. stoljeća postojale tri obitelji s prezimenom Dumbović. Članovi jedne obitelji su se u posljednjim godinama stoljeća zavadili, što je 1800. godine dovelo do diobe kućanstva na dva dijela. Dioba je dovela i do pravne svađe, detaljno prikazanu u sudskim spisima. Ti spisi sadrže i opis obiteljskih struktura obitelji Dumbović iz vremena prije diobe. Nažalost, u njima su navedeni samo nazivi odraslih muških članova kućanstva. Imena žena i maloljetne djece nisu spomenuta prije svega zbog činjenice što žene pri diobi imanja, pravno gledano, nisu imale nikakvu ulogu; imanje se dijelilo samo odraslim muškarcima.¹⁵⁵

Godine 1799., neposredno prije diobe, kućanstvo Dumbović sastojalo se od osam bračnih parova i njihove djece. Dva odrasla muška člana kućanstva bila su tada neoženjena. Obiteljska konstellacija bika je prije diobe vrlo složena jer su preci tada živućih osoba već jednom živjeli odvojeno i kasnije opet zajedno.¹⁵⁶ Krajem 18. st. u tom su kućanstvu živjele osobe dviju različitih obiteljskih grana. U srodstvu su bili preko svojih pradjedova braće.¹⁵⁷

Pozabavimo se sada rodbinskim odnosima u kojima su bili pojedini članovi obitelji. Starješina je bio Ivan Dumbović. Potjecao je iz loze Jakova Dumbovića i bio najstariji u svojoj generaciji. Iz iste generacije potjecao je i njegov brat Grgur i njegova dva nećaka, Ivan i Josip. Ostali odrasli muški članovi kućanstva bili su Matija i Nikola, sinovi nećaka starješinova oca, i Ivan i Blaž, također sinovi nećaka starješinova oca. Svi su ovi muškarci potjecali iz loze Jakova Dumbovića. Iz druge rodbinske loze, loze Simona Dumbovića potjecala su braća Ivan i Matija. Kao što smo napomenuli, oni su samo preko pradjeda bili u rodbinskoj vezi sa starješinom.¹⁵⁸ Kućanstvo se, dakle, sastojalo od starješine i ostalih muškaraca koji su sa starješinom bili u sljedećim rodbinskim odnosima: brat, dva starješinova nećaka, četiri rođaka drugog koljena (nećakovi sinovi) i dva daljnja rođaka.

¹⁵³ Buturac Josip. *Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX. stoljeća.* 296-301.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Opširan pregled u: AH/SpoT. Kut. 193.

¹⁵⁶ AH/SpoT Kut. 193. br. 42.

¹⁵⁷ Isto. 42. prilog.

¹⁵⁸ Isto. br. 42.

Prije diobe u kućanstvu je živjelo 10 odraslih muškaraca, otprilike isto toliko odraslih žena i veći broj djece, tako da se kućanstvo sastojalo od gotovo 30 ili više osoba. Što se tiče veličine kućanstva, ono je tada nesumnjivo bilo najveće u selu.

Godine 1800. došlo je do diobe kućanstva na dva dijela. Braća Ivan i Matija iz loze Simona Dumbovića nakon dugotrajne svađe tražila su sudsku diobu. Sud je nakon temeljne istrage odredio način i vrstu diobe: Ivan i Matija sa svojim ženama i djecom napuštaju dotadašnje zajedničko kućanstvo i dobivaju svoj dio pokretnе i nepokretnе imovine – u njoj i neke gospodarske zgrade dotadašnjega zajedničkog imanja. Oni su odmah pored matične kuće sagradili vlastiti dom. Nakon diobe oba su kućanstva živjela i gospodarila odvojeno. Staro se kućanstvo nakon diobe sastojalo od 20 osoba i bilo je i dalje jedno od najvećih gospodarskih jedinica u Lekeniku. Novonastalo kućanstvo braće Ivana i Matije je sa otprilike 10 osoba bilo znatno manje i ubrajalo se tada, s obzirom na broj osoba u kućanstvu, u manja u selu.¹⁵⁹

Taj primjer obaju kućanstava Dumbović vrlo pregledno predočava okvir u kojem su obiteljske jedinice u Lekeniku mogle varirati. I radovi koje je svaki član unutar seoskog gospodarstva morao preuzeti uvelike su ovisili o veličini i sastavu obitelji. Seoska su imanja u Lekeniku uvijek nastojala – i to je bio središnji princip funkcioniranja života u velikim složenim kućanstvima sela – obaviti cijelokupni posao isključivo s članovima obitelji. Stoga su u to vrijeme u Lekeniku jedva postojale služe na imanjima. Usporedimo li to s odnosima u pojedinim dijelovima alpskog područja, gdje je služinčad ponekad činila i većinu seoskog stanovništva, tada je kontrast izrazito velik.¹⁶⁰

«Eko-tip» lekeničkih gospodarstava

Kako bismo utvrdili vrstu poljoprivrednog rada odlučujuću u svakodnevici seljaka pojedinih kućanstava, potrebno je osvrnuti se na «eko-tip» tadašnje poljoprivrede u Lekeniku.¹⁶¹

Godine 1774. na zahtjev urbarialne komisije seljaci Lekenika morali su navesti način poljoprivrednog korištenja «u tom selu» i probleme u poljoprivrednim odnosima «prema općem mišljenju u selu». Odgovor lekeničkih seljaka komisiji jasno predočava njihovo viđenje i ocjenu gospodarstava:

Zemlje imamo dobre, leže nam većinom na ravnom. Ako su uredno obradjivane rode svakovrsnim plodovima, ipak ih za kukuruz svake godine gnojiti treba. Sjeno-koše su nam osrednje kakvoće. Mogu se samo jednom u godini kosit.

Naše je mjesto udaljeno sat i pol od plovne rijeke Kupe kuda imamo priliku prodavati naše stvari. Paše za stoku kako na našim zemljama tako i u gospodskim šumama imamo dovoljno, ako se ne desi poplava. A u vrijeme poplave paša nam je doduše ograničena. ...

Vinograde imamo dobre, smještene na oko dva sata od nas; od njih plaćamo gornicu i novčani dohodak našim gospoštijama ... slobodno pravo točenja vina imamo od Miholja do Jurjeva.

Žirovinu dobivamo u gospodskim šumama ali za nju moramo plaćati kao i stranci.

¹⁵⁹ Isto. br. 42, 67.

¹⁶⁰ Usp. Mitterauer Michael. (1990). «Gesindestleben im Alpenraum». U: *Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien-Köln. 257-287.

¹⁶¹ Usp. «Povijesne 'eko-tipove' na austrijskom području». U: Mitterauer Michael. (1986). *Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum*. 186-323.

...

Zemlje i sjenokoše većim su nam dijelom podložne poplavama koje, ako i nisu velike i ne traju dugo i ne prouzrokuju ni prevelike štete, ipak po prilici na petini zemljišta voda običava duže ležati.

Priliku da nešto zaslužimo rijedje imamo.¹⁶²

Tlo u Lekniku, zbog redovitih faza poplava, nije bilo podobno za sjetvu žitarica. Poznato je da su na tom području u prvoj polovici 18. st. posijane žitarice, raž, zob i ječam često djelomično ili potpuno uništavani poplavama. Iz tog su se razloga seljacici sve više opredjeljivali za kukuruz, proso ili heljdu koji su bili otporniji i obećavali sigurniju žetvu.¹⁶³

Uz kukuruz i proso, tada najvažnije plodove tog područja, u manjim su se količinama uzgajale i druge žitarice, kao i kupus, repa i grah. Uzgajao se i krumpir, ali u manjim količinama. Jednako tako i lan. Lekenička kućanstva su samo u rijetkim slučajevima mogla proizvesti veće viškove na svojim oranicama. Jedina iznimka je bio kukuruz, čije su se manje ili veće zalihe pohranjivale i na duže vrijeme u za to određena spremišta.

Kao što smo već napomenuli, svako gospodarstvo u Lekeniku imalo je i određen broj stoke. Obiteljska imanja posjedovala su konje, volove, krave, telad i, u najvećem broju, svinje. Gotovo je svako imanje u Lekeniku imalo barem jednog konja, koji su tada bili najvažnija tegleća, teretna i radna životinja. Zbog mogućnosti korištenja vlastelinskih šuma, kao i velikih seoskih livada i pašnjaka u normalnim vremenima, pri čemu se misli na vrijeme bez poplava, u Lekeniku je bilo moguće držati veći broj konja. Vrlo velik broj konja imalo je, primjerice, spomenuto kućanstvo Dumbović. Njihova je podjela pri diobi kućanstva izgledala ovako:

Od 12 teglećih konja i 4 ždrijebice dopao je strani A [Ivan i Matija] konj Žutec, Žičko, Črnko, zatim kobila Siva ždrebetom te lanjska ždrijebica Liska. Strani I [preostalo kućanstvo] ostalo je 5 konja, 3 kobile i 2 ždrepca.¹⁶⁴

Ali i za velika lekenička kućanstva gospodarstva s više od 10 konja bila su neubiočljena. Rijetka su bila i kućanstva s jednim konjem. Najviše je obitelji u svojim štalama imalo između 2 i 5 konja.¹⁶⁵

U Lekeniku, tom južnom graničnom dijelu prema Banskoj Hrvatskoj, volovi su za poljoprivredu bili jednakо potrebni kao i konji, i većina kućanstava je imala barem dva, a veća kućanstva i više volova. Volovi su bili potrebni za oranje i u dobi od otprilike 10 godina tovili su se za klanje, ponekad su se prodavali ili se njihovo meso koristilo za vlastite potrebe. Za razliku od konja, volovi s godinama nisu gubili na svojoj vrijednosti i za kućanstva su bili i izvor zarade. Ipak, volovi su u Lekeniku ponajprije bile radne životinje.¹⁶⁶

Uz volove svako je kućanstvo imalo barem jednu kravu muzaru. Ne imati kravu za kućanstvo je značilo nesreću. Imanja sa samo jednom kravom u staji tada su bila rijetka. Tako su, primjerice, Berlekovići imali 6 krava, Vrbančići 5, a gore spo-

¹⁶² AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.

¹⁷³ Buturac Josip. *Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX. stoljeća*. 302-306.

¹⁶⁴ AH/SpoT Kut. 193. br. 42. prilog.

¹⁶⁵ Isto. br. 67, 47.

¹⁶⁶ Buturac Josip. *Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX. stoljeća*. 306-307.

menuti Dumbovići prije diobe kućanstva čak 13. Većina kućanstava je posjedovala 3-4 krave i k tome odgovarajući broj teladi.¹⁶⁷

Dosad navedeni broj stoke se na prvi pogled čini velik, ali se ne smije zaboraviti da je broj osoba koje su morale živjeti od prinosa poljoprivrede i stočarstva također bio velik, tako da je taj odnos ipak usklađen.

Najdominantnije područje obiteljskog gospodarenja u Lekeniku je nesumnjivo bilo svinjogoštvo. Vlastelinski popis svinja na imanjima u Turopoljskom Lekeniku iz 1790. godine jasno pokazuje koje je značenje imalo svinjogoštvo u Lekeniku.¹⁶⁸ Tako su pojedina kućanstva Turopoljskog Lekenika te godine imala između 20 i 65 velikih svinja, što je u prosjeku više od 37 komada po gospodarstvu. U Erdeljskom Lekeniku, gdje su za to razdoblje sačuvani samo podaci o desetini svinja, njihov je broj na pojedinim gospodarstvima bio jednak velik. Osnovu za tako opsežno svinjogoštvo tvorile su velike vlastelinske hrastove šume koje su okruživale selo i u kojima su se svinje žirile.¹⁶⁹ Veći dio svinja su zasigurno konzumirale same obitelji, a ono što je preostalo od desetine se prodavalo.

Glavni kupci lekeničkih svinja bila su trgovиšta na Kupi, u kojima je vojnokrapijska uprava kupovala veće količine svinja za svoje potrebe. S druge strane, Kupa je bila dionica gospodarski važne prometnice u tom dijelu Habsburške Monarhiјe. Sredinom 18. stoljeća Bečki je dvor je otvorio prometni put kako bi se počela razvijati ekonomski iznimno važna povezanost velikih žitnica u Banatu i Slavoniji s lukama na sjevernom Jadranu. Promet se odvijao od istoka prema zapadu preko plovnih rijeka Save i Kupe te od Karlovca preko tzv. «Jozefine» – 1779. godine otvorene prometnice prema Senju – te djelomice i preko «Karoline» – sagrađene već 1727. godine – prema Rijeci.¹⁷⁰

Uz dominirajuće svinjogoštvo, pojedine su se lekeničke obitelji bavile i vinogradarstvom, koje je, iako opterećeno davanjima vlasteli, obiteljima ipak redovito donosilo malu dobit.¹⁷¹

Sveukupno gledano, mogućnost zarade lekeničkih obitelji ipak nije bila dostatna i u suvremenim se izvorima često upućuje na činjenicu da seljaci nisu imali dovoljno gotovine. Mogućnosti preusmjeravanja obiteljskih gospodarstava jačoj tržišnoj orientaciji tada su bile ograničene; s jedne strane zbog smanjenog kapaciteta agrarnog tržišta u Hrvatskoj, s druge strane zbog dominantnosti plemićkih alodijalnih gospodarstava u trgovini poljoprivrednim proizvodima.¹⁷² Iz tih je razloga većina lekeničkih kućanstava tada bila uglavnom samoopskrbljivačka. Prodajom svinja moglo se dodatno zaraditi, premda je samo mali broj obitelji prodajom svinja uspio ostvariti i nešto veću dobit.

Mnogostruka opredijeljenost upravo opisanih lekeničkih gospodarstava i u prosjeku prilično velike poljoprivredne površine daju naslutiti opseg radne obveze na pojedinim imanjima. Kao što je već napomenuto, rad su uglavnom obavljali

¹⁶⁷ AH/SpoT Kut. 193. br. 67.

¹⁶⁸ Isto. br. 33.

¹⁶⁹ AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.; AH/SpoT Kut. 193. br. 44.

¹⁷⁰ Karaman Igor. (1989). «Trgovinska magistrala Sisak-Karlovac-Rijeka u doba Terezijanskih reforma». U: *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.* Zagreb. 49-99.

¹⁷¹ AH/Acta Comit. Zagrab. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.; AH/Spo Kut. 193.

¹⁷² AH/SpoT Kut. 193. br. 40.; Adamček Josip. (1981). *Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st.* 59-82.

članovi obitelji. U velikim kućanstvima radilo je katkad 10 odraslih muškaraca i jednako toliko žena; najmanja su imala barem od 4 do 6 radno sposobnih muškaraca i žena koji su zajedno gospodarili. K tome je dolazio i jedan manje-više velik broj djece i mladih.

Uz radne obveze na vlastitim imanjima, seljaci su još morali davati i kuluk vlasteli koji je, posebice u Erdeljskom Lekeniku, bio prilično opsežan.

Feudalni teret lekeničkih obitelji

Oko 1780. godine feudalna je moć nad lekeničkim seljacima, unatoč početnim državnim reformama, bila još prilično postojana. U to su vrijeme vlastelinstva – u srednjoj i zapadnoj Europi tada već često ograničena na puko provođenje upravnih zadataka – još u izrazitoj mjeri dominirala seoskim životom većeg dijela Hrvatske.

Feudalna je moć prije svega bila povezana s kontrolom nad posjedovnim odnosima na vlastelinstvima. U prethodnu analizu podjele posjeda lekeničkih seljaka nismo uključili podatke o najvećim posjednicima zemlje u selu – vlastelinima. Gledano iz pravne perspektive cijelo je zemljiste u Lekeniku pripadalo vlastelinima. Oni su – prema tadašnjoj feudalnoj interpretaciji vlastele – seljacima prepustili zemljiste samo na uživanje, a zauzvrat su zahtijevali redovita podavanja i usluge. Na tom su principa feudalci temeljili svoju moć nad seljacima. Budući da se svaki seljak u Lekeniku osjećao vlasnikom svoje zemlje koja je već duže vrijeme pripadala njegovoj obitelji, u svakodnevici nije bio prisutan takav način razmišljanja. U praksi je i bilo tako i u Lekeniku. Postojala je mala vjerojatnost da će vlastelin oduzeti zemljiste pojedinom kućanstvu.¹⁷³

Dominikalnu zemlju, »direktan« posjed vlastelina, nisu davali na korištenje seljacima. U Erdeljskom Lekeniku je udio dominikalne zemlje bio velik. To dobro pokazuju brojevi jedne kasne katastarske izmjere.¹⁷⁴ Prema njima je obitelj Erdödy u Erdeljskom Lekeniku posjedovala 526 jutara (302 ha) livada, 442 jutra (254 ha) pašnjaka i 97 jutara (56 ha) oranica. Sveukupno, znači, posjedovala je preko 600 hektara poljoprivredno korištenog zemljista. Zbog ogromnih površina livada i pašnjaka, obitelj Erdödy je sama raspolagala gotovo jednakom količinom poljoprivrednog zemljista koju su imala sva imanja Erdeljskog Lekenika zajedno. Naime, njihov broj sveukupno iznosi 750 hektara. Podaci katastarske izmjere o imanju obitelji Erdödy u Lekeniku ne sadržavaju, međutim, ogromno šumsko područje, koje je samo na području Erdeljskog Lekenika iznosilo preko tisuću hektara i koje je predstavljalo najveći kapital te obitelji.¹⁷⁵ Seljaci su, doduše, imali pravo gospodarskog korištenja tih šuma.

Oko 1780. godine u Erdeljskom su Lekeniku uz obitelj Erdödy postojala još dva vlastelina – obitelji Berković i Bušić. One su već u 17. stoljeću od obitelji Erdödy stekle neka selišta i zbog toga su pojedini seljaci Erdeljskog Lekenika imali obveze prema tim obiteljima.¹⁷⁶

¹⁷³ Da su ljudi zemljiste koje su obrađivali smatrati svojim vlasništvom, vidljivo je i iz sljedećih dokumenata: A H/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.; AH/SpoT. Kut. 193. br. 88, br. 37.; AH/SpoT. Kut. 8. Fasz. 268, br. 3285.

¹⁷⁴ Prva potpuna katastarska izmjera u seoskoj Hrvatskoj potječe iz 1861. godine, iz koje su i ovi podaci. Jozefinski katastar je sproveden za Vojnu krajину, Franciskanski je započet, ali ne i dovršen. Karte i protokoli prikazuju stanje posjeda nakon ukidanja feudalizma. Budući da je segregacija započela nekoliko godina kasnije, održali su se posjedovni odnosi iz 1848. godine.

¹⁷⁵ Geodetski arhiv Zagreb/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.

¹⁷⁶ AH/Acta comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.

Na drugoj strani potoka, u Turopoljskom Lekeniku, gospodarila je plemenita općina Turopolje. Kao i obitelj Erdödy, i ona je u svom vlasništvu imala ogromno šumsko područje s više od tisuću hektara. Osim šume, koja je sačinjavala većinu njenog posjeda u Turopoljskom Lekeniku, imala je i manje pašnjake i livade. Za razliku od Erdeljskog Lekenika, u Turopoljskom Lekeniku vlastelin nije posjedovao oranice. Krajem 18. stoljeća se uz plemenitu općinu pojavio još jedan feudalac – obitelj Malenić, kojoj su bila podložna dva kućanstva.¹⁷⁷

Usporedimo li ova velika lekenička vlastelinstva, ono obitelji Erdödy i ono plemenite općine Turopolje, dolazimo do zaključka da je postojala jedna strukturalna razlika koja je za seljake bila od velike važnosti. Obitelj Erdödy je uz ogromno šumsko područje posjedovala i velike površine oranica, livada i pašnjaka koje su korištene kao dominikalno dobro. Obitelj Erdödy je iz tog razloga vodila i jedan majur u Erdeljskom Lekeniku. Vlastelini Turopoljskog Lekenika su uz veliku šumu posjedovali još samo nekoliko manjih livada. Oni su koristili sijeno s tih livada ili su zemljište davali u zakup, ali se nisu bavili dominikalnom proizvodnjom.¹⁷⁸

Tlaka i porezna obveza kućanstava

U Erdeljskom je Lekeniku svako posjedovanje zemlje bilo povezano s tlakom. Upravo je tlaka bila osnova gore spomenutog dominikalnog gospodarstva obitelji Erdödy, jer su potrebu za radnom snagom pri obradivanju njihovog posjeda oko 1780. godine većim dijelom pokrivali njihovi podanici.¹⁷⁹

Formalna tlaka ovisila je o veličini posjeda i stoga se razlikovala od kućanstva do kućanstva. Radna obveza se razlikovala u ručnoj i vučnoj tlaci. Prema popisu i izvješću jednog službenika Zagrebačke županije za urbarijalnu komisiju 1774. godine, kućanstva Erdeljskog Lekenika bila su obvezana na prilično veliku tlaku. Tako je, primjerice, kućanstvo Pavela Dugaća gotovo šest dana tjedno moralo obavljati pješačku tlaku ili tri dana tjedno sprežnu tlaku (svaka osoba jedan dan), što je i za najvećeg seljaka u selu predstavljalo veliko opterećenje. Ovdje se mora napomenuti da je riječ o službenoj obvezi tlake. Primjena u praksi najvjerojatnije nije u potpunosti odgovarala službenim podacima, jer se tlaka – kao što su seljaci izjavili službenicima – davala «na zahtjev vlastelina, odnosno prema potrebi». Opseg tlake je, dakle, primarno ovisio o radnoj potrebi na vlastelinstvu i mijenja se tijekom jedne godine, kao i tijekom više godina. Izjave seljaka Erdeljskog Lekenika Urbarijalnoj komisiji 1780. godine upućuju na to da su gore navedeni brojevi unatoč tomu vrlo često odgovarali realnosti. Višednevna tjedna tlaka za većinu je kućanstava predstavljala uobičajen opseg tlake.¹⁸⁰

Daljnje aspekte radne obveze vlasteli su seljaci Erdeljskog Lekenika Urbarijalnoj komisiji opisali riječima:

Od Miholja do Martinja, t.j. u vrijeme kad se spremaju jesenski prirod, i pored naše obične tlake, ako je bilo potrebno običavali smo od davnine takodje služiti gospodi bilo s marvom ili bez nje. ... Neki od nas davali su po dužnosti pastira za gospodske

¹⁷⁷ Geodetski arhiv Zagreb/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.; AH/ SpoT Kut. 193. br. 44.; Laszowski Emilij. (1910). *Plemenita općina Turopolja*. 361.

¹⁷⁸ Isto. 79 ff.

¹⁷⁹ AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.

¹⁸⁰ Isto.

krmke svake godine, i to tako da je kuća iz koje je takav pastir bio, za vrijeme službe bila slobodna od tlake, a rečenom pastiru davala su gospoda 12 vagana žita i 12 muzlica soli. ...

A mi Bušićevi kmetovi dajemo tlaku na onaj način kako je to u posebnom papiru označeno. Ipak imamo manje grunta od drugih, prisiljeni smo davati jednaku službu kao i oni koji imaju više zemlje.¹⁸¹

Tlaka je predstavljala glavno feudalno opterećenje seoskih kućanstava Erdeljskog Lekenika. Pritom su u boljem položaju bila višečlana kućanstva, jer im je bilo lakše organizirati osobe za tlaku. Budući da su se ta velika kućanstva nerijetko sa stojala od 15, ponekad i više odraslih osoba, one su mogle u nekoliko dana za dulje vrijeme ispuniti svoju obvezu, odnosno, kućanstvu nije predstavljalo problem kada su jedna ili dvije osobe dulje vrijeme radile za vlastelina. Većina članova obitelji ipak je radila na svom gospodarstvu. Za srednja i mala obiteljska gospodarstva sa četiri ili šest odraslih članova tlaka je predstavljala golemo opterećenje.

Za tlaku, kao i za druge obveze seljaka, do uvođenja urbarialne regulacije u Erdeljskom Lekeniku nije postojao nikakav pismeni ugovor između podanika i vlastele. Sve se uređivalo «prema starom običaju». Iz tog je razloga podanicima bilo teško oduprijeti se snažnom pritisku vlastelina. To je s vremenom prouzrokovalo ne samo postupan porast feudalnog opterećenja, nego i pogoršanje pravnog položaja seljaka Erdeljskog Lekenika. Tako su stanovnici Erdeljskog Lekenika bili vezani za zemlju i izgubili su pravo napuštanja gospodarstva bez odobrenja vlastelina.

Pored visoke radne tlake, seljaci Erdeljskog Lekenika morali su ispunjavati još niz obveza. Tako su godišnje morali давати desetinu svinja i uroda – u to se nije ubrajala desetina žita koje nisu morali давати – i desetinu pčela. Osim toga, imali su i godišnju novčanu daču, a pojedine su obitelji morale pripremiti i drvo iz vlastelinskih šuma. K tome, sva su kućanstva vlastelinu morala dati određene količine svinjske masti, kokoši i jaja. Seljaci koji su posjedovali vinograd morali su dati dio grožđa te uz to i vinsku daču ili gornicu. Kao što vidimo, seljaci Erdeljskog Lekenika su na gotovo svim područjima svog gospodarskog života na neki način imali obveze prema vlastelinu.¹⁸²

Osobito otežavajuća okolnost u posljednjoj četvrtini 18. stoljeća bila su relativno nova ograničenja i teret pri korištenju šuma. Na to su se seljaci prilično žestoko žalili službenicima Urbarialne komisije:

Drvarenje za vatru prvo smo imali slobodno i bez pitanja u obližnjim gospodarskim šumama, a od 19 godina unatrag samo uz molbu. Tako i drvo za gradnju, nadje li se samo u velikoj potrebi dobiva badava. ... Žirovinu dobivamo u gospodskim šumama ali za nju moramo plaćati kao i stranci.¹⁸³

Zbroje li se svi navedeni elementi, vidljivo je da feudalni teret kućanstava Erdeljskog Lekenika nije bilo nimalo lako nositi.

Nešto su manji teret imali seljaci Turopoljskog Lekenika, koji su se iz više razloga nalazili u povoljnijoj situaciji od svojih susjeda s druge strane Lekeničkog potoka. Jedan od najvažnijih razloga tomu bio je pismeni ugovor između plemen-

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ Isto.

nite općine Turopolja i njenih podanika iz Turopoljskog Lekenika. Taj ugovor iz 1638. godine, koji je uredio obveze kmetova Turopoljskog Lekenika prema njihovoj vlasteli, vrijedio je do Urbarijalne regulacije iz 1770. godine. Prema njemu, seljaci Turopoljskog Lekenika – za razliku od seljaka Erdeljskog Lekenika – gotovo i nisu imali obvezu tlake. Usporedimo li to s ogromnim obujmom radne tlake u Erdeljskom Lekeniku, seljaci tog sela zaista su bili u znatno povoljnijem položaju. Radna obveza kućanstava Turopoljskog Lekenika bila je samo obrada drva iz vlastelinskih šuma u daske, koje su se jednom godišnje donosile u utvrdu Lukavec¹⁸⁴. Osim toga, godišnje su za plemenitu općinu morali obavljati i pojedine prijevozne naloge i stražariti. Opseg tih radnih usluga je, u usporedbi s opsegom onih u Erdeljskom Lekeniku, bio minimalan.¹⁸⁵

Glavni danak kućanstava Turopoljskog Lekenika bila je godišnja desetina svinja, koju su u studenom ili prosincu prikupljali izaslanici plemenite općine Turopolje.¹⁸⁶ Prije ugovora iz 1638. godine bilo je uobičajeno da seljaci Turopoljskog Lekenika na dan davanja desetine za cijelokupnu plemenitu općinu Turopolje, koja se tom prigodom skupila u selu, moraju pripremiti ručak i večeru. Na molbu lekeničkih obitelji, za koje je priprema obaju velikih obroka značila znatan utrošak njihov zaliha, ta se obveza ugovorom promijenila u godišnje davanje novca u visini od 22 forinte. Od tada se jelo pripremalo samo za pojedine izaslanike plemenite općine Turopolje.¹⁸⁷

Iznos godišnje odštete za pripremanje jela rastao je s vremenom i 1775. godine iznosio je 27 forinti i 30 krajcara.¹⁸⁸ Uz to trebalo je još platiti porez, koji je za seljake Turopoljskog Lekenika bio neusporedivo viši nego za seljake Erdeljskog Lekenika. Godišnje se također plaćala i pristojba za «stare i nove krčevine». Svako od 14 kućanstava Turopoljskog Lekenika posjedovalo je nekoliko oranica i livada koje su tijekom vremena dobivene krčenjem vlastelinskih šuma. Svota koju je svako kućanstvo trebalo platiti za krčevine bila je različita; iznosila je otprilike jednu forintu po kućanstvu.¹⁸⁹ K tome su se morale plaćati još poneke manje novčane daće, kao, primjerice, za papir pisara plemenite općine (2 forinte) ili za Martinje (2 forinte).¹⁹⁰

Zbroj svih novčanih daća daje prilično visoku sumu te time i veliku financijsku opterećenost svakog kućanstva Turopoljskog Lekenika, tako da je godišnje novčano davanje nerijetko dovodilo do poteškoća. To je posebice vrijedilo u početnoj fazi provođenja urbarijalne regulacije, koja je Turopoljskom Lekeniku donijela ponovo povećanje poreza. U jednom pismu vlastelinstvu, koje je kao predstavnik imanja Turopoljskog Lekenika potpisao Ivan Dumbović, navedeni su različiti problemi i strahovi seljaka u svezi s velikom financijskom opterećenošću:

¹⁸⁴ AH/SpoT Kut. 5. Fasz. 198. prilog 1.; Laszowski Emilij. (1910). Plemenita općina Turopolja. 360.

¹⁸⁵ AH/SpoT Kut. 193. br. 47.; br. 44.

¹⁸⁶ Isto. br. 62, 80, 33.

¹⁸⁷ Isto. 193. br. 3.

¹⁸⁸ Isto. br. 37.

¹⁸⁹ Isto. br. 66. Te je godine Andrija Berleković platio 10 forinti za novu krčevinu. Jedino ta svota odskače od norme. Vjerojatno se zbog činjenice da je zemljište tek okrčeno morao platiti jedinstven oveći iznos.

¹⁹⁰ AH/SpoT Kut. 193. br. 3.; br. 66.

Mi se pak bojimo da čemo nekad u buduća teška vremena bilo zbog opadanja imut-ka ili zbog bilo koje druge nesreće dosjeti u takve prilike da će nam tih budućih godina biti teško i veoma mučno pravilno podavati godišnju svotu, i to: ili zbog neumjerene klime ili zbog haranja stočne kuge ili pak zbog nedostatka novca i nemogućnosti da se on, uslijed posve nedovoljnog opticaja u ovoj Kraljevini, ikako nabavi.¹⁹¹

Naturalna daća seljaka Turopoljskog Lekenika je, s izuzetkom već spomenute desetine svinja, bila relativno malena. Tako se u ugovoru iz 1638. godine između ostalog spominje i riba za Božić (ili 2 forinte) i jedan ovan. Ta se naturalna daća s vremenom pretvorila u manji novčani iznos.¹⁹²

Vrlo važan faktor za seljake lekeničkih obiteljskih gospodarstava bilo je korište-nje vlastelinske šume, koje je, izuzev pojedinih šumskih predjela, bilo slobodno.¹⁹³

Što se tiče pravnog položaja seljaka Turopoljskog Lekenika, i oni su bili «po-danički kmetovi». Njihov je pak pravni položaj bio povoljniji od položaja seljaka Erdeljskog Lekenika. Tako su se oko 1780. godine čak pokušali oslobođiti kmetstva, što im nije uspjelo.¹⁹⁴

Saberemo li sve do sada obrađene aspekte, možemo reći da su obvezne kmetova prema feudalcima za sva lekenička kućanstva predstavljala opterećenje. Ono se u Erdeljskom Lekeniku uz razna davanja prije svega odražavalo u vrlo opsežnoj tlaci, a u Turopoljskom Lekeniku, gdje vlastelin nije vodio alodijalno gospodarstvo te stoga nije ni trebao previše radne snage, koncentriralo se na visoke novčane daće.

Osim obveza prema vlasteli seljaci su bili obvezni i prema Crkvi i državi. Crkvi nisu morali davati desetinu žitarica.¹⁹⁵ Razlog je bio što je vlastela već u 16. stoljeću, nakon dužih razračunavanja s Crkvom, počela sekularizirati porez za Crkvu i zadražavati ga za sebe.¹⁹⁶ Unatoč tomu, postojala je manja naturalna renta seljaka Crkvi, kao i manje različite novčane rente, kao, primjerice, fiksna pristojba pri posebnim događajima, kao što su vjenčanja ili pogrebi.

Kućanstva su državi tada morala plaćati tek manje poreze. Kao što je vidljivo iz sljedećeg citata jednog lekeničkog seljaka, plaćali su ga i vlasteli:

Vlastelinu dajemo kraljevski porez i časna plaćanja kako se to traži od nas.¹⁹⁷

Svađa oko svinja 1785. godine

Nema smisla razmatrati značenje feudalizma samo na razini usluga i obveza. Realan odnos «gospodara» i «kmeta» bio je višeslojan i ovisio je o vrlo kompleksnim odnosima moći.

Čitamo li u izvorima o odnosima «gospodara» i «kmetova» u Lekeniku, tada vidimo u kojoj su se velikoj mjeri seljaci neprestano morali boriti da im se u tom sustavu položaj ne pogorša, odnosno protiv vlastelinske nadmoći. Svoju moć feu-

¹⁹¹ Isto. br. 40.

¹⁹² Isto, br. 3, 44.

¹⁹³ Isto. br. 15, br. 56.

¹⁹⁴ Isto. br. 40, br. 44.

¹⁹⁵ AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.

¹⁹⁶ Adamček Josip. (1986). *Bune i otpori. Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII st.* 13 ff.

¹⁹⁷ AH/Acta Comit. Zagrab. Urb. Kut. 276/12 br 1. prilog.

dalci uglavnom nisu pokazivali nasiljem nego preko pravnih i upravno-tehničkih propisa. Na temelju činjenice da je vlastela donosila i sudske presude, često su u sukobima sa seljacima mogli bez ikakvih zapreka provesti svoje interes. Unatoč tomu, ponekad se događalo da je vlastela za provedbu svojih interesa koristila i fizičko nasilje.

Točan opis sljedećeg sukoba iz 1785. godine može predočiti što je za seljake Lekenika oko 1780. godine značilo biti kmet i na koji su se način moći i otpor mogli sukobljavati:

Sadašnji poljski župan, Adam Josip Koosz, iznio je da su lekenički kmetovi, dok je on vršio svoju dužnost pri koncu godine, prigodom diobe svinja gospodi prisjednicima kojima iste pripadaju, odmah nakon završene diobe rečenih svinja vratili se kući rastjeravši svinje dotične gospode prisjednika. Desilo se zatim da je najbolja svinja, koja je pri diobi pripala njegovoj Uzvišenosti g. Nikoli Skerleczu, nestala i da se do danas nije našla. Tada se nisu htjeli na opetovanu poziv na sud odzvati prije spomenutom gospodinu poljskom županu. Općina je odredila da se isti Lekeničani kao i gospodar svake kuće pozovu pred nju da iznesu razlog čina. Kad se pak pojavе i priznaju svoje nedjelo odredi općina da se svakom pojedinom izbroji 12 udaraca šibom te da se sve zajedno prisili za izgubljenu spomenutu svinju procijenjenu na 12 forinta kao kaznu.¹⁹⁸

Jedan dana u studenom župan plemenite općine Turopolje bi sa dva službenika i nekoliko pomagača kao i svake godine dolazio u Turopoljski Lekenik kako bi uzeo godišnju desetinu svinja. Nakon dolaska uslijedio bi ručak koji je moralo pripremiti 14 kućanstava, a zatim obilazak kućanstava, prebrojavanje svinja i uimanje određenog broja svinja od svakog seljaka. Na kraju bi se cijela općina morala okupiti pred županom, koji bi tada još jednom prebrojio svinje i od seljaka službeno preuzeo desetinu. Nakon toga bi uslijedila večera. Tako je prolazio taj dan u godini.

U prosincu 1785. godine pritom je došlo do nezgode. Već je nekoliko godina odnos seljaka prema općini zbog njenih raznih mјera (nova opterećenja pri korištenju šuma, povećanje pristojbe za krčenje, ograničenja pri vinotočju itd.) bio napet.¹⁹⁹ Kako bi jasno pokazali svoj protest, seljaci su pri povratku kućama rastjerali desetinu svinja. Rastjerivanje svinja i protivljenje ponovnom pojavljuvanju pred županom je, dakako, imalo posljedice – kao što se vidi i iz gornjeg citata. Ta je akcija bila jasan znak otpora seljaka vlastelinima i izazivanje njihovog najvišeg predstavnika. Što su seljaci htjeli time postići? Vjerojatno su samo htjeli izraziti svoje veliko nezadovoljstvo zbog neprestanog šikaniranja ili možda i zbog ponašanja županovih poslanika pri prikupljanju svinja. Taj izraz nezadovoljstva nije bio način koji je mogao pridonijeti poboljšanju njihova položaja, naprotiv, bila je to provokacija i izazivanje plemenite općine koja je morala reagirati na taj ispad ukoliko nije željela izgubiti moći nad lekeničkim seljacima. Način na koji je ona reagirala jasno pokazuje u kojoj je mjeri položaj vlastele na tom području Hrvatske bio dominantan.

Plemenita općina Turopolje je, kao prvo, pozvala sve starještine Turopoljskog Lekenika pred sud u tvrđavu Lukavec. Tamo su seljaci morali priznati svoj «zločin» i platiti odštetu za navodno nepronađenu svinju. Ali te upravno-tehničke mјere vlastelinu nisu bile dovoljne. Kako bi plemenita općina seljacima pokazala da neće

¹⁹⁸ AH/SpoT Kut. 4. Fasz. 176. br. 1968 od god. 1785.

¹⁹⁹ AH/SpoT Kut. 56.

trpjeli takve ispade, svakog je starješinu Turopoljskog Lekenika kaznila s 12 udaraca batinom. Ta je mjera za starješine, neovisno o bolovima pri udarcima, bila, dakako, ponajprije ogromna povreda njihovog ponosa. Ona im je na prilično drastičan način predložila njihovu nemoć u odnosima s vlastelom.

Ta, i za tadašnje odnose neobična, mjera simbolizira na prilično dojmljiv način kako su u tom dijelu Hrvatske tada bili strukturirani odnosi moći i snage između «gospodara» i «kmeta». Međutim, upravo se u tom periodu država počela sve intenzivnije mijesati u taj odnos.

Državno ograničenje feudalne moći

Dana 8. studenog 1755. godine u Hrvatskoj je na snagu stupila «Provizorna terezijanska urbarijalna regulacija».²⁰⁰ Nastala je kao rezultat «Althan-komisije», koju je Bečki dvor ovlastio za ispitivanje uzroka Križevačke bune. Althan-komisija svoj rad nije ograničila na tu seljačku bunu, nego se okrenula svojoj kasnijoj, pravoj zadaći: ispitivanju odnosa između vlastele i njenih podanika u Hrvatskoj. U tijeku te istrage posebna se pažnja poklanjala pritužbama seljaka, koji su na području cijele Hrvatske pozvani da ih priopće komisiji, nakon čega su pred komisiju u Zagreb pozvani i svi vlastelini.²⁰¹

Propisi te urbarijalne regulacije iz 1755. godine, koji su jasno odražavali tešku situaciju podanika u hrvatskim selima sredinom 18. stoljeća, bili su prvi pokušaji državne vlasti, vođene ciljevima marijaterezijanske kameralistike, mijesanja u odnose između feudalaca i kmetova u Hrvatskoj. Ali u prvoj urbarijalnoj regulaciji državna se vlast uglavnom ograničila na sprečavanje daljnog pogoršanja položaja seljaka. Stoga se u propisima ponajprije koncentrirala na stabiliziranje postojećih feudalnih odnosa na pojedinim vlastelinstvima. U civilnoj Hrvatskoj zbog tadašnjih društveno-političkih odnosa snaga nije bilo moguće ujednačiti feudalne odnose koji bi stvorili potrebnu osnovu za svaku intervenciju centralne vlasti u agrarno gospodarstvo.²⁰²

Stvarne temeljne promjene feudalnih odnosa u Hrvatskoj započele su donošenjem Urbarijalnih regulacija u razdoblju od 1773. do 1780. godine. Novostvorene županijske komisije (Zagrebačke, Varaždinske, Križevačke i tzv. Severinske županije koja je postojala od 1776. do 1786.) su ponajprije u svim selima civilne Hrvatske provele anketu o vrsti tlaka i gospodarskim uvjetima seljaka. To se odvijalo pomoći tzv. «Neun Punkte» upitnika.²⁰³ Nakon toga su županijske komisije sastavile popis podanika na svim vlastelinstvima, kao i popis njihove imovine i raznih daća. Ti materijali tvorili su temelj nadolazećih regulacija urbarijalnih odnosa.

Jedan vrlo važan propis zabranio je buduću pretvorbu urbarijalne zemlje u dominikalni posjed. Počelo je i novo utvrđivanje i ujednačavanje feudalne rente, što je sa sobom donijelo vidljivo poboljšanje položaja podložnih seljaka. Urbar iz 1779. godine ograničio je tlaku po selištu na jedan dan sprežne tlake tjedno «sa dvije sprežne životinje, vlastitim kolima, plugom i drljačom», ili umjesto sprežne tlake

²⁰⁰ Kompletan tekst provizorne urbarijalne regulacije za Slavoniju i Hrvatsku iz 1755. godine u: Karaman Igor. (1990). *Seljačke bune i terezijanska urbarijalna regulacija*. 42-44. Verzija pri vlastelinstvu npr. u: AH/SpoT Kut. 193. br. 53.

²⁰¹ Karaman Igor. (1989). *Seljačke bune i terezijanska urbarijalna regulacija*. 19-48.

²⁰² Isto. 33-34.

²⁰³ Usp. onaj iz Lekenika: AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276/12 br. 1. prilog.

davanje «dva poljska radnika» tjedno. Uzme li se u obzir činjenica da je prije toga tlaka bila znatno opsežnija, vidljivo je da je ta odredba za seljake predstavljala ogromno olakšanje.²⁰⁴

Kako alodijalno gospodarstvo na pojedinim vlastelinstvima tim znatnim smanjenjem tlake – o kojoj je ovisilo tadašnje alodijalno gospodarstvo Hrvatske – ne bi dospjelo u krizu, središnja vlast u Beču je u novom urbaru donijela sljedeće mјere: kao prvo, vlastelima se dozvoljava koncentracija tlake na najvažnije poljoprivredne periode (u vrijeme oranja, sjetve, žetve i kosidbe), i osigurano im je pravo na tzv. «prekomjernu tlaku». To je značilo da je vlastelin – ali samo uz naknadu plaćanja – imao pravo na «korištenje» slobodnog rada podanika na svom vlastelinstvu. Ta nova terezijanska urbarijalna regulacija je sa sobom donijela smanjenje tlake, ali su istodobno porasle naturalne i novčane daće.²⁰⁵ U Turopoljskom Lekeniku, u kojem kmetovi – kao što je već spomenuto – nisu morali davati veliku tlaku, posljedica ovog urbarija je bila ta da su seljaci tog sela od Zagrebačke urbarijalne komisije zatražili povratak obveza koje su bile na snazi prije ove urbarijalne regulacije iz 1779. godine.²⁰⁶

Razmotre li se svi aspekti nove regulacije u tom urbaru, onda je vidljivo da se feudalna tlaka za seljake u Hrvatskoj uglavnom smanjila. To je posebice vrijedilo za seljake Erdeljskog Lekenika, čije su se feudalne dužnosti znatno smanjile. Prema nekim nagađanjima hrvatskih povjesničara, vrijednost obavljenе feudalne tlake, preračunata u ekvivalentni novčani iznos, na mnogim se vlastelinstvima smanjila gotovo za pola.²⁰⁷

Donošenjem terezijanskog urbara, koji je od 1780-ih godina određivao reformirane temelje feudalnih odnosa, državna vlast se u pojačanoj mjeri umiješala u gospodarsko i socijalno stanje na hrvatskim vlastelinstvima. Iako su i u narednim desetljećima vlastelinstva predstavljala ključni element u hrvatskim selima – kao i u samom Lekeniku – s vremenom je moć vlastelina slabila u korist države. Državni su organi postupno igrali sve veću ulogu. Jasan primjer tog procesa je ukidanje robovlasištva (*Leibeigenschaft*) carskim Patentom Josipa II., koji je u Hrvatskoj na snagu stupio nešto kasnije, zajedno s carskim dokumentom od 22. kolovoza 1785. godine. Na osnovi toga dokumenta ni lekenički seljaci više nisu bili vezani za zemlju i pri izboru zanimanja više nisu ovisili o odlukama vlastelina.

Bobovac

Militarizirano društvo

Reforma i preustrojstvo Vojne krajine

Od sredine 18. st. temeljito je reformirana i promijenjena i vojna i upravna organizacija Banske krajine. To se odvijalo u sklopu državnog procesa generalnog prestrukturiranja i sjedinjenja hrvatsko-slavonske Vojne krajine.²⁰⁸ Razlozi toga preustrojstva bili su razni. Sredinom stoljeća država je cjelokupno financiranje Voj-

²⁰⁴ Adamček Josip. (1981). *Ekonomsko-društven razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st.* 70-73.

²⁰⁵ Isto.

²⁰⁶ AH/spoT Kut. 5, Fasz. 198. prilog; AH/SpoT Kut. 193. br. 40, 44.

²⁰⁷ Adamček Josip. (1981). *Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st.* 70-73.

²⁰⁸ Usp. Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat.* 321-348.

ne krajine preuzela od staleža. Prije toga su hrvatski staleži u Banskoj krajini – a u ostalim dijelovima Vojne krajine unutarnjoaustrijski i kranjski staleži – morali financirati cjelokupnu organizaciju Vojne krajine. Budući da je u to vrijeme opala opasnost od napada Osmanskoga Carstva, veličina Krajine i broj «privilegiranih» krajišnika stajao je u opreci s obrambenim potrebama. Osim toga, to područje državi nije donosilo nikakve prihode, naprotiv, upravna i vojna organizacija generirala je znatne troškove. Budući da su krajišnici sprijecili pokušaje smanjenja teritorija Vojne krajine, Bečki je dvor donio odluku o uključenju krajiške vojske u stalnu vojsku Habsburške Monarhije. Nova raspodjela vojnika po područjima uslijedila je prema strogim kriterijima moderne vojne organizacije. Stare vojne jedinice odmjenile su generalne komande, brigade, regimente, bataljuni i kompanije. Reforma nije provedena samo na vojnem području, nego je obuhvatila sva područja života krajiškog stanovništva.

U Banskoj krajini najprije je ukinuta samouprava krajišnika. Ukinute su kneževine, a sela Banske krajine organizirana u dvije Banske pukovnije (1. i 2. Banska pukovnija). Granicu između tih dvaju područja tvorila je rijeka Petrinja. Organizacijska raspodjela regimena u bataljune i kompanije organizirana je kao i na ostalim područjima Vojne krajine. Svaka kompanija je od tada predstavljala temeljnu jedinicu vojnog i civilnog poretku – sastojala se od manje-više velikog broja sela. Broj sela po kompaniji određivao se po broju vojno sposobnih muškaraca. Upravna reforma je sa sobom donijela znatno povećanje vojne obvezе. Za samu uspostavu pješačke regimente (k tome su dolazili još i husari) bilo je potrebno 8.160 muškaraca, što je značilo gotovo udvostručenje broja regrutiranih vojnika. Doduše, nije dostignuto predviđeno stanje, no nesumnjivo je došlo do povećanog opterećenja.²⁰⁹

Kako bi postigla određenu vojnu snagu i osigurala područje Vojne krajine, vlast je odlučila inkorporirati pojedina pogranična civilna područja u novu vojnu organizaciju. Ta je područja kupila od vlastele uz visoku cijenu te tamošnje stanovništvo uključila u vojni sustav. Banskim su pukovnijama tijekom procesa proširenja Krajine – koji je na tom području proveden vrlo kasno (završen tek krajem 1780-ih godina) – pripojena sva civilna područja južno od Kupe, koja je od tada bez iznimki činila granicu između civilne i vojne Hrvatske. To je značilo da su tijekom inkorporacije teritoriju Banske krajine bili pripojena sela vlastelinstva Keglević, smještena sjevernije od Bobovca, i bobovačko župno selo Sunja.²¹⁰

Cilj reformi je bio jasan i A. Wrede ga je vrlo točno izrazio riječima:

...[cilj je] unapređivati daljnji jedinstveni vojni razvoj krajiških područja i tako stvoriti posebnu vojnu državu.²¹¹

Rezultat reformi bio je temeljiti strukturalni preokret koji je zahvatio cjelokupno društveno i gospodarsko uređenje u Vojnoj krajini i koji se prvenstveno prilagodio vojnim interesima države. Tako su krajišnici – do tada obvezni jačati granicu već samom svojom prisutnošću i, ukoliko je postojala potreba, braniti ju od napada Osmanskog Carstva – postali profesionalni vojnici velike vojske koja je djelovala po

²⁰⁹ Isto. 280.

²¹⁰ KA/WrHKR B-1784-30-24.; KA/WrHKR B-1784-30-143.

²¹¹ Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der K.u.K Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*. Sv. V. Wien. 227 ff.

cijeloj Europi. Iz vojno-graničnog područja nastao je teritorij koji nije bio tek u funkciju obrane od Osmanskog Carstva kao do tada, nego i u funkciji opskrbljivanja regimenata vojnicima spremnima na mobilizaciju.²¹² Najvažniji dio reformi odnosio se na vojnu službu i zbog toga su vlasti bile spremne održati, odnosno unaprijediti poseban gospodarski i socijalni sustav na hrvatskoj granici.

Militarizirana svakodnevica

Militariziranje društvenog poretku utjecalo je i na svakodnevne životne uvjete kraljčnika. Uniforma je bila jedan od mnogih elemenata koji su simbolizirali tu činjenicu.²¹³ «Enrolirani» bobovački muškarci imali su dvije uniforme: skupu bojnu *munduru*, koja se nosila samo na bojišnici i za posebne prigode, te kućnu *munduru* koja se nosila u redovitoj vojnoj službi. Bojna *mundura* se tada sastojala od: «šarenih vojničkih košulja» (najdragocjenijeg i najskupljeg dijela uniforme) dolame ili *kamisola* (vrste prsluka koji je mogao biti različitog kroja i koji se uvijek nosio ispod vanjske odjeće) hlača (uglavnom su to bile duge, uske «ugarske» hlače, ali katkad i «turske» široke hlače) kravate i mantila. Bobovački su vojnici nosili ili opanke ili vojne cipele, na glavi *kobuk* (čvrsta visoka crna kapa od filca). Važan i skupocjen dio uniforme bili su kožni remeni i kožni predmeti poput torbe za metke. Ipak, najvažniji dio uniforme bilo je oružje: puške, sablje, pištolj i razno privatno oružje.²¹⁴ Nakon reforme 1769. godine, kućna *mundura* se sastojala od crne vojničke košulje, bijelog prsluka i bijelih hlača. Bojna i kućna *mundura* simboliziraju i varijante obvezne službenosti: u ratnim operacijama i u vrijeme mira.

Ratne operacije su za bobovačke vojнике predstavljale redovnu obvezu. Od turskog rata (1737.-1739.), za kojeg su obavljali intenzivnu stražarsku i sigurnosnu službu na granici, postrojbe kraljčnika s područja Banske krajine borile su se do 1780. g. u sljedećim ratovima Habsburške Monarhije: u Austrijskom nasljednom ratu (1740.-1748.), u Drugom šlezijском ratu (1744.-1745.), s velikim brojem žrtava u Sedmogodišnjem ratu (1756.-1763.) i u Bavarskom nasljednom ratu (1778.-1779.).²¹⁵ Poslije 1780. godine također su sudjelovali u svim važnijim oružanim sukobima Habsburške Monarhije: ponajprije u Austrijsko-turskom ratu (1788.-1791.), a potom u ratovima protiv Francuske u kojima su težišta ratnih operacija bile godine 1792.-1797., 1799., 1800., 1805., 1809., 1812.-1814. Jedan dio Banske pukovnije sudjelovao je i u Napoleonovom vojnom pohodu na Rusiju 1812. godine.²¹⁶

U mirnodopskim vremenima kordonska služba bila je glavna obveza «enroliranih», tj. upisanih kraljčnika. Ona je preostala iz vremena obrane granice od Osmanskog Carstva. Uz vojnu obranu granice ta je služba obuhvaćala carinu i cestarine. Poseban zadatak bio je sprečavanje ilegalnog prelaska granice iz Osmanskog Carstva. Za nadgledanje graničnog kordona vojnici su samo na granici Banske krajine postavili 338 obrambenih čardaka.²¹⁷

²¹² Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 324.

²¹³ Usp. Bleckwenn Hans. (1973). *Uniformen und Ausrüstung der österreichischen Grenztruppen*. 156 ff.

²¹⁴ Isto. 130-203.

²¹⁵ Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der K.u.K Wehrmacht*. Sv. V. 211 ff.; Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. II. Wien. 314-513.

²¹⁶ Roksandić Drago. (1988). *Vojna Hrvatska*. Sv. 1. 135 ff., 235 ff., Sv. 2. 7 ff.; Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 369.

²¹⁷ Hietzinger Carl. (1823). *Statistik der Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. Sv. 3. 356 ff.

U mirnodopskom razdoblju obavljala se i takozvana «unutarnja služba» koja je obuhvaćala razne zadatke poput stožerske i ordonanske službe, kao i manje opsežne zadatke poput prijevoza zatvorenika.

Treći, ključni aspekt vojnih obveza bile su vojne vježbe. One su se do 1769. godine obavljale nedjeljom i praznicima:

Svake nedjelje i praznikom nakon zajedničke mise enrolirani su vojnici u kompanijama imali vojne vježbe. Kod onih kompanija gdje to nije bio slučaj ili gdje su kuće i sela bila raštrkana, vojne su se vježbe održavale tijekom nekoliko dana, kada krajnici nisu bili uvelike zauzeti radom na svojim imanjima.²¹⁸

Kasnije su se vojne vježbe održavale u sklopu redovnih *Militär-Exercitien*.²¹⁹

Enrolirani krajnici bili su praktički gotovo cijele godine u službi. Opseg dana službovanja se s vremenom mijenjao, pri čemu je krajem 18. stoljeća još vladala lagana tendencija porasta. Neovisno o vojnim pokretima i ratnim učešćima, koji su često trajali i po nekoliko mjeseci, i za vrijeme mira broj dana službovanja za pojedine krajnike bio je poprilično velik. Za vrijeme koncipiranja Osnovnoga krajiskog zakona (*Grenzgrundgesetz*) iz 1807. godine, vojne vlasti procijenile su opseg službi u vremenima mira na otprilike 90 dana godišnje po enroliranom vojniku.²²⁰ Kako su pokazali neki stručni obračuni, služba je vjerojatno bila još opsežnija.²²¹

Cijeli život u službi

Vojne vlasti redovito su vodile statistiku o broju muškaraca u selima Vojne krajine i dijelile ih u različite skupine. U vojnu službu nisu mogli ići svi muškarci: uz enrolirane muškarce postojali su još i tzv. *Supernumeratien*, «poluinvalidi», «invalidi» i «dječaci». Iako muškarci i mladići neenroliranih skupina nisu bili u redovitoj vojnoj službi, i oni su uključeni u vojni sastav Vojne krajine te su u posebnim slučajevima morali kompanijama stajati na raspolaganju.

Izvori za početno razdoblje 19. st. vrlo dobro predočavaju broj neenroliranih bobovačkih muškaraca, odnosno, pravila prema kojima su se enrolirali i u kojoj mjeri. Iz tog vremena su, uz detaljne popise kompanija, pučanstva i popisa regruta (*Musterlisten*), sačuvane i župne matice, tako da je moguće predočiti principe prema kojima je funkcionalala svakodnevica bobovačke vojne službe.

Godine 1819. u Hrastovačkoj kompaniji 2. Banske pukovnije – koja je osim Bobovca obuhvaćala još 15 sela – služio je 21 bobovački muškarac.²²² Nakon Napoleonovih ratova i francuske okupacije Banske krajine (1809.-1813.) tijekom koje je u vojnem pohodu na Rusiju sudjelovao i cijeli bataljun 2. Banske pukovnije – među njima i bobovački krajnici – to se područje 1819. g., nakon dugog razdoblja teških ratnih razaranja, nalazilo već u petoj godini mira.²²³

²¹⁸ Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. II. 140.

²¹⁹ Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der K.u.K Wehrmacht*. Sv. V. 230. Dobar opis tijeka «Militär-Exercities» oko 1780. godine i u: AH/Spisi Hrvatske krajine. Kut. 15. 1773.

²²⁰ Hietzinger Carl. (1823). *Statistik der Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. Sv. 3. 137.

²²¹ Isto. 362-363.

²²² KA/Tablica regruta 2. Banske pukovnije iz 1819. godine.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

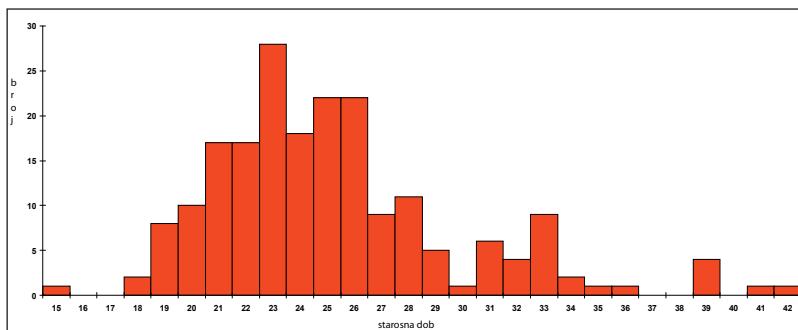
²²³ Roksandić Drago. (1988). *Vojna Hrvatska*. Sv. 1. 281 ff.

Gotovo su svi bobovački krajišnici u vojnoj službi u ratnim su vremenima, kada je potreba za vojnicima bila velika, bili regrutirani u kompaniju. Tako je samo u ratnoj 1813. godini dodatno enrolirano 6 Bobovčana. To je bio prilično velik broj jer se u vrijeme mira godišnje u stalne postrojbe kompanija uglavnom regrutirao jedan ili dvojica, rijetko trojica bobovačkih muškaraca.²²⁴ Velik broj novoenroliranih u 1813. godini rezultat je brojnih palih krajišnika 2. Banske pukovnije u ratnom pohodu na Rusiju koje je valjalo zamijeniti novim vojnicima. Broj mladih godišnje regrutiranih Bobovčana ovisio je, dakle, o vojnim potrebama kompanije. Ukoliko je za vrijeme rata postojala potreba za novim vojnicima – kao što je to bio slučaj 1813. godine – regrutirao se veći broj muškaraca iz sela, a ukoliko je potreba za vojnicima bila manja, regrutiranje je moglo izostati i po nekoliko godina.²²⁵

I starosna dob bobovačkih krajišnika pri pristupanju vojnoj službi ovisila je o vojnim potrebama kompanije a kretala se između 15. i 21. godine. Dok su bobovački mladići Jandro Mačak, Mihat Gučanac i Ivan Babić, enrolirani u ratnom razdoblju 1812. godine, imali tek 16 do 18 godina, godinu kasnije Barisa Gjaić, enroliran u stalnu postrojbu, imao je tek 15 godina. U mirnodopskom razdoblju, 1818. godine, enrolirani Jandro Laktasić i Luka Mullač imali su po 20 godina, kao i Ivan Ćićić i Marin Jelić koji su krajiškoj službi pristupili 1819. godine. U kriznim su se razdobljima, dakle, regrutirali svi raspoloživi mladići. Starosna dob regrutiranja s prosječnih 17,7 godina bila je, dakle, prilično niska.²²⁶

Budući da se nakon 1814. godine tijekom tri godine nisu regrutirali novi muškarci u kompanijsku službu, a muškarci unovačeni 1818. i 1819. godine bili malo stariji nego uobičajeno, skupina bobovačkih aktivnih vojnika se 1819. godine – s izuzetkom 38-godišnjeg IVE Lončarića, koji je postao kaplar i zbog toga duže ostao u službi – sastojala isključivo od muškaraca u dobi između 20. i 30. godine života. Slično je uglavnom vrijedilo i za cijelu kompaniju. To je vidljivo i iz sljedećeg grafičkog prikaza starosne dobi običnih krajišnika u Hrastovačkoj kompaniji u 1819. godini. Ona ne obuhvaća oficire, podoficire i druge dužnosnike koji su u službi, naravno, bili mnogo duže od običnih krajišnika a koji su obično bili stariji.²²⁷

Dijagram 2: Starosna dob običnih krajišnika Hrastovačke kompanije 1819. godine.

²²⁴ KA/ Tablica popisa regruta 2. Banske pukovnije. 1819. godine.

²²⁵ Isto.

²²⁶ KA/ Popis regruta 2. Banske pukovnije. 1817., 1819.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

²²⁷ KA/Popis regruta 2. Banske pukovnije. 1819. godine.; KA/Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Konskripcija Banske krajine 1819. g.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

I regrutiranje u vojnu službu i istup iz nje ovisili su o potrebama kompanije. Muškarci su mogli biti zadržani u službi i po nekoliko godina i više. Većina regruta 1819. godine bila je mlađa od 30 godina, a neki su – kako smo vidjeli u prethodnom dijagramu – u službi ostajali i iza 40. godine. Starosna dob vojnika je zasigurno igrala važnu ulogu, ali odlučujuće su bile i neke druge činjenice: broj vojno sposobnih muškaraca po kućanstvu i veličina posjeda. Kako je to funkcioniralo u svakodnevnoj praksi, pokazat će analiza u nastavku.

Bobovački krajišnici su najčešće u vojnu službu ušli kao «obični strijelac» i većina ih je u toj funkciji i napustila službu. Unatoč tomu, pojedini muškarci uspjeли su se popeti za nekoliko stepenica do kompanijskoga hijerarhijskog vrha.²²⁸ To pokazuje i primjer tadašnjeg drugog najvišeg oficira Hrastovačke kompanije, natporučnika Stevan Gruberović iz sela Mali Gradac. On je, nakon novačenja 1790. godine, tijekom 23 godine službe napredovao od običnog vojnika do natporučnika. Stupnjevi njegova uspona u karijeri bili su: razvodnik, desetar, narednik, zastavnik, potporučnik i naposljektu natporučnik.²²⁹

U ovdje analiziranoj skupini bobovačkih vojnika svi su osim jednog enroliranog mladića bili oženjeni, a neki su već imali djecu. Ne bi li zbog toga bilo logično da većina sklopi brak prije odlaska u službu? Razmotrimo li Tablicu 4., možemo zanijekati tu pretpostavku jer je velika većina bobovačkih muškaraca (11) sklopila brak tek nakon odlaska u službu.

Tablica 4: Ženidba i služba u Bobovcu 1819. godine²³⁰

	Dob	Novačenje	Ženidba
Klarich Nikola	26	1810.	1813.
Fillar Joso	24	1811.	1814.
Loncharevic Ivo	38	1802.	1798.
Loncharevic Stiepan	24	1813.	1813.
Somich Anton	29	1807.	1814.
Laktasich Jandro	21	1818.	1813.
Klarich Ivan	23	1813.	1817.
Mullacz Luca	21	1818.	1814.
Guchanach Mihat	25	1812.	1812.
Chichich Ivan	20	1819.	1819.
Gjaich Barisa	21	1813.	1814.
Jellich Martin	21	1819.	neoženjen
Machak Mihat	26	1809.	1812.
Babich Ivan	23	1812.	1814.
Machak Bano	25	1811.	1812.

²²⁸ Vaniček Fr. (1875). Specialgeschichte der Militärgrenze. Sv. II. 212, 239, 256.

²²⁹ KA/Lista regruta 2. Banske pukovnije 1819.g.; usp. i liste regruta 2. Banske pukovnije 1817., 1814., 1798.g.

²³⁰ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih u župi Sunja (Bobovac); KA/Lista regruta 2. Banske pukovnije U maticama vjenčanih nažalost nedostaju podaci o dva bobovačka krajišnika, koji zbog toga nisu uneseni u tablicu.

Kovachevich Ivan	23	1813.	1814.
Machak Jandro	23	1812.	1818.
Machak Mihat	25	1813.	1814.
Milunich Tomo	25	1813.	1813.

U vojnokrajiškom društvu su i neenrolirani muškarci bili «krajišnici» i kao takvima su im uvijek iznova povjeravani vojni zadaci. Sljedeća postava obrane dijela Banske krajine iz 1783. g. tipičan je primjer uključivanja neenroliranih muškaraca u vojni sustav:

Sveukupna enrolirana postava je u taboru i vježba, a u međuvremenu «Supernumerati» i poluinvalidi obavljaju kordonsku stražu... «Supernumerata» i poluinvalida, koji se inače uglavnom bave vođenjem svojih gospodarstava ima brojčano više od enroliranih muškaraca, većinom su borbeno sposobni i mogu se nesumnjivo, ako su dobro naoružani, za vrijeme rata koristiti u svrhu obrane zemlje i vlastite imovine.²³¹

Krajem 18. st. ti su zadaci, pridržani samo za granično područje, bili više iznimka nego pravilo jer su glavno vojno opterećenje, dakako, snosili novačeni muškarci u kompanijama.

U mirnodopskim vremenima neenrolirani muškarci i krajišnici su uglavnom radili na vlastitom imanju. Budući da su enrolirani muškarci na duže vrijeme izbjivali s imanja, neenrolirani su, zajedno sa ženama, snosili cijeli teret rada. Poljoprivredni je rad činio središte njihova života. Uz sporadičnu vojnu službu morali su odslužiti i tzv. državnu i općinsku radnu službu.²³² Ta se radna služba od donošenja Osnovnog zakona iz 1807. godine određivala prema veličini posjeda. Do tada je vrijedilo pravilo da je svaka «neenrolirana, radno sposobna glava» bila obvezna na 18-dnevnu ručnu tlaku i, po svakom komadu tegleće životinje, na četverodnevnu sprežnu tlaku. Taj «neplaćeni, javni rad» obuhvaćao je razne djelatnosti kao što su: održavanje cesta, stražarskih i upravnih zgrada, opskrbljivanje drvom za ogrjev i za gradnju, čišćenje plovnih rijeka i isušivanje močvara.²³³

Očito je iz navedenih primjera da je rad neenroliranih vojnika bio od velike važnosti za opstanak krajiškoga sustava. Radovi održavanja i opskrbljivanja bili su važni i za daljnju izgradnju ustanova, kao i infrastrukture vojnokrajiškog ustroja.

Državna i općinska radna služba za neenrolirane muškarce nisu predstavljale veliko opterećenje. U 19. stoljeću radna obveza neenroliranih muškaraca smanjila se na manje od 10 dana godišnje (tu se još mora ubrojiti i sprežna tlaka sa stokom) i mogla se – ukoliko se željelo – zamjeniti novčanim iznosom. Zbog akutnog nedostatka novca u krajiškim kućanstvima ta se alternativa koristila vrlo rijetko. Mnoga su kućanstva u Bobovcu mogla uz dodatni rad što su ga plaćale vojne vlasti, zaraditi čak nešto dodatnog novca.

²³¹ KA/WrHKR 1769-44-62.

²³² Krajasich Peter. (1974). *Die Militärgrenze in Kroatien*. Wien. (Disertacija na sveučilištu u Beču). 133.

²³³ Isto. 248-249.

Enrolirani i neenrolirani muškarci jedne obitelji, odnosno jednog sela, imali su, kao što smo vidjeli, razne obveze. Unatoč tomu ne smije se precijeniti pojačana kategorizacija muškog dijela stanovništva jednog sela u enrolirane i neenrolirane, kao i daljnja podjela potonjih. Te podjele, međutim, nisu za seljane imale ni približnu vrijednost kakvu su joj pridavale vlasti, koje su i vršile tu podjelu. U kojem su odnosu stajale pojedine «skupine» u Bobovcu, odnosno u Hrastovačkoj kompaniji, pojašnjavaju konskripcije vlasti.

Bobovac se u 1768. godini sastojao od samo 16 kućanstava, a muški dio njegovog stanovništva dijelio se na sljedeći način:

Tablica 5: Izvadak iz konskripcije bobovačkih muškaraca 1768. godine²³⁴

Broj Kuća	«Enrolirani»	«Supernumeratien»	Dječaci	Polu-invalidi	Totalni invalidi	Ukupno
16	10	17	24	2	-	53

U to je vrijeme broj muškaraca označenih kao «Supernumeratien» gotovo odgovarao broju kućanstava. To je značilo da je po kućanstvu jedan vojno sposoban muškarac bio oslobođen vojne službe. «Dječaci», njih 24, još nisu navršili 15 godina života i zbog toga još nisu bili obvezni na vojnu službu. Popisivanjem muške djece – popisivani su muškarci i dječaci zajedno s točnim podacima o njihovoj starosnoj dobi – vojne su vlasti planirale buduće obveze svakog kućanstva.

Kao što je vidljivo i iz tabele, vlasti su razlikovale poluinvalide i totalne invalide. Dok su totalni invalidi u cijelosti bili oslobođeni krajiških dužnosti, poluinvalidi su u slučaju potrebe morali obavljati pojedine vojne obveze.

Kao što je više puta rečeno, ovdje prikazani odnosi među pojedinim «skupinama» u Bobovcu su se tijekom vremena, ovisno o vojnim potrebama, mijenjali. Godine 1810. g. došlo je do velikih promjena. Njima ćemo se pobliže pozabaviti.

U zaseok Banov Brod nedaleko Bobovca u kratkom vremenu se doselilo novih stanovnika te su ga vojne vlasti upravno-tehnički pripojile Bobovcu (Crkva je razdvajala ta dva sela sve do 1830-ih godina).²³⁵ Kada se u 1780-im godinama hrastovačko kompanijsko područje pripajanjem bivšega civilnog područja Hrvatske povećalo za nekoliko sela, to je utjecalo i na običaje enroliranja u kompaniji, pa i u samom Bobovcu.²³⁶ Bobovac se (s Banovim Brodom) početkom novog stoljeća sastojao već od 37 kućanstava. Iz njih su enrolirana 22 muškarca. Neenrolirane muškarce iz Bobovca vojne su vlasti raspoređivale prema nešto drukčijem ključu: 19 neenroliranih muškaraca ubrojeno je u sposobne za rad na polju, a 30 ih je ubrojeno u sposobne za rad u kućanstvu. Dječaka između 13 i 16 godina bilo je 21, a 16 muškaraca iz Bobovca je zbog svoje invalidnosti oslobođeno svih vojnih obveza.²³⁷ Iz tih su brojeva posebice vidljive dvije stvari: s jedne strane, visok broj invalida – gotovo jednak broju enroliranih muškaraca – upozorava na činjenicu da su mnoge ratne

²³⁴ KA/WrHKR 1769-44-62.

²³⁵ NAZ/KV Sunja 1771 br. 211. 142.; NAZ/KV Sunja 1972 br. 196. 197.; NAZ/Calendarium Zagabiense an. 1820.; NAZ/Calendarium Zagabiense an. 1830. 70.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

²³⁶ KA/WrHKR B-1784-30-24.; KA/WrHKR B-1784-30-143.

²³⁷ KA/Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).; Liste regruta 2. Banske pukovnije 1817., 1814.

operacije u posljednjih 20 godina među bobovačkim krajišnicima uzele prilično velik danak; s druge strane, odnos enroliranih i neenroliranih u Bobovcu kretao se u korist potonjih. Reforme vojnokrajiškoga sistema su – kao što je gore opisano – utjecale da se, zbog tadašnjih mnogobrojnih pokreta i ratnih pohoda pukovnija izvan područja Vojne krajine, sve veća pozornost posvećivala gospodarskoj podnošljivosti enroliranja. Takvu politiku je prije svega omogućavalo proširenje Hrastovačke kompanije (1768. g. u toj je kompaniji bilo 8 sela, 1810. g. 16).²³⁸

Ratni i mirnodopski poredak

Udio stalno enroliranih je, dakle, tendenciozno opadao. Budući da je potreba vojske za vojnicima ovisila o tome je li bilo mirnodobsko ili ratno vrijeme, vojne vlasti su za pojedine pukovnije i kompanije izradile sustav ratnog i mirnodopskog stanja. U ratnom je stanju broj enroliranih, dakako, bio znatno veći nego u vrijeme mira (1769. godine počelo se s razlikovanjem službe u ratnom i mirnodopskom stanju te se u narednim desetljećima taj sustav sve više usavršavao²³⁹). Za bobovačke muškarce to je značilo da su «rezervni enrolirani vojnici» samo u ratnom razdoblju integrirani u sustav pukovnija, bataljuna i kompanija te, ponajprije, u kordonsku službu. Iz tog je razloga za ratnih sukoba znatno više bobovačkih muškaraca nego što je to navedeno u službenim opisima i popisima. Razliku u broju enroliranih za vrijeme rata i vrijeme mira u Hrastovačkoj kompaniji, u kojoj su i bobovački krajišnici morali obavljati vojnu službu, pokazuje Tablica 6.

Tablica 6: Broj enroliranih muškaraca Hrastovačke kompanije od 1769. do 1810.²⁴⁰

Godina	Enrolirani	
1769.	184	godina mira
1789.	430	ratna godina (Austrijsko-turski rat 1788.-1791.)
1797.	494	ratna godina (rat protiv Francuske)
1798.	274	godina mira (nakon mira u Campu Formiju, listopad 1797.)
1810.	206	godina mira (nakon mira u Schönbrunnu 1809.)

Društveni položaj bobovačkih krajišnika s jedne strane su bili uvjetovani prisilom na vojnu podložnost, a s druge strane osjećajem koji se može nazvati osjećam «ponosne» slobode. Iako prividno oprečne, te su se dvije struje u Bobovcu upotpunjivale. Budući da su Bobovčani obavljali vojnu službu, bili su slobodni te su kao posjednici zemlje imali socijalno privilegiran položaj.

Za razliku od kmetova u civilnoj Hrvatskoj, oni nisu bili podložni nikome. Njihovi su posjedi oko 1780. godine pravno gledano bili vojno leno, ali su u praksi zemljišta smatrana osobnim vlasništvom i kao takvima se s njima i raspolagalo. Prema želji Bobovčani su ih povećavali, smanjivali, mijenjali, prodavali ili davali u

²³⁸ KA/WrHKR 1769-44-62.; KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32.

²³⁹ Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der K.u.K Wehrmacht*. Sv. V. 237 ff.; Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. III. 288 ff.

²⁴⁰ KA/WrHKR 1769-44-62.; KA/WrHKR 1790-40-538.; KA/WrHKR 1799-40-107.; KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banska pukovnija. 1810.

zalog. Jedino ograničenje bilo je da je zemljište moralo biti dovoljno veliko kako bi obitelji osiguralo ostvarivanje životnih potreba. Budući da krajšnici nisu bili vezani za zemlju, nakon prodaje svog zemljišta mogli su i odseliti. Prodaja se u tom slučaju morala obaviti u roku od godine dana. To je vremensko ograničenje, zajedno s drugim mjerama, trebalo spriječiti iseljavanje veće skupine seljaka iz Vojne krajine.²⁴¹ Usporedimo li položaj krajšnika s položajem seljaka u civilnoj Hrvatskoj najčešće opterećenih velikim feudalnim teretom, tada privilegirani položaj krajšnika jasno dolazi do izražaja. Taj kontrast socijalnog položaja u civilnoj je Hrvatskoj doveo do buna, pri kojima su pobunjeni seljaci sve često zahtijevali prilagođavanje prema društvenom ustroju Vojne krajine.²⁴²

Unatoč privilegiranom položaju slobodnih krajšnika, kojim su se tamošnji stanovnici hvalili pri svakoj prigodi, on je ipak – kao što je pokazano – bio podređen strogim vojnim pravilima koja su prožimala sva područja života. Primjerice, vojne vlasti su do sitnih detalja propisivale što će se sijati ili žeti, što će se saditi, a što ne. Stanovništvo se u potpunosti moralno podrediti vojnoj koncepciji kako bi nastalo društvo koje funkcionira, ili bi trebalo funkcionirati kao vojna cjelina.²⁴³ Prema vojnim kriterijima čak su točno određivani i obiteljski život i organizacija kućanstva. Cilj je bio održavanje određene snage postrojbi spremnih za pokret bez opasnosti da cijeli sustav izbivanjem enroliranih vojnika dospije u krizu.

Bobovačke obitelji

Strukture obiteljske organizacije

S velikim reformama u Vojnoj krajini opseg vojnih zadatka krajškog stanovništva se, kao što je gore već rečeno, od sredine 18. stoljeća drastično širio. Obitelji više nisu bile obvezne braniti samo granicu, nego su bile prisiljene i sastavljati postavu kompanija i pukovnija na svim bojišnicama Habsburškog Carstva. Enrolirani muškarci redovito su i na dulje vrijeme izbivali od kuće i njihova se odsutnost na mnogim obiteljskim gospodarstvima teško podnosila. Vojne vlasti su od samog početka reformi znale da će novi vojni sustav funkcionirati samo uz višečlane krajške obitelji. Za cjelokupno ustrojstvo Vojne krajine osobito je bilo važno da u jednom kućanstvu živi više odraslih, vojno sposobnih muškaraca kako njihovo regrutiranje i redovito izbivanje ne bi ugrozilo gospodarsku stabilnost krajških kućanstava, a samim time i cijeli krajški sustav. Stoga se vojna uprava počela intenzivnije mijesati u obiteljski život. Vojne su vlasti započele s odobravanjem diobe kućanstava među ukućanima, ali samo pod posebnim uvjetima kako bi svako kućanstvo moglo staviti na raspolaganje na dulje vrijeme barem jednog muškarca. Donošenjem Osnovnog krajškog zakona 1807. g., miješanje vlasti u organizaciju krajških kućanstva dobilo je još strožu zakonsku podlogu.²⁴⁴

²⁴¹ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 313-319, 333-336.

²⁴² Karaman Igor. (1989). *Seljačke bune i terezijanska urbarijalna regulacija sredinom 18. st.* 19 ff.; Adamček Josip. (1981). *Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st.* 70 ff.

²⁴³ Kaser Karl. (1992). «Hirten, Helden und Hajduken. Zum Männlichkeitskult im jugoslawischen Krieg». U: *L'Homme. Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaften*. 3. Jg. 1992. Sv. 1. 158-159.; Kaser Karl. (1994). *Zum Problem der Erhaltung von Gewaltvorstellungen an der ehemaligen österreichischen Militärgrenze in Kroatien*. Manuskript.

²⁴⁴ Usp. Pavličević Dragutin. (1992). «Krajško zadružno zakonodavstvo 1807-1889». U: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb*. br. 25. 149-162.

Taj utjecaj u Bobovcu sve do 1780-ih godina nije bio uvelike izražen. Određeni faktori utjecali su na činjenicu da idealna slika velikoga krajškog kućanstva, odnosno *Hauskommunion*, kako ih se zvalo službeno, kakvu su priželjkivale vojne vlasti nije uvijek odgovarala stvarnosti.

Kombinacijom vojnih konskripcija pukovnija Banske krajine iz 1769.g., crkvenog popisa pučanstva iz 1771. g. i matice župe Sunja iz tog vremena, dobiva se dobar uvid u obiteljske odnose u Bobovcu, a pojedina kućanstva mogu se i detaljno rekonstruirati. Godine 1771. u 21 kućanstvu u Bobovcu je živjelo 160 ljudi, u prosjeku, dakle, 7,62 osobe po kućanstvu. Taj je broj znatno manji nego u Lekeniku, gdje je prosjek iznosio 14 osoba po kućanstvu, dakle gotovo dvostruko više. I prosječan broj bračnih parova (nešto manje od dva para po kućanstvu, tj.1,9) bio je znatno manji nego u Lekeniku.²⁴⁵ Kućanstva u Bobovcu su u prosjeku – kao što pokazuje i Tablica 7. – bila manja od kućanstava u ostalih sedam sela s većinskim pravoslavnim stanovništvom Hrastovačke kompanije kojoj je tada pripadao i Bobovac. Veća su kućanstva postojala i u susjednom civilnom području u okolini katoličke župe Sunja koja je tek tijekom inkorporacije u 1780-im godinama postala dijelom Banske krajine.

Tablica 7: Broj stanovnika i prosječna veličina kućanstava u selima bobovačke okolice oko 1770.²⁴⁶

Selo	Vjeroispovijest	Kućanstva	Stanovništvo	Veličina
Bobovac	katolička	21	160	7,6
Hrastovac	pravoslavna	73	813	11,1
Staza	katolička	24	204	8,5
Pobrđani	pravoslavna	18	181	10,1
Čapljani	pravoslavna	26	199	7,7
Jesenovčani	pravoslavna	22	194	8,8
Papić	pravoslavna	15	146	9,6
Meminska	prav./kat.	23	221	9,6
Sunja	katolička	95	1184	12,5

Iako su kućanstva u Bobovcu u prosjeku bila znatno manja od onih u Lekeniku, sastav obitelji se konfigurirao po istim načelima. To vrlo dobro ilustrira primjer obitelji Somić. Oko 1770. g. ta je obitelj bila jedna od najvećih u Bobovcu. U kućanstvu je živjelo 14 osoba. Najstariji u obitelji bio je Marko Somić, star 61. godinu. Bio je udovac i imao trojicu sinova. Sva trojica su bili oženjeni i zajedno s ocem gospodarili na obiteljskom imanju.²⁴⁷ Obitelji poput ove bile su u Bobovcu rijetke. Samo je još obitelj Mačak sa 17 članova tada bila veća od obitelji Somić. Većina kućanstava imala su manje od deset članova.²⁴⁸ Ali i u manjim kućanstvima u Bobovcu odnosi

²⁴⁵ NAZ/KV Sunja 1771 br. 211., st. 142.; KA/WrHKR 1769-44-62.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih u župi Sunja (Bobovac).

²⁴⁶ KA/WrHKR 1769-44-62.; NAZ/KV Sunja 1771 br. 211., st. 142. Za pravoslavno stanovništvo postoje samo popisi muškog stanovništva. Cjelokupan broj stanovništva pojedinih sela izračunat je na osnovi prosjeka muškog i ženskog dijela stanovništva.

²⁴⁷ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

²⁴⁸ Isto.

u obitelji formirali su se prema kriterijima uobičajenima i većim kućanstvima. Više bračnih parova u srodstvu najčešće je živjelo zajedno i brinulo se o kućanstvu i poljoprivredi. Takav je primjer obitelj Alepić. U tom šestočlanom kućanstvu zajedno su živjela i gospodarila dva brata, njihove supruge i obje kćeri starijeg para. Mlađi je par tek od 1770. g. bio oženjen i još nije imao djece. U najmanjim bobovačkim kućanstvima dominirale su uže obiteljske strukture sa samo jednim bračnim parom.²⁴⁹ Kućanstva u Bobovcu, kao i ona u Lekeniku, gotovo su bez iznimke bila sastavljena od međusobno rodbinski povezanih članova.²⁵⁰

Razlog što su u Bobovcu prevladavala manja kućanstva povezan je s činjenicom da je 1770. g. selo postojalo tek 50 godina. Mnoge su se obitelji u Bobovac naselile tek kasnije. Ta je okolnost vrlo važna u stvaranju predodžbe o obiteljima koje su naseljavale Vojnu krajину. Kao što je to K. Kaser pokazao na primjeru ličkog područja Vojne krajine,²⁵¹ dominirala je uža obitelj. U počecima procesa naseljavanja i preuzimanja zemlje u 1720-im godinama veći postotak naseljenog stanovništva u Bobovcu živio je u manjim i manje složenim obiteljskim zajednicama. Tada je, naime, na raspolaganju stajalo još dovoljno «nove» zemlje koja se, prema potrebi, mogla dobiti krčenjem šuma. U takvoj su situaciji diobe i osnivanja kućanstava – bez strepnje da na raspolaganju neće imati dovoljno zemlje – bila još lako moguća.

Osim toga, gospodarski položaj bobovačkih kućanstava je u tada još vlažnom, močvarnom i gusto pošumljenom području zasigurno bio prilično težak, a u početnom periodu krčenja šuma znao odnijeti i pokoju žrtvu. Žrtava je među bobovačkim muškarcima bilo, naravno, i u obavljanju ratnih službi, posebice na ratištima izvan područja Vojne krajine. Svi su ti faktori utjecali i na demografski razvitak sela, a dvije generacije nakon naseljavanja Bobovca u 1770-im i 1780-im godinama i dalje si mahom imale jednostavno složen sastav kućanstva.

A onda, i u novom valu naseljavanja Bobovca – koji je uslijedio nakon 1784. godine kao posljedica inkorporacije tadašnjih vlastelinskih posjeda u okolini Sunje – u selo su pristizale uglavnom manje obitelji ili tek dijelovi obitelji. Nove inkorporacije dovele su do snažnih migracija iz nekadašnjih feudalnih sela u područja koja su se već dulje vrijeme nalazila na području Vojne krajine. Tako je, primjerice u Sunji, koja je do 1784. godine bila vlastelinsko selo, s prelaskom pod upravu Vojne krajine broj stanovnika s 1.184 iz 1771. g. u 1792. g. pao na 899.²⁵²

Gospodarska osnova i problematika

Život krajišnika bio je povezan s poljoprivrednom djelatnošću jer je ona «neplaćenim» krajišnicima i njihovim obiteljima osiguravala ostvarivanje životnih potreba. Uz vojnu službu i zemljoradnju krajišnici nisu mogli obavljati kakav drugi posao ili etablirati druge gospodarske grane te su se stoga gotovo sva sela na tom području bavila isključivo poljoprivredom. Osim toga, područje Vojne krajine – uvjetovano dugogodišnjim ratovima s Osmanskim Carstvom – više nije bilo intaktno gospodarsko područje. Na području Vojne krajine jedva da su postojali pravi gradovi i trgovиšta, a trgovačke rute su bile dalje. Seoska gospodarstva su, dakle, bila manje-više odsječe-

²⁴⁹ Isto.

²⁵⁰ KA/WrHKR 1769-44-62.

²⁵¹ Kaser Karl. (1994). «The Balkan Joint Family. Redefining a Problem». U: *Social Science History*. Sv. 18. br. 2. 77.

²⁵² NAZ/KV Sunja 1771 br. 211, st. 142; NAZ/KV Sunja 1792 br. 196, st. 197.; KA/WrHKR 1769-44-62.

na od tržišta, zbog čega su krajške obitelji proizvodile samo u količinama potrebne im za vlastitu potrošnju. Takvo je stanje potrajalo i onda kada je država postupnim poboljšanjem infrastrukture – primjerice uređenjem vojnih komuniteta ili gradnjom cesta²⁵³ – stvorila bolje mogućnosti za prodaju njihovih proizvoda.²⁵⁴

Tome treba pridodati još jedan važan aspekt po kojem se krajške obitelji uvelike razlikuju od seljana u civilnoj Hrvatskoj. Vojna krajina nije uspostavljena na feudalnim temeljima, što je, pak, u civilnoj Hrvatskoj bio važan faktor za određivanje ekonomskih odnosa. Dok su podanici u civilnoj Hrvatskoj, budući da su vlasteli morali davati znatnu naturalnu i novčanu rentu i tlaku, bili prisiljeni intenzivirati svoju poljoprivrednu proizvodnje da bi proizveli višak koji im je osiguravao davanje tražene novčane i naturalne daće, krajšnici su živjeli bez pritiska povećanja proizvodnje, ali su, s druge strane, o dugo živjeli u opasnosti od neprijateljskih napada koji su im mogli ugroziti žetvu. Kada je ta opasnost s vremena na vrijeme počela opadati te kada je povećana proizvodnja bila moguća, nedostajalo je, kao što smo rekli – tržište.

Još jedna važna zapreka intenziviranju poljoprivrede u krajškom području bila je mogućnost krajških obitelji da pri povećanoj potrebi proizvodnje povećaju svoja zemljišta krčenjem terena koje dulje vremena nije bilo povezano s većim poreznim opterećenjima.

Odgovornima u državi postalo je jasno da se gospodarstvo Vojne krajine pod relativno malim utjecajem tržišnih mehanizama – inače uvjetovanim postupnim razvojem modernih tehnika u poljoprivredi 18. st. – u usporedbi s civilnom Hrvatskom nalazi u nepovoljnem položaju te da time može dovesti u pitanje opstanak cjelokupnoga sistema. Stoga su se vlasti Vojne krajine sve masovnijim poljoprivrednim propisima, odredbama o sjetvi i žetvi i sli., počele sve intenzivnije miješati u gospodarstvo krajških obitelji. Broj njihovih odrednica se stalno povećavao. I osnutak prvih malih gradova sa zanatskim, trgovačkim i obrtničkim radionicama, koje su intenzivno radile za potrebe vojske, kretao se u tom smjeru. Doduše, gospodarske nužnosti i vojne potrebe stajale su u opreci. Posebice spoj vojne službe i poljoprivrede nije dopuštao stvarno razvijanje zanatstva, trgovine i obrta.²⁵⁵

Seoska poljoprivreda krajških obitelji

Pod pojmom «teren» (*Terraine*) i «imovina» (*Habschaften*) vojne su vlasti početkom 19. st. popisale inventar cjelokupnoga zemljišnog posjeda s pripadajućom stokom i pokretnom imovinom stanovnika pojedinih kompanija 2. Banske pukovnije. Taj prilično detaljno izrađen inventar, jedan je od važnih izvora koji nudi vrlo dobar uvid u gospodarske odnose kućanstava u 16 sela Hrastovačke kompanije (uključujući i Bobovac).

Kakvoća tla na području Hrastovačke kompanije na prijelazu iz 18. u 19. st. uglavnom je bila od srednje do loše kvalitete. Tako je udio stvarno dobrih oranica (1. klase) u cjelokupnoj površini oranica sa samo 3,2 % bio zapravo marginalan. Gotovo su sva seoska polja bila ili srednje (2. klase) – 39,9 % polja ili loše kakvoće (3. klase) – u tu skupinu pripada čak 56,9 % polja.

²⁵³ O tome kao i o cjelokupnom gospodarskom razvoju Vojne krajine u tom vremenu vidi: Roksandić Drago. (1988). *Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire*. Sv. 1. 74-95.; Valentić Mirko. (1984). *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina 1790-1881*. 57-70.; Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 387-451.

²⁵⁴ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 387 ff.

²⁵⁵ Isto. 387-389.

Tablica 8: Oranice u Hrastovačkoj kompaniji 1810. g. (u jutrima = 1600 četvornih hvati)²⁵⁶

Kućanstva	1. klasa	2. klasa	3. klasa	Ukupno
447	264	3 279	4 668	8 211

Takva kakvoća tla uvelike je ograničavala korištenje oranica.²⁵⁷ Tlo je u Hrastovačkoj kompaniji, posebice u Bobovcu, zbog redovitih i dugotrajnih poplava rijeke Save i manjih i većih potočića koji su se ulijevali u nju, bilo prilično loše kakvoće, što nije pogodovalo uzgoju žitarica poput pšenice, ječma, raži i zobi. Kao što se vidi i iz vojnih izvješća, poplave su često uništavale veće dijelove uroda žitarica. Stoga su u drugoj polovici 18. st. seljaci svoja gospodarstva sukcesivno orijentirali na uzgoj otpornijih žitarica: kukuruza i prosa. Tako su kukuruz i proso za bobovačka gospodarstva, jednako kao i lekenička – kao što to predočava Tablica 9. o prinosima u Hrastovačkoj kompaniji – postupno postajale daleko najvažnijom poljoprivrednom kulturom. Od velike su važnosti bili ne samo za prehranu stanovništva, nego i kao stočna hrana.

Tablica 9: Prinosi gospodarstava Hrastovačke kompanije u razdoblju od 1789. do 1810. (požunski vagan= cca. 62 litre)²⁵⁸

Godina	žitarice	raž	ječam	sirak	kukuruz	proso	zob	heljda	krumpir	mahu-narke
1789.	2 927	187	270	45	8 045	7 894	298	229	355	347
1797.	360	114	185	-	11 530	10 146	195	-	109	119
1798.	355	50	60	-	10 950	9 540	470	-	195	170
1810.	381	833	271	841	12 901	8 203	1 157	-	1 028	826

Uz kukuruz i proso u Hrastovačkoj kompaniji su se užgajale i razne vrste drugih poljoprivrednih kultura. U Tablici 9. prinosi vidljive su opće promjene i tendencije u poljoprivredi kao rezultat inicijative vojnih vlasti:²⁵⁹

Prvo, kao što je već napomenuto, jasno je vidljiv pad uzgoja pšenice u korist uzgoja kukuruza i prosa. Tako su seljaci Hrastovačke kompanije još 1789. g. imali prinos od 2.927 vagana pšenice, dok žetva pšenice u godinama nakon 1797. nije iznosila više od 400 vagana (minus od 85%). Prinos kukuruza i prosa je u istom razdoblju znatno porastao te je nakon 1797. g. iznosio trećinu više nego 1789. godine.²⁶⁰

Druge, nakon prelaska u novo stoljeće, inicijative vlasti u modernizaciji poljoprivrede postupno su rezultirale porastom prinosova. Tako se, primjerice, prinos krumpira – razvoj uzgoja krumpira na području Vojne krajine započeo je tek u 1770-im godinama²⁶¹ – utrostručio na preko 1000 vagana. Također se znatno povisio

²⁵⁶ KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁵⁷ Demian J. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze*. Sv. I. 209 ff.

²⁵⁸ KA/WrHKR 1790-40-538; KA/WrHKR 1798-40-289; KA/WrHKR 1799-40-107; KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁵⁹ Uvid u tadašnje započete inicijative vlasti na području Vojne krajine u: Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. II. 595 ff.

²⁶⁰ KA/WrHKR 1790-40-538; KA/WrHKR 1798-40-289; KA/WrHKR 1799-40-107; KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁶¹ Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. II. 598.

i prinos raži i zobi, kao i mahunarki. Repa, grah i ostali plodovi prvi put se 1810. g. pojavljuju u Tablicama prinosa; na početku su uzgajani u manjim, a kasnije u sve većim količinama.²⁶²

Proizvodnja lana, šljivovice i vina za poljoprivredu Hrastovačke kompanije bila je od velike važnosti jer je upravo njihova proizvodnja povremeno osiguravala dotok gotovine u gospodarstvo.²⁶³

U selima Hrastovačke kompanije uzgoj stoke bio je važniji od ratarstva ili prilično skromnog voćarstva i vinogradarstva. A najvažnije je bilo – kao što smo vidjeli na primjeru Lekenika – svinjogoštvo. Razlog tomu je lako objašnjiv i J. Demian ga je 1806. g. sažeo ovako:

Svinjogoštvo se ponajprije razvilo zbog velikih hrastovih i bukovih šuma u Banskoj krajini u kojima se mogu dobro hraniti brojna krda čekinjara.²⁶⁴

Ogromne šumske površine su zaista imale velik utjecaj na uzgoj stoke u Hrastovačkoj kompaniji. One su – kako Tablica 10. pokazuje – pokrivale znatno više od polovice cjelokupnog područja kompanije (gotovo je 80 % područja Bobovca bilo pokriveno šumama).

Tablica 10: Podjela livada, oranica, pašnjaka i šumske površine Hrastovačke kompanije 1810. (u jutrima = 1 600 četvornih hvati)²⁶⁵

livade				oranice	pašnjaci	šume
1. klasa	2. klasa	3. klasa	(ukupno)			
35	803	509	1 347	8 211	2 648	13 106

Kao što se i vidi iz Tablice 10., svinjogoštvo i ukupno stočarstvo su, zbog relativno malog broja dobrih livada po kućanstvu i često premalih i loših općinskih pašnjaka, ovisili o šumskoj ispaši.²⁶⁶

Uz svinje većina kućanstava Hrastovačke kompanije imala je manje ili više konja, goveda, a uz perad, pojedina kućanstva imala su i nekoliko komada ovaca. Konje je tada imalo gotovo svako krajiško kućanstvo jer su bili nezamjenjivi i za poljski rad i kao tegleća životinja.²⁶⁷ Uzgoj goveda je gotovo isključivo služio osobnim potrebama krajiških obitelji.

Za seljake je bilo vrlo važno bilo i ribarstvo, i to posebice u selima koja su – poput Bobovca – ležala na rijekama. Ono je služilo osobnim potrebama, kao i lov. Lov je, kao što je J. Demian 1802. opisao, za privilegirane krajišnike bio slobodan, ali nedovoljno učinkovit:

U Banskoj krajini je lov slobodan, ali osim vukova kojih ima u velikom broju, nema dovoljno divljači: uglavnom su to zečevi i pokoja srna.²⁶⁸

²⁶² KA/WrHKR 1790-40-538; KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁶³ KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁶⁴ Demian J. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Grenze*. Sv. I. 232.

²⁶⁵ KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁶⁶ Vaniček Fr. (1875). *Specialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. III. 28.

²⁶⁷ KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pukovnije 1810.

²⁶⁸ Demian J. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Grenze*. Sv. I. 237.

Što se tiče zemljišnih posjeda, kućanstva Hrastovačke kompanije su – kao što pokazuje i Tablica 11. – 1810. g. imale prosječan posjed zemlje od 21,9 jutra ili 12,5 hektara.

Tablica 11: Prosječan zemljišni posjed kućanstava Hrastovačke kompanije 1810. (u jutrima = 1 600 četvornih hrvati, odnosno u hektarima)

Kućanstva	ø posjed livada	ø posjed oranica	ø posjed jednog kućanstva
447	3,0 jutra = 1,7 ha	18,4 jutra = 10,5 ha	21,9 jutra = 12,5 ha

Ova prosječna veličina posjeda je, doduše, nešto manja od one u Lekeniku, no usporedimo li je s većim dijelom tadašnje civilne Hrvatske i civilne Slavonije, može se ubrojiti u relativno velike.²⁶⁹ Uzrok tomu zasigurno je još relativno slaba naseљenost i prilično loša kakvoća tla na tom području. Iz tih je razloga tijekom 18. st. u okolini Bobovca mnogim krajiškim kućanstvima bilo moguće, ali i potrebno, namicati zemljišta krčenjem i time postupno povećavati cjelokupni posjed kućanstva. Kao što je vidljivo i iz Tablice 11., većina zemljišnog posjeda jednog kućanstva bile su oranice. Udio pašnjaka bio je prilično malen, što se prije svega može objasniti mogućnošću slobodnog korištenja šuma.

Raspodjela poljoprivredno korištenih oranica i livada u Bobovcu je oko 1780. g. bila relativno ravnomjerna. Tako katastarski planovi i karte zemljišnih posjeda Jozefinske izmjere iz 1783. g. – koji za područje Bobovca nažalost nisu sačuvani u cijelosti – upućuju na činjenicu da u Bobovcu nisu postojala kućanstva s osobito velikim zemljišnim posjedom ili kućanstva s izrazito malim zemljišnim posjedom. U sačuvanim materijalima niti jedno kućanstvo nije raspolagalo s više od 27 jutara i niti jedno s manje od 10 jutara zemlje.²⁷⁰ Relativna homogenost posjedovnih odnosa u to je vrijeme nesumnjivo bila karakteristična značajka bobovačkih kućanstava. K tome, pojedina su kućanstva imala i relativno jednak socijalni položaj. Tako u Bobovcu niti 1769. g. niti 1810. g. nije bilo obitelji koja nije imala vlastiti dom ili muškarca koji je u popise vojnih vlasti uveden kao sluga.²⁷¹ Gotovo su svi Bobovčani oko 1780. g. najvjerojatnije živjeli primarno od samoopskrbe poljoprivrednom proizvodnjom. Bobovac je bio egalizirano krajiško seosko društvo u kojem je, naravno, bilo kućanstava s više stoke i zemljišta i kućanstava s manje stoke i zemljišta; razlike, međutim, nisu bile jako izražene, a svatko je posjedovao barem nešto stoke i zemljište.

Slabo izraženim socijalnim razlikama uvelike su doprinijeli vladin porezn sustav i sustav naknada. Utjecaj vlasti se pritom odvijao preko sustava poreza i plaćanja, koji je oko 1780. g., ugrubo skicirano, funkcionirao prema sljedećem principu: svaka je krajiška obitelj, ovisno o veličini posjeda, morala platiti zemljarinu s glavarinom za svakoga odraslog muškarca. Svaka obitelj koja je jednog ili više muškaraca stavila na raspolaganje za vojnu službu, dobila je naknadu u obliku tzv. službenog konstitutivuma. On je bio zamišljen kao mjera socijalnog izjednačavanja. Svaka je obitelj, bez obzira je li bila bogata ili siromašna, dobivala jednak iznos službenog konstitutivuma. Službeni konstitutivum, zemljarina i glavarina su

²⁶⁹ Usp. Čapo Jasna. (1991). *Vlastelinstvo Cernik. Gospodarstvene i demografske promjene*. 43 ff., 152-159.

²⁷⁰ AH/KZ B. V. 11.; AH/KZ B. V. 186.; KA/KA B. XI. a. 771.

²⁷¹ KA/WrHKR 1769-44-62.; KA/ Posebna zbirka Vojna krajina Karton 32. Tablica 2. Banske pu-kovnije 1810.

na jedan način bili ovisni jedni o drugom, tako da obitelj s nedovoljno zemlje nije samo dobila povrat poreza, nego je, ovisno o okolnostima, zaradila na službenom konstitutivumu jer je porez bio manji od isplaćene sume službenog konstitutivuma. U svakom slučaju, krajiške obitelji s više zemljišta plaćale su veći porez od povrata službenog konstitutivuma. Obitelji koje na raspolaganje nisu stavljaile niti jednog vojnika, plaćale su cijeli iznos poreza. Tako su porezi i službeni konstitutivum stvorili već spomenutu socijalnu ravnotežu krajiških obitelji. Bogate su obitelji financirale «socijalnu potporu» siromašnjim obiteljima, bogatija područja pukovnije plaćala su potporu siromašnim područjima pukovnije.²⁷²

5. Obiteljsko običajno pravo i njegova pravna pozadina

Lekenička i bobovačka kućanstva bila su i radne i potrošačke zajednice čiji je temelj, prema običajnom pravu, tvorilo kolektivno vlasništvo, dok je individualno vlasništvo nad nekretninama bilo neuobičajeno. Kao što je već naglašeno u uvođenju, nije postojalo nasljedivanje u užem smislu u kakvom imovina jednog seoskog gospodarstva prelazi na individualnog nasljednika. Seosko gospodarstvo i njemu pripadajuća zemlja bili su uglavnom vlasništvo svih, odnosno točnije rečeno, vlasništvo svih muških članova kućanstva. Tako je imovina prelazila s generacije na generaciju – pritom su se ili gospodarstvo ili njemu pripadajuća zemlja i inventar dijelili između sinova, braće itd., ili su članovi ostajali zajedno i nije dolazilo do podjele.

Razmotre li se podaci o pojedinim kućanstvima Lekenika i Bobovca iz matica krštenih, vjenčanih i umrlih, kao i iz popisa stanja duša (*Status Animarum*) vođenih za svako kućanstvo – vrlo se lako može uočiti patrilinearna orientacija. Za opstanak kućanstva najvažnija je bila muška loza, dok je ženska bila znatno manje važna. Žene su se udavale u kuću mladoženjina oca po principu patriloklanog stanovanja. Samo je muškarac mogao biti suvlasnik kolektivne imovine, a nikako žena, odnosno kći. Kćeri su prilikom udaje dobivale manji ili veći miraz u pokretnoj imovini. Sinovi su nakon ženidbe ostajali u kući. Tako je u većim kućanstvima ponekad nastajala kompleksna zbrka rodbinskih veza među pojedinim ukućanima.

Članovi kućanstva su ili živjeli zajedno u jednoj kući ili su se na velikim gospodarstvima odijelili u pojedine stambene zgrade kućanstva prema granama obitelji. Budući da u kućanstvu nije postojao individualni vlasnik, na njegovu je čelu stajao starješina, najčešće jedan od najstarijih muškaraca. Položaj starještine se razlikovao ovisno o konstelaciji ukućana. Ako je starješina bio otac oženjenih sinova, imao je veći autoritet, ako je pak bio jedan od braće, tada je njegova moć uglavnom bila ograničena.

Naravno, sastav kućanstava ovisio je o ciklusima rađanja i umiranja, o sklapanju brakova, ali i o ekonomskim uvjetima. Prati li se razvoj pojedinih obitelji u dužem vremenskom periodu, vidljivo je da su pojedine male obitelji ženidbom sinova postale složena višeobiteljska kućanstva, dok su druge velike obitelji nakon nekoliko smrtnih slučajeva na određeno vrijeme opet postajale malima. Takav razvoj u Bobovcu oko 1780. g. nije bio neobičan, dok u Lekeniku prelasci s jednostavnih u složene strukture kućanstva i obrnuto nisu bili učestali.

Običajno-pravno cjelokupna imovina se dijelila muškim članovima kućanstva na jednakе dijelove. Svaki muškarac koji je smatrano odraslim – toj su skupini pri-

²⁷² Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 408 ff. Usp. kao prilog zamišljen točan proračun poreza i službenog konstitutivuma za «veliku», «srednju» i malu kuću krajiškog područja. U: KA/WrHKR 1787- 62-54.

padali dječaci već s 14, 15 godina – imao je pravo na jednak dio imovine. Kada je dolazilo do diobe kućanstva, imovina se u pravilu dijelila prema lozi, tako da su se lekenička, odnosno bobovačka kućanstva samo u rijetkim slučajevima dijelila na više od dva dijela.

U razdoblju oko 1780. g. i u desetljećima do 1848. g. tadašnje su vlasti ograničile diobu lekeničkih i bobovačkih kućanstava. U civilnoj Hrvatskoj ograničavali su ju feudalci, a u Vojnoj krajini strogi vojni zakon koji je dopuštao diobe kućanstava samo pod posebnim uvjetima.

Sve do 1848. u civilnoj Hrvatskoj nije postojao zakon koji se izravno bavio problematikom složenih kućanstava. I Hrvatski sabor je tek u revolucionskoj, 1848. g. prvi put službeno raspravljao o tome.²⁷³ Prvenstveno se pritom raspravljalio o pitanju trebaju li se veća kućanstva zakonski zaštiti ili ne. Desetljećima se vlasti nisu nikako, ili su se samo u rijetkim slučajevima, miješale u odnose podanika i vlastele. Vlastela je prema vlastitom nahođenju mogla slijediti svoje interes. Kao što je gore već napomenuto, donošenjem Terezijanske urbarijalne regulacije došlo je do prvog uređenja odnosa podanika i vlastele. Ti urbari nisu sadržavali zabrane dioba zemljišta i kućanstava, ali nisu sadržavali ni slobodno pravo korištenja selišta za podanike kao njihove «uživoce». Tako je vlastela i dalje mogla zabranjivati «prekomjernu» rascjepkanost zemljišta, a time i «prekomjernu» diobu kućanstava.²⁷⁴

Razmotre li se dokumenti diobe u Lekeniku, jasno je vidljivo da seljaci nisu mogli sami podijeliti kućanstvo pa potom o tome obavijestiti vlastelina. Prvo bi od vlastelina morali zatražiti odobrenje o diobi kućanstva, a onda bi vlastelin naredio istragu. Nakon toga bi komisije najčešće popisivale imovinu dotičnog kućanstva. Tada bi vlastelin, ponekad nakon prilično dugo vremena, ili odobrio ili zabranio diobu kućanstva. Relativno malen broj dioba kućanstava u Lekeniku ukazuje na činjenicu da je ona bila povezana s velikim poteškoćama.²⁷⁵

Razlozi zbog kojih je vlastela bila protiv diobe kompleksni su. Jamačno važna činjenica bješe da su vlastelini uvelike bili ovisni o feudalnim davanjima seljaka, kao i o tlakama na alodijalnom zemljištu. Uz veći broj radne snage po kućanstvu taj je sustav, odnosno kombinacija «normalnih feudalnih prinosa unatoč visokoj tlaci», čini se, funkcionirao nešto bolje. Drugi faktor, koji su vlastelini uvijek napominjali, bila je tzv. rascjepkanost posjeda koju su smatrali velikom opasnošću za seoska gospodarstva. Unatoč tomu, vlastelini su u Hrvatskoj – za razliku od zapadnoeuropejskog feudalnoga sistema gdje je utjecaj vlastele na unutarnje obiteljske poslove i uloge uvijek bio osobito jak – svojim podanicima dali veliku obiteljsku autonomiju i, osim u slučaju diobe kućanstava, rijetko su se miješali u obiteljske stvari.

Godine 1832./36. uvedeni su novi zakoni Zemaljskog sabora koji su se opširnije pozabavili seoskim posjedovnim modalitetima.²⁷⁶ Zakoni iz 1836. i 1840. g. koje je donijelo liberalno plemstvo u ugarskom saboru, u prvom su redu pripremali ukidanje feudalnih odnosa. Seoskim su podanicima nudili velike slobode u raspolaganju njihovim selištima:

²⁷³ Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 124.

²⁷⁴ Utiešenović Og. (1895). *Hauskommunionen der Südslaven*. 37.

²⁷⁵ AH/SpoT Kut. 193.; AH/Acta Comit. Zagreb. Urb. Kut. 276.

²⁷⁶ Utiešenović Og. (1895). *Hauskommunionen der Südslaven*. 37.

§. 1. Na osnovi članka XI. 1836. §. 9. podanici imaju bez ikakvih ograničenja pravo slobodnog raspolaganja svojom cjelokupnom pokretnom i nepokretnom imovinom.²⁷⁷

Ti su zakoni sadržavali i nove pravne odredbe nasljednog prava koje su bile u velikoj opreci prema dotadašnjim i otvarale put prema novom pravnom uređenju tog pitanja. Ukratko ćemo prikazati jednu od točaka tog zakona:

§. 2. Cjelokupna djedovina/avitistička imovina i bez testamenta preostala stečevina podanika dijeli se na jednakе dijelove njihovoј djeci iz braka, bez obzira na spol, ali uz napomenu da se sva imovina stečena pri udaji ili od svojih roditelja uračunava u njihov dio nasljedstva. Svi do sada važeći običaji ili ustavi ovim se zauvijek ukidaju.²⁷⁸

Provedba tih zakona je u civilnoj Hrvatskoj i civilnoj Slavoniji naišla na otpor tamošnjeg plemstva. Premda su službeno doneseni, njihovu je provedbu sprečavalo hrvatsko plemstvo.²⁷⁹ Tako je vlastela i dalje imala moć «nadzora» i ograničavanja diobe kućanstava.²⁸⁰

U Vojnoj krajini razvoj u svezi s uobičajenim i važećim obiteljskim pravom bio je nešto drukčiji. Tu su već u Krajiškim pravima iz 1754. g. diobe bile zakonski ograničene. U toj zakonskoj odredbi dioba imovine među ukućanima ovisila je o dvama uvjetima: dioba se morala izvršiti na način koji je i dalje omogućavao obavljanje vojne službe – što je značilo da su podijeljena zemljišta morala biti one veličine, od koje bi kućanstvo moglo preživjeti – te, iako nije eksplisitno rečeno, podijeljene su obitelji morale biti u stanju staviti na raspolaganje za vojnu službu jednog ukućanina. Drugi je uvjet bio da diobu odobri zapovjedništvo pukovnije. Dioba obitelji ili posjeda bez odobrenja zapovjedništva pukovnije bila je nevažeća i podlijegala je kazni. Nije postojao točno utvrđen modus diobe. To je značilo da se odluka zapovjedništva pukovnije o diobi uglavnom orijentirala prema vojnim potrebama.²⁸¹

Razlog ograničavanja dioba obitelji u to vrijeme valja tražiti u reorganizaciji Vojne krajine sredinom 18. st. i s time povezanim novim načinom služenja vojne službe. Do tada je stražarska služba na granici zahtijevala mali broj muškaraca. Uključivanjem Vojne krajine u sustav pukovnija javila se potreba za većim brojem muškaraca na duže vrijeme. Za tu dugoročnu potrebu obitelji nisu raspolažale dovoljnim brojem muškaraca. Vlasti su u obzir morale uzeti pitanje je li regrutiranje muškarca za dotično kućanstvo bilo gospodarski podnošljivo ili ne. Stoga je u interesu vojske bilo važno osloniti se na što je moguće veće obitelji sa što je moguće većim brojem vojno sposobnih muškaraca.²⁸²

Osnovni krajiški zakon iz 1807. g. nadovezivao su se na odredbe iz 1754. g. i u njegovom III. glavnom članku «O kućnim zadružama» («Von den Hauskommunionen») detaljno su definirani pravni okviri krajiških kućanstava. U 36 paragrafa

²⁷⁷ Isto. 38.

²⁷⁸ Isto.

²⁷⁹ Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatien*. 41.; Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 124.

²⁸⁰ Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske*. 209.

²⁸¹ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 457 ff.; Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. II. 20 ff.

²⁸² Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 458-459.

utemeljene su odredbe «patrijarhalnog života krajišnika», kako je zakonodavstvo kasnije nazivalo obiteljski život stanovnika Vojne krajine. Budući da se i dalje slijedila do tada uobičajena običajno-pravna tradicija, bilo je nužno proširiti vojne i upravno-tehničke propise. Odredbe Osnovnog krajiškog zakona desetljećima su – sve do njegove modifikacije 1850. g. – znatno utjecale na obiteljski život u Vojnoj krajini, jer su uvelike doprinijele očuvanju krajiških kućnih zadruga (*Hauskommunionen der Grenzer*) u određenom, djelomice tradicionalnom, djelomice zakonski propisanom obliku.

Osnovni krajiški zakon iz 1807. g. odredio je točan modus prema kojemu je bila moguća dioba kućanstva. Najvažniji preduvjeti diobe bili su sljedeći: 1) svi punoljetni muškarci su se morali suglasiti s diobom i prije svega načinom diobe; 2) nakon diobe svakoj je grani obitelji morala ostati najmanje polovica selišta (u Banskoj krajini to je iznosilo 12 jutara) i svakoj grani obitelji morala su ostati najmanje tri radno sposobna muškarca, kako bi se jedan od njih mogao regrutirati; 3) u slučaju nedostatnosti broja muškaraca dioba nije odobrena, čak ni ako je obitelj obećala da će od dva radno sposobna muškarca za vojnu službu na raspolaganje staviti jednoga.²⁸³ Iz tih je odredbi očito zašto su se rijetko događale diobe bobovačkih kućanstava.

²⁸³ Isto. 458 ff.; Vaniček Fr. (1875). Spezialgeschichte der Militärgrenze. Sv. III. 199 ff.

III. Dvije brzine na početku reorganizacije starog poretka (1848.-1945.)

1. Lekenik: slab i jaki u selu nakon ukidanja feudalizma

Ukidanje feudalizma

Stabilnost još u prvoj polovici 19. stoljeća

Ukidanjem feudalizma 1848. g. za stanovnike Lekenika započelo je novo razdoblje korjenitih promjena. Prije nego se pobliže pozabavimo tim «novim vremenom» i njegovim promjenama, još jednom ćemo se ukratko osvrnuti unatrag.

Od 1780-ih godina, razdoblja našeg posljednjeg razmatranja, do sredine 19. st., unatoč povećanoj tržišnoj i novčano-gospodarskoj orijentaciji kućanstava, društveni su odnosi u Lekeniku bili prilično stabilni. Tako su lekenička kućanstva – kao i 70 godina ranije – bila obiteljska gospodarstva orijentirana gotovo isključivo na poljoprivredu i još su uvijek pripadala vlastelinstvima obitelji Erdödy i imala obveze prema njima, odnosno prema plemenitoj općini Turopolje (iznimka su bile godine između 1809. i 1813. kada je Lekenik postao dio ilirske provincije koju je stvorila francuska vojska i kada se pod francuskom vlašću kratkoročno ukinuo feudalni sistem). Lekeničke su obitelji tim vlastelinstvima morale davati godišnje poreze i tlake, kao što je to bilo utvrđeno u Terezijanskom i kasnije Jozefinskom urbaru.

Stabilnost seoskih i prije svega obiteljskih struktura vrlo je dobro predviđena činjenicom da je broj kućanstava između 1771. i 1848. g. ostao gotovo isti. Godine 1771. u Turopoljskom i Erdeljskom Lekeniku bilo je 64 kućanstava, 1843. g. ih je bilo 61.²⁸⁴ Usporedimo li i prezimena starješina pojedinih kućanstava sredinom 19. st. s onima iz 1771. g., vidljiv je snažan lekenički obiteljski kontinuitet. Premoćan udio lekeničkih obiteljskih rodova neprekidno se održavao, a kuće su od 1771. g. pretežno ostajale u posjedu istog domaćinstva.²⁸⁵

Da su u prvoj polovici 19. st. društveni odnosi u Lekeniku bili relativno stabilni, može se zaključiti i na temelju demografskog razvoja seoskog stanovništva. Kao što pokazuje Tablica 12. s podacima o razvoju stanovništva u Lekeniku od 1771. g., broj stanovnika nije rastao, nego je čak opadao.

U gotovo 50 godina, između 1771. i 1820. g., broj stanovnika je postupno opao za više od 100 osoba, ali je u periodu između pojedinih popisa u sljedeće 33 godine ostao stabilan. Iznimka je bilo razdoblje između 1830. i 1839. g., kada je epidemija kolere u južnom Turopolju – kao i u mnogim ostalim područjima Hrvatske – utjecala na pad broja stanovnika.²⁸⁶

²⁸⁴ NAZ/KV Archidiaconatis Turopoljensis. God. 1771. br. 211. 142.; NAZ/KV A. Turopoljensis. God. 1843. br. 148/IV a. 25.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik); Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riecnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Zagreb. 222 ff.

²⁸⁵ NAZ/KV Archidiaconatis Turopoljensis. God. 1771. br. 211. 142.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik); Geodetski Arhiv Zagreb/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.; AH/SpoT. Kut. 193. br. 47.; AH/Zagreb. Žup. Kut. 276. Fasz. 12.; AH/SpoT.Kut. 193. br. 67.

²⁸⁶ Usp. Hammel E. A. (1985). «Short-Term Demographic Fluctuations in the Croatian Military Border of Austria, 1830-1847». U: *European Journal of Population*. Sv. 1. Nos. 2/3. 270.; NAZ/KV A. Turopoljensis God. 1771. br. 211. 142.; NAZ/KV A. Turopoljensis. God. 1792. br. 196. 197.; Calendarium Zagrabicense. 1820. 74.; 1830. 70.; 1839. 72.; 1853. 135.

Tablica 12: Broj stanovnika u Lekeniku od 1771. do 1853.²⁸⁷

1771.	1792.	1820.	1830.	1839.	1853.
945	907	843	845	798	807

Taj demografski razvoj Lekenika u prvoj polovici 19. st. se – kao što pokazuje i Tablica 13 – nije toliko razlikovao od ostalih sela u njegovoj okolini. I tu je broj stanovnika od 1848. g. desetljećima ostao gotovo nepromijenjen:

Tablica 13: Broj stanovnika u pojedinim susjednim lekeničkim općinama od 1818. do 1848.²⁸⁸

	1818.	1830.	1839.	1848.
Sela	322	329	312	362
Greda	839	805	851	853
Odra	432	404	402	405
Žabno	210	201	196	220
Bok	376	391	372	421

I broj kućanstava u tim je selima u tom vremenskom rasponu ostao otprilike jednak. Tako se, primjerice, u Selima kretao između 20 i 21, u Gredi između 48 i 51 i u Žabnom između 17 i 21 kućanstva.²⁸⁹

U desetljećima prije revolucionarne 1848. godine, u Habsburškoj Monarhiji i u njenom hrvatskom dijelu promjene su se odražavale na političkom i ukupnom društvenom području. One nisu u potpunosti ostale bez posljedica na odnose moći na vlastelinstvima u Hrvatskoj. Tako su državne vlasti na seoskom području postajale sve prisutnije, a moć vlastele nad njihovim podanicima postupno se ograničavala mjerama zakonodavstva. To se posebice događalo od 1830-ih godina, kada je na inicijativu politički liberalnog dijela ugarskog parlamenta, unatoč otporu konzervativnog plemstva Ugarske i Hrvatske, raspravljalo i donijelo više nacrta reformi. Tijekom opće političke diskusije i u širokim društvenim slojevima u Ugarskoj i Hrvatskoj sve je više jačalo shvaćanje da u jednoj, sve «modernijoj» državi, feudalni sistem nije suvremen i da samo predstavlja relikt davno prošlog vremena.²⁹⁰

1848.: Godina korjenitih promjena i njene neposredne posljedice

Nakon što su u revolucionarnom ožujku 1848. godine u parlamentu u Budimpešti donesene ključne odluke, hrvatski ban je seljacima u Hrvatskoj i Slavoniji proglašio ukidanje urbarijalnih daća, tlake i crkvene desetine. Krajem travnja 1848. g. u Lekeniku je – kao i u svim ostalim selima Hrvatske i Slavonije²⁹¹ – pročitano pismo,

²⁸⁷ Isto.

²⁸⁸ Buturac Josip. *Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX stoljeća*. 297-300.

²⁸⁹ Isto.

²⁹⁰ Usp. Utiešenović Ognjislav. (1859). *Hauskommunionen der Südslaven. Eine Denkschrift zur Beleuchtung der volksthümlichen Acker- und Familienverfassung des serbischen und kroatischen Volkes*. Wien.; Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivilkroatien und Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848*. Wien-Köln-Weimar. 41 ff.; Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881.)*. Zagreb. 123 ff.

²⁹¹ Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens*. 41.

odnosno dekret bana Josipa Jelačića u kojem je objavio te odluke.²⁹² Godine 1848. Hrvatski je sabor je potvrdio taj dekret i ukinuo urbarialne daće, jurisdikciju vlastele i oslobođanje poreza privilegiranih staleža, čime su bivši podanici formalno postali vlasnici selišta koja su obrađivali.²⁹³

U travnju 1848. g. za stanovnike Lekenika je, dakle, započelo novo razdoblje. Više nisu bili – kao svi njihovi preci – podanici obitelji Erdödy ili plemenite općine Turopolje, nego slobodni seljaci. Time se, dakako, temeljito promijenio i njihov društveni položaj. Ali istovremeno su se počele pojavljivati i teškoće u svezi s ukidanjem feudalizma i promjenom sistema.

Budući da je promjena sistema na samom početku ostavila još pojedina važna pitanja društvene transformacije potpuno otvorenima, 1848. g. započeo je dugo-trajan period konflikata između seljaka i njihovih bivših vlastelina. Sve do carskog Patenta od 2. ožujka 1853. g. bilo je jasno da su selišta uz odštetu – čija se provedba još morala točnije regulirati – morala prijeći u vlasništvo seljaka, a za procjenu pri-padnosti zemlje koja se nalazila izvan selišta nije bilo nikakvoga pravnog temelja. Posljedica toga bile su mnogobrojne svađe seljaka i vlastele u kojima je vlastela, uz prisvajanje cjelokupnog zemljišta izvan selišta, zahtjevala i doprinose s njih (npr. iz vinograda), dok su seljaci s druge strane zastupali mišljenje da bi to zemljište trebalo pripasti njima.²⁹⁴

U tim su svađama bez neke odgovarajuće pravne podloge sudovi gotovo uvek stali na stranu bivše vlastele. Za seljake koji su se borili za svoj gospodarski opstanak – naime, gospodarenje izvanselišnom zemljom sve je češće predstavljalo znatan dio obiteljskog gospodarenja – sudski su procesi često bili beznadni.²⁹⁵

Svađe i razračunavanja vlastele i seljaka u prve dvije godine nakon ukidanja feudalizma bile su znatno dramatičnije od onih u, primjerice, austrijskim zemljama Monarhije, ali se moraju promatrati i u svezi s općim revolucionarnim raspoloženjem u godinama korjenitih promjena; 1848. i 1849.

Politička elita Hrvatske htjela se osamostaliti od vlasti u Budimpešti te se suprotstavila nacionalističkoj, velikougarskoj politici. To je u rujnu 1848. g. dovelo do otvorenog rata.²⁹⁶ U Lekeniku je – kao i u cijeloj Zagrebačkoj županiji – u tu svrhu u «Narodnu stražu» regrutiran veći broj muškaraca.²⁹⁷ Stanovnici Turopolja su se tada, uz masovno regrutiranje, suočili i s razračunavanjima plemenite općine Turopolja s Hrvatskim Saborom. Plemenita općina je sa svojim politički jasnim prougarskim pravcem stajala u opoziciji s Hrvatskim Saborom, koji je proglašio neovisnost od ugarske vlasti. Nakon dužeg sukoba banske trupe su napisljetu «pacificirale» Turopolje te je ono od tada moralno slijediti politiku novonastale hrvatske banske vlade – Banskog vijeća.²⁹⁸

²⁹² Macan Trpimir. (1992). *Povijest hrvatskoga naroda*. 332.

²⁹³ Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens*. 41.

²⁹⁴ Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848-1918*. Zagreb. 15-53.

²⁹⁵ Isto.

²⁹⁶ Hauptmann Ferdinand. (1975). *Jelacics Kriegszug nach Ungarn 1848*. Graz.; Šidak Jaroslav. (1981). «Hrvatski pokret u doba revolucije 1848-1849». U: Gross M. (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. 217-230.; Laszowski Emilij. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja*. 206-226.; Macan Trpimir. (1992). *Povijest hrvatskoga naroda*. 282-288.

²⁹⁷ AH/Zagreb. Županija. Kut. 143. br. 213 od 16. VII.

²⁹⁸ AH/Zagreb. Županija. Zapisnici. Izvanredna skupština 17.V.1848.; Laszowski Emilij. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja*. 206-226.

U taj konflikt su prilično intenzivno uvučeni i turopoljski seljaci jer su obje strane širenjem glasina o protivničkoj strani pokušavale pridobiti seljake. Seljacima se s jedne strane, primjerice, reklo da će pod direktnom ugarskom vlašću morati plaćati golem porez, a s druge strane da će oni samo kao ugarski, a ne hrvatski seljaci biti oslobođeni tlake.²⁹⁹ Vlast hrvatskog bana je pri svakoj sumnji na otpor brutalno postupala s nesigurnim seljacima. I u Lekeniku je 1848. g. došlo do nemira. Tako je jednom prilikom uhićen seljak jer je navodno u gostonici ružio bana,³⁰⁰ a u Turopoljskom Lekeniku čak su 10-orica vojnika serežana morali na mjestu, gdje navodno «vlada pokvareni duh», ponovno sve dovesti u «red».³⁰¹

U tom revolucionarnom raspoloženju seljaci su se protivili vlasteli davati novčana davanja ili porez jer su to smatrali neumjesnim s obzirom na činjenicu da je ukinut feudalni sistem. Tako je između vlastelinstva Želin-Čiče i njegovih bivših podanika – dakle i seljaka Erdeljskog Lekenika – planula svađa o vinskoj daći i porezu na vinotočje. U takvim bi slučajevima, kako bi ostvarila svoje interese, vlastela – nakon odluke njima odanih sudova – nerijetko tražila i vojnu pomoć. Bivši vlastelin Želin-Čiče, primjerice zatražio je od zagrebačkih županijskih vlasti vojnu pomoć kako bi prisilio seljake na plaćanje poreza na vinotočje, što je predstavljalo znatan udio ukupnih vinskih prinosa.³⁰² Lekenički seljak Jože Žugelja doveden je pred sud s optužbom da je ostale seljake nagovorio na protivljenje plaćanju spomenutog poreza.³⁰³

To je razračunavanje imalo još relativno neznatne posljedice u usporedbi s dramatičnim razmjerima razračunavanja vlastele i njihovih podanika u nekim područjima nedaleko Lekenika. Takav primjer je slučaj koji se dogodio u nekoliko sela nedaleko Lekenika koja su pripadala vlastelinstvu Zagrebačkog kaptola. Stanovnici tih sela su nakon ukidanja feudalizma sjekli drvo u šumama koje su koristili zajedno s vlastelom i potom ga prodavali trgovcima. Vlastelin i Zagrebački kaptol to su smatrali pljačkom. Došlo je do ogorčene borbe koja je dovela do seljačke bune. Na traženje vlastele županijske su vlasti u rujnu 1849. g. u ta sela poslale preko 300 vojnika koji su uz oružanu silu i masovna uhićenja isposlovali ostvarenje interesa vlastele. Za umiješane seoske obitelji posljedice su bile katastrofalne. Tako su pojedini muškarci osuđeni kao glavni osumnjičenici morali na nekoliko godina u pritvor, a pojedini su kažnjavani s nekoliko mjeseci pritvora i 20 udaraca batinom. Obitelji koje su bile optužene za «krađu drva» morale su Zagrebačkom kaptolu nadoknaditi štetu. Sud je odredio iznos u visini od preko 10.000 forinti, koji su seljaci morali platiti vlastelinu. Taj je iznos bio neizmjerno visok i uvelike je nadilazio ekonomski mogućnosti optuženih obitelji. Unatoč tomu, prisilnim zapljenama i dražbama vlasti su naplatile znatan udio tog iznosa, što je većinu pogođenih obitelji dovelo do gospodarske propasti.³⁰⁴

Jedna suvremena kronika opisala je nesigurnost koja je tada vladala u selima riječima: «Nije se znalo što kome pripada, da li već ili od kada, ni od čega se nešto

²⁹⁹ Isto.

³⁰⁰ AH/Zagreb. Županija. Spisi god. 1848. br. 506.

³⁰¹ AH/Zagreb. Županija. Zapisnici god. 1848. Sjednica upravljaljućeg odbora 4. VIII. čl. 4.; AH/Zagreb. Županija. Zapisnici god. 1848. Sjednica upravljaljućeg odbora 8. VIII. čl. 8.

³⁰² AH/Zagreb. Županija. Spisi god. 1848. br. 1623.

³⁰³ AH/Zagreb. Županija. Kut. 142. bez broja.

³⁰⁴ AH/Zagreb. Županija. Kut. 144. br. 15.; Stojaslavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.-1918.* 32-41.

moralo platiti ili ne».³⁰⁵ Seljaci su se žestoko protivili izrabljivanju i «neopravdanim» opterećenjima vlastele koja je bila u boljem (pravnom) položaju.³⁰⁶

Dana 17. svibnja 1857. g. na snagu je stupio dugo očekivan drugi Patent o zemljišnom rasterećenju za Hrvatsku i Slavoniju koji je sa sobom donio neka razjašnjenja. Napokon je ponuđen pravni temelj za do tada uvijek odgađanu spornu diobu zajedničkih šuma i pašnjaka, kao i za komasaciju. Međutim, ovaj je zakon bio tek prvi korak prema konačnom rješenju svih spornih pitanja koja u pojedinim dijelovima Hrvatske nisu u potpunosti riješena sve do kraja stoljeća. Patentom iz 1857. g. određeno je da dio zajedničkih pašnjaka, kao i dio zajedničkih šuma, prijeđe u vlasništvo novonastalih općina. Veličine tih površina, svakoj općini dodijeljene s obzirom na njezin broj selišta, razlikovale su se od područja do područja. Što se tiče šuma, ona se kretala između zakonski određenog minimuma od 1,5 jutra (pod posebnim okolnostima minimum je mogao biti još niži) i maksimuma od 9 jutara po selištu.³⁰⁷ Konačne odluke o tom pitanju – kako je utemeljeno u Patentu iz 1857. g. – trebali su donijeti urbarialni sudovi. Nakon nekoliko odgoda, ti su se sudovi napislijetku 1858. g. počeli intenzivnije baviti tom problematikom.³⁰⁸

Usporedimo li proces odvijanja zemljišnog rasterećenja u Hrvatskoj – čiji je društveni poredak do ukidanja kmetstva 1848. g. bio pod jakim feudalnim utjecajem – s istim procesom u zapadnim zemljama Habsburške Monarhije, vidimo da je on u Hrvatskoj bio mukotrpniji i sporniji.³⁰⁹

Kada je 1861.g., dakle trinaest godina nakon ukidanja feudalizma, država u Hrvatskoj izvršila prvu cjelovitu izmjeru zemljišta na lekeničkom području, te potom izradila novi općinski katastar, mnoga posjedovna pitanja u Lekeniku još nisu bila posve riješena. U pojedinim slučajevima rješavanje tog pitanja trajalo je godinama. U tijeku su bili također važni segregacijski pregovori s bivšom vlastelom o općinskim pašnjacima i šumama, a konačna odluka se i ovdje čekala još dugo. Tako je konačna segregacija šuma na području Turopoljskog Lekenika završena tek 38 godina nakon ukidanja feudalizma, točnije tek 1886. g. (!). Do tada su seljaci Turopoljskog Lekenika, kao bivši podanici plemenite općine Turopolje, imali pravo na djelomično korištenje šuma. Doduše, u jednom poluuređenom statusu ovisnosti o bivšoj vlasteli.³¹⁰ U Erdeljskom Lekeniku taj je proces završen nešto ranije, ali uvjeti pod kojima su seljaci mogli koristiti šume bili su principijelno isti kao i u Turopoljskom Lekeniku.

Pozabavimo se na kraju još i novčanim davanjima koja su kućanstva nakon ukidanja feudalizma morala davati za zemljišno rasterećenje. Za razliku od ostalih austrijskih zemalja Habsburške Monarhije, gdje su seljaci, ovisno o njihovoj imovini, u fond zemljišnog rasterećenja morali uplatiti trećinu pravno određenih obroka³¹¹

³⁰⁵ Nikolić N. (1962). *Kronika župe Bistra i Agrarno ekonomski struktura Bistranske Poljanice. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske* 14. Zagreb. 46.

³⁰⁶ Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske. Neoabsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850- 1860.* Zagreb. 158.

³⁰⁷ Vezić M. (1882). *Urbar hrvatsko-slavonski.* Zagreb. 380. Koliko su goleme bile razlike između površina pašnjaka i šuma po selištu među pojedinim općinama vidi u: Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848-1918.* 42-53.

³⁰⁸ Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens.* 45.

³⁰⁹ Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske.* 499.

³¹⁰ Laszowski Emiliaj. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja.* 228-229 i 362.

³¹¹ Usp. Brandt H. (1978). *Der österreichische Neoabsolutismus, Staatsfinanzen und Politik 1848.* Göttingen. Za usporedbu tijeka zemljišnog rasterećenja u Štajerskoj vidi: Kaser Karl. (1986).

(ostale obroke – dvije trećine – morale su «uplatiti» država i vlastela), hrvatski su seljaci za svoje selište (za zemljarinu, tlaku i desetinu) bili obvezni platiti dodatnu svotu poreza za zemljivo rasterećenje. Taj se dodatni porez plaćao u vremenskom periodu od četrdeset godina (od 1857. do 1897.). U prosjeku je iznosio otprije 400 forinti po selištu. Kućanstva su dodatni porez – izračunat prema veličini njihova posjeda – plaćala u vremenskom razdoblju od 40 godina.³¹²

Preuzimanje bivše izvansesionalne zemlje – njezin udio u Lekeniku nije bio tako velik kao u ostalim dijelovima Hrvatske – bio je, doduše, povezan s direktnim plaćanjima u obrocima bivšoj vlasteli. Pritom su seljaci umjesto novčanih davanja bivšoj vlasteli kao otplate mogli prepustiti i dio zemljista.

Sveukupno gledajući, lekenička su se imanja u prvim desetljećima nakon 1848. g. borila sa znatnim finansijskim opterećenjima. Kako bi se pri prelasku u novi sistem izbjegle još veće poteškoće, nužna je bila zarada veće količine novca nego što je to ranije bio slučaj.

Kućanstva i seoska imanja u Lekeniku u 1860-im godinama

Godine 1860./61. u Lekenik su došli državni geodeti sa svojom opremom. Nekoliko tjedana su radili na lekeničkom području koje je nakon ukidanja feudalizma i reorganizacije uprave pripao upravnoj općini Sela i poreznom uredu Sisak.³¹³ Kao rezultat njihova rada nastao je naposljetku poluslužbeni protokol zemljivo parcella u Turopoljskom i Erdeljskom Lekeniku.³¹⁴ Taj je dokument bio katastarska karta s detaljnijim prikazom i opisom svakoga posjeda i njegovih granica. Na toj karti više nije postojala podjela zemljivo posjeda na razne kategorije (sesionalni, izvansesionalni), nego je ponajprije označavala vlasnika posjeda. Prema novom pravnom uređenju uz ime vlasnika posjeda pojedinog kućanstva navodilo se i ime njegovog starještine jer se posjed nalazio u njihovom zajedničkom vlasništvu.³¹⁵

U usporedbi s ostalim područjima Hrvatske, zajednička imovina većine lekeničkih obiteljskih gospodarstava je i u godinama nakon 1848. g. bila specifična. Anonimni suvremenik opisuje u *Gospodarskom listu* zemljivo posjed i gospodarsku situaciju seljaka na području južnog Turopolja riječima:

Ne može se tajiti da oni bolje stoje od seljaka u nekim drugim krajevima zemlje.³¹⁶

Bäuerliches Leben in der Oststeiermark. Graz. Sv. I. 18 ff.; Lütge Friedrich. (1986). «Die Grundentlastung (Bauernbefreiung). in der Steiermark». U: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. 16. 190-209.

³¹² O problematici zemljivo rasterećenja u Hrvatskoj-Slavoniji vidi ponajprije: Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske*. 168 ff., 181 ff.; Utiešenović Ognjeslav. (1859). *Hauskommunitionen der Südslaven*. 54 ff.; Stojsavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848-1918*.

³¹³ *Pregled političkoga i sudbenoga razdieljenja kraljevinah Hrvatske i Slavonije i uredjenja upravnih občinah.* Zagreb. (1877). 39.

³¹⁴ Geodetski Arhiv Zagreb (GAZ). Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.

³¹⁵ Po tom pitanju se vodila duga politička svađa. Vidi: Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881.)*. Zagreb. 126 ff.

³¹⁶ *Gospodarski list* od 27.9.1856. br. 40. 184, 185. I u literaturi se često upućuje na činjenicu da je taj dio Turopolja pripadao onom području Hrvatske, u kojem su seoska gospodarstva tada još raspolagala s prilično velikim posjedom. Usp. Stojsavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.-1918.* 130.

Slično kao i u gore promatranom razdoblju, još 1780. g. lekenička su kućanstva bila prilično velika. Godine 1861. u 68 kućanstava živjelo je točno 800 stanovnika, što je odgovaralo prosječnom broju od otprilike 12 članova po kućanstvu.³¹⁷ U usporedbi s 1780. g., kada je prosječna veličina kućanstva u Lekeniku s otprilike 14 stanovnika po kućanstvu bila nešto viša, veličina kućanstva se u prosjeku nešto smanjila.³¹⁸ Unatoč tomu kućanstvu s više od 10 članova su u 1861. g. ostala jednako dominantna kao i u 1780. g. Kao i 1861. g., i 1780. g. ukućani koji u kućanstvu nisu bili u rodbinskoj vezi još uvijek su predstavljali iznimku. Doduše, 1861. g. – za razliku od 1780. – postojao je veći broj obitelji koje su se sastojale od manje od 10 članova.

Razlog tom blagom opadanju prosječne veličine obitelji može se ponajprije tražiti u demografskom razvoju sela. U prvih 30 godina nakon 1780. g. došlo je do pada broja stanovnika.³¹⁹ I pojedine diobe kućanstava provedene nakon 1848. g. igrale su u tome neku malu ulogu. Tako je sveukupan broj kućanstava u Lekeniku od 1843. g. sa 61, diobom i pokojim doseljenjem, do 1861. g. porastao na 68, pri čemu je broj stanovnika od 796, odnosno 800 u tom razdoblju ostao gotovo isti.³²⁰

Razmotrimo nadalje koliko se zemljišta u prvim godinama nakon zemljišnog rasterećenja naposljetku našlo u posjedu lekeničkih obiteljskih gospodarstava. Detaljne podatke o tome nudi Tablica 14. izrađena na temelju protokola izmjere iz 1861. g. u kojem su prema opsegu zemljišnog posjeda u hektarima navedena sva lekenička kućanstva.³²¹ Tablica pregledno prikazuje tadašnje bogatstvo lekeničkih obitelji zemljom. Tako su 1861. g. gotovo tri četvrtine lekeničkih kućanstava bila imanja koja su raspolagala s više od 10 hektara zemlje. Time je u Lekeniku, u usporedbi s preostalom Hrvatskom, postojao izrazito velik broj zemljišnih posjeda po kućanstvu. Relativno visok je bio i broj onih imanja koja su raspolagala velikim zemljišnim posjedima s 25, 30 i više hektara. Kod imanja koja su posjedovala manje od 10 hektara, većina posjeda je bila između 5 i 10 hektara i samo 7 kućanstava ili 10 % zemljišta raspolagalo je s manje od 5 hektara zemlje. Dakle, 1861. g. samo je mali broj od ukupno 68 lekeničkih kućanstava raspolagao s prilično malom količinom poljoprivrednog zemljišta:

³¹⁷ Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riecnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. 222 ff.; Geodetski Arhiv Zagreb/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.g. Broj kućanstava je u protokolu zemljišnih parcela iz 1861. g. za 2 kućanstva manji nego u rezultatima službenog popisa stanovništva iz 1857. g., odakle potječe i točan broj stanovnika u Lekeniku. Oba kućanstva koja nedostaju u protokolu postojala su i 1861. g., a nisu navedena u protokolu, jer se u tim kućanstvima radilo o poštanskim službenicima koji u Lekeniku nisu imali nikakav zemljišni posjed. Isključena su iz sljedećih razmatranja, ali ćemo se na njih osvrnuti nešto kasnije.

³¹⁸ Točnije izvorne podatke o razdoblju oko 1780. g. naći ćete u poglavljju II. 4.

³¹⁹ NAZ/KV A. Turopoljensis. God. 1771. br. 211. 142.; NAZ/KV A. Turopoljensis. God. 1792. br. 196. 197.; Calendarium Zagrabience. 1820. 74; 1830. 70.; 1839. 72.; 1848. 768.

³²⁰ NAZ/KV A. Turopoljensis. God. 1843. br 148/IV a., 25.; Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riecnik Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. 222 ff.

³²¹ GAZ/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861. g.

Tablica 14: Lekeničke obitelji i njihov zemljišni posjed 1861.³²²

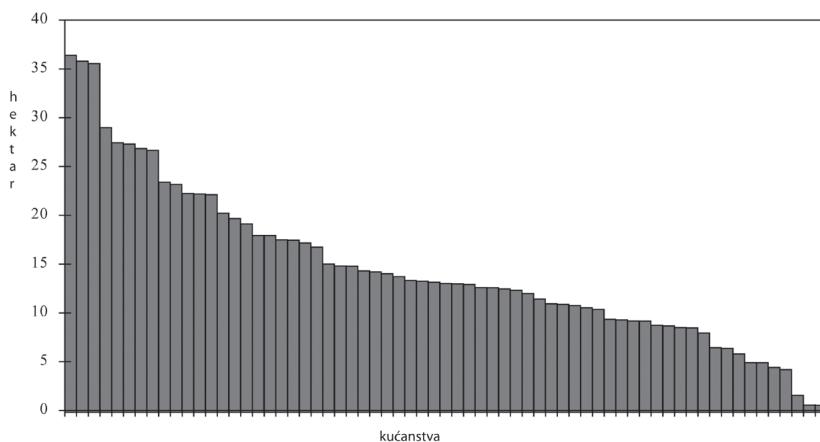
Br. kuće	Obitelj	Zemljište ha	Br. kuće	Obitelj	Zemljište ha
Tu 16	Berleković Pavel	40,30	Er 13	Antolec Ilija	13,02
Er 39	Levačić Janko	36,39	Tu 1	Koletić Ivan	12,97
Tu 15	Dumbović Ivan	35,79	Er 34	Buzan Ivo	12,91
Tu 8	Berleković Stefan	35,55	Tu 14	Dumbović Blaz	12,60
Tu 19	Vajcel Stefan	28,98	Tu 18	Matković Adam	12,59
Er 18	Perović Ivo	27,43	Tu 7	Lukačević Miko	12,46
Er 5	Petrić Ivo	27,30	Tu 17	Matković Mate	12,32
Er 19	Galović Mato	26,83	Er 33	Pojer Lovro	11,99
Tu 13	Dumbović Stefan	26,66	Tu 11	Berleković Mato	11,42
Er 44	Mankas Mato	23,39	Er 3	Černko Ivo	10,93
Er 48	Černko Tomo	23,16	Er 6	Schmidt Joso	10,87
Tu 9	Berleković Miko	22,24	Er 40	Levačić Maria	10,76
Tu 6	Verbančić Mato	22,19	Er 8	Ozetić Joso	10,53
Er 4	Ivančić Ivo	22,11	Er 47	Černko Mato	10,36
Er 17	Perović Stefan	20,22	Er 32	Turk Ivan	9,34
Tu 10	Šostarić Ivan	19,66	Tu 5	Lukačević Adam	9,28
Er 23	Kozarić Blaž	19,11	Er 1	Kuzmac Janko	9,18
Er 27	Kivač Miko	17,94	Er 42	Mankas Mato	9,17
Er 31	Lipovec Misko	17,94	Er 30	Baljak Miko	8,74
Er 38	Gregurić Ivo	17,49	Tu 2	Lukačević Mato	8,67
Er 28	Baljak Miko	17,45	Er 29	Baljak Imbro	8,49
Tu 4	Lukačević Andro	17,16	Er 46	Černko Mato	8,46
Er 43	Mankas Janko	16,74	Er 15	Levačić Tomo	7,93
Er 25	Černkoci Stefo	15,01	Er 14	Antolec Stefo	6,43
Tu 3	Lukačević Adam	14,81	Er 12	Antolec Mato	6,36
Er 24	Paraminčić Mato	14,79	Er 21	Kozarić Franjo	5,80
Er 11	Perčić Mato	14,30	Er 16	Levačić Ivo	4,90
Er 49	Kuzmac Pavel	14,20	Er 2	Petrić Ivan	4,89
Er 26	Kušević Mato	14,0	Er 22	Posavec Janko	4,41
Er 35	Vilavec Mato	13,71	Er 36	Viljevec Stefo	4,19
Er 37	Dugač Miko	13,32	Er 7	Blašković Vinko	1,56
Er 41	Berković Stefo	13,25	Er 9	Mann Hinko	,54
Er 20	Novosel Mato	13,15	Er 10	Plantozar Franjo	,53

³²² Isto.

Za razliku od kućanstava u selu koja su u izvorima, s jednom iznimkom, označena kao seoska kućanstva 7 kućanstava su posjedovala manje od 5 hektara zemlje. Posrijedi su obitelji koje uopće nisu ili su tek djelomice živjele od obrađivanja svog zemljišta. Toj su skupini pripadali: doseljenik Hinko Mann, koji se tu nakon 1848. g. naselio kao trgovac i preprodavač, te doseljenici Franjo Plantozar i Vinko Blašković, koji su se kao sezonski poljodjelci u Lekeniku naselili također tek u 1850-im godinama. Ostala četiri kućanstva su u izvorima doduše navedena kao seoska kućanstva, ali su i ona ponajprije bila ovisna o prihodima sezonskoga i dnevnoga nadničarskog rada pojedinih članova obitelji.³²³

Usporedimo li već prikazanu krivulju podjele zemljišta iz 1780. g. s onom iz 1861. g., vidljive su samo neznatne razlike. Stabilnost odnosa je od 1780. g. začuđujuće jaka. Podjela zemljišta u Lekeniku je i u 1861. g. bila još uvijek relativno ravnomjerna:

Dijagram 3: Krivulja podjele zemljišta (ha) lekeničkih obitelji 1861.

Veća prometna i gospodarska povezanost i unutarnje promjene obiteljskog života

Povezivanje na željezničku mrežu Habsburške Monarhije

U jesen 1860. g. lekenički su seljaci obaviješteni o projektu skore gradnje željezničke pruge na liniji Zagreb-Sisak, kao i željezničke postaje u njihovoј općini.³²⁵ Nakon dugotrajnih i mučnih pregovora oko otkupa zemljišta, započeli su radovi. Seljaci koji su živjeli nedaleko željezničke pruge morali su, zajedno s radnicima, odraditi određen broj neplaćenih radnih sati. Po završetku radova na liniji Zagreb-Sisak, 1. listopada 1862. g. svečano je otvorena 192 km duga pruga od Zidanog Mosta (to je bilo priključno mjesto s glavnom prugom Beč-Trst) preko Zagreba do Siska.³²⁶ Vožnja na toj relaciji je tadašnjom parnom lokomotivom prema voznom redu trajala 4 sata i 20 minuta.

Željeznička postaja u selu – u koje su se počeli naseljavati mađarski službenici, djelomice sami, djelomice s obiteljima³²⁷ – kao i povezanost s međunarodnom željezničkom mrežom za lekeničke seljake je predstavljala, dakako, ogromnu promjenu u njihovoј povezanosti s «vanjskim svijetom». U Zagreb, koji je do tada bio udaljen gotovo dan putovanja, sada se vlakom moglo stići za manje od jednog sata i trideset minuta. Lekeniku je postao bliži i Sisak, koji se postupno razvijao u sve važnije trgovačko središte. Unatoč tomu, većina lekeničkih seljaka ipak nije putovala «skupim» vlakom. Međutim, vlakom je svakodnevno putovao sve veći broj putnika i trgovaca Lekenčanima predočavajući što «bolji ljudi» smatraju modernim i naprednim. Željeznička linija Zagreb-Sisak primarno nije bila namijenjena prijevozu putnika, nego međuregionalnom prijevozu robe. Doduše, količina prijevoza trgovačkih proizvoda je u početku bila niska, ali se postupno povećavala. Kroz Lekenik su se prevozile žitarice, stoka, drvo i ostali industrijski proizvodi.³²⁸ U narednim godinama sve se više prevozilo drvo da bi se prodavalо u metropolama Monarhije. Time čemo se opširnije pozabaviti u nastavku.

Nekoliko godina prije početka gradnje željezničke pruge Lekenik je već bio pripojen na jednu drugu mrežu – poštansku. U «provincijskoj Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini» postojalo je 85 «mjesta za predaju pisama. Godine 1857. g. otvorena je pošta na cesti Zagreb-Sisak. U njoj su bila zaposlena dva službenika.³²⁹ Nekoliko godina nakon otvaranja željezničke postaje u Lekeniku, osnivana je i telegrafska postaja, čime je nastavljeno intenziviranje međuregionalne komunikacije.³³⁰

Povezivanje stanovnika Lekenika s postupno rastućom i sve gušćom prometnom i komunikacijskom mrežom Hrvatske bilo je usko povezano s kroćenjem prirode. Dobar primjer reguliranje je toka rijeke Save i nekoliko njenih pritoka nakon

³²⁵ Stulli Bernard. (1975). *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825.-1863.* Sv. II. 70.

³²⁶ Isto. Sv. I. 110.

³²⁷ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih u župi Peščenica (Lekenik); Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riečnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.* 222.

³²⁸ Despot M. (1970). *Industrija građanske Hrvatske 1860.-1873.* Zagreb.; Karaman Igor. (1981). «Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja gredansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata». U: Gross M. *Društveni razvoj u Hrvatskoj.* 303-342.

³²⁹ Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riečnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.* 222.; Kroatisch-slawonisch-dalmatinischer Universal Militär- und Wirtschafts-kalendar. Zagreb. (1857). 59- 60.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih u župi Peščenica (Lekenik).

³³⁰ Pregled političkoga i sudbenoga razdieljenja kraljevinah Hrvatske i Slavonije i uredjenja upravnih občinah. Zagreb. (1877). 39.; Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i reper-torij mjesata. Zagreb. (1889). 83.

velike poplave 1851. g. Iako su se radovi, zbog oskudnih finansijskih sredstava koja su se godišnje stavljala na raspolažanje tom projektu, otegli, već se u 1860-im i 1870-im godinama znatno smanjila opasnost od poplava na dotičnim područjima. Od toga su profitirala i lekenička imanja jer se smanjila opasnost od veličine i učestalosti poplava.³³¹ Tehničke i infrastrukturne promjene nesumnjivo su utjecale na seoski život lekeničkog stanovništva, ali modernizaciju ono nije shvaćalo isključivo kao linearan proces. Poboljšanja na jednom području mogla su biti povezana s pogoršanjem na drugom. Razmotre li se svi državni projekti poboljšanja i moderniziranja u Hrvatskoj u tom razdoblju, vidljivo je da je dosta radova napravljeno samo djelomično ili su se često zbog nedostatka novčanih sredstava obustavljali. Bečka upravna vlast često nije bila voljna investirati «previše» novca u tu «zaostalu» provinciju. Stoga nije začuđujuća činjenica da je tempo modernizacije u Hrvatskoj na mnogim područjima zaostajao za infrastrukturno razvijenim područjima Monarhije.³³² Stanje prometnica u Lekeniku u godinama nakon 1848. g. slikovito predočava «nelinearno» poboljšanje infrastrukture.

Budući da su seljaci i nakon 1848. g. morali sami snositi odgovornost za održavanje cesta i putova na njihovu području, zbog nedostatnih sredstava i znanja o gradnji cesta nije bila moguća realizacija većih planova poboljšanja bez angažmana vlasti. Nakon velike poplave 1851. g. na lekeničkom su području mnogi putovi i ceste, u lošem stanju još iz vremena feudalizma, bili gotovo neupotrebљivi. Kolektivnim općinskim radom seljaci su vremenom napravili potrebne popravke, ali nisu mogli napraviti temeljnu sanaciju s čvrstom trasom.³³³ Prvo poboljšanje ceste uslijedilo je tek u vrijeme gradnje željeznice. Međutim, radovi sanacije i izgradnje su se pritom isključivo ograničavali na važnu prometnicu Zagreb-Sisak. Ostale su ceste i putovi u Lekeniku i njegovoj bližoj okolini još dugo ostali u prilično lošem stanju. Nesrazmjer između «starih» i «novih» prometnih veza bila je karakteristična za Lekenik. Moglo se – pogotovo po kišovitom vremenu – brže stići vlakom od Lekenika u Zagreb ili Sisak, nego u neko od mesta u najbližoj okolini.

Novo kapitalističko šumarsko poduzeće

Simultanost starog i novog nije se događala tek u razvoju prometa. Za lekeničke seljake simbol svega«novog» u 1860-im godinama ponajprije je bilo postrojenje drvne industrije kneza Thurn-Taxisa.³³⁴

³³¹ Usp. Gross Mirjana. *Počeci moderne Hrvatske*. 232.; AH/Banska vlada god. 1851/52 br. 10855.; AH/Hrvatski spisi bečkih ministarstava. Ministarstvo trgovine, obrta i javnih gradnji. Br. 31009/2623-1855.; Stulli Bernard. (1975). *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*. Bd. I. 634.

³³² Usp. Karaman Igor. (1981). «Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata». U: Gross M. *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. 307-342.; Karaman Igor. (1991). «Problemi ekonomске integracije hrvatskih pokrajina u Habsburškoj monarhiji. (1850.-1918.)». U: Karaman I. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800.-1941*. Zagreb. 46-48; Stulli Bernard. (1975). *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825.-1863*. Sv. I. i Sv. II. Zagreb.; Suppan Arnold. (1980). «Die Kroaten». U: *Die Geschichte der Habsburgermonarchie 1848-1918*. Sv. III. Wien. 626-758.

³³³ AH/Općina Turopolje u Velikoj Gorici. Sjednički zapisnici. (1853.-1861.). Kutija 1.

³³⁴ To se kao crvena nit proteže i u intervjuu u retrospektivnim stavovima starih stanovnika sela. Usp. SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik.

Obitelj Thurn-Taxis je početkom 1860-ih godina od Stefana Erdödyja kupila cjelokupan posjed u bivšem vlastelinstvu Želin-Čiće (obitelj Erdödy je već u 1840-im godinama kratkoročno proizvodila industrijski šećer³³⁵). Obitelj Thurn-Taxis, u Hrvatskoj gospodarski vrlo aktivna,³³⁶ ubrzo je započela sa sjećom šuma na svom novokupljenom imanju, prerađivanjem drva i njegovim izvozom. Obitelj je raspola-gala ogromnom šumskom površinom od 9.750 hektara,³³⁷ a na tržištima Monarhije vladala je potražnja za hrastovim i bukovim drvom, koje je dominiralo u turopoljskim šumama.³³⁸ Stoga nije iznenadilo da se šumarstvo knezu Thurn-Taxisu pokazalo vrlo profitabilnim izvorom zarade. Središte pogona ubrzo je postala moderna parna pilana, u počecima smještena sjeverno od sela, na rubu velikoga turopoljskog šumskog područja. U 1870-im godinama parna je pilana premještena u neposrednu blizinu Lekenika i drvo se počelo sjeći u bivšim vlastelinskim šumama nedaleko Lekenika što su ih ranije koristili i lekenički seljaci. Za prijevoz relativno velikih količina drva radnici postrojenja Thurn-Taxisa su u narednim godinama sagradili u šumi gotovo 10 km dugu šumsku željeznicu, preko koje se posjećeno drvo transportiralo do pilane i od nje do željezničke postaje.³³⁹ Željezničku postaju su u međuvremenu prilagodili zahtjevima otpremanja drva, a u njenoj neposrednoj blizini stanovao je i veći broj željezničkog osoblja. I drvodjelci i ostali zaposleni u šumarskom poduzeću obitelji Thurn-Taxis – među kojima tada gotovo nije bilo radnika iz Lekenika – pri-vremenu su smješteni na području Lekenika.³⁴⁰ Radovi u šumi, posebice u močvarnim predjelima u blizini rijeke Odra, nisu bili nimalo laki. Unatoč tomu, količina go-dišnje sjeće drva ostala je visoka i svake se godine posjekao prilično velik dio šume. Šumarsko je poduzeće brojnim projektima pošumljavanja pokušalo kompenzirati iskrčenu šumu, što se samo djelomice pokazalo uspješnim.³⁴¹

Podijeljena imovina u obiteljskim gospodarstvima, dugovi i prodaja zemljišta

Unatoč svim promjenama koje su dolazile izvana, Lekenik je u tom vremenu i dalje ostao poljoprivredno orijentirano selo. A velika kompleksna kućanstva su 1861. bila najraspostranjeniji socijalni model obiteljske i gospodarske organizacije. Nakon ukidanja feudalizma u mnogim kućanstvima promjene su se događale na ekonomskom planu, što su seljaci, budući da su bile u opreci s tradicijom, smatrali dramatičnom novinom. Novonastali problemi su bili kompleksni i međusobno prepleteni te teško odvojivi. Promjene u životu seljaka i u njihovim kućanstvima proizlazile su iz tendencija razvoja. Tri su «nova» elementa u razvoju bili od osobite važnosti za budućnost lekeničkih obiteljskih gospodarstava: «podijeljena imovina», «dugovi» i «prodaja zemljišta».

Kako je već nekoliko puta istaknuto, cjelokupna imovina jednog kućanstva u Lekeniku bila je u zajedničkom vlasništvu svih (muških) ukućana. Ali već i prije ukidanja feudalizma članovi obitelji unutar kućanstva imali su pravo posjedovati ono što su sami stekli ili što im je dodijeljeno.³⁴² Ponajprije miraz što su djevojke

³³⁵ Karaman Igor. (1991). *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941.* 37, 134.

³³⁶ Isto.

³³⁷ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik 1909.-1989.* Lekenik. 19.

³³⁸ Suppan Arnold. (1980). *Die Kroaten.* 642.

³³⁹ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik.* 19.

³⁴⁰ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

³⁴¹ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik.* 19 ff.

³⁴² Usp. AH/SpoT Kut. 193. br. 42.

dobivale pri udaji. Gotovo je svaka žena iz tog dijela Hrvatske u brak donosila miraz. Donesena pokretna imovina kao, primjerice, namještaj, odjeća i posteljina, ali gotovo nikad zemljишte,³⁴³ ostajala je uglavnom u ženinom vlasništvu, odnosno vlasništvu njenog supruga.³⁴⁴

Posebno pravo postojalo je i na stambeni prostor (zgradu ili prostorije) u kojem je živio odrastao muškarac obiteljskog gospodarstva sa svojom užom obitelji. Ta je stambena jedinica u okviru imanja nazivana imenom člana obitelji kojemu je ona priznata kao «njegovo» stambeno mjesto, na koje je on, budući da je pri njegovoj gradnji odradio glavni posao, imao posebno pravo. Na isti su način pojedine osobe mogle imati posebna prava na pojedine svinje, konje ili sitnu stoku, iako se o njima brinulo cijelo gospodarstvo. Veći dio imanja je prije 1848. g. još uvijek neosporno bio u kolektivnom vlasništvu.³⁴⁵

U pojedinim kućanstvima u kojima je došlo do svađe među članovima obitelji, počela je tendencija odvajanja imovine te se osobna imovina počela striktno odvajati od zajedničke. To je u pojedinim slučajevima dovelo do toga da se, primjerice, stoci koja se nalazila u posebnom vlasništvu posvećivalo više pažnje nego onoj u zajedničkom vlasništvu ili da su se dijelovi imanja počeli prezentirati kao osobno vlasništvo.³⁴⁶ Zbog toga je, naravno, dolazilo do novih svađa koje su u pogodenim kućanstvima ubrzavale želju za diobom. Novo pravno uređenje, koje je forsiralo jednovlasnički posjed, u prvim godinama nakon 1848. podupiralo je takav razvoj.³⁴⁷ Zakonske odredbe su, doduše, 1850. g. ukinute, ali su unatoč tomu uvelike utjecale na stav mnogih ljudi. Pritom su važnu ulogu zasigurno imale i pojedine promjene u načinu razmišljanja seoskog stanovništva nakon 1848. g. Pojedini suvremeni autori naglašavaju da je dio seoskog stanovništva identificirao «ukidanje feudalizma s ukidanjem svih društvenih obveza i običaja».³⁴⁸ Do kakvih su posljedica mogle dovesti tendencije razdvajanja, možemo predočiti čitajući opis iz 1855. g. Zasigurno ne prikazuje dominantno pravilo svakodnevnoga lekeničkog gospodarstva – jer je u većini kućanstava još uvijek funkcioniralo zajedničko gospodarenje u uobičajenom obliku – ali vrlo dobro predočava stanje u pojedinim kućanstvima s gledišta starještine:

Svaka baba imala je svoju kravu, svako družinče svoju svinju, svako diete svoju kokoš; u jutro kad je trebalo iti na dielo, svaka žena brundala je oko svog lončića pri ognju, za svaku kravu trebalo je po jednog pastira i tako nisam mogao do nieko

³⁴³ «I rasprava o Zadružnom zakonu iz 1870. g. upućuje na to da je bilo neuobičajeno i u opreci sa zadružnim sistemom dati zemljишte u miraz. Ukoliko bi to bio slučaj, tako se argumentiralo, žena bi tada postala član dviju zadruga». U: *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije održan u glavnom gradu Zagrebu god. 1868.* Zagreb. 688 ff.

³⁴⁴ Haf. (1862). *Nekoliko spisah o pučkoj zadruzi u Hrvatskoj i Slavoniji.* Zagreb. 8 ff. I u zbirici intervjeta iz 1961. g., koji se odnose na vrijeme prije prelaska u novo stoljeće, upućuje se na činjenicu da je tada bilo uobičajeno da kćer u miraz dobije novac, namještaj i posteljinu, što je mogla zadržati kao osobno vlasništvo. U: SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik. (I). 33 ff.

³⁴⁵ Stojasljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.-1918.* 130 ff.

³⁴⁶ Isto.

³⁴⁷ Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske.* 209 ff. ; Vežić M. (1880). *Zakoni i naredbe o zadrugh u Hrvatskoj i Slavoniji.* Zagreb. 1 ff.; usp. Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge I. (do 1881).* Zagreb. 123 ff.; Utiešenović Og. (1859). *Hauskommunionen der Südslaven.* 56.

³⁴⁸ Utiešenović Og. (1859). *Hauskommunionen der Südslaven.* 56.

doba dana stierati družinu na domaće dielo, dieca sva mi se raztrkaše za osebujnim kravama, a za domaće blago nitko mario nije.³⁴⁹

Poslije prve tri nesigurne godine nakon 1848. g. u kojima su se u Lekeniku podijelila četiri kućanstva,³⁵⁰ odnosi unutar obitelji su – barem izvana gledajući – bili ponovno relativno stabilni. Za pretpostaviti je da je većina obiteljskih gospodarstava u tom vremenu, kao i tijekom 1850-ih i 1860-ih godina, tek neznatno osjetila opisane tendencije razdvajanja zajedničke imovine.

Ipak je kod manjeg broja lekeničkih kućanstava ona zasigurno igrala važnu ulogu. U pojedinim je obiteljima – unatoč zakonskoj zabrani diobe iz 1850. koja ju je dopuštalā samo u iznimnim slučajevima – dioba vršena potajno. Službeno su ta kućanstva i dalje tvorila jednu cjelinu, no u praksi su dvije grane obitelji, ili više njih, gospodarile odvojeno u podijeljenom kućanstvu i na podijeljenom imanju.³⁵¹

Druga i odlučujuća tendencija razvoja u prvim dvama desetljećima nakon 1848. g. bila je povećano zaduženje mnogih seoskih kućanstava. Uz relativno visoku doplatu zemljишnog rasterećenja, godišnje porezne obvezne su postale vrlo veliko opterećenje. Osim toga mnoge su obitelji morale plaćati otkupninu za bivšu izvanseksionalnu zemlju, a često i najamninu za zakup zemljišta od bivše vlastele. Sljedeći popis (Tablica 15.) plaćanja otkupnine i najma (primarno za pašnjake) seljaka Turopoljskog Lekenika plemenitoj općini Turopolje iz 1854. g. pokazuje da su kućanstva često bila u zaostatku s plaćanjem:

Tablica 15: Plaćanja lekeničkih seljaka plemenitoj općini Turopolje 1854. g. (izvadak)³⁵²

	za platiti		plaćeno		dugovi	
	f.	xr.	f.	xr.	f.	xr.
Thomas Dumbović	18	30	18	30	-	-
Ivan Dumbović	24	55	-	-	24	55
Matho Matković	11	40	11	40	-	-
Ivan Lukačević	7	15	7	15	-	-
Ivan Matković	15	50	10	-	5	50
Mathia Verbančić	36	55	-	-	36	55

Relativno visoke iznose seoska su kućanstva morala plaćati i za korištenje drva i žirenje u vlastelinskim šumama. Tako je plemenita općina Turopolje za žirenje u svojim šumama zahtijevala 2 forinte godišnje po svinji. To je za većinu kućanstava predstavljalo popriličan godišnji iznos.³⁵³

Stalno rastuće dugovanje većeg dijela seoskih gospodarstava nakon 1848. g. postalo je velik problem u cijeloj Hrvatskoj³⁵⁴ i bilo je vidljiva posljedica procesa

³⁴⁹ Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.-1918.* 131.

³⁵⁰ GAZ/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.g. ; NAZ/KV A: Turopoljensis. God. 1843. br 148/IV a., 25. ; Sabljari Vinko. (1866). Miestopisni riečnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. 222 ff.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

³⁵¹ Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens.* 48.

³⁵² AH/Općina Turopolje. Računi. Kut. 99. 1851.-1858.

³⁵³ Isto.

³⁵⁴ Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.-1918.* 131.

reorganizacije poreznog i gospodarskoga sustava orijentiranog prema tržišno-gospodarskim i kapitalističkim principima. Položaj u kojem su se pojedini seljaci našli zbog takve politike prilično je pesimistički opisan već 1854. g. u *Gospodarskim novinama*:

Mnogi seljak je dužan, pa mora svome verovniku na leto velike lihvarske kamate platjati, niti ga se može tako lahko oslobođiti. Mnogi seljak ima svoje zemlje i seno-koše založene. Nemože jih izkupiti. I tako više seljakah propada.³⁵⁵

Dugovi seljaka nastajali su na razne načine i mogli su biti različito raspoređeni. Ta «podjela dugova» obuhvaćala je zaostatke plaćanja poreza, zaostatke za najam i zakup zemljišta bivše vlastele, kao i kredite kod raznih zajmodavaca. Zajmodavci su tada bili bivša vlastela, Crkva, bogati seljaci u selu ili privatni zajmodavci. Hrvatska je u to doba imala još relativno mali broj banaka i štedionica te one u seoskom životu još nisu igrale važnu ulogu.³⁵⁶

Koliko su opsežna bila dugovanja lekeničkih seljaka u prvim dvama desetljećima nakon 1848. g., može se na osnovi fragmentarnog izvornog materijala samo pretpostaviti. I dugovanja u poljoprivredi su u Lekeniku postajala sve veći problem i sve se veći broj imanja suočavao s njime. U usporedbi s ostalim dijelovima Hrvatske,³⁵⁷ lekenička su se kućanstva još uvek nalazila u relativno dobrom položaju.³⁵⁸

Problematika dugovanja je bila usko povezana s trećom, «novom» tendencijom razvoja nakon 1848. g: sve raširenijom kupnjom i prodajom poljoprivrednog zemljišta. Trgovina zemljom, koja prije 1848. g. u tradicionalnoj životnoj praksi i društvenom poretku nije igrala osobito važnu ulogu, promjenila je odnos mnogih ljudi prema vlastitoj zemlji. Razlog takvomu razvoju zasigurno su bila dugovanja.³⁵⁹ Sudskim zapljenama i prisilnim dražbama koje su uslijedile kao posljedica dugovanja, zemljište je u selu nerijetko promijenilo više vlasnika.

Nakon što je zemlja postala predmetom kadikad grozničave kupnje i prodaje, sve jače tržišno-gospodarsko shvaćanje kolektivnog vlasništva unutar kućanstva sve se više suprotstavljalо tradicionalnim običajima te izazivalo sukobe. Prodaja zemljišta je, doduše, prvo bila ograničena odobrenjem vlasti, zajedničko zemljište jednog kućanstva se pak – za razliku od dotadašnje situacije – moglo pretočiti u novac. Sve su češće pojedini članovi kućanstva, posebice u svađama sa starješinom, zahtijevali «svoj dio». K tome su se i pojedini članovi zadužili te su za poravnanje dugova zahtijevali ili čak bili prisiljeni prodati zajednički posjed. Logična posljedica toga bile su sve izraženije tendencije odvajanja unutar obiteljskih gospodarstava.

³⁵⁵ *Gospodarske novine* od 18.2.1854. br. 11. 51.

³⁵⁶ Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens*. 153.

³⁵⁷ Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848.-1918.* 200-212.

³⁵⁸ Ta se procjena prije svega oslanja na pregled popisa kredita i dugovanja kod bivše vlastele, djelomice iz sudskih spisa, opomena pri diobenim raspravama i iz tadašnjih gospodarskih novina: AH/Opcina Turopolje. Računi. Kut. 99, 100.; SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik (II.). Spisi kotarske oblasti V. Gorice i Siska.; *Gospodarske novine*; *Gospodarski list*.

³⁵⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik (II.). Spisi kotarske oblasti V. Gorice i Siska.

Masovne diobe lekeničkih kućanstava

Iz osobnog iskustva znam da se ne samo sve veći broj stanovnika na imanjima dijeli na pojedine grane i skupine, nego da se često pak i sin odvaja od oca. Iako te diobe često nemaju sudske odobrenje – što pojedina kućanstava mare više, druga pak manje – one za podijeljena kućanstava vrijede jednom zauvijek.³⁶⁰

Ova razmišljanja iz jednoga novinskog članka iz 1865. g. – jednog od mnogih s tom tematikom koja je tada zavladala javnim životom – odnose se na sve dramatičniji raspad velikih složenih kućanstava u mnogim dijelovima seoske Hrvatske. Kroz taj proces sve se užurbanije počela mijenjati tradicionalna socijalna i gospodarska organizacija seoskog života. I stanovnici Lekenika su u većem broju započeli s diobom kućanstava. Kada je točno tekao taj razvoj i koje je dimenzije zauzeo, vidljivo je iz Tablice 16.

Tablica 16: Broj kućanstava, stanovnika i prosječna veličina lekeničkih kućanstava od 1857. do 1890.³⁶¹

	1857.	1870.	1880.	1890.
Kućanstva	68	75	119	173
Stanovnici	800	854	861	907
Ø – veličina	11,8	11,4	7,2	5,2

Vrijednosti u Tablici 16. pokazuju sasvim jasnu sliku: dok su se do 1870. g. dogodile samo male ili neznatne promjene, u narednih 20 godina do 1890. g. došlo je do dramatičnog razvoja.

Pozabavimo se ponajprije razdobljem do 1870. g. U tim je godinama došlo do tendencije blagog porasta ukupnog broja stanovništva. Porast stanovništva, kao i blag porast broja doseljenika djelomice su prouzrokovani gradnjom željeznice, željezničke postaje i otvaranjem šumarskog poduzeća u selu. Diobom nekoliko kućanstava došlo je i do blagog porasta broja kućanstava sa 68 na 75. Sve su te promjene – kao što pokazuju i prosječne veličine kućanstava iz 1857. i 1870. g. koje su s vrijednostima od 11,8 i 11,4 gotovo ostale nepromijenjene – međutim, još bile zanemarive.

No, nakon 1870. g. u Lekeniku se sve promijenilo. Lekenički su seljaci počeli s masovnim diobama kućanstava. Tako je u razdoblju od 1870. do 1890. g. broj kućanstava diobama porastao za dva i pol puta: sa 75 na 173 (!). Ta je dramatična promjena – s obzirom na činjenicu da je broj stanovnika samo blago porastao – rezultirala padom prosječne veličine kućanstava. Između 1870. i 1890. g. broj je pao s prosječno 11,4 na 5,2 osobe po kućanstvu. Dakle, u vremenskom razdoblju od 20 godina kućanstva su smanjena za više od pola.

Što se dogodilo? Zašto je masovna dioba tradicionalnih kućanstava unatoč gore opisanim promjenama uslijedila tek 1870. g. i zašto je u tako radikalno velikom

³⁶⁰ Domobran od 14.2.1865.

³⁶¹ Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riečnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. 222 ff.; *Pre-gled političkoga i sudbenoga razdieljenja kraljevinah Hrvatske i Slavonije i uredjenja upravnih općina*. Zagreb. (1877). 39.; *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repetorij mjesta*. Zagreb. (1889). 83.; *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repetorij mjesta po posljedih popisa god. 1890*. Zagreb. (1892). 66.

broju i u relativno kratkom vremenskom razdoblju došlo do diobe velikih složenih kućanstava? Kako bismo pronašli odgovor na to pitanje, potrebno je pobliže razmotriti pravnu pozadinu zadruga (pod tim se nazivom u svim službenim gremijima i u javnosti raspravljalo o velikim složenim kućanstvima), a onda i uređenje posjedovnog prava unutar kućanstava nakon 1848. g.

Reforma i reorganizacija pravne osnove kućnih zadruga

U gore citiranom novinskom članku o masovnim diobama kućanstava u seoskoj Hrvatskoj govori se o «odobrenju suda» pri njihovoj diobi. To odobrenje suda, odnosno pravnoga sustava, postajalo je sve važnijim faktorom u promjenama u socijalnom i gospodarskom životu u seoskoj Hrvatskoj. S gledišta seljaka, pravni razvoj tih pitanja nakon 1848. g. odvijao se na sljedeći način:

Neposredno nakon 1848. g. za diobu više nije bilo potrebno odobrenje vlastelina. Ukućani su imali pravo diobe ukoliko je postojala želja za njom. U pojedinim područjima civilne Hrvatske i civilne Slavonije to se pravo ubrzo i počelo primjenjivati, što je naposljetku dovelo do velikog broja dioba. Međutim, u Lekeniku se tada na diobu kućanstva odlučio samo mali broj seljaka.

Dioba neposredno nakon 1848. g. bila povezana s nizom pravnih nesigurnosti koje su proizlazile iz činjenice da za zadruge, institucije običajnog prava, nije postojala pravna podloga za posjedovne i nasljedničke odnose. Stoga kad bi došlo do nesporazuma pri diobama, nije bilo jasno koji dio određene imovine pripada pojedinim ukućanima. Svađe oko podjele imovine postajale su sve češće i sudovi su – suočeni s masovnim brojem takvih slučajeva i u nedostatku prikladne pravne podloge – donosili samovoljne presude. To je, naravno, dovelo do nesigurnosti seoskog stanovništva.³⁶²

Nakon prestanka revolucionarnih ratova 1850. g., u tu sve zamršeniju situaciju umiješao se ban Josip Jelačić. On je, radi «jasnog pravnog rješenja zadružnog pitanja» u civilnoj Hrvatskoj i civilnoj Slavoniji zabranio diobu kućanstava.³⁶³ Do konačnoga pravnog rješenja «zadružnog pitanja» trebalo je još dosta vremena. Budući da bečki i hrvatski političari vladajućih krugova nisu bili složni oko pitanja trebaju li se zadruge «pravno održati» ili «ukinuti», rješenje se neprestano odgađalo. Stoga je tijekom 1850-ih godina na snazi ostala principijelna zabrana dioba, odnosno, drastična pravna ograničenja pri diobi kućanstava.³⁶⁴

³⁶² Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske*. 209 ff.; Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 125.

³⁶³ Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 125.

³⁶⁴ Dana 29. studenoga 1852. g. u Hrvatskoj i Slavoniji je (kao i u Mađarskoj). carskim Patentom uveden Opći građanski zakonik (Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch= ABGB), prema čijim odredbama s pravnog gledišta više nije postojalo kolektivno vlasništvo - što je bilo uobičajeno za lekeničke zadruge – nego samo suvlasništvo pojedinih osoba u zajedničkom vlasništvu. Time su na snagu stupile odredbe koje su bile u znatnoj opreci prema običajno-pravnim načelima. Ponovnom intervencijom bana 1853. g. došlo je do promjene prema kojoj se u gruntovnike više nije unosilo suvlasništvo pojedinih članova, nego kolektivna imovina. Doduše, primjenom «suvlasničkog principa u pitanju zaduženja» (kao što je definirano u Općem građanskem zakoniku) postojala je mogućnost da svi suvlasnici preuzmu odgovornost za dugove pojedinog člana, koji je možda već napustio kućanstvo. Kao posljedica toga sve je češće dolazilo do sudske zapljene cjelokupnog kućanstva i prisilne dražbe imovine, što je dovodilo do propasti pogodenih kućanstava. Tek je 1860. g. carskom odredbom ukinuta ova pravna praksa. Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 212 f i 127.; Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatien*. 49 f.

Za pojedine kućne zadruge dioba pravnim putem bila je teška, dugotrajna i mučna, a i povezana s visokim troškovima. Tako su se prema postojećim odredbama prije diobe svi zadrugari morali biti sporazumjeti o nužnosti diobe.³⁶⁵ Diobe imanja koja nisu imala neki minimalan opseg zemljишnog posjeda bile su zabranjene, a ako su vlasti na kraju ipak odobrile diobu, seljaci su trebali platiti sudske troškove, a podijeljena zadruga morala se pridržavati sudske određenih pravnih obveza. Stoga je razumljivo da je prilično mali broj zadruga odabrao taj način diobe. Pojedina kućanstva, koja su unatoč zakonskim ograničenjima ili zabrani provodile diobu, provele su ju potajno.

Nakon sloma neoapsolutizma 1860.g., u Hrvatskom se saboru počelo raspravljati o «zadružnom pitanju». Sabor je sve do kraja 1860-ih godina ostao pri politici «zakonski zaštićene» zadruge. U Hrvatskoj i Slavoniji i dalje su postojale seoske zadruge, a diobe su i dalje odobravane samo pod vrlo strogim uvjetima.³⁶⁶

«Zakonima o zadrugama» iz 1870. g. zakonodavstvo je radikalno promijenilo stav o seoskim zadrugama. U prijedlogu zakona, koji je potom usvojen s neznatnim izmjenama, komisija Sabora sastavljena (nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. g.) uglavnom od liberalnih političkih snaga, svoj je stav jasno artikulirala:

Postojeći inštitut zadružah ne slaže se ni s pravom ni sa zahtjevi narodnog gospodarstva ...za razvijanje obiteljskog života [je] poguban, nagonu za radinost i gospodarenje, te razvijanje materijalnih sila izravno prieči.³⁶⁷

Nakon saborskog zaključka te nakon što su centralne vlasti u Budimpešti i Beču potvrstile zakon, on je naposljetku, još 1870. g., stupio na snagu. Ovaj zakon o reguliranju «zadruga u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji», koji se u temeljnim principima strogo držao odredbi Općeg građanskog zakonika (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*), temeljito je promijenio postojeći pravni položaj i praksu.

Prema novim odredbama zadruga je naposljetku izgubila karakter pravne institucije i osobe. Pojedini članovi kućanstva i starješine pojedinih «užih» obitelji od tada su pravno gledano bili ravnopravni «svlasnici» imovine kućanstva i dobili su potpuno pravo raspolažanja svojim dijelom. Svaki je «ovlašteni» član svoj «idejni» udio u ukupnoj imovini mogao zadužiti individualno, što se kasnije u slučaju neplaćanja moglo i sudske zaplijeniti. Osim toga, svaki je ovlašteni član u ma kojem trenutku imao pravo zatražiti podjelu cjelokupne imovine, odnosno pravo potraživanja svog dijela. Vlasti su nakon donošenja novih odredbi bile obvezne udovoljiti zahtjevima pojedinca bez obzira na preostale članove kućanstva.³⁶⁸ Prema sudskoj odluci vjerovnici zaduženog člana obitelji mogli su – ukoliko nije postojala druga mogućnost podmirenja dugova – zatražiti diobu i udio dužnikove imovine.

³⁶⁵ Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela*. 133-134.; Vežić M. (1880). *Zakoni i naredbe o zadružah u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb. 1-10.

³⁶⁶ Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 128.; Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske*. 226.

³⁶⁷ *Saborski spisi sabora kralj. Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 1867.-1870.* Zagreb. (1905). br. dok. 98, 78 ff.

³⁶⁸ Ovlaštene osobe koje su mogle zatražiti diobu zadruge bili su «svi opunomoćeni, punoljetni članovi zadruge, osim sinova, kćeri, unuka, posvojenih sinova i kćeri itd. još živućih očeva i djedova» ali i potomaka «još živućih majki i baka», kao i osobe koje su se namjeravale posvetiti «obrtništvu i trgovini». Usp. Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge*. I. 204.

Broj osoba koje su mogle zatražiti diobu je, dakle, porastao i obuhvaćao je pod posebnim uvjetima i ženske osobe u kućanstvu, koje su u slučaju diobe imale pravo na jednak udio u imovini kao i «ovlašteni» muški članovi kućanstva.³⁶⁹

Nove pravne odredbe zakona iz 1870. g. sada su otvoreno unapređivale i podupirale raspad velikih složenih kućanstava u seoskoj Hrvatskoj. Nakon masovnih protesta protiv tog zakona, već 1872. g. donesen je novi zakon koji je opet zabranio diobe i privremeno oduzeo pravo pojedinim članovima na njihov udio u cijelokupnoj imovini. Ipak, razvoj otpočet uvođenjem prethodnog zakona više se nije mogao zaustaviti. Sve veći broj tajnih dioba i novonastale promjene u političkim strukturama moći brzo su doveli do toga da se sa «Zakon a o zadrugama» iz 1874. g. ubrzo ponovno prešlo na odredbe iz 1870. g., koje su u narednom razdoblju i ostale na snazi.³⁷⁰

Vlasti su odredbama iz 1870., odnosno 1874. g. dovele u pitanje središnje točke običajnog prava, prema kojem je do 1848. g. organiziran život u kućanstvima i u koje se moderan pravni sustav nakon ukidanja feudalizma umiješao pojam «zaštitno».³⁷¹

Ostali razlozi raspada zadruga i teška agrarna kriza

Protumačiti uzrok raspada sustava seoskih zadruga samo promjenljivim zakonodavstvom bilo bi jednostrano i odveć jednostavno. U praksi je još desetljećima prevladala običajno-pravna svakodnevica te su se nove pravne odredbe primjenjivale izrazito sporo. Stoga se cijeli razvoj mora razmatrati u širem kontekstu ubrzanoga socijalnog procesa promjena koji je zahvatio seosko područje Hrvatske u desetljećima nakon 1848. g. Masovnim diobama velikih složenih kućanstava prethodili su dugotrajni «vanjski» i «unutarnji» procesi promjena. Što se tiče Lekenika oni su opisani u prethodnom poglavljiju. Time je postojeća organizacija života i gospodarstva sve češće dovođena u pitanje. Hrvatski povjesničar R. Bičanić je s tim u svezi već u 1930-im godinama točno zaključio:

Zadruge je srušio novčani porez, iza kojega stoji žandar, a taj porez služi da se uredi građansko-birokratska država i uvede 'napredak'. Zadruge su pale zbog trgovaca, koji su donosili jeftinu svoju robu i psihološki silili ljudi, da je troše (moda, reklama!), a odnosili vrednije seljačke proizvode. Propale su zadruge otkako je došla željeznica i ubrzala promet dobara i iskorišćivanje zemlje. Zadruge je oborila industrija, koja je stvorila mogućnost zarade izvan zadruge. Zadruge je srušila povezanost sa kapitalističkim tržistem, koja ju je dovela u ovisnost o silama izvan njezinog dohvata i mogućnosti utjecaja, te podložila našu zadržušnu, autarkičnu ekonomiju kapitalističkim krizama.³⁷²

³⁶⁹ Diobe koje su na osnovi posebne pravne odredbe bile oslobođene svih sudske pristojbi i taksi zakonski su – grubo sažete – određivane u sljedećem obliku: nepokretna imovina kućanstva se trebala podijeliti prema postojećim obiteljskim granama, a pokretna imovina – tu se ubrajala samo «hrana, stočna hrana, piće, svinje, krave, goveda i ždrijebad» »po glavi« žena i muškaraca kućanstva starijih od 16 godina.

³⁷⁰ Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela*. 134.

³⁷¹ Godine 1889. ti su zakoni – koji su bili u jakoj opreci s običajno-pravnim zadržanim principima – oslabljeni donošenjem novih zadržnih zakona. Prema novim zakonskim odredbama pojedini članovi kućanstva više nisu mogli slobodno raspolagati svojom idejnom imovinom. Svaki je član doduše mogao zatražiti diobu zadruge, ali ju je više od polovice odraslih članova obitelji moralno odobriti. Dioba se provodila prema obiteljskim granama, započeto od osnivača te grane, koji je do 1. 1. 1837. još bio na životu. Usp. Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela*. 35; i Tončić Dragutin: Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugama. 13 ff.

³⁷² Bičanić Rudolf. (1937). «Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske». U: *Ekonomist*. 1937/3-5. Zagreb. 26 ff.

Sve do sada opisane tendencije ukazuju na sve učestaliju diobu mnogih kućanstava. Međutim, takav opsežan i dramatičan proces raspada velikih kućanstava, koji se u Lekeniku odvijao u 1870-im i 1880-im godinama, bez velike agrarne krize u Hrvatskoj u pozadini – počevši 1873. g. ona je trajala više od dvaju desetljeća i u kriznoj situaciji uvelike pojačala tendenciju diobe – bio bi nezamisliv u tako dramatičnoj mjeri.

Teška agrarna kriza u Hrvatskoj počela je u 1870-im godinama kao posljedica tadašnje europske gospodarske krize. Opadanje cijena poljoprivrednih proizvoda na međunarodnom tržištu vrlo se brzo osjetilo i na hrvatskom. Zajedno s istovremeno znatno povećanim poreznim opterećenjem, taj je pad cijena prilično teško pogodio seoska imanja koja su već relativno snažno ovisila o novčanom i tržišno-gospodarskom razvoju. To se posebice odnosilo na Lekenik.

Nakon 1848. g., izgradnjom željezničkih linija i razvojem riječnog prometa, utjecaj međunarodnog tržišta je u Hrvatskoj iz desetljeća u desetljeće rastao. Godine 1873., na samom početku agrarne krize, Zagreb je željezničkom linijom Budimpešta-Zákány-Zagreb-Karlovac-Rijeka, kao i riječkom lukom bio povezan s prekomorskim tržištima i s «trgovačkim središtem» Budimpeštom, gdje su se mogli naći proizvodi iz ostalih područja (istočne) Europe.³⁷³ Jedan suvremenik, J. Šavor, na otvaranju stičnog sajma u Koprivnici 1880. opisao je promjene na hrvatskom poljoprivrednom tržištu riječima:

Prije željeznice mogao je domaći gospodar računati, ako je imao što za prodati, da će kod kuće naći kupca. A sada je nastalo drugo vrijeme, jer kupac nije bio vezan uz domaće tržište; on je mogao nabaviti brzo i sigurno svaku stvar željeznicom, iz najudaljenijih krajeva. Npr. žitak. Taj se sad dovozi iz Amerike, do mora željeznicom a preko mora lađom na naše najbliže tržište, Trst i Rijeku, te se tu prodaje uz jeftinu cijenu.³⁷⁴

Padom cijena i povećanjem poreza došlo je do prekomernog opterećenja seoskih gospodarstava, što je jasno vidljivo i iz Tablice 17. Tabelarni nam podaci za razdoblje jednog desetljeća predviđavaju više od udvostručenja poreza u Hrvatskoj i Slavoniji. Ako se pritom razmotri činjenica da je cijena poljoprivrednih proizvoda (u ovom slučaju žitarica) naglo opala, i ako se porez i zemljarinu preračunaju u kilograme pšenice, porezno je opterećenje za prosječno hrvatsko-slavonsko kućanstvo bilo više nego trostruko.

Tablica 17: Porast poreza i pad cijena u Hrvatskoj/Slavoniji od 1872.-1874. do 1883.-1885³⁷⁵

Godina	Državno ubiranje poreza u Hrv./Slav.	Zemljarina u Hrv./Slav.	Cijena za 1 mtc pšenice za kućanstvo	Porez u kg pšenice 1	Zemljarina u za 1 kg pšenice za kućanstvo
1872. – 74.	10,131.000 f.	2,590.000 f.	15 f.	234	63,6
1883. – 85.	20,514.000 f.	3,112.000 f.	8,2 f.	750	121,2

³⁷³ Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1986). *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860.-1914.* Zagreb. 127 ff.; Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens.* 164.

³⁷⁴ *Gospodarski list* od 5.1.1881. br. 1. 1-2. Citirano prema: Stojasavljević B. (1973). 194.

³⁷⁵ Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* Zagreb. 31-32.; Bičanić Rudolf. (1937). *Agrarna kriza u Hrvatskoj.* 158 ff.; Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860.-1914.* Zagreb. 128 ff.

Potrebno je pridodati da je pad cijena ponajprije pogodio imanja koja su ovisila o prodaji žitarica. S vremenom su, međutim, pogodžena i imanja koja su ovisila o prodaji stoke ili svinja (njima je pripadala glavnina lekeničkih kućanstava). S jedne strane to je, dakle, uzrokovano jakim padom cijena, s druge pak strane tadašnjim čestim pošastima stoke, što je rezultiralo zabranama njenog izvoza u preostale dijelove Monarhije.³⁷⁶ K tome su na ovom području u 1870-im godinama česte, gotovo redovite, prilično oštре zime, suše, tuče i poplave prouzrokovale nerodne godine.³⁷⁷

Sve su te negativne okolnosti pogoršavale ionako lošu gospodarsku situaciju mnogih lekeničkih kućanstava. Posljedice su bile daljnja zaduženja i sve nesnosnija gospodarska situacija. U toj je gospodarskoj krizi došlo do velikih promjena. Nakon prisilnih dražbi ili zapljena preostala imovina mnogih kućanstava se najčešće dijelila. Zbog gospodarske krize često nije postojala nikakva alternativa. I u sjećanjima ponekikh intervjuiranih lekeničkih seljaka rođenih još prije prijelaza u 20. stoljeće, često se ukazuje na tu činjenicu, što je i vidljivo iz sljedećeg citata:

Gospodarstvo stare zadruge je sve više propadalo i zadrugari su bili zaduženi. Na posljetku je došlo do toga da se i naša zadruga po zakonu koji je tada važio podijelila.³⁷⁸

Seljaci u velikim kućanstvima više nisu vidjeli mogućnost gospodarskog opstanka i bili su uvjereni da imaju bolju budućnost u manjim kućanstvima te da se u njima mogu bolje suočiti s teškom krizom.³⁷⁹ Diobama su često prethodili sukobi pojedinih članova obitelji koji su se međusobno optuživali za gospodarsku krizu, tako da članovi mnogih obitelji «više nisu mogli zajedno», a na osnovi novih zakona «više i nisu morali zajedno».

Dioba kućanstva – primjer

Najčešći povod diobe kućanstva bila je smrt starještine. To je bio slučaj i kod diobe kućanstva Dumbović,³⁸⁰ koja se dogodila 1883. g. Ovaj primjer bi trebao ilustrirati na koji se način provodila sudska dioba te čemo se, polazeći od njega, ukratko pozabaviti pojedinim načinima gospodarenja nakon diobe.

Kao što se može vidjeti iz sudskega popisa diobe, cjelokupnu imovinu obitelji sud je podijelio na sedam dijelova. Prema principu obiteljskih grana – u obitelji Dumbović ih je bilo sedam – nekretnine su podijeljene na sedam jednakih dijelova. Udvorce su dobile svoj dio, odnosno, njihovi su potomci isplaćeni. Kod diobe oranica, livada, vinograda itd. postupalo se – u slučajevima u kojima je to bilo moguće – tako da su se zemljišta jednostavno podijelila na sedam dijelova i svaka je stranka dobila jednak dio koji je, naravno, mogao biti bolje ili lošije kakvoće. Tako su podijeljene i gospodarske zgrade. Moguće nejednakosti izjednačene su novcem, čija je količina mogla biti prilično visoka. Novcem su se izjednačavali – kao što smo već naveli – i zahtjevi udovica i njihovih potomaka.

³⁷⁶ Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvastkoj*. 33 ff.

³⁷⁷ Detaljna izvješća o tome mogu se pronaći u tadašnjim novinama, primjerice *Gospodarskom listu* ili *Obzoru*.

³⁷⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik (I). 55.

³⁷⁹ Bičanić Rudolf. (1937). *Agrarna kriza u Hrvatskoj*. 26 ff.

³⁸⁰ Maticе krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

Tablica 18: Pravna dioba imovine zadruge Dumbović iz T. Lekenika 1883.³⁸¹

1. dio: Stjepan Dumbović (sin Ivana Dumbovića-Grgin)			2. dio: Franjo Dumbović (Grgin)		
	jutro	ari	vrijed.		jutro
oranica	4	1531		oranica	5
livada	5	513		livada	4
vrt		168		vrt	168
dvorište		231		dvorište	231
vinograd		575		vinograd	601
šuma		1564		šuma	1241
pašnjak					42
zgrade:			zgrade:		
1/2 stare štale		145 fr	1/2 stare štale		145 fr
1/2 volovnjaka i preša		115 fr	kuća u vinogradu		115 fr
bunar		30 fr			
3. dio: Janko Dumbović (Grgin) (sin Mike Dumbovića-Grgin)			4. dio: Stjepan Dumbović		
	jutro	ari	vrijed.		jutro
oranica	5	63		oranica	4
livada	4	60		livada	4
vrt		168		vrt	168
dvorište		231		dvorište	231
vinogr./voćnj.		1144		vinograd	527
šuma		1340		šuma	1200
kletišće					120
zgrade:			zgrade:		
kuharna		100 fr	nova štala		120 fr
1/2 volovnjaka i preša		115 fr	kuća u vinogradu		120 fr
5. dio: Adam Dumbović (Grgin)			6. dio: Mato Dumbović (Grgin)		
	Jutro	ari	vrijed.		jutro
oranica	4	1190		oranica	5
livada	4	242		livada	4
vrt		168		vrt	168
dvorište		231		dvorište	231

³⁸¹ SHBP: Zbirka materijala Lekenik (II).

vinograd	626	vinograd	766
šuma	1358	šuma	817
zgrade:		zgrade:	
1/3 kuće	233 fr	1/3 kuće	145 fr
1/3 pecare rakije	5 fr	1/3 pecare rakije	5 fr
7. dio: Niko Dumbović (Grgin)		8 dio.: Odšteta za Katu, udovicu Dumbović (Grgina)	
oranica	jutro 5	ari 22	vrijed.
livada	4	60	oranica 805
vrt	168		
dvorište	231		
vinograd	626		
šuma	1358		
zgrade:			
1/3 kuće	145 fr		
1/3 pecare rakije	5 fr		
9. dio: Ostavština Jele, udovice Petra Dumbovića (Grgin)		10. dio: Odšteta za Katu, udovicu Ivana Dumbovića (Grgina)	
Udio u novcu 62 fr 50 nv.		Udio u novou 62 fr 50 nv.	

Konačni obračun:

Od konja, krava i bikova i isplate zgrada obje udovice Jela i Kata, kao i ostale stranke međusobno zahtijevaju sljedeći novčani iznos:

- Stjepan (mladi) plaća udovicama Jeli i Kati pojedinačno 42 fr. I 37 nv. (=84 fr. 63 nv.)
- Franjo plaća 129 fr. I 77 nv. i to udovicama Jeli i Kati pojedinačno po 20 fr. 19 nv. (=40 fr. 37 nv.), Janku 2 fr. 7 nv, Niki –fr. 47 nv., Stjepanu (starijem) 37 fr. 82 nv., Adamu 49 fr. 4 nv.
- Mato plaća Niki 30 fr. 60 nv.

Stranke nezadovoljne ovom diobom imaju pravo uručiti žalbu u roku od 30 dana nakon primitka ovog popisa diobe.

Kralj. podžupanija u Sisku, 29. 10. 1883.

Nakon ove sudske diobe kućanstvo Dumbović se raspalo na sedam dijelova koji su sadržavali gore navedenu imovinu.³⁸² Podjela na tako velik broj kućanstava bila je više iznimka nego pravilo. Kod ostalih dioba u Lekeniku kućanstvo se uglavnom dijelilo na dva, najviše tri dijela.

Bez obzira koliko je novih kućanstava nastalo nakon diobe, ona su se u svojoj konstrukciji mogla uvelike razlikovati.³⁸³ Gledano iz ugla temeljnih principa sastava i

³⁸² Dioba se mogla izvršiti i na drugi način. Tako je često bilo uobičajeno da se imovina dijeli samo novonastalim kućanstvima.

³⁸³ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

oblika gospodarenja, poneka su kućanstva nakon diobe – iako znatno manja po broju članova – i dalje ostajala složenog sastava. Tako su i nakon diobe u jednom kućanstvu živjela i gospodarila dva oženjena para ili udovca i njihovi potomci ili više njih.

Među članovima kućanstva posjedovno se pitanje, kao i način gospodarenja, moglo uređiti na razne načine. Većina kućanstava je imovinu i gospodarstvo uređivala tako da su na uobičajen način nastavili sa zajedničkim gospodarenjem. Kod ostalih novonastalih kućanstava ostajalo se doduše u jednom kućanstvu, ali se kod posjedovnog pitanja nije postupalo prema običajima i imovina se unutar kućanstva diferencirala. Pritom je nastajalo jedno zajedničko područje te odvojena područja za svaku obiteljsku granu. Tako su se, primjerice, šuma i pašnjak mogli koristiti zajedno, a oranice i stoka odvojeno. Ta poluzajednička i poluodvojena kućanstva bila su samo prijelazna faza diobe, koja bi često uslijedila potom. Razlozi zbog kojih su članovi kućanstva nastojali i nakon diobe gospodariti zajedno imanjem bili su razni. Često se nije mogla priuštiti gradnja vlastite kuće.³⁸⁴

Diobama je, međutim, nastajao sve veći broj kućanstva u kojima je živio i gospodario samo jedan oženjeni par s djecom. Udio takvih obitelji je s vremenom sve više rastao. Neoženjenih i neudanih osoba koje su živjele same tada još nije bilo, a udovice i udovci koji su živjeli sami u tom su prijelaznom razdoblju bili iznimka.³⁸⁵

Iako su se promjene u strukturi kućanstava kroz diobe kretale u smjeru manjih i manje složenih životnih i gospodarskih jedinica, ne smije se zaboraviti da je još uviđek postojao prilično velikih broj nepodijeljenih složenih kućanstava. Uz to, u dosta podijeljenih kućanstava još se dugo vremena nakon diobe živjelo i gospodarilo na tradicijski način.³⁸⁶

Posljedice diobe su za stanovnike Lekenika bile različite. Diobe su, nesumnjivo, na samom početku sa sobom donosile i veliko gospodarsko opterećenje za podijeljena kućanstva. Na to se odnose i razmatranja intelektualca i kasnijeg osnivača Hrvatske seljačke stranke Antuna Radića u sljedećem citatu početkom 20. stoljeća:

Narod je [diobama] razorio kuće, morao je praviti nove, morao je kupovati fundus instruktus, a da nabavi fundus instruktus, morao je prodavati blago, a kad je prodao blago, niti je mogao valjano polje obrađivati, niti ga je mogao – da prostite – gnojiti. Morao je podmirivati inžinere, plaćati silne svote za rodoslovља...³⁸⁷

Jaki i slabii u Lekeniku u prvim desetljećima 20. stoljeća

Paralelno s reorganizacijom kućanskih i posjedovnih struktura došlo je i do opće promjene društvene hijerarhije u selu. Jakom ekonomskom i socijalnom polarizacijom stanovnika socijalna hijerarhija dobivala je sve više na značenju. U procesu raspada velikih obiteljskih jedinica došlo je do osiromašenja dijela stanovništva. Sve veći broj kućanstava nije mogao preživjeti od minimalne imovine kojom je raspolagao i stoga je bio prisiljen na dnevni nadničarski rad ili na dodatnu zaradu. Sluge iz drugih područja zemlje – do tada rijetkost u lekeničkim obiteljskim gospodarstvima – u selu više nisu bile iznimka. Također je došlo i do promjena pri podjeli zemljišta.

³⁸⁴ Primjeri za takve tendencije u: Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela*. 151-166.

³⁸⁵ Maticе krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

³⁸⁶ Isto.

³⁸⁷ Radić Antun. (1936). *Sabrana djela*. Sv. 12. Zagreb. 341.

Dok se zemljivoj posjed još u 1860-im godinama dijelio relativno ravnomjerno i u dostačnoj mjeri za većinu lekeničkih kućanstava, sve do međuratnog razdoblja – kako je vidljivo dalje u tekstu – stvarao se sve veći jaz između siromašnih i bogatih.

Kako bismo jasno predočili suprotnosti i način promjene životnih okolnosti nakon diobe velikih složenih kućanstva, osvrnut ćemo se na opise dvaju lekeničkih žena o načinu života i gospodarenja u zadugama prije diobe, kada je na snazi još bio «stari» poredak:

1. Zajednička zadružna kuća je bila nasuprot današnje škole a srušena je prije par godina. Nekad je u Lekeniku bilo samo 40 brojeva, jer su sve [kuće] većinom bile velike zadruge. Naša se sastojala od oko dvadesetak članova Najstariji bio je «gospodar» i to sve do svoje smrti. On je određivao šta će tko raditi. Govorio bi: «Braćo, ti ideš s voli, ti svinjami, ti s konji... » Žena od gospodara je bila kuharica, a u kućnom poslu su joj pomagale mlade snahe koje su imale malu djecu. Kad se je jelo za stolom su sjedili samo muškarci i gospodar je prvi počeo jesti. Žene su stajali iza leđa i svaka je žlicom grabila iz zajedničke zdjele na stolu i okrenula se od stola pa tek onda stavila žlicu u usta. Kuhalo se za čitavu zadrugu zajednički. U «zadružnoj izi» bilo je 10-20 kreveta za članove zadruge, a mladi bračni parovi spavalici su u «klečicama» [to su bile male sobice]. Nitko iz zadruge nije odlazio nekud drugdje na posao jer su imali mnogo zemlje za obrađivati. Prvog maja je bio «Filipovski semenj» u Velikoj Gorici i onda je gospodar odlazio kolima da kupi što je kome od zadrugara potrebno za odjeću i obuću. Tako isto je bio jedan sajam u jesen.³⁸⁸

2. Kao mlada djevojka živjela sam u zadruzi Perović. Zadruga je podijeljena 1912 godine. Ja sam se udala 1905 godine. Tada je u našoj zadruzi bilo 21. član. To su bila tri brata (otac i dva njegova brata), njihove žene i potomci. Gospodar zadruge je bio moj stric, jer je bio najstariji od braće, a gazdarica je bila baba. Gazda je odlučivao o poslovima i obračunavao je sve prihode i rashode. Čisto je išlo baki u ruke, ali je ona odlučivala samo o kućnim poslovima. Zajedno smo živjeli u jednoj kući. Samo pojedini bračni parovi imali su svoje sobe.³⁸⁹

Broj velikih složenih kućanstava u Lekeniku se u desetljećima na prijelazu iz 19. u 20. st. sve više smanjivao. U međuratnom razdoblju došlo je do diobe posljednjih doista vrlo velikih seoskih kućanstava. Njihovo mjesto je počeo zauzimati promjenjeni socijalni poredak.

U međuratnom razdoblju na samom vrhu novonastale seoske hijerarhije – uz još uvjek malen broj trgovackih, obrtničkih, ugostiteljskih obitelji, pokoje zanatske, kao i obitelji «seoske inteligencije» – uglavnom su se nalazile bogate seoske obitelji. Veći je dio lekeničkog stanovništva pripadao tada već skupini srednjih, odnosno malih seoskih obitelji, obitelji siromašnih bezemljaša ili obitelji dnevnih nadničara. Sluge, koje su služile u bogatim obiteljima i kojih je bilo sve više, nalazile su se na dnu seoske hijerarhije.

Vrlo jasnu sliku socijalne hijerarhije u Lekeniku u međuratnom razdoblju prikazuju sljedeća sjećanja Stjepana B., u kojima opisuje odnose u 1920-im i 1930-im godinama kada je bio mladić, kao i socijalne razlike u selu:

³⁸⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 161 ff.

³⁸⁹ Isto. 262.

Moj je otac umro 1927 godine. U šumi sam radio po akordu i bio sam plaćen 7 do 12 dinara po jednom kubičnom metru drveta. Nakon 1926 godine ja sam radio u pilani u Turopolju. ... 1932 išao sam u vojsku koju sam služio u Banja Luci, a po povratku sam ponovo radio u šumi i utovario šlipera na postaji. ... Uz to smo ja i moja žena imali 2 praseta, njih smo prodali i kupili jednu kravu, a kasnije smo kupili i kola. Ja sam se u životu teško probijao i osnivao naše gazdinstvo, jer smo bili sirotinja. Tada je u selu bilo najviše sirotinje, a isto tako i u okolnim selima. Ljudi koji su bili siromašnjiji više su bili zajedno. Druga klasa su bili srednji seljaci, jači imovinski. Oni se baš nisu od nas separirali, ali oni najimućniji da. Srednji seljaci su imali 5 do 6 jutara zemlje, ali su ipak morali raditi po šumama i drugdje. Još imućniji od njih imali su možda zemlje između 9 i 12 jutara. Oni su se već vidnije izdvajali od nas ostalih, ali su isto svakako zarađivali, a pretežno su radili na svojoj zemlji i kod kuće.

Najgornji sloj u selu su bili najbogatiji ljudi. Oni su imali 12 do 20 jutara zemlje, i izrabljivali su sirotinju, koja je od njih dobijala po kilogram brašna ili sirutku. Oni, koje sam naveo kao treći sloj po imućnosti odozdo živjeli su od vlastitog rada na svom imanju. Ali i oni su jeli kukuruzni kruh kao i svi ostali, jer se u to doba nije kao danas jeo bijeli kruh. Ti najimućniji ljudi u selu nisu u stvari uživali mnogo u onome što su imali. Oni su stalno štedili za novu zemlju...³⁹⁰

Slijedeći ovdje prikazanu podjelu stanovništva na bogate seljake, srednje i siromašne (sirotinju) – a tako su stanovništvo dijelili i drugi intervjuirani seljaci – pogledajmo pobliže različite aspekte gospodarskog i svakodnevnog života obitelji u pojedinim «seoskim slojevima».

U bogate «gazde», kako su seljaci nazivali starještine dobrostojećih i zemljom bogatih obitelji u selu, ubrajale su se uglavnom osobe čije je veliko obiteljsko imanje i nakon raznih dioba još uvijek bilo relativno veliko. Njihov ugled, koji su uživali na osnovi svog gospodarskog imetka, isticao se i u njihovom položaju u selu:

Ugled čovjeka je prije zavisio od imovnog stanja, t.j., da li je bio dobar gazda ili ne. Danas se čovjeka cijeni više po njegovom radu i poštenju. Prije su se iz tog razloga gotovo uvijek birale samo bogate gazde za odbornika u selu. Takvi gazde su uvijek za sebe govorili da su oni u selu starosjedioci, a svaki onaj tko se je u selu doselio smatrao ga se strancem.³⁹¹

Bogati seljaci predstavljali su autoritet u selu. Iz njihovih su krugova obično birani članovi i predstojnici općinskog odbora i seoski suci, koji su kod manjih prekršaja mogli i izricati kazne.³⁹² Ulagnica u političke položaje seoskih vlasti bila je isključivo. U doba kasnije Monarhije zbog manjka imovine većina stanovništva dugo vremena nije imala pravo glasovanja (u kasno uvedenom izbornom sustavu izborne su pravo imali samo imućni birači). Unutarnja dominacija bogatih seljaka se nije znatno promjenila ni u novonastaloj Državi Slovenaca, Hrvata, Srba, kada je uvedeno opće pravo biranja za sve muškarce.³⁹³ Tako su dobrostojeći seljaci i u međuratnom razdoblju u općinskom odboru ostali manje-više isti i zajedno odlučivali o seoskim poslovima. Za debata bogati su seljaci vodili glavnu riječ, a mali posjednici su morali uglavnom šutjeti.

³⁹⁰ Isto. 43 f.

³⁹¹ Isto. 269.

³⁹² Isto. 126.

³⁹³ Pravo biranja za žene je u Jugoslaviji uvedeno tek nakon Drugoga svjetskog rata.

Dobrostojeće seoske obitelji bile su i primarni poslodavci slugama i nadničarskim radnicima u poljoprivredi.³⁹⁴ Radna potreba – nužna na velikim lekeničkim imanjima – zahtijevala je tijekom cijele godine velik broj radne snage, a na vrhuncu poljoprivredne sezone posebice. S jedne strane, radna snaga bila je potrebna za rad u polju: posebice za oranje, sijanje, prilikom žetve, a kontinuirano i u vinogradima. S druge strane, bila je potrebna radna snaga koja se brinula o stoci, konjima i svinjama – svinje se i dalje odvodilo u šumu na žirenje.

I dobrostojeće seoske obitelji su težile tome da veći dio posla – kao i ranije – obavljaju članovi obitelji sami. Ali, sastav obitelji se promijenio. Iako je velik dio bogatih seoskih obitelji još uvijek imao složenu obiteljsku strukturu, ipak, broj osoba koji je živio u tim kućanstvima nerijetko nije bio dovoljan za samostalno obavljanje svih radova na imanju. Stoga su se počele zapošljavati sluge, što je u ranijim razdobljima još bilo neuobičajeno, ili su se – što je češće bio slučaj – za potrebne radove počeli zapošljavati dnevni nadničari.

Moglo bi se pomisliti da se tu razvio izjednačen odnos između onih koji su trebali radnu snagu i onih koji su ju nudili. Ali tomu ni izdaleka nije bilo tako jer su gazde odlučivale o svemu. Budući da je u selu i okolini bilo dosta radne snage, posoprimac je morao biti zahvalan što je uopće primljen na posao.

Sluge su uglavnom radili u dobrostojećim obiteljima na čijim imanjima je najčešće bio barem jedan ili dvojica sluga. Odnos bogatih obitelji prema njihovim radnicima bio je različit i ne može se generalizirati. No, uglavnom je prevladavalo, i ne samo među gazzdama, opće mnjenje kakvo je opisano u sljedećem citatu, a na njega upućuju i mnoge druge izjave:

Mnogi imućniji ljudi mrzili su sirotinju. Govorilo se da je siromah lijien i nevaljao i da si sam krv svome zlu.³⁹⁵

Dobrostojeća kućanstva bila su i nosioci, doduše, prilično skromne, no prve mehanizacije poljoprivrede u međuratnom razdoblju. Ona su prva kupovala vрšalice, sijačice i žetelice. Njih i razne druge strojeve iznajmljivala su za novac ostalim seljacima u selu. Mehanizacija je, naravno, olakšala rad u poljoprivredi, ali je strojeva bilo jako malo. Mnogi ih seljaci iz finansijskih razloga nisu mogli ili nisu željeli koristiti.

Prije rata [Drugoga svjetskog rata] jači gazde u selu koji su imali najviše zemlje su živjeli najbolje. Već srednje imućni seljaci su životarili, a najsramašniji su patili.³⁹⁶

Ova procjena jednog seljaka, koji je u međuratnom razdoblju pripadao skupini srednje stojećih seljaka, prilično jasno opisuje položaj u kojem se nalazila ta skupina seljaka. Gospodarske mogućnosti srednjih seoskih gospodarstava bile su često male. Nastojala su opstati s onim što su imala. A često nisu imali previše. Obitelji koje su raspolagale s 5, 6 jutara zemlje neprestano su bile u opasnosti od siromaštva. Obitelji, pak, koje su imale nešto više od deset jutara zemlje imale su barem kakvu-takvu sigurnost. Premda su gotovo sve te obitelji imale nešto stoke, nekoliko svinja, a poneka i jednog ili dva konja, njihove su gospodarske mogućnosti bile

³⁹⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 40.

³⁹⁵ Isto. 55.

³⁹⁶ Isto.

ograničene. Samo je jedan mali dio srednjih, odnosno malih seoskih gospodarstava mogao opstati bez povremene dodatne zarade. Načini dodatne zarade bili su razni. Uz dnevni nadničarski rad u poljoprivredi, znatnu ulogu imao je i rad u šumi. Ako je postojala potrebna oprema, mnoga su se srednja seoska gospodarstva bavila i prijevozom drva iz obližnjih šuma do željezničke postaje. Taj je prijevoz drva u međuratnom razdoblju bio važan aspekt gospodarskog života lekeničkih seljaka. To ilustriraju i sljedeće izjave u intervjima:

Obitelji Antolci i Perovići bile su među prvima, koje su se još prije Prvoga svjetskog rata počele baviti kirijašenjem. Nakon [Prvoga svjetskog] rata su i mnogi drugi počeli da prevoze teret.

Do Drugoga svjetskog rata ljudi su se u ovom kraju puno bavili kirijašenjem. Ti isti ljudi su međutim puno pili a zemlju su često ostavljali svojim ženama da je obrađuju ili su je pak vrlo površno obradjivali.

Naš glavni izvor zarade bila je poljoprivreda. Uz nju smo još dodatno zarađivali iznajmljivanjem jedne sobe stanařima, a sporedni smo prihod imali od kirijašenja.

Mene su u selu uvijek smatrali za najjačeg čovjeka. Išao sam uvijek zadnji na kiriju, to jest vozio drvo iz šume, a prvi sam se vraćao iz šume s najdebljim drvećem. Dok sam bio mlađi sâm sam utovarivao najdeblju hrastovinu na kola, dok su drugdje trebali četiri čovjeka.³⁹⁷

Kao što je vidljivo iz navedenih izjava, žene su na srednjim seoskim gospodarstvima, zbog izbjivanja muškaraca radi dodatne zarade, bile preopterećene radom u poljoprivredi. Pojedine žene su i same dodatno manje ili više zarađivale, kao primjerice Kata D., koja je preko 20 godina prala rublje jednoj činovničkoj lekeničkoj obitelji.³⁹⁸

Siromašni seljaci – a gore navedeni primjeri nam daju jasne uvide u životne okolnosti u kojima su živjele pojedine siromašne obitelji – tvorili su prilično veliku skupinu u selu. Stjepan D. iz istočnog dijela Turopoljskog Lekenika, rođen 1904. g., prisjeća se udjela siromašnih u tom dijelu sela:

Prije rata [Drugoga svjetskog] u ovom zaseoku koje je brojalo 76 kućnih brojeva bilo je na primjer 20 kuća bez ijedne krave.³⁹⁹

Siromašne lekeničke obitelji su u većini slučajeva imale vlastitu kuću – često u vrlo trošnom stanju i nerijetko, zapravo, tek malo bolja koliba – i uz nju mali zemljišni posjed. Tko je mogao preživjeti od svog posjeda, nekoliko svinja i možda jedne krave, mogao se smatrati sretnim. Za velik broj siromašnih obitelji to nije bilo dovoljno. Pojedine su obitelji živjele u još težim uvjetima i nisu imale ništa od gore navedenog. Živjele su bez doma, zemlje, stoke, kao stanari u nekoj seljačkoj obitelji. Te su obitelji preživljavale zahvaljujući radu u šumi, dnevnom nadničarskom radu i povremenim poslovima.⁴⁰⁰

³⁹⁷ SHBP: Zbirka intervjua Lekenik. I. 82; I. 32; I. 92. II. 443.

³⁹⁸ Isto. 137.

³⁹⁹ Isto. 55.

⁴⁰⁰ Isto. 89; II. 426; II. 428. I. 265.

Među siromašne ubrajali su se i sluge koje su služili na većim seoskim gospodarstvima. Oni su mahom potjecali iz siromašnih obitelji iz različitih dijelova zemlje, primjerice, iz Zagorja, Korduna, Žumberačkog gorja ili Like. Neki su dolazili čak iz Bosne ili iz Dalmacije. Djeca siromašnih lekeničkih obitelji samo su djelomice radila na imanjima u vlastitom selu. Broj muških slugu je uvelike nadilazio broj ženskih.

Trgovište u Velikoj Gorici je bilo mjesto susreta radi dogovora seljaka i budućih slugu oko službe:

Na 1. Maj, koji je bio naš praznik, [sluge] su dolazili iz raznih krajeva na sajam u Veliku Goricu, pa su gazde iz Lekenika išli tamo i s njima se pogadjali. Kao znak da traže službu oni su za šeširom imali zataknuta tri kestenova lista.⁴⁰¹

I djeca stara tek deset, jedanaest godina slana su kao sluge u službu, što je za mnoge – kako se vidi i iz sljedećih sjećanja – bilo teško i mučno razdoblje života.⁴⁰²

Bio sam dijete siromašnih roditelja i vrlo sam rano počeo raditi kao sluga kod drugih obitelji. Kada mi je bilo 13 godina hranio sam krave i svinje, išao s kravama na pašu i radio lakše poslove oko kuće. ... Kao sluga sam na godinu dobijao dva odjela, 2 para rublja, spavao sam u štali i posebno sam dobivao hranu.

Prije rata [Drugoga svjetskog] mnoge su kuće imale sluge. To su bili siromašni seljaci šire okolice, a poneki i iz sela. Imali smo jednu služavku koja je imala tek 11 godina kada je iz Zagorja došla k nama. Čuvala je krave, kasnije je radila u pilani i na kraju se udala za jednog muškarca iz sela s kojim je zajedno kupila kuću i pola jutra zemlje. Kada danas ukućani o njoj pričaju, onda o njoj govore kao da je bila iz naše obitelji. Mi smo organizirali i njezinu svadbu.

Gospodarstvo mog oca propalo je za vrijeme Prvoga svjetskog rata. On je već prije rata posudio iz banke novac i založio svoje nekretnine, ali je došao rat, pa nije mogao raditi i imanje - kuća i zemlja - je prodano na dražbi. Moj otac i mati osim mene imali su još jednog sina i jednu kćerku. ... Od moje sedme godina bio sam sluga. Radio sam kao sluga 7 godina kod Ivana Perovića. On je bio općinski seržan. Kod njega mi je bilo dobro. Plaćao mi je 150 dinara mjesečno i davao mi je stan i hranu. Od novca sam si mogao kupiti odjeću i obuću. Kod njega sam radio na polju. ... Prije rata [Drugoga svjetskog rata] je u Lekeniku bio velik broj sluga koji je došao izvana, iz drugih krajeva, a nisu bili baš iz sela. Oni su bili plaćeni 100 do 200 dinara mjesečno.⁴⁰³

U bogatijim lekeničkim kućanstvima često se zapošljavao po jedan ili dvojica, ili čak više slugu. Njihov je ukupan broj, odnosno udio u cijelokupnom broju seoskog stanovništva – u usporedbi s onim na alpskom području gdje je stočarstvo također bilo vrlo važno – bio relativno malen.⁴⁰⁴ Još uvijek su sva imanja – i ona

⁴⁰¹ Isto. 88.

⁴⁰² Isto. 72.

⁴⁰³ Isto. 283-285.

⁴⁰⁴ Usp. Mitterauer Michael. (1986). *Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum.* 194 ff.; Klammer Peter. (1992). *Auf fremden Höfen. Anstiftskinder, Dienstboten und Einleger im Gebirge.* (Damit es nicht verloren geht.. Sv. 26.). Wien-Köln, Weimar. 27 ff.

dobrostojeća – pokušavala gospodariti imanjem na tradicionalan način: s članovima vlastite obitelji. Ukoliko se to pokazalo nedovoljnim – a to je bio slučaj prije svega na poljoprivrednom vrhuncu sezone – uglavnom su se uzimali dnevni nadničari.

Uz to, postojao je i sustav uzajamne pomoći između rodbinski povezanih ili susjednih obitelji, prije svega među srednjim i malim seoskim obiteljima koje si nisu mogle, ili su mogle samo u ograničenim broju, priuštiti dnevne nadničare. Tu su do izražaja dolazile još uvijek važne obiteljske veze. Snaga uzajamne povezanosti, posebice na gospodarskom području, ne smije se, doduše, ni precijeniti. Seljaci su se osjećali povezano, posjećivali su se i uzajamno pomagali jedni drugima, ali je svaka obitelj u teškim vremenima morala sama pronaći način da opstane.

2. Bobovac: Kasno ukidanje vojnikrajiškoga sistema i reorganizacija obiteljskih gospodarstava

Ratne revolucionke godine 1848./49.

Revolucijske godine 1848./49. su za bobovačka krajiška kućanstva predstavljale osobito teško razdoblje.⁴⁰⁵ U vojnim sukobima obiju revolucionkih godina pukovnije hrvatsko-slavonske Vojne krajine igrale su, kao što je poznato, važnu ulogu. Njihovo vojno učešće na strani cara zasigurno je bio jedan od odlučujućih faktora sloma revolucije. Već u veljači 1848. g. većina enroliranih muškaraca iz Bobovca, raspoređenih u prva dva bataljuna 2. Banske pukovnije, morala je krenuti u Italiju, gdje su već nekoliko tjedana po dolasku ratovali u teškim i pogubnim bitkama. U nadolazećim mjesecima uslijedile su manje i veće borbe na različitim ratištima sjeverne Italije. Kako su brutalne te borbe bile i na kakav su nemilosrdan način oficiri tjerali svoje vojnike naprijed, može se pročitati u recima, a ponajviše između redaka sljedećeg izvješća:

U međuvremenu je 2. bataljun brigade Šuplikac pod zapovjedništvom kapetana Gruića sa dvije kumpanije krenuo na St. Pietro i s jednom kumpanijom na Madonna della Salute. Preostale su tri kumpanije kao potpora krenule iza njih. Harajuća neprijateljska vatrica, koja je bila dobro postavljena iza jednog neprijateljskog zida dovela je do povlačenja očajnih krajišnika; sam kapetan Gruić koji je tada smrtno ranjen i natporučnik Perlep koji je u toj borbi smrtno stradao, kao i preostali oficiri tog hrabrog krajiškog bataljuna u tolikoj su mjeri utjecali na vojnike da su se oni opet pribrali.⁴⁰⁶

I u ratnim pohodima protiv Ugarske i osvajanju Beča sudjelovali su krajišnici 2. Banske pukovnije, među njima, naravno, i znatan broj bobovačkih muškaraca. Budući da su se prva dva bataljuna hrvatsko-slavonske Vojne krajine nalazila na bojištima u Italiji, na nalog bana Jelačića iz pojedinih rezervnih bataljuna u Vojnoj krajini regrutirane su nove jedinice. Tako su se u vojsci koja se borila u Ugarskoj i

⁴⁰⁵ Hauptmann Ferdinand. (1975). *Jelačićs Kriegszug nach Ungarn 1848. I. i II.* Graz.; Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. IV. 179-246.; Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*. Sv. V. 240-241.; Rothenberg Gunther E. (1965). «Jelačić, the Croatian Military Border, and the Intervention against Hungary in 1848». U: *Austrian History Yearbook*. Sv. I./1965. Houston. 45-73.

⁴⁰⁶ Isto. 194.

Beču, uz ostale krajiske bataljune, našla i dva bataljuna 2. Banske pukovnije.⁴⁰⁷ Većina bobovačkih vojno sposobnih muškaraca u «carskoj uniformi» otišla je daleko od kuće. Obitelji koje su ostale u Bobovcu, ponajprije žene, morale su same snositi teret poljoprivrednih poslova. Otežavajuća je bila i okolnost da je žetva 1848. g. bila jako loša te da je gripa u dvije godine, 1848. i 1849., odnijela mnogo života prilično iscrpljenog seoskog stanovništva.⁴⁰⁸

Nakon konačnoga gušenja revolucija u Italiji i Mađarskoj te kapitulacije Mađarske u kolovozu 1849. g. u Világosu, krajiske trupe su se krajem iste godine u Vojnu krajinu vratile kao «slavni pobednici». Ali mnogi se muškarci nisu vratili. Pali su u nekoj od mnogih «krvavih» bitaka. Oficir carsko-kraljevske vojske i vojni povjesničar A. Wrede ovako je ocijenio broj poginulih vojnika iz Vojne krajine u ratovima revolucionarnih godina:

... tako da brojčana snaga krajiskih trupa (cca. 60 bataljuna) uključujući i populaće (broj povremeno regrutiranih muškaraca) iznosio 110 000 do 120 000 od čega je 30 000 do 40 000 palo u borbama, podlijeglo ranama ili zaraznim bolestima (koleri, tifusu).⁴⁰⁹

Velik je bio i broj poginulih iz krajiske župe Sunja, kojoj su osim Bobovca pripadala i neka druga mjesta. U župi Sunja imena preko 110 poginulih u «talijanskim i mađarskim ratovima» popunila su 16 stranica župne matice umrlih. U samom Bobovcu zabilježen je broj od 20 palih krajinskoga.⁴¹⁰ U bobovačke ratne žrtve mora se ubrojiti i nemali broj lako ili teško ranjenih muškaraca, doživotnih invalida.

Kao da ratne godine, 1848./49., za Bobovčane već same po sebi nisu tražile dovoljno velika odričanja i žrtve, vojnici koji su se vratili s bojišta morali su zajedno sa svojim obiteljima razočarano zaključiti da se za njih u Vojnoj krajini – za razliku od seoskog stanovništva preostalog dijela Monarhije čiji se pravni položaj ukidanjem feudalizma uvelike poboljšao – revolucijom nije promijenilo gotovo ništa. Još uvijek su se nadali da će novi Krajiski zakon donijeti reforme koje su njihovi predstavnici zatražili već u vrijeme reorganizacije 1848. g.⁴¹¹ Zakon je donesen relativno brzo. Na snagu je stupio 7. svibnja 1850. g. carskim Patentom i ostao je na snazi sljedeća dva desetljeća.⁴¹² U taj je Zakon, doduše, ušao pokoji novi propis ili prilagodba novoj situaciji, ali su sve u svemu samo ponovljene odredbe zakona iz 1807. g. Vojno sposobni muškarci i dalje su bili vojno obvezani, sudstvo Vojne krajine ostalo je nepromijenjeno, a pukovnije su i dalje djelovale kao jedina upravna tijela.⁴¹³

Ono što je za krajiske bilo novo je da su obitelji sada službeno imale posjedovno pravo nad svojim zemljištem. Prije je zemljište u Vojnoj krajini formalno bilo

⁴⁰⁷ Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der k.u.k. Wehrmacht*. Sv. V. 240-241.; Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. IV. 209.

⁴⁰⁸ Matice umrlih župe Sunja (Bobovac).

⁴⁰⁹ Wrede Alphons. (1903). *Geschichte der k.u.k. Wehrmacht*. Sv. V. 241.

⁴¹⁰ Matice umrlih župe Sunja (Bobovac).

⁴¹¹ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* Zagreb. 24 ff.; Berić Dušan. (1984). *Slavonska vojna granica u revoluciji 1848.-49.* Zagreb, Sarajevo. 78 ff.

⁴¹² Otisnuto u: Krainz Leopold M. (1866). *Die k.k. Militärgrenze und deren Grundgesetz*. Wien., i u: Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. Wien.

⁴¹³ Rothenberg Gunther. (1970). *Die Österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881.* 197.

vojno leno, ali se ono od samog početka u svakodnevici smatralo osobnim vlasništvom.⁴¹⁴ Osim toga, neotuđiva baština – to je bio posjed koji se nije mogao prodati i čije je vlasništvo jednu obitelj pravno ubrajalo u krajisku obitelj – smanjila se na 6 jutara (u Banskoj krajini). Za diobu velikih složenih kućanstva (*Hauskommunion*) od tada su bili dovoljni: odobrenje većine odraslih članova obitelji (ranije je bilo nužno jednoglasno odobrenje) i baština veličine najmanje 6 jutara. Uz to, krajiske su obitelji bile oslobođene godišnjeg, manje opsežnog besplatnog rada za državu, povećana je plaća muškarcima u službi, ukinuta ograničenja izbora zanimanja, a prava krajiskih općina proširena.

Naravno da su te, ovdje ukratko skicirane zakonske promjene – iako nisu bile od bitne važnosti – donijele poboljšanje pravnog stanja krajiskih obitelji. Međutim, velike reforme i promjene su izostale. Bečki neoapsolutistički dvor nije odobrio reorganizaciju vojnog društva u Vojnoj krajini. Car je još uvijek – kao što pokazuju i događaji iz 1848./49. g. – trebao svoje krajšnike. Njima je u Patentu odobravanja zakona iz 1850. g. poručio:

... i [mi] s potpunim pouzdanjem od vas očekujemo da ćete kao i do sada vašom hrabrošću i odanošću ostati čvrst oslonac našeg prijestolja i našeg Carstva, a mi vam zauzvrat i nadalje jamčimo carsku blagonaklonost i milost.⁴¹⁵

Bobovačka krajiska kućanstva u 1850/60-im godinama

Promjena seoskog karaktera u prvoj polovici 19. st.

Godine 1771. u «selu na rijeci Savi», kako je Bobovac tada opisivan u više izvora, nalazila se samo 21 kuća u kojoj je ukupno živjelo 160 ljudi. Krajem 1850-ih godina broj kuća (53) se više nego udvostručio te je sa svojih 624 stanovnika Bobovac tada imao gotovo tri puta više stanovnika nego 1771. g. Koji su tome razlozi?

Prvi aspekt tih promjena u Bobovcu ukratko je opisan nešto ranije u tekstu. Nakon inkorporacije bivšeg civilnog teritorija oko Sunje u posljednja dva desetljeća 18. st. došlo je do iseljavanja iz bivših vlastelinskih sela u «stari» teritorij Vojne krajine. Pritom je došlo i do naseljavanja zaseoka Banov Brod u neposrednoj blizini Bobovca.⁴¹⁶ Vojne vlasti su Banov Brod upravno-tehnički ubrzo pripojile Bobovcu, čime je njegov broj stanovnika do popisa 1820. g. porastao na gotovo 400.⁴¹⁷ Broj stanovnika je rastao i narednih godina sve do 1848. g. Doseљavanje je pritom još uvijek igralo važnu ulogu: iz crkvenih matica vidljivo je da se više obitelji doselilo u Bobovac.⁴¹⁸ Porast broja stanovnika bio je i rezultat pozitivnoga demografskog razvoja. Zahvaljujući dugom mirnom razdoblju nakon Napoleonskih ratova, život u Vojnoj krajini napokon je kroz dulje vrijeme mogao teći normalnim tijekom. Izostanak velikih vojnih pothvata se, naravno, pozitivno odrazio na stopu mortaliteta u Vojnoj krajini, koja ni izbliza nije bila tako visoka kao u ratnom razdoblju. Zbog

⁴¹⁴ Opširnije u: Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 335 ff i 492 ff.

⁴¹⁵ Krainz Leopold M. (1866). *Die k.k. Militärgrenze und deren Grundgesetz*. 67.

⁴¹⁶ KA/KA B IX a 771. Sekc. 12. Opis sekcijske; NAZ/KV Sunja 1771 br. 211. 142.; NAZ/KV Sunja 1792 br. 196. 197.

⁴¹⁷ NAZ/Calendarium Zagrabience an. 1820. 74. Dok su upravne vlasti Bobovca i Banovog broda već od početka 19. stoljeća vođene samo pod imenom Bobovac, crkve su zadržale tu podjelu sve do 1830-ih godina.

⁴¹⁸ Matice krštenih, vjenčanih i unrlih župe Sunja (Bobovac).

poboljšanih općih okolnosti u cijeloj je Vojnoj krajini, ne samo u Bobovcu – kao što je prikazao i E. Hammel – do priličnog porasta fertiliteta i općenito do relativno visokog povećanja broja stanovništva.⁴¹⁹

Uvjetovano pojedinim doseljenjima i pozitivnim demografskim razvojem, broj stanovnika u Bobovcu se, kao što pokazuje i Tablica 19., u 1848. g. naposljetu povećao na broj od 640 stanovnika.

Tablica 19: Razvoj broja stanovnika u Bobovcu od 1820. do 1857.⁴²⁰

Godina	Broj stanovnika
1820.	391
1830.	516
1839.	557
1848.	639
1851.	618
1852.	626
1857.	624

Nakon prijelomnih godina 1848./49., koje su za bobovačke obitelji – kao što je ranije rečeno – bile teške ratne godine, broj stanovnika je stagnirao sve do kraja 1850-ih godina.

U više od osamdeset godina, od 1771. g., s jakim porastom stanovništva paralelno su se mijenjala i bobovačka kućanstva. Prijе svega je uočljivo da su kućanstva u 1850-im godinama bila općenito znatno veća nego ona osamdeset godina ranije. Dok su se kućanstva 1771. g. u prosjeku sastojala od otprilike osam članova (7,62), u kućanstvima 1857. g. živjelo je u prosjeku gotovo dvanaest članova (11,77).⁴²¹ Veličina kućanstava se, dakle, znatno povećala.

Obrazloženje tog razvoja jednostavno je. Ponajprije rezultat je strogih zakona o krajiskim zadrugama (*Hauskommunionen der Grenzer*), koji su od druge polovice 18. st., odnosno od 1807. g. odobravali diobu samo pod posebnim uvjetima tek nakon postavljanja zahtjeva vojnim vlastima.⁴²² Budući da su vojne vlasti rijetko odobra-

⁴¹⁹ Hammel Eugene. (1985). «Short-Term Demographic Fluctuations in the Croatian Military Border of Austria, 1830-1847». U: *European Journal of Population*. Vol. 1. Nos. 2/3. 265-290.

⁴²⁰ NAZ/Calendarium Zagrabience an. 1820. 74.; NAZ/Calendarium Zagrabience an. 1830. 70.; NAZ/ Calendarium Zagrabience an. 1839. 72.; NAZ/Schematismus Cleri Zagrabiensis an. 1848. 67.; NAZ/ Schematismus Cleri Zagrabiensis an. 1851. 67.; NAZ/Calendarium Zagrabience an. 1853. 151-152.; Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.* Djela JAZU, knjiga 54. Zagreb 631.

⁴²¹ AH/Status Animarum župe Sunja. Bobovac. (Projekt «Balkanska obitelj»); GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860.g.; Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.* 631.

⁴²² Zakonski propisi o kojima je riječ su Krajiski zakoni iz 1754. i Osnovni krajiski zakon iz 1807. g. Sadržaj tih zakona u: Vaniček F. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. II. 1 ff., i isto. Sv. III. 144 ff. Unatoč strogiim ograničenjima diobe, podjele kućanstava se nisu mogle u potpunosti sprječiti. Njihova se dioba nikada, ili samo u rijetkim slučajevima odvijala legalnim putem. Diobe su se gotovo uvijek provodile tajno. One bi se nakon duže vremena (ili određenih događaja) proglašile valjanima. O tajnim diobama u Banskoj krajini vidi i : Kaser Karl. (1986). *Freier*

vale diobe, stanovnici bobovačkih kućanstava bili su prisiljeni živjeti zajedno. Posljedica tog razvoja bila su sve veća kućanstva.

Bobovačka obiteljska gospodarstva krajem 1850-ih godina

Kakav je bio sastav pojedinih kućanstava krajem 1850-ih može se zaključiti zbog zapisa iz knjige *Status Animarum* iz tog vremena te uz pomoć nekih dodatnih izvora. Na toj je osnovi nastala Tablica 20. Prema njoj, gotovo dvije trećine (64, 2 %) kućanstava u Bobovcu bila su velika, djelomice i vrlo velika kućanstva od najmanje deset članova. Iako se znatna većina kućanstava iz te skupine kretala između deset i devetnaest osoba, postojala su i pojedina kućanstva koja su imala više od dvadeset te čak dva kućanstva koja su imala više od trideset članova.

Tablica 20: Broj članova u bobovačkim kućanstvima 1860.⁴²³

1 – 4	5 – 9	10 – 14	15 – 19	20 – 29	30 –
-	19	22	8	2	2
0%	35,8%	41,5%	15,1%	3,8%	3,8%

Otpriklike trećina (35,8 %) bobovačkih kućanstava sastojala se od manje od deset članova. Ta su kućanstva doduše bila manja nego ostala, ali stvarno malih kućanstava s četiri do pet članova po kućanstvu nije bilo ni u Bobovcu, što pokazuje i Tablica 20 o bobovačkim kućanstvima iz 1860.

Za većinu stanovništva život u velikim i složenim kućanstvima bio je, dakle, uobičajeni oblik života i gospodarenja. Broj parova koji su živjeli zajedno mogao je biti prilično velik. U velikom kućanstvu Gučanac je, primjerice, 1860. g. sa starješinom Karlom Gučancem živjelo deset oženjenih parova s djecom. Slično veliko i složeno bilo je i kućanstvo Čičić. U njemu je 1860. g. živjelo sedam parova, jedna udovica i udovac, djeca i neoženjeni i neudani potomci.⁴²⁴

I kada se zajedničko kućanstvo sastojalo od znatno manjeg broja članova nego u ovim dvama prethodnim primjerima, uže obitelji sa samo jednim oženjenim parom i njihovom djecom u Bobovcu su tada predstavljala samo jednu fazu obiteljskog ciklusa.⁴²⁵ Proširen ili složen sastav kućanstva bio je više pravilo nego iznimka. To je bio slučaj i u prilično «malom» kućanstvu Lovreković. Ono se nakon udaje obje kćeri i smrti supruge starještine Antona Lovrekovića sastojalo još samo od šestero članova: starještine Antuna, njegovog sina Ivana, njegove nevjeste Anne i djece Stjepana, Janka i Anne.⁴²⁶

Bauer und Soldat. 470-473. Značajan porast dioba obitelji i zemljišta bilježi se i u vrijeme francuske okupacije Banske krajine. (1809.-1813.). Vidi u: Roksandić Drago. (1988). *Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire. Kralješko društvo u Francuskom Carstvu. (1809.-1813.)*. Sv. I. i II. Zagreb.

⁴²³ Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.; Matice krštenih, vjenčanih i unrlih župe Sunja (Bobovac); GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860. g.

⁴²⁴ Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.

⁴²⁵ Usp. literaturu obiteljskog ciklusa u složenim kućanstvima u južnoslavenskom području u: Hammel Eugene. (1972). «The Zadruga as Process». U: Laslett Peter (ur.). *Household and Family in Past Time*. Cambridge. 335-373.

⁴²⁶ Isto.

Pozabavimo se sada životnom osnovom bobovačkih obitelji u tom razdoblju. Kao i gotovo osamdeset godina ranije to je još uvijek bila isključivo poljoprivreda. Zbog velikog porasta kućanstava u selu, od 1780. g. znatno se promjenio i način raspodjele zemlje.⁴²⁷ Razmotri li se Tablica 21. o zemljишnom posjedu pojedinih bobovačkih kućanstava nastala na osnovi protokola parcela katastarske izmjere iz 1860. g., dobiva se dobar uvid u podjelu poljoprivrednog zemljišta. U usporedbi s bivšim posjedovnim odnosima odmah je uočljiv relativno velik broj kućanstava koja su na raspolaganju imala malo zemlje. Godine 1783. kućanstva u Bobovcu redovito su imala barem deset jutara (5,75 hektara) zemlje, a 1860. g. već je znatan broj kućanstava imao manje. Tablica predviđava i posjedovni nivo bobovačkih kućanstava oko 1860. g. On je bio znatno niži nego u Lekeniku, gdje su u istom razdoblju gotovo tri četvrtine kućanstava na raspolaganju imale preko deset hektara zemlje. U Bobovcu, naprotiv, 1860. je više od tri četvrtine bobovačkih kućanstava imalo manje od deset hektara zemlje. U Bobovcu su – za razliku od Lekenika – tek rijetka imanja bila osobito bogato zemljom: samo je jedno kućanstvo imalo više od 20 hektara (veliko kućanstvo Gučanac), a samo su tri imala više od 15 hektara zemlje.⁴²⁸

Tablica 21: Bobovačka kućanstva i njihov posjed 1860.⁴²⁹

Kućni br.	Kućanstvo	Posjed ha	Kućni br.	Kućanstvo	Posjed ha
7	Gučanac Karl	22,20	46	Somić Ivo	5,70
12	Lončarević Blaz	18,61	53	Dorošulić Joso	5,64
31	Kovačević Jakov	17,23	6	Tuzluk Miho	5,58
22	Lončarević Marko	17,21	42	Gajić Mato	5,57
11	Alapić Niko	13,64	38	Lončarević Ilija	5,45
30	Mallović Jakov	12,34	48	Laktaš Blaz	5,30
54	Doročulić Misko	11,92	50	Millunić Joso	5,14
17	Filar Anton	11,75	5	Ivanković Niko	4,96
29	Millunić Nikola	11,64	49	Laktas Marko	4,84
21	Adamović Marko	11,01	8	Stojaković Blaz	4,54
40	Klarić Marko	11,01	18	Mulac Mato	4,53
26	Babić Marko	9,88	52	Kolarić Nikola	4,26
4	Klarić Mijo	9,72	1	Somić Mijo	4,08
10	Gjaić Marko	9,39	47	Čičić Gjuro	3,98
14	Mačak Mijo	8,77	35	Kolarić Ivan	3,30
27	Čičić Marko	8,66	2	Somić Mato	3,27
39	Somić Ivo	8,00	20	Črepar Mato	3,16

⁴²⁷ O diobama i njihovim posljedicama na veličinu posjeda u Banskoj krajini u desetljećima nakon 1780. g. vidi: Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat.* 472 f.

⁴²⁸ Isto. Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.

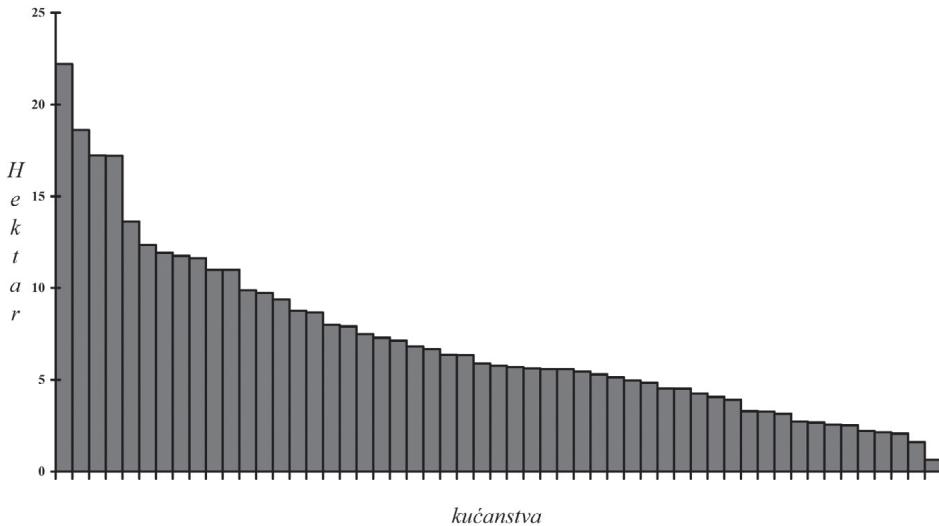
⁴²⁹ GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860.g.

34	Jajčinović Tomo	7,91	25	Laktašić Martin	2,73
16	Jajčimović Imro	7,51	13	Mačak Martin	2,68
44	Mačak Karlo	7,30	37	Mačak Andrija	2,58
9	Gjaić Ivo	7,13	33	Štajduhar Pavo	2,53
43	Zec Marko	6,82	24	Lovreković Ante	2,20
23	Mačak Martin	6,66	19	Šipuš Niko	2,15
28	Laktaš Joso	6,35	36	Besedić Joso	2,08
51	Millunić Marko	6,34	15	Jelić Mato	1,61
32	Gergić Ivo	5,89	41	Mandić Gavro	,64
3	Dorošulić Ivo	5,78			

Ukupna raspodjela posjeda u Bobovcu može se predočiti ovako: većina kućanstava (30 imanja ili 56,6 %) posjedovala je između pet i petnaest hektara, nekoliko kućanstava nešto više od pet hektara (4 imanja ili 7,6 %), a ostala (19 imanja ili 35,9 %) manje od pet hektara zemlje.

Razlike među glavninom kućanstava se, međutim, ne smiju precijeniti. Prvo, većina kućanstava nisu se međusobno razlikovala s obzirom na veličinu imanja, a često i s obzirom na sastav obitelji. To predočava i prilično ravna krivulja raspodjele zemljišta u sljedećem dijagramu.

Dijagram 4: Krivulja podjele zemljišta (ha) bobovačkih obitelji 1860.⁴³⁰

Kao drugo, relativnoj homogenosti većine kućanstava znatno je pridonijela činjenica da je od osobite važnosti za sva obiteljska gospodarstva bilo korištenje velikih općinskih livada i, posebice, slobodno korištenje općinskih šuma. To je, s obzirom na

⁴³⁰ Isto.

razlike u posjedovanju zemlje, dakako, imalo kompenzirajući učinak. Budući da je općinsko zemljište za bobovačka kućanstva bilo osobito važno, tom ćemo se činjenicom detaljnije pozabaviti.

Seoski pašnjaci su u prvim desetljećima – kao što je bilo uobičajeno i u gotovo svim ostalim područjima Vojne krajine do početka 19. st. – bili zajedničko vlasništvo seoskog stanovništva. Ta je praksa postojala još iz vremena naseljavanja Vojne krajine, kada je na raspolažanju bilo još dovoljno zemlje. Iako su 1807. g. zajednički seoski pašnjaci pravno postali državno vlasništvo, time se nije mnogo promjenilo jer su pašnjake i dalje isključivo koristili stanovnici krajiških općina. K tome, općinsko je zemljište bilo oslobođeno poreznih opterećenja. Prema potrebi – koja je u Bobovcu u prvim desetljećima 19. st. bila velika – i kada nije bilo slobodnih zemljišta, manji su se dijelovi pašnjaka mogli prepustiti seljacima kojima su bili potrebni.⁴³¹ Površina općinskih pašnjaka u Bobovcu je još i u 1850-im i 1860-im godinama bio razmjerne velika. Oko 1860. g. obuhvaćala je 152 hektra (premda, valja napomenuti, livade i pašnjaci u blizini rijeke Save i pojedinih pritoka bili su mjestimice vlažni⁴³²) sve do ukidanja Vojne krajine, a i kasnije. Tek je 1947. g. zajedničko vlasništvo pretvoreno u opću «narodnu imovinu»⁴³³ – važnu ekonomsku osnovu bobovačkih kućanstava.

Za bobovačka su kućanstva od veće važnosti bile šume. Koristenje šuma u Vojnoj krajini imalo je drukčiju pravnu pozadinu od pašnjaka. Do sredine 18. st. nisu postojale nikakve pravne odredbe za šume te su stoga krajiške obitelji mogle slobodno raspolažati šumama na njihovu području. Situacija se promjenila tijekom druge polovice 18. st. kada je država preuzeila upravu cijele Vojne krajine. Donesene su odredbe o šumama, zaposleni su državni radnici, a vojne šume su prešle u državno vlasništvo. Posljedice za krajiško stanovništvo ipak nisu bile dramatične. Zabranjeno je, doduše, samovoljno krčenje šuma i ispaša koza u šumama, a sva su ostala prava korištenja ostala nepromijenjena.

Šuma u okolini Bobovca je – kao što smo vidjeli i u geografskim opisima sela za razdoblje oko 1780. g. – bila ogromna. Veličina i karakter šume su se u proteklih osam desetljeća tek neznatno promijenili. Oko 1860. g. šuma je u Bobovcu imala površinu od 463 hektara. Doduše, gotovo je trećina površine (161 hektar) još uvijek bila netaknuta, djelomice močvarna te su ju geodeti opisali kao «divljinu».⁴³⁴

Aspekti krajiškog života u 1850-im godinama

Godine 1850-e za Bobovčane nisu bile povoljno razdoblje. Nakon ratnih godina 1848./49. ni u narednih nekoliko godina nije prestajala serija mobiliziranja i ratnih po-hoda. Godine 1850. mobilizirala se vojska protiv Pruske, 1853. g. kao demonstracija protiv Osmanskog Carstva «krajišnici su trebali zaustaviti prodor Turaka prema Crnoj Gori», a 1854. g. su u Krimskom ratu krajiški bataljuni poslani u Siebenbürgen i Galiciju kako bi spriječili napredovanje ruske vojske. Prilikom marševa nigdje nije došlo do ozbiljnije borbe, izuzev četvrtog marša na Solferino 1859. koji je bio krvav.⁴³⁵

⁴³¹ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 505 ff.

⁴³² GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860. g.

⁴³³ Krbek Ivo. (1949). «Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovinskih općina». U: *Rad JAZU*. 270. Zagreb. 41-66.

⁴³⁴ GAZ/ Protokol parcela općine Bobovac 1860. g.

⁴³⁵ Schwicker J.H. (1883). *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*. Wien, Teschen. 379 ff.; Horsetzky Adolf. (1913). *Kriegsgeschichtliche Übersicht der wichtigsten Feldzüge seit 1792*. (7. izdanje.). Wien. 377-410.

Oba bataljuna 2. Banske pukovnije – među vojnicima te jedinice bili su, naravno, i enrolirani Bobovčani – borila su se u raznim bitkama nedaleko Solferina, a kasnije i u njemu. U tim bitkama – punim krvoprolića čiji užas je široj javnosti poznat iz opisa osnivača Crvenog križa, Henria Dunanta⁴³⁶ – brojni su krajišnici Banske krajine «izgubili» život ili su «teško ranjeni».⁴³⁷ I sunjske su župne matice opet zabilježile velik broj poginulih Bobovčana.⁴³⁸

Stanovništvo je patilo i za vrijeme velike poplave 1851. g. Zbog blizine rijeke Save bobovačka su kućanstva kako u selu, tako i na poljima bila često pogodena poplavama. Razmjer poplave iz 1851. g. uvelike je prešao uobičajene razmjere do tadašnjih poplava.⁴³⁹

U takvim nepovoljnim događajima prednost je bila živjeti u birokratiziranom sustavu Vojne krajine. Krajiške su vlasti, naime, pomagale krajiške obitelji u slučajevima pogodenosti katastrofom, kao što je bila poplava 1851. g., ili, primjerice, u slučajevima izostanka žetve ili velike gospodarske katastrofe. One su, ukoliko je to bilo potrebno, na raspolaganje stavljale sjeme, živežne namirnice, čak i novac, kako bi pogodena krajiška kućanstva nekog sela ili područja spasila od gospodarske propasti, odnosno gladi. Ta je pomoći 1851. g. dobrodošla mnogim bobovačkim obiteljima.

Život u Vojnoj krajini imao je još neke prednosti za krajiške obitelji. Ponajprije je to bilo vrlo malo porezno opterećenje. Jedini direktni porez – zemljarina, još od 1807. g. nije povećan. A čak i kad je zemljarina 1857. znatno povećana, i dalje je bila znatno niža nego u području civilne Hrvatske.⁴⁴⁰ Međutim, cijene žitnih proizvoda su bile gotovo dvostruko veće.

Druga pogodnost bila je mogućnost bescarinskog uvoza robe iz Osmanskog Carstva. Godine 1857. bescarinski uvoz je, doduše, ograničen na uvoz žitarica, mahunarki, stoke za klanje i rasplodne stoke. Daljnja prednost – koja se mogla koristiti do ukidanja Vojne krajine i koja je imala priličnu važnost – bila je dobivanje soli iz magazina Vojne krajine po proizvodnoj cijeni. Svaki je stanovnik godišnje mogao kupiti 12 funti kamene soli ili 14 funti bijele ili 18 funti sive morske soli.⁴⁴¹

⁴³⁶ Dunant Henri. (1863). *Sjećanja na Solferino*. Kako bismo predočili izraz u navodnim znakovima «izgubili» kao i izraz «teško ranjeni», citirati ćemo nekoliko mjesta iz opisa Henri Dunanta: «U tišnini noći su se čuli jauci, krikovi straha i bola, srceparajući pozivi u pomoći: tko bi bio u stanju opisati sve te smrtonosne borbe te užasne noći! Prve sunčane zrake 25. obasjavale su jedno od najužasnijih predstava za ljudske oči. Cijelo je bojište bilo pokriveno leševima ljudi i konja; na ulicama, u rovovima, potocima, žbunju, na livadama, svugdje su ležali mrtvaci i okolica Solferina je u pravom smislu riječi bila posuta njima. (...) Preživjeli nesretnici su bili blijedi, upali, potpuno iscrpljeni: jedni, posebice oni uvelike osakaćeni, gledali su tupo pred sebe, nisu razumjeli što im se govori. (...) I na drugom mjestu su ležali nesretnici koje nisu pogodili samo meci i dijelovi bombi, nego čiji su udovi kolima topova pregaženi, zgnježeni ili otkinuti. Žestoki udari cilindarskih kugli rasprsnuli su kosti na sve strane..»

⁴³⁷ Schwicker J.H. (1883). *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*. Wien, Teschen. 379 ff.; Vaniček Fr. (1875). *Spezialgeschichte der Militärgrenze*. Sv. V. 383 f.

⁴³⁸ Matice umrlih župe Sunja (Bobovac). 1859.-60.g.

⁴³⁹ Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske*. 232.; *Die Regulierung des Saveflusses dann die Ent- und Bewässerung des Savethales in Kroazien und Slavonien*. 34 ff.; AH/Banska vlada god. 1851/52 br. 10855.

⁴⁴⁰ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 496.; KA/KM 1857-21. A. 50-23/3.

⁴⁴¹ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 496-497.

Opisane povlastice krajšnici su uživali cijelo vrijeme jer su vršili «vojnu službu za cara». Međutim, cijelo su to vrijeme, upravo zbog činjenice da su služili caru, bili podložni vojnokrajškom pravosuđu koje je redovito izazivalo veliko nezadovoljstvo stanovnika. Suci vojnog pravosuđa bili su isključivo oficiri.

Pravosuđe se sastojalo od službenog suda i stegovnog suda. Službeni sud nalazio se u sjedištu pukovnije, a pukovnik ili drugi viši (stožerski) časnik bio je predsjedatelj. Osim toga krajško je stanovništvo – što je bilo jedinstven slučaj u tadašnjoj Europi – bilo podložno stegovnom суду. Stegovni sud bio je nadležan za područje cijele *kumpanije*, tj. pukovnije. Odluke je donosio kapetan kao zapovjednik na tom području ili sam ili na zasjedanju sa svojim kolegama oficirima. Kao što se može pretpostaviti, stegovni su sudovi – u kojima odluke nisu donošene isključivo prema zakonima, nego i prema ocjenama oficira – bili oličenje samovolje te stoga omraženi među krajšnicima.

Mržnju je dodatno povećavao i način kažnjavanja stegovnog suda u glavnini sudskih postupaka: u većini slučajeva to je bila kazna batinama. Ta stroga tjelesna kazna – koju ponekad nisu mogli izbjegći čak ni starci, žene i djeca – provođena je na posebnoj klupi gdje je okrivljenik bio tako čvrsto vezan da se jedva mogao micati. Kumpanijski je dočasnik batinao kažnjenike. Godine 1862. sudski stručnjaci Bečkog ministarstva rata odlučno su odbili zahtjev za ukidanje kazne batinanja.⁴⁴²

Ništa se nije promijenilo ni nakon 1848. te je tijekom 1850-ih godina kazna batinanjem izazivala sve veće nezadovoljstvo. Krajšnici su bili mišljenja da od njihovoga privilegiranog položaja u odnosu na druge hrvatske seoske «podanike» nije ostalo mnogo te da su nakon ukidanja feudalizma živjeli čak u težim uvjetima nego druge hrvatske seoske obitelji.⁴⁴³

Predstavnici krajškog stanovništva sve su se češće i žešće žalili na zapostavljanje krajškog stanovništva, na teret vojne službe i na ograničenja ustavnih temeljnih prava te su stoga zahtjevali promjene.⁴⁴⁴

Njihovi su zahtjevi donekle bili rezultat promijenjenog odnosa krajšnika prema «vanjskom svijetu». U slučaju Bobovca ta je promjena bila uvelike povezana s gospodarskim usponom Siska. Znatan porast riječnog prometa Savom i željeznička povezanost sa Siskom osjetila se i u Bobovcu koji se nalazio na sve važnijoj prometnici – Savi. Zbog boljih prometnih veza moderan svijet gospodarskih središta Monarhije više nije bio beskrajno udaljen, a svijet industrijskog društva počeo je postupno na bobovačko područje: ponajprije preko trgovaca koji su nudili nove, jeftine gradske proizvode. Unatoč tomu ne smije se precijeniti utjecaj riječnog prometa na gospodarski život u Bobovcu, jer se promet – koji se odvijao preko Bobovca – uglavnom sastojao od tranzitnog prometa trgovine na veliko. Na to upućuje i autor sljedećeg opisa Vojne krajine s početka 1860-ih godina:

... [riječni promet Savom] koristi samo velika trgovina, a krajšnici rijetko. Ponekad im je služba za vuču brodova omogućila neke dobre prihode.⁴⁴⁵

⁴⁴² Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 42.

⁴⁴³ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat.* 490 ff.

⁴⁴⁴ Usp. Bogdanov Vaso. (1960). «Uloga Vojne krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom Saboru 1861». U: *Zbornik historijskog instituta* 3. Zagreb. 130 ff.

⁴⁴⁵ Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung.* Teil 1. 36.

Kako bi se poboljšao promet rijekom Savom, u drugoj polovici 19. stoljeća došlo je do provedbi niza projekata regulacije rijeke. I na bobovačkom su području mnogo se napravilo kako bi se umanjile opasnosti od poplava koje su Bobovčane od osnutka sela neprestano bile mučile.⁴⁴⁶ Mjere reguliranja toka rijeke su, zajedno s poboljšanim nasipima i pojedinim isušivanjima zemljišta, pozitivno utjecale i na poljoprivredne prinose. Oni su porasli i zbog veće plodnosti i površine zemljišta, ali i zbog dugotrajnih pokušaja krajiskih vlasti da moderniziraju i intenziviraju poljoprivrodu. Redovite inicijative moderniziranja vojnih vlasti, međutim, nisu uvijek – kao što se vidi i iz sljedećeg citata – nailazile na uzvraćenu zahvalnost:

Doduše, odlučnost kojom se on [krajšnik] još uvijek pridržava već ostarjelih navika svojih predaka, kao i prevladavajuća nenaklonost krajšnika prema novim pravilima, može se nazvati manom, čiji bi uzrok mogli biti mnogobrojni promašaji izbora sredstava pri pokušaju povećanja poduzetnosti.⁴⁴⁷

Još jednom pojačan pritisak vrha

Dana 18. travnja 1860. g. vrhovni zapovjednik Vojne krajine, grof Johann Coronini-Cronberg, vrhovnom zapovjedništvu carsko-kraljevske vojske poslao je izvješće u kojemu je sažeo rezultate intenzivne istrage o «protuzakonitim diobama kućnih zadruga» (*Hauskommunionen*) u Vojnoj krajini počevši od 1848. g.:

Pri dolasku u generalnu komandu priopćeno mi je da u krajiskim pukovnjama postoji znatan broj kućnih zadruga (*Hauskommunionen*) koje su se protuzakonito podijelile. O tome sam pokrenuo detaljnu istragu i sastavio rezultate s detaljnim pregledom.

S izuzetkom od 2.239 obitelji, čije odvajanje postoji samo po pitanju posebnog čuvanja i posebne potrošnje poljoprivrednih prinosa, nalazi se 5.407 obitelji koje su se podijelile bez odobrenja. Kao razlog tome pukovnije navode sljedeće:

- a. Nesloga unutar kućanstva i uzajamna nepopravljiva mržnja.
- b. Velik broj osoba u pojedinim zadrugama (*Communionen*).
- c. Nestašica hrane i kao njena posljedica javljanje želje za odvojenom zaradom.
- d. Nedostatak zemlje i kao njegova posljedica bavljenje cijelih obitelji ili više ukućana poslovima van poljoprivrede, što dovodi do sve manje povezanosti sa zadružnom zajednicom.
- e. Događanja 1848. i 1849. g. i konačno
- f. Propisi bana i zapovijedajućeg generala Jelačića od 6. kolovoza 1848., Prä. br. 760, koji su omogućili diobe i pojačali želju pojedinih obiteljskih grana za neovisnošću o matičnom kućanstvu.

Navodi pod c. i d. vrijede uglavnom u Karlovačkoj i Banskoj krajini.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Die Regulierung des Saveflusses dann die Ent- und Bewässerung des Savethales in Kroazien und Slavonien. Manuskript gedruckt und herausgegeben über Annordnung des k.k. Generalkommandos in Agram als Lands- und Verwaltungsbehörde der kroatisch-slawonischen Militärgrenze. Agram. 1876.

⁴⁴⁷ Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. 1. dio. 17.

⁴⁴⁸ KA/KM 1860-(16 A)-83-26. 6 f.

U Vojnoj krajini u dvanaest je godina, od 1848. do 1860., prema grofu Coroninu tajnom diobom zadruga (*Hauskommunionen*) broj kućanstava je narastao do «sumnjičivo» velikog broj od 5.500 novih kućanstava. Da bismo stekli dojam o stvarnom broju «sumnjivih» novih dioba, staviti nam je tih 5.500 kućanstava u razmjerni odnos s ukupnim brojem tadašnjih kućanstava u Vojnoj krajini: on je krajem 1850-ih godina iznosio otprilike 69.000.⁴⁴⁹ Dakle, udio kućanstava nastalih diobom sa 7,9 % u ukupnom broju i nije bio tako malen, a da pritom velika većina kućanstava (gotovo 90 %) još nije, ili uopće nije bila pogodena diobom.

I u Bobovcu je u tom periodu ova problematika dioba bila slična. Godine 1848. g. u Bobovcu je bilo 43 kućanstva, a njihov je broj u narednih dvanaest godina diobama porastao na 53.⁴⁵⁰ Kratak pregled tih dioba vidljiv je i iz Tablice 22.

Tablica 22: Diobe kućanstava u Bobovcu od 1848. do 1860.⁴⁵¹

-
4 obitelji su se podijelile u 2 obitelji (ili 8 novih obitelji)
3 obitelji su se podijelile u 3 obitelji (ili 9 novih obitelji)
7 obitelji su se podijelile 10 novih obitelji je nastalo
-

U vremenskom razdoblju od 12 godina, od 1848. do 1860. g., od 43 kućanstva sedam ih se bilo odlučilo na diobu, koja je potom i provedena. Motivi su zasigurno bili onakvi kakvima ih je opisao grof Johann Coronini-Cronberg u svom izvješću. Što se tiče dijela rečenice koju navedi pod točkom b. – «velik broj osoba u pojedinim zadružgama (*Hauskommunionen*)», ona se može odnositi i na sedam bobovačkih kućanstava koja su provela diobu. Prije diobe sva su se kućanstva sastojala od najmanje petnaest osoba.⁴⁵² Što se tiče pod točkom d. navedenog «nedostatka zemlje», u Bobovu je situacija bila malo drugačija. Bobovačka kućanstva koja su se odlučila na diobu bila su uglavnom zemljom najbogatija u selu. To su bila kućanstva Dorošulić i Milunić. Kućanstva Laktašić, Čiđić, Mačak, Somić i Kolarić, također su raspolagala nemalim količinama zemlje. S koliko su zemlje raspolagala pojedina kućanstva prije i poslije diobe detaljno je prikazano u Tablici 23.

Tablica 23: Zemljišni posjed bobovačkih kućanstava podijeljen u razdoblju od 1848. do 1860. – prije i poslije diobe⁴⁵³

Matično kućanstvo	ha		ha		ha		ha	
Dorošulić	23,34	→	Dorošulić Miško	11,92	Dorošulić Ivo	5,87	Dorošulić Joso	5,64
Millunić	23,12	→	Millunić Nikola	11,64	Millunić Marko	6,34	Millunić Joso	5,14
Laktašić	16,49	→	Laktašić Joso	6,35	Laktašić Blaz	5,30	Laktašić Marko	4,84

⁴⁴⁹ Statistički pregled pučanstva i stoke u Austriji prema popisu od 31. listopada 1857. (1859.g.). Wien.

⁴⁵⁰ Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.; GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860.g.

⁴⁵¹ Isto.

⁴⁵² Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.; Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

⁴⁵³ GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860. g.

Čičić	12,59	→	Čičić Marko	8,66	Čičić Đuro	3,93
Mačak	9,88	→	Mačak Karlo	7,30	Mačak Andrija	2,58
Somić	8,97	→	Somić Ivo	5,70	Somić Mato	3,27
Kolarić	7,56	→	Kolarić Nikola	4,26	Kolarić Nikola	3,30

Nakon diobe mnogim je novonastalim kućanstvima pripalo vrlo malo zemlje. Kao što pokazuje Tablica 23., obitelj Andrije Mačka je nakon diobe dobila tek 2,58 hektara i time postala obitelj s najmanjim zemljšnjim posjedom.

Vojna uprava je kočila daljnje diobe kućanstava, smatrajući da tako sprečava «proletarizaciju vojne krajine» koje su se vlasti pribavale. No, to je bio samo jedan razlog. Daleko važniji bila je bojazan od raspada vojnoga sustava koji se temeljio na velikim kućanstvima, a do kojega bi došlo smanjivanjem broja muškaraca s vojnom obvezom.⁴⁵⁴ Stoga je vojna uprava sprečavala diobe tražeći teško ostvarive uvjete.

Tome je u prilog išla i carska odredba koja je kao uvjet za odobrenje diobe, uz već gore navedene, zahtijevala od svake novonastale obitelji izgradnju novog doma i gospodarskih zgrada, i to od čvrstog građevinskog materijala: cigle i kamena.⁴⁵⁵ Taj je uvjet bio teško ostvariv jer su seoske kuće i gospodarske zgrade cjelokupne 2. Banske pukovnije bile mahom od drveta. Većina obitelji nije si mogla priuštiti kuću od cigle. I grof Coronini u svom izvješću o tajnim diobama upućuje na neostvarivost te odredbe:

Pukovnije k tome još i pridodaju da bi se mnoge tajne i ilegalne diobe mogle sproveсти prema odredbama Osnovnih krajiških zakona (Grenzgrundgesetze) ukoliko ne bi postojala odredba od 9. ožujka 1859. g. članak 16. br. 917. o izgradnji gospodarskih i stambenih zgrada od solidnog materijala.⁴⁵⁶

Brz raspad Vojne krajine između 1871. i 1881. g. i njegove posljedice

Postupno ukidanje stoljetnoga društvenog sistema

Iako su hrvatski i mađarski političari neprestano, i prije 1848., žestoko zahtijevali ukidanje već dugo vremena neprimjerene Vojne krajine, austrijsko vodstvo je taj zahtjev odlučno odbijalo.⁴⁵⁷ I dalje se ustrajalo na održavanju Vojne krajine pod direktnom kontrolom Beča. Ali nakon Austro-ugarske nagodbe iz 1867. g. i Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. g. car je, na osnovi novih političkih konstelacija moći, bio prisiljen na promjene u dotadašnjoj politici.⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. Teil 1. 204.

⁴⁵⁵ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 93.

⁴⁵⁶ KA/KM 1860-(16 A)-83-26. 6 f.

⁴⁵⁷ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 65-177.; Isti. (1984). «Borba hrvatskih političkih krugova za razvojačenje Vojne krajine i njezino sjedinjenje s Hrvatskom». U: *Vojna krajina*. 353-372.

⁴⁵⁸ Poseban osvrt na posljedice Austro-Ugarske nagodbe i Hrvatsko-Ugarsko nagodbe u Hrvatskoj u: Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivilkroatien und Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848.* 105-130.; Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860.-1914.* Zagreb. 38 ff.

Odluka o ukidanju Vojne krajine napokon je donesena na zajedničkoj sjednici austro-ugarske vlasti u kolovozu 1869. g. Mađarski zastupnici nisu pristali na znatno povećan zajednički vojni budžet ukoliko se ne doneše odluka o budućem reguliranju Vojne krajine. Godinu dana ranije uvedena opća vojna služba u Monarhiji dovela je do nužnog, drastičnog povećanja vojnog budžeta. U toj dramatičnoj situaciji – temeljita kriza vlasti sve se više naslućivala – za početak je donesena odluka o ukidanju pojedinih dijelova Vojne krajine i njihovu pripojenju upravnom području Hrvatske, odnosno Translajtanije.⁴⁵⁹ Riječ je bila o dvije pukovnije na varoždinskoj granici koje su do tada dijelile Hrvatsku od Slavonije, kao i okrugu Žumberak.⁴⁶⁰

Nakon odluke o ukidanju vojnoga sustava na tim područjima, uslijedio je niz zakona za preostalo područje Vojne krajine. Oni su ponajprije sadržavali propise o uvođenju opće vojne službe kakva je vrijedila u cijeloj Monarhiji umjesto dotadašnje ubičajene vojne službe krajišnika, potom propise o formiranje novoga vojno-obrambenog sustava, reorganizaciji korištenja šuma te o opsežnim promjenama u administraciji.⁴⁶¹

Propisane mjere, koje su značile i početak konačnog ukidanja Vojne krajine, primjenjivale su se postupno. Tako su 1871. g. ukinuti kompanijski okruzi kao upravna vlast, a kompetencije općina su proširene novim propisom o općinama. «Žakonom o organizaciji sudstva» od 19. lipnja 1872. g. pravosuđe više nije bilo u pukovnijskoj kompetenciji te su uvedeni kotarski i okružni sudovi kakvi su bili u civilnoj Hrvatskoj. Pukovnijske komande ukinute su 1873. g. i odmijenjene okružnim vlastima ubičajenima u cijeloj Monarhiji, a 1. kolovoza iste godine objavljeno je ukidanje krajiške pješadijske pukovnije «zauvijek».⁴⁶²

S ovdje tek ugrubo skiciranim mjerama vojnokrajiška je uprava u relativno kratkom razdoblju odmijenjena civilnom upravom. Do pripajanja civilnoj Hrvatskoj nije, doduše, došlo odmah. Zbog političkih razlika i različitih gospodarskih interesa Beča, Budimpešte i Zagreba, kao i zbog posljedica okupacije Bosne 1878. g., područje Vojne krajine je još neko vrijeme ostalo podređeno Carskom ministarstvu rata kao najvišoj upravnoj vlasti.

Tek je 1881. g. došlo do sporazuma i napokon do administrativnog pripojenja bivšeg teritorija Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Službeno ujedinjenje uslijedilo je posljednjim carskim manifestom «Mojim krajišnicima» («An meine Grenzer»), kojim je bivša Vojna krajina iz političke i upravne kompetencije Ministarstva rata prešla pod upravu hrvatskoga bana.⁴⁶³

Kraj vojnokrajiškoga sistema u Bobovcu

Više od dvadeset godina kasnije nego u civilnoj Hrvatskoj, u selima Vojne krajine je, dakle, započeo velik proces reorganizacije u civilni društveni poredak. Krajem 1860-ih i tijekom 1870-ih godina društvene okolnosti u kojima su živjeli Bobovčani

⁴⁵⁹ *Narodne Novine*. br. 137. od 17.6. 1871.

⁴⁶⁰ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 166 ff. Pored Varoždinskog generalata i okruga Žumberak trebali su se odvojiti i Senj, Bjelovar, Ivanić i (vojni) Sisak.

⁴⁶¹ Priključeni propisi i zakoni u: KA/Carsko ministarstvo rata/Prezidij 1871-35-14/1 odnosno 1871-35-3/2.

⁴⁶² Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat.* 502-503.; Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D., (1968). *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860.-1914.* Zagreb. 80-83.

⁴⁶³ Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* Zagreb. 89-90.

prestrukturirane su i preorijentirane. U tom prijelaznom razdoblju stanovništvo se moralno prilagoditi promjenljivim uvjetima. Novi su uvjeti sve izraženije slijedili pravila «kapitalističkog društvenog koncepta», koja su «stari» poredak gurali sve više u pozadinu.⁴⁶⁴ Državna društvena i upravna organizacija više se nije orijentirala na tip «obrambenog krajšnika», nego sve više na tip «dobrog platilje poreza».⁴⁶⁵

Prije nego što je u Beču donesena odluka o ukidanju Vojne krajine, u ožujku 1868. g. je u tijeku reformnih mjera došlo do prve reorganizacije posjedovnog prava. Zakon od 5. ožujka 1868. g. ukinuo je pravne razlike između baštine (dio zemljišnog posjeda koji se nije mogao prodati i s kojim je bila povezana vojna obveza) i ostalog zemljišnog posjeda jedne obitelji; od tada se cjelokupno zemljište jedne obitelji bez velikih ograničenja moglo prodati ili iznajmiti. Reforma je krajšnicima donijela slobodno raspolažanje zemljištem i prvi put je omogućila i nekrajškom stanovništvu posjedovanje zemljišta na krajškom području.

Zakon iz 1868. g. sa sobom je donio i reformu ograničenja diobe kućanstava. Budući da pri diobi više nije bio potreban određen minimum baštine za svako novonastalo kućanstvo već zemljišni posjed u veličini od 6 jutara, diobe su time – kao i na osnovi nekih drugih olakšica – pojednostavljene.⁴⁶⁶

S godinom 1871. za Bobovčane su počele nove velike promjene. Sustav vojne službe koji je do tada imao ogromno značenje – kome se moralno sve podrediti i koji je krajšnicima donio i osigurao povlastice te koji je dugo vremena određivao identitet krajških muškaraca – ukinut je i odmijenjen sustavom opće vojne službe uvedenim i u ostale dijelove Monarhije.⁴⁶⁷ To je bio kraj desetljećima dugoga posebnog položaja «krajšnika». Članovi krajških obitelji time su postali obični državljanj Austro-Ugarske.

Ukidanjem vojne obveze i uvođenjem civilnih institucija život krajških obitelji se korjenito promijenio: nije više bilo kordonske službe, vojnih vježbi, manevara, ratnih pohoda ni salutiranja oficirima. Prestale su i redovite vojne inspekcije u selima i kućanstvima, a ukinut je i stegovni sud koji je vrijedio za sve stanovnike. Javno nošenje oružja – što je bilo osobito važno za ponos krajšnika – visoko je oporezivano, što je izazivalo veliko nezadovoljstvo, a često i sukobe.⁴⁶⁸ Ta je mjera direktno pogodila identitet bivših krajšnika: oni su se bili rado prikazivali kao ponosni heroji, rado nosili oružje koje je, nesumnjivo, postalo dio njihove tradicijske odjeće. No, u modernom društvenom poretku, se u kojem se nova uprava više nije orijentirala isključivo prema «vojnim potrebama», zakonodavac to, dakako, nije uzimao u obzir.

Nova politika ukinula je teške i nesnosne vojne obveze i službe, ali i povlastice. A donijela je i nova opterećenja, prije svega porezna. Sljedeći opis jasno ilustrira kako su promjene doživljavali krajšnici:

⁴⁶⁴ «Kapitalističko» i «tradicionalno» ovdje se koristi na način na koji je Max Weber opisao prijelaz na novi način gospodarenja koji se više nije orijentirao na tradicionalne potrebe, nego je u njemu sve odlučujuća postajala racionalna radna i kapitalistička organizacija. Weber Max. (1920). «Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus». U: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. 42 ff.

⁴⁶⁵ Usp. Grandits Hannes. (1999). «From Reliable Bordermen to Good Taxpayers – Problems of Economic and Social Integration of the Former Military Borderland into Croatia». U: Jovanović M., Kaser K., Naumović S. (ur.). *Between the Archives and the Field*. Belgrad, Graz. 115-124.

⁴⁶⁶ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 53-54.

⁴⁶⁷ KA/Carsko ministarstvo rata/Prezidij 1871-35-14/1 odnosno 1871-35-3/2.

⁴⁶⁸ Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. 93.

Prije je krajšnik za vojničku službu dobivao drva, sol, pašu, žir i u gladne godine hrana... radio na cestama i mostovima i plaćao minimalan porez od 3,5 novčića za učitelja i liječenje... danas ti je sve to drukčije, plati porez, komarinu (za pečenje rakije), duharinu, prinosbene postotke, biljege i kako se to sve nezove. Danas plati obćinski namet po 40 do 50, a gdje-gdje i 60 novčića na poreznu forintu, 10 posto na porez za školarinu, 20 posto za bolnicu, plaćaj ogrjevna drva, japiju za zgrade, pašu, žir; plaćaj sol manje miere iste ciene.⁴⁶⁹

Kao što je vidljivo iz citata, za kućanstva je, s jedne strane, bio problem što su izgubila sve povlastice i pogodnosti, ali, s druge strane, mnogo veće probleme donijelo je povećanje poreza, odnosno, novi porezi. Postupno izjednačavanje krajških kućanstava s kućanstvima civilne Hrvatske odrazilo se, kako na mnogim društvenim područjima, tako i na poreznom. Prije nego se pozabavimo velikim problemima uzrokovanim novim porezima, osvrnut ćemo se ukratko na promjene u korišničkom i posjedovnom pravu na šume, koje su za krajško stanovništvo – kao što smo već ranije naglasili – bilo osobite važne.

Krajške obitelji su, za razliku od obitelji u civilnoj Hrvatskoj, bile pošteđene problematike zemljišnog rasterećenja⁴⁷⁰ koja je, kao što smo vidjeli na primjeru Lekenika, nametnulo mnoga opterećenja i izazvalo sukobe. Razlog je bio taj što su krajška kućanstva, i prije ukidanja vojnokrajškoga sistema, praktički bila pravomoćni vlasnici zemlje koju su obradivala. Do promjena je došlo jedino u pravima korištenja šuma.

Prije ukidanje Vojne krajine šume su, doduše, bile u vlasništvu države, ali su krajška kućanstva na osnovi vojne službe imala slobodno pravo njihova korištenja. Nakon ukidanja vojnoga sustava, budući da su šume – čija se vrijednost 1877. g. procjenjivala na iznimno visoku svotu od gotovo 150 milijuna guldena – pripale mađarskoj polovici Monarhije, država je htjela intenzivirati njihovo korištenje.⁴⁷¹ Ali i krajšnici su i dalje imali pravo korištenja. Nakon dugih političkih rasprava došlo se naposljetku do sljedećeg rješenja: od krajških je općina otkupljeno njihovo pravo korištenja time što im je u vlasništvo predana polovica šuma na kojima su imale *servitut*, a druga je polovica postala isključivo državnim vlasništvom.⁴⁷²

Ta podjela, koja je krajšnicima znatno smanjila šumsku površinu na koje su imali pravo korištenja, provedena je već u prvoj polovici 1870-ih godina. S podjelom šuma podijeljene su i pukovnije koje su potom trebale preuzeti daljnje podjele na pojedine općine. Zakon iz 1873. g., međutim, spriječio je daljnje podjele: po novome, šumama se nisu trebale gospodariti općine, kao što je planirano na samom početku, nego pukovnije. Na svakom pukovnijskom području osnovan je upravni odbor koji se bavio gospodarenjem šuma. Upravni odbor 2. Banske pukovnije, kojoj su pripadale šume na području Bobovca, nalazio se u bivšem pukovnijskom središtu Petrinji. Nove institucije, koje su doobile ime «imovinske općine», opstale su dugo vremena. Ukinula ih je komunistička vlast tek nakon Drugoga svjetskog rata.⁴⁷³

⁴⁶⁹ *Pozor*. br. 22 od 28. 1. 1883.

⁴⁷⁰ Usp. Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860.-1914.* 4 ff. Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatiens.* 41 ff.; Karaman Igor. (1981). *Problemi ekonomskoga razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva.* 308 ff.

⁴⁷¹ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 259.

⁴⁷² Isto. 259-266.

⁴⁷³ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat;* Kauders Alfons. (1962). »Krajška imovna općina». U: *Enciklopedija Jugoslavije.* Sv. 5. 371 f.

Svi članovi imovinske općine postali su vlasnicima šume. Članovi su bile obitelji koje su 1871. g. bile krajiske, kao i upravne, školske i crkvene zajednice koje su tada djelovale na krajiskom području. Postojala je i opća skupština koja je imala određen broj zastupnika kako iz Bobovca, tako i iz svih ostalih općina.

Opseg prava korištenja pojedinih obitelji ovisio je o veličini posjeda. Posjednici velikih zemljišta imali su veći udio korištenja nego posjednici manjih zemljišta. Imovinska općina vodila je katastar o korisnicima tog prava. Zadaća imovinskih općina prvenstveno je bila da članovima zajamče korištenje šuma u dovoljnoj mjeri te osiguraju dovoljnu količinu drva. Osim toga, one su zarađivale gospodarenjem šuma, što je korišteno za investiranje u javni sektor (primjerice za gradnju cesta, škola, bolnica itd.).⁴⁷⁴

Razmotrimo pozornije posljedice novog uređenja korištenja šuma za bobovačka kućanstva: na području općine Bobovac 1881. g. nalazio se 461 hektar šuma; nakon novog uređenja 266 hektara je postalo državno vlasništvo, a 195 hektara vlasništvo imovinske općine Petrinja, koja je pripadala Bobovcu.⁴⁷⁵ Znatan je udio šuma, dakle, postavši državnim vlasništvom, uskraćen bobovačkim kućanstvima.

Pravo korištenja šuma u preostalim šumama je – kao što je gore navedeno – imovinska općina dodjeljivala obiteljima s obzirom na veličinu njihova zemljišnog posjeda te se stoga ono razlikovalo od kućanstva do kućanstva. Prava korištenja šuma često nisu bila dostatna, ponajprije obiteljima koje su raspolagale malim zemljišnim posjedima.⁴⁷⁶ Novim uređenjem ograničeni su i žirenje svinja i šumska ispaša stoke. Prema tom uređenju seljaci su za korištenje šuma (drvo za ogrjev, drvo za gradnju, žirenje) koje bi prelazilo dopuštenu granicu morali platiti poprične svote novca. To je za mnoga bivša krajiska kućanstva – koja su do tada imala slobodno pravo korištenja – bilo, dakako, novo i ozbiljno opterećenje koje je bilo razlog pritužbi i nezadovoljstva.⁴⁷⁷ Jedna od posljedica novog stanja bio je postupan prijelaz mnogih kućanstava na intenzivno ratarstvo.

Razlog za nezadovoljstvo bilo je i drastično povećanje poreznih obveza koje su također bile posljedice novoga društvenoga sistema. Obveze plaćanja poreza su mnoga krajiska kućanstva dovele u velike gospodarske poteškoće. Novi porez je u relativno kratkom razdoblju odveć brzo uveden u društvo koje se uglavnom sastojalo od samoopskrbljujućih gospodarstava i u kojem su se bivša «krajiska poljoprivredna gospodarstva» tek rudimentarno mogla uključiti u tržišne mehanizme. Posljedica je bila sljedeća: gospodarstva su bila prisiljena plaćati nove, prilično visoke porezne stope, a imala su nedostatne mogućnosti zarade (niske mogućnosti prodaje poljoprivrednih proizvoda, slabe mogućnosti zarade izvan poljoprivrede, još uvijek ograničene prometne mogućnosti i dr.).

Dimenzije povećanja poreznih opterećenja za pojedine seoske obitelji u ukinutoj Vojnoj krajini daju se vrlo dobro naslutiti iz sljedeće izjave iz 1883. g.:

Prije ako su došli svi novčani troškovi na 60-80 novčića od jutra, dočim danas ni po 3 for. ne domaže, kad staneš zbrajati, na što sve mora plaćati.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 507-511.

⁴⁷⁵ GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1881.g.

⁴⁷⁶ Isto.

⁴⁷⁷ Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. 91-92.; *Pozor*. br. 158 od 12.7. 1883.

⁴⁷⁸ *Pozor*. br. 22 od 28. 1. 1883.

Povećanje poreza je, dakle, bilo prilično veliko. Razmotri li se sam razvoj zemljarine u bivšoj Vojnoj krajini između 1873. i 1877. g., dolazi se do zaključka da se porez za samo nekoliko godina povećao za više od 250 %.⁴⁷⁹ Osim zemljarine – kao što je vidljivo i iz citata – moralno se plaćati još niz drugih poreza, doplata i pristojbi.

Kao što vidimo, krajiska su se kućanstva pri reorganizaciji društva podvrgla tržišno-gospodarsko-kapitalističkoj «radikalnoj kuri», koja je, naravno, imala logičku posljedicu: zaduženje. A zaduženja su uzrokovala gospodarsku krizu mnogih kućanstava. Suvremeno istraživanje poreznih dugova u Vojnoj krajini između 1873. i 1876. g. pokazuje da su neposredno nakon uvođenja novih poreznih stopa zaduženja ubrzano rasla. Tako su zaduženja direktnih poreza 1873. g. iznosila 201.649 forinte, sljedeće godine su porasla na 370.822 forinte, nakon toga na 395.301 i naposljeku 1876. g. već na 454.637 forinti!⁴⁸⁰

U procesu preorientiranja krajiskih kućanstava u 1870-im i 1880-im godinama otežavajuća okolnost je, dakako, bila i agrarna kriza u Hrvatskoj: nije mimošla ni Vojnu krajинu.⁴⁸¹ Uključenje u pojačano tržišno orijentirano gospodarstvo – za bobovačka kućanstva radi podmirenja postojećih poreznih obveza svakako nužno – uvjetovano kriznom situacijom na tržištu, bilo je sve drugo do jednostavno. U Bobovcu je prodaja stoke, ponajprije svinja, bila najvažniji izvor zarade. Učestala stočna kuga u 1870-im godinama je u nekoliko navrata u potpunosti blokirala mogućnost prodaje.⁴⁸²

Općenito gledajući, prve godine nakon ukidanja staroga sistema bile su za većinu bivših krajiskih obitelji teške krizne godine socijalne bijede i velikog nezadovoljstva «novim uređenjem». Gubitak prava slobodnog korištenja šuma, golemo povećanje poreza, zaplijene, gubitak mnogih prava što su ih kao krajšnici ranije bili uživali, potom uvođenje novih pristojbi, ograničenja i propisa – sve to je izazivalo sve veći gnjev i očaj stanovništva. U rujnu 1883. g. nezadovoljstvo je eskaliralo pobunom protiv omraženih «mađarskih» vlasti.

Gnjev krajšnika bio je usmjeren protiv «Mađara i njihovih pomagača koji su ih prodali Mađarima»,⁴⁸³ jer su mađarsku politiku optužili za nanesenu im «nepravdu» nakon ukidanja vojnokrajiskoga sistema zbog kojeg su pripali ugarskom dijelu Monarhije. U mnogim selima – i u neposrednoj blizini Bobovca – došlo je do otpora i čak do pravih buna bivših «krajšnika». Mnoge je ugušila vojska, što je rezultiralo i žrtvama.⁴⁸⁴

Dramatična dioba kućnih zadruga

Tijekom kriza što ih je izazvala reorganizacija društvenog i ekonomskog života u Bobovcu u 1870-im, 1880-im i 1890-im godinama započeo je intenzivniji proces diobe velikih složenih kućanstava. Promotri li se Tablica 24. o kvantitativnom razvoju kućanstava i stanovnika u Bobovcu od 1857. do 1890. g., može se prepostaviti kroz kako su dramatične promjene u tom razdoblju prolazila bobovačka kućanstva.

⁴⁷⁹ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881.* 315.

⁴⁸⁰ Zoričić M. (1879). *Financijsko gospodarstvo Hrv.-slav. Krajine 1872.-1876.* Zagreb.

⁴⁸¹ O agrarnoj krizi vidi: Bičanić Rudolf. (1937). *Agrarna kriza u Hrvatskoj.* 26 ff.; Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914.* 128 ff.

⁴⁸² Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 316, 322-323.

⁴⁸³ Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj.* 94.

⁴⁸⁴ Isto. 287-290.

Tablica 24: Broj kućanstava, stanovnika i prosječna veličina kućanstava u Bobovcu od 1857. do 1890.⁴⁸⁵

	1857.	1880.	1890.
Kućanstva	53	135	167
Stanovništvo	624	948	1096
Ø – veličina	11,8	7,0	6,6

U usporedbi s 1857. g. kada je prosječna veličina kućanstava iznosila gotovo dvanaest osoba (11,8) po kućanstvu, odnosi su se do 1883. g. radikalno promijenili. Broj kućanstava se povećao za više nego dva i pol puta: s 53 na 135. Iako je u Bobovcu u tom razdoblju znatno porastao i broj stanovnika, 1880. g. je prosječna veličina kućanstva opala na sedam osoba po kućanstvu. Takva se tendencija manjih kućanstava u sljedećim desetljećima – iako u slabijem obliku – nastavila.

Pozitivnim demografskim razvojem, od 1860-ih godina uvjetovanim padom stope mortaliteta,⁴⁸⁶ broj stanovnika u Bobovcu konstantno je rastao. Porast stanovništva odrazio se i na unutarnji sastav kućanstava i njezin unutarnji ciklus razvoja.⁴⁸⁷ Vojne vlasti u početku nisu dopuštale diobu kućanstava te su postavljale rigorozna ograničenja. Unatoč tomu tijekom 1860-ih godina došlo je do niza tajno provedenih dioba.⁴⁸⁸

Kada su 1868. g. novi zakoni olakšali diobe, stanovništvo se našlo u novoj situaciji.⁴⁸⁹ Mnoge tajne diobe provedene posljednjih godina legalizirane su i time je znatno porastao broj kućanstava u Bobovcu.⁴⁹⁰ Doduše, i pojedina ostala kućanstva krenula su putem diobe, ali do priličnog porasta došlo je tek u razdoblju ukidanja Vojne krajine u 1870-im godinama i u narednim 1880-im i 1890-im godinama.

Godine preokreta nakon ukidanja tradicionalnoga krajiškoga sistema zahtjevale su prilagodbu obiteljskih gospodarstava. Tradicionalna, velika i složena kućanstva sama po sebi više se nisu mogla – ili je barem tako osjećalo stanovništvo – prilagoditi promjenjivim gospodarskim, društvenim i socijalnim zahtjevima. Kućanstva nastala na sasvim različite načine i potresena raznim promjenama tijekom sto i pedeset godina od osnutka Bobovca sve su češće bila izložena turbulentnom i za mnoge bolnom procesu diobe. Sve više obitelji se zbog kriza izazvanih društvenim promjenama barem privremeno odlučivalo na život u manjim kućanstvima.

To nije značilo da je složen sastav kućanstava odmah izgubio na svom značenju. Kao što pokazuje Tablica 25. s brojem bračnih parova i udovaca u pojedinim bobovačkim kućanstvima u 1893. g., i 25 godina nakon početka masovnih dioba u

⁴⁸⁵ Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971*. Djela JAZU knj. 54. Zagreb. 631.; AH/Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.; GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860. g.; *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesa*. Zagreb. (1889.). 83. i *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesa po posljedich popisa god.* 1890. Zagreb. (1892.). 66.

⁴⁸⁶ Smrtnе matrikule župe Sunja (Bobovac).

⁴⁸⁷ Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1845.-1865.; Matrikule krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

⁴⁸⁸ Budući da te diobe nisu provođene službeno, njihov se broj može procijeniti samo slijedeći upute službenih vojnih institucija, koje su se uvjek bavile problematikom tajne diobe kućanstava. Utvrđivanje točnog broja dioba u Bobovcu nažalost nije moguće.

⁴⁸⁹ Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.* 51-57.

⁴⁹⁰ AH/Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1865.-1893.

1868. g., velik broj bobovačkih kućanstava je ostao složene strukture ili je to opet postao.

Tablica 25: Broj oženjenih parova i udovaca/ica u bobovačkim kućanstvima 1893.⁴⁹¹

Parovi	Udovci/ ice	Parovi	Udovci/ ice	Parovi	Udovci/ ce
Somić	3	1	Somić	3	1
Somić	2	1	Klarić	3	-
Klarić	2	-	Mandić	1	-
Ivanković	3	2	Gjaić	6	3
Tuzluk	2	1	Zec	2	-
Gučanec	6	-	Mačak	1	-
Stojaković	2	-	Lončarević	1	-
Gjaić	2	-	Lehringer	1	-
Gjaić	3	2	Somić	5	-
Alapić	5	2	Čičić	2	-
Lončarević	7	2	Laktašić	1	2
Mačak	2	-	Laktašić	3	-
Mačak	2	-	Milunić	6	-
Jajčimović	1	1	Milunić	3	1
Filar	3	1	Kolarić	1	-
Mulac	2	2	Dorošulić	2	1
Šipuš	2	1	Dorošulić	5	-
Cepar	1	2	Dorošulić	3	-
Adamović	1	1	Gučanac	4	1
Lončarević	2	3	Gučanac	2	-
Mačak	2	-	Gjaić	3	2
Lovreković	2	-	Klarić	3	1
Laktašić	2	1	Zec	4	1
Babić	3	2	Mačak	3	-
Čičić	4	-	Lončarević	4	-
Laktašić	5	1	Lončarević	3	-
Miluić	3	2	Somić	3	2
Malović	6	1	Somić	2	-
Kovačević	2	-	Gučanac	2	-
Gergić	3	-	Gučanac	3	-
Stajduar	6	-	Zec	2	1
Jajčimović	4	-	Čičić	2	1
Kolarić	1	1	Somić	1	1
					Jajčimović
					-
					1

⁴⁹¹ AH/Status Animarum župe Sunja. Bobovac. 1865.-1893.

Besedić	1	1	Gučanac	4	1	Mačak	1	-
Mačak	1	-	Klarić	1	-	Mačak	2	-
Lončarević	5	2	Laktašić	1	1	Mačak	1	-
Lovreković	1	-	Laktašić	3	-	Mačak	1	-
Laktašić	1	-	Mačak	1	-			
Zec	3	-	Čičić	1	-			

Socijalna hijerarhija u Bobovcu u narednim desetljećima i u međuratnom razdoblju

Nakon što je krizna situacija posljednjih godina 19. stoljeća oslabila,⁴⁹² a prodaja stoke, zahvaljujući poboljšanju tržišnih uvjeta i boljim cijenama, postala nešto unosnija, gospodarski položaj većine bobovačkih kućanstava se postupno konsolidirao. Kao posljedica krize i nastanka malih i manjih posjeda u procesu diobe velikih kućanstava i u Bobovcu su se – kao i u Lekeniku – socijalne razlike između pojedinih kućanstava sve više povećavale.⁴⁹³

Rezultati socijalne podjele bili su drukčiji u Bobovcu nego u Lekeniku po tome što su kućanstva u Bobovcu i prije velikog procesa reorganiziranja u kriznom razdoblju raspolagala u prosjeku znatno manjom količinom zemlje nego ona u Lekeniku.⁴⁹⁴ Zbog različitih preduvjeta posjedovanja zemlje, nakon raspada kućanstava za agrarne krize došlo je i do različitih posljedica.

Dok su u Lekeniku nova, diobom nastala kućanstva često i poslije diobe mogla opstati kao srednja ili mala seoska gospodarstva a dnevnih je nadničarskih obitelji s vrlo malo zemlje ili bez nje bilo malo, u Bobovcu je situacija bila upravo obratna. Udio kućanstava s vrlo malim posjedima zemlje bio je znatno veći. Gotovo polovica bobovačkih kućanstava u međuratnom razdoblju mogla se ubrojiti u tu skupinu i njihov se broj s vremenom i povećavao.

Opstanak malih obitelji ovisio je o zaradi izvan vlastitog gospodarstva. Mogućnosti zapošljavanja su uvijek bile prilično ograničene. Socijalni položaj obitelji dnevnih nadničara i zemljoradničkih obitelji gotovo je u cijelom međuratnom razdoblju bio prilično loš. Stoga su za većinu njih i radovi na reguliranju toka i uređenju obale rijeke Save u neposrednoj blizini Bobovca bili osobito važni. Jedan stari Bobovčanin se prisjeća:

Počevši od oko 1922. godine na nasipima Save sve od Bobovca pa do Jasenovaca, radilo je iz Bobovca uvijek 40 do 50 ljudi. Na te radeve su išli ljudi iz siromašnijih porodica.⁴⁹⁵

Radovi na rijeci Savi u cjelokupnom su međuratnom razdoblju omogućavali sezonsku zaradu (zimi se nije radilo). Reguliranje toka rijeke, naravno, nije bio nimalo lak način zarade. Radili nisu samo muškarci, nego ponekad i žene.

⁴⁹² Bičanić Rudolf. (1967). *Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.* 81 ff.; Karaman Igor. (1981). *Problemi ekonomskoga razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko- kapitalističkog društva.* 340.

⁴⁹³ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 41.

⁴⁹⁴ GAZ/Protokol parcela općine Lekenik (Erdeljski, Turopoljski). 1861.g.; GAZ/ Protokol parcele općine Bobovac 1860.g.

⁴⁹⁵ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (R). 41.

Ipak, mnoge su se žene dok su njihovi muževi bili na Savi, morale brinuti o njihovom malom gospodarstvu. Tih godina u poljoprivredi je bio potreban velika količina radne snage te su mnoge žene i muškarci koji trenutno nisu radili na Savi, redovito obavljali dnevne nadničarske radove u okolnim selima.⁴⁹⁶ Mnoge obitelji u gospodarski lošem položaju – što nije bilo nerijetko – bile su prisiljene slati po jedno dijete ili više njih na određeno vrijeme da rade kao služe u drugim selima.

Poljoprivreda obitelji siromašnih zemljom bila je malena. Većinom nisu posjedovali više od dva ili tri jutra zemlje. Kada je nakon Prvoga svjetskog rata upravnom reformom gotovo polovica bobovačkih općinskih pašnjaka pripala jednoj od susjednih općina, to je pogodilo upravo najsiromašnije obitelji. «Gmajna», općinski zajednički pašnjak, imala je u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije opseg od 600 jutara. U staroj Jugoslaviji od toga je 300 jutara pripalo susjednoj srpskoj općini Strmen.⁴⁹⁷

Veliki općinski pašnjaci bili su relikt iz vremena Vojne krajine. Kao što je već navedeno, ti su kolektivni pašnjaci predstavljali važan element dnevne organizacije gospodarstva jer su i obiteljima s malim posjedom zemlje omogućavali uzgoj barem malog broja stoke. Tako su čak i najsiromašnije obitelji, uz jednu, dvije svinje i nekoliko kokoši, imale i najmanje jednu kravu u staji. Na ove tužne životne okolnosti siromašnih ljudi odnose se i sljedeća sjećanja:

Prije rata u Bobovcu je bilo ljudi koji su napustili selo kako bi radili za druge ljude. Većina njih je radila za ljude u selima s druge strane Save. To su bili najsiromašniji seljaci. Najčešće su imali veliku obitelj i samo malo zemlje. Neke nisu imali više od jednog jutra zemlje. Bili su siromašno odjeveni i često nisu imali ni kruha. Mnogi su posjedovali samo trošnu kolibu s trošnim ili čak nikavim krevetima. Pod je u njima najčešće bila samo ugažena zemlja i mnogi od tih siromašni ljudi bili su skloni i piću. Ali svaka pojedina obitelj imala je barem jednu kravu. U Bobovcu je prije rata [Drugoga svjetskog rata] bilo otprilike 10 do 15 takvih obitelji.⁴⁹⁸

U boljoj ekonomskoj situaciji od ovdje opisanih nalazile su se, naravno, seoske obitelji koje su imale veću količinu zemlje te samim tim i bolje razvijenu poljoprivrednu. Doduše, i među njima bivale su već velike razlike. Jedan stariji Bobovčanin opisao je te razlike s osvrtom na vrijeme prije Drugoga svjetskog rata riječima:

Oni seljaci koji su imali dovoljno zemlje i stoke imali su tada otprilike 15 do 20 jutara zemlje, tri ili četiri konja, četiri ili pet krava i mnogo velikih svinja. Ti su seljaci samo obrađivali zemlju i uzimali su i dnevne nadničare. Živjeli su dobro. ... 15 do 20 obitelji se moglo ubrojiti u tu grupu dobrostojećih seljaka.

U drugu grupu spadaju seljaci s malo zemlje, sa otprilike 5 do 10 jutara zemlje. Te su obitelji već bile siromašnije i iz takvih su kuća seljaci sa svojom djecom kao nadničari često odlazili na posao. To su bile – kako da kažem – srednje ili male seoske obitelji. Tada je bilo otprilike 60 do 70 takvih obitelji.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ Isto. (L). 81.

⁴⁹⁷ Isto. (L). 87.

⁴⁹⁸ Isto. (M). 2.

⁴⁹⁹ Isto. (R) 26.

Zbog nedostatka zemlje i prinosa priličan broj kućanstava nije mogao pokriti sve potrebe svakodnevnog života. Kao što se vidi i iz citata, te su obitelji obavljale u sezoni dnevne nadničarske radove u obližnjim selima. Mnogi su povremeno radili i na reguliranju toka rijeke Save. Vrlo rasprostranjen način zarađivali bio je i prijevoz kolima sa zapregom konja ili volova.⁵⁰⁰ Za razliku od većine bogatih bobovačkih seljaka koji su tek povremeno zarađivali prijevozom, velik broj srednje imućnih seljaka s kolima i zaprežnim životinjama bio je ovisan o tom načinu zarađivanja. Bobovački su prijevoznici svojim kolima prevozili robu duž cijele linije Sisak- Jasenovac koja iznosi gotovo 70 km. Ponajprije se prevozilo drvo, najčešće za poduzetnike koji su ga kupovali od šumarskih vlasti i onda preprodavali. Također su prevozili i za potrebe radova na reguliranju toka rijeke Save i gradnje nasipa.⁵⁰¹

U 1920-im i ranim 1930-im godinama pojavila se i radna migracija u zemlje srednje i zapadne Europe. Među bobovačkim radnim migrantima bio je velik broj onih koji su se ubrajali u srednje imućne seljake. Mnogi mladi muškarci iskoristili su priliku u «nekoliko godina radili u inozemstvu». Time čemo se nešto kasnije detaljnije pozabaviti.

Dobrostojeće seoske obitelji nisu nužno ovisile o dodatnoj zaradi u međuratnom razdoblju. Tada se u tu skupinu ubrajalo otprilike 15 do 20 seoskih kućanstava. Ona su posjedovala dovoljno zemlje i većina njih samostalno je privređivala. Njihova im je gospodarska snaga omogućila i zapošljavanje dnevnih nadničara te je većina u međuratnom razdoblju imala u službi na imanju jednog ili dvojicu stalnih mlađih slуга. Unatoč tomu i gospodarstva dobrostojećih bobovačkih seoskih imanja zahtijevala su i potpun radni angažman svih članova obitelji, jer, kako je naglašavano u svim intervjuima: «lijeni gazda upropasti i najbolje imanje».

I kod dobrostojećih obitelji rad na imanju sa zastarjelim poljoprivrednim strojevima bio je težak. U 1920-im godinama manji si je broj obitelji mogao priuštiti da investira u modernizaciju imanja. No, u 1930-im godinama je kao posljedica svjetske gospodarske krize bilo sve manje investicija.⁵⁰²

Mnogo više nego u investiranje u modernizaciju poljoprivrede, u Bobovcu se ulagalo u kupovinu zemlje. Gotovo su sva kućanstva u cjelokupnom međuratnom razdoblju težila imati više zemlje. Akumulacija zemlje bila je primaran i nadređen cilj:

Štedjeli smo novac koji bi dobili prodajom stoke i za njega smo kupovali zemlju. Tada su ljudi ponajviše težili da od ušteđevine kupuju zemlju i time poboljšaju osobni društveni položaj.⁵⁰³

Za kupnju nove zemlje štedio se novac. Čak su se i dobrostojeće obitelji morale odricati. Uspješnima su smatrane obitelji koje su uspjеле povećati svoje imanje. Stoga nije začuđujuća činjenica da je element povećanja vlastitog imanja u intervjuima – kada se govorilo o uspješnom gospodarenju – igrao važnu ulogu. I u sjećanjima Nikole Klarića, rođenog 1898.:

Nakon smrti oca moj je brat postao starješina. Mi ostali – četiri brata, naše žene i djeca i naša majka – radili smo na oranicama i nije nam išlo loše. Radom smo pove-

⁵⁰⁰ Isto. (R). 41.

⁵⁰¹ Isto. (L). 57,81.

⁵⁰² Isto. 21.

⁵⁰³ Isto. 20.

čali naše gospodarstvo sa 18 na 36 jutara. Svake smo godine kupili po jedno jutro zemlje. U štali smo uvijek imali deset, dvanaest konja, sedam ili osam krava od kojih je svaka davana mlijeko, i uvijek nekoliko komada mlade stoke. Držali smo i prodavali velik broj svinja. Mladu smo stoku uglavnom prodavali u Sunji, a prodavali smo i 1.000 do 2.000 kg kukuruza godišnje. To je bila naša zajednička imovina sve do 1920. g., kada smo se podijelili.⁵⁰⁴

Nikola Klarić se u svojim sjećanjima osvrće i na diobu kućanstva u kojem je odrastao. Diobe su u cjelokupnom međuratnom razdoblju u Bobovcu dovele do čestih promjena posjedovnog stanja. Ciklus diobe kućanstava i akumulacije zemlje kod mnogih se imanja izmjenjivao.

Nakon ukidanja Vojne krajine u Bobovac su se, kao i u mnoga sela tog područja, naselili novi obrtnici. To su ponajprije bile židovske trgovačke i ugostiteljske obitelji Polak i Schrajber. Oni su otvorili i vodili prvu gostionicu i prvu trgovinu u Bobovcu. Njima čemo se pozabaviti kasnije. Bobovačke obitelji su mogle otvoriti gostionicu ili trgovinu tek nakon Prvoga svjetskog rata. Jedna starija gospođa prisjeća se trgovina i gostionica u selu:

Kasnije je u istoj kući [koja je pripadala iseljeniku imenom Zorbas] u Srednjem Bobovcu Ivan Lončarević, koji je inače bio relativno dobrostojeći seljak, otprilike od 1928. do 1947. g. vodio gostionicu. Njega su zato ljudi prozvali Zorbas, pa mu je taj nadimak i ostao.

Đuro Kovačević, imućniji zemljoradnik, imao je također trgovinu i pekaru u Donjem Bobovcu, a u Srednjem Bobovcu gostionicu. I Petar Đoja je u Gornjem Bobovcu od otprilike kasnih 1920-ih do 1947 godine imao trgovinu. Svi su se oni, osim židova bavili i zemljoradnjom. Osim njih pokušali su nekoliko godina voditi trgovinu i Ivan Gučanac i Mirko Kovačević, ali nisu imali uspjeha, jer je u selu bilo dovoljno trgovina.⁵⁰⁵

Kao što se može vidjeti iz ovdje citiranih uspomena, prvi bobovački trgovci su se, za razliku od židovskih obitelji, usporedno s trgovinom i dalje bavili poljoprivredom. A njome su se bavili seoski zanatlije, iako ih nije bilo mnogo. Njihov se broj počeo povećavati tek početkom 20. stoljeća, točnije nakon Prvoga svjetskog rata. Većina obrtničkih obitelji primarno je radila za potrebe sela. Njihov je socijalni položaj bio raznolik, ali mnogi su od njih bili u relativno dobroj gospodarskoj situaciji. Broj zanatlija u 1920-im i 1930-im godinama je porastao te se u međuratnom razdoblju, uz manje ili veće poljoprivredno gospodarstvo, deset do dvanaest obitelji bavilo i obrnštvtom.⁵⁰⁶

Od 1920. do 1942. g. u selu je bilo otprilike šest kovača, od kojih su dva radila bez dozvole. Tada su u Bobovcu radila i tri kolara, postolar, krojač, pekar, dva bravara i jedan opančar. To su bili svi obrtnici koje je selo trebalo.⁵⁰⁷

Bobovački mlinari potjecali su iz bogatih seoskih gospodarstava. Sva su četiri mlinara tijekom međuratnog razdoblja modernizirali svoje mlinove: pogon na vodu zamjenili su motornim.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ Isto. 21.

⁵⁰⁵ Isto. (R). 46.

⁵⁰⁶ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

⁵⁰⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 53.

⁵⁰⁸ Isto 21.; 11.

Izložimo još jednom ukratko temeljni karakter socijalne hijerarhije bobovačkih obitelji u međuratnom razdoblju. Zbog promjena koje su uslijedile nakon ukidanja Vojne krajine, veliki broj seoskih obitelji imala je tek minimalno poljoprivredno zemljишte. Njihov je udio u cjelokupnom broju kućanstava bio znatno veći nego, primjerice, u Lekeniku.

Kao i u Lekeniku, i u Bobovcu je u međuratnom razdoblju znatno porasla socijalna diferencijacija unutar sela zbog masovnog i trajnog raspada velikih složenih kućanstava. Taj proces, doduše, nije bio izražen u onolikoj mjeri u kakvoj je u Lekeniku. Razlozi za to bili su razni. S jedne strane, proces diobe velikih kućanstava u Bobovcu odvijao se i do u duboko u međuratno razdoblje te je trajao duže nego u Lekeniku. Stoga su veće promjene u posjedovnim odnosima pojedinih bobovačkih obitelji bile još uvijek prilično česte. Osim toga, manja veličina posjeda u odnosu na one u Lekeniku također je igrala važnu ulogu. A vrlo je važna bila i radna migracija u zemlje srednje i zapadne Europe, u Bobovcu posebice izražena. Novac što su ga muškarci mnogih obitelji zaradili, zasigurno je pridonio ukidanju, ili barem smanjenju ekonomskih razlika u selu.

Relativno izoliran položaj na Savi, prilično slabo doseljavanje novih stanovnika u selo i prije svega »krajiška« prošlost – vojno sposobni muškarci zbližavali su se za izvršavanja vojnih obveza i za ratnih pohoda – sve je to, unatoč socijalnim preprekama, u bobovačkom stanovništvu rezultiralo jakim osjećajem međusobne pripadnosti. Taj osjećaj pripadnosti – kako su sami Bobovčani često naglašavali – nije jenjao ni i u međuratnom razdoblju.⁵⁰⁹

3. Lekenik i Bobovac izloženi demografskim promjenama

Porast broja stanovnika i njegove posljedice (I. dio: do Prvoga svjetskog rata)

Nema sumnje da je od druge polovice 19. stoljeća znatan porast stanovništva bio jedan od najdinamičnijih faktora u socijalnom životu svih krajeva Hrvatske, uključujući i bivšu Vojnu krajinu. Opadanjem stope smrtnosti odnos stope nataliteta i mortaliteta više nije bio izjednačen kao u 18. i početkom 19. stoljeća. Porast broja stanovnika trajao je desetljećima i snažno utjecao na i organizaciju društvenog života u selima.

Do Prvoga svjetskog rata porast broja stanovnika bio je neravnomjerne dinamike. To pokazuje i Tablica 26. s podacima o razvoju broja stanovnika u Hrvatskoj-Slavoniji (uključujući i Vojnu krajinu) između 1840. g. i početka Prvoga svjetskog rata. Epidemije kolere u 1830-im godinama, 1857. g. i ponovno u godinama između 1872. i 1874. utjecale su na stopu smrtnosti: tih je godina bilo do 50 smrtnih slučajeva na tisuću stanovnika godišnje. Stopa smrtnosti u vremenu između 1870. i 1880. g. – s iznimkom od tri godine – iznosila je uvijek preko 40 smrtnih slučajeva na tisuću stanovnika.⁵¹⁰ Te visoke stope smrtnosti objašnjavaju i prilično mali porast stanovništva u Hrvatskoj između 1840. i 1880. g. Unatoč velikoj stopi nataliteta – koja se kretala otprilike oko 40 rođenja na tisuću stanovnika godišnje – broj stanovnika je u tih 40 godina porastao samo neznatno, s 1.650.000 na 1.892.000, dakle za samo 13 %.

⁵⁰⁹ Isto. 186.

⁵¹⁰ Sljedeće makroanalize o demografskom razvoju Hrvatske do Prvog svjetskog rata baziraju prvenstveno na: Zoričić Milovan. (1894). *Statistika ratarske produkcije godine 1888-1892 u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb; Bičanić Rudolf. (1940). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb.; Tomasevich Jozo. (1955). *Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, London. 159 ff.; Stipetić Vladimir. (1979). Predgovor knjizi Naselja i stanovništva SR Hrvatske 1857.-1971. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 54. IX-XXII.; Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971*. Djela JAZU. Knjiga 54. 15 ff.

Tablica 26: Porast broja stanovnika u Hrvatskoj-Slavoniji (uključujući Vojnu krajinu) između 1840. i 1914.⁵¹¹

(u tisućama)									
1840.	1850.	1857.	1869.	1880.	1890	1900.	1910.	sredina 1914.	
1.650	1.636	1.629	1.838	1.892	2.186	2.416	2.622	2.700*	

* Vrijednost izračunata na osnovi broja razvoja stanovništva

Početkom 1880-ih godina stopa smrtnosti je počela opadati. Tada se kretala na oko 30 umrlih na tisuću stanovnika godišnje. Na pojedinim područjima znatno se smanjila i ispod te granice. Budući da se stopa nataliteta kretala uz nepromijenjeno visoke vrijednosti od do 40 novorođenih na tisuću stanovnika godišnje, posljedica je bio snažan porast broja stanovnika. Tako je broj stanovnika u Hrvatskoj-Slavoniji iz desetljeća u desetljeće rastao gotovo onoliko koliko je iznosio ukupan porast broja stanovnika u četiri desetljeća od 1840. do 1880. g. Broj stanovnika se povećavao unatoč masovnoj migraciji iz Hrvatske u prekomske zemlje (gotovo pola milijuna ljudi je do Prvoga svjetskog rata napustilo zemlju, od kojih se samo dio vratio). Od 1880. g. do početka Prvoga svjetskog rata – dakle u razdoblju od 34 godine – broj stanovnika je porastao za gotovo 40 %: s 1.892.000 na 2.700.000.

Ovdje ukratko skicirani trend porasta stanovništva u cijeloj Hrvatskoj uglavnom odražava se i u podacima za Lekenik i Bobovac. U oba ova sela broj stanovnika se nakon 1880. g. (u Bobovcu nekoliko godina ranije) počeo znatno povećavati.

Lekenik je 1880. g. imao tek 861 stanovnika. Tijekom jedanaest ranijih godina broj stanovnika još je stagnirao. Nakon 1880. g. započeo je ubrzani porast. Broj stanovnika u selu je u samo tri desetljeća – do 1910. g. – porastao gotovo za 300: na 1.148 stanovnika.

Tablica 27: Porast broja stanovnika u Lekeniku između 1869. i 1910.⁵¹²

	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Stanovnici	854	861	907	1.059	1.148

Kao što pokazuje Tablica 28., u Bobovcu je porast broja stanovnika uslijedio ranije nego u Lekeniku: već u 1870-im godinama. Broj stanovnika je između 1869. i 1880. g. porastao s 884 na 948 stanovnika. U sljedeća tri desetljeća porast se nastavio u nešto većoj mjeri, tako da je broj stanovnika u Bobovcu između 1880. i 1910. g. porastao gotovo za 300: na 1.238 stanovnika.

Tablica 28: Porast broja stanovnika u Bobovcu između 1869. i 1910.⁵¹³

	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Stanovnici	884	948	1.096	1.184	1.238

Porast broja stanovnika u Lekeniku i Bobovcu – kao i u cijelokupnoj Hrvatskoj – na početku je prouzročio opadanje stope smrtnosti. Taj je proces – kao što je vidljivo iz Tablice 29. – bio osobito izražen u Bobovcu. Pri relativno jednako visokoj

⁵¹¹ Tomasevich Jozo. (1955). *Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. 152. (Tablica ne obuhvaća Dalmaciju i Istru).

⁵¹² Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.* 635.

⁵¹³ Isto.

stopi nataliteta – ona se kretala između visokih vrijednosti od 37 i 47 rođenja na tisuću stanovnika godišnje – stopa smrtnosti je već 1869. g. pala ispod granice od 30 i uravnotežila se na prilično niskim vrijednostima od 25 na tisuću stanovnika. Rezultat su bile prilično velike stope prirodnog prirasta: katkad su znale prijeći i granicu od 20 na tisuću stanovnika.

Tablica 29: *Natalitet, mortalitet i prirodni prirast u Bobovcu između 1869. i 1910.*⁵¹⁴

Godina*	Natalitet	Mortalitet	Prirodni prirast
1869.	41,8	29,2	12,6
1880.	44,1	21,1	23,0
1890.	38,2	24,1	14,1
1900.	46,8	26,8	20,0
1910.	37,2	23,7	13,5

* Vrijednosti stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta idu na 1.000 stanovnika. Ovdje su izračunate na osnovi petogodišnjeg prosjeka oko navedenih godina (to znači dvije godine prije, dvije godine kasnije i navedena godina).

Iz Tablice 30. vidljivo je da je i u 1880-ima u Lekeniku došlo do pada stope mortaliteta. Ona se od tada kretala otprilike kao u Bobovcu, a nakon prijelaza u novo stoljeće čak je još više pala. Prirodni prirast je u Lekeniku do 1890. godine bio nešto manji nego u Bobovcu. Stopa nataliteta u Lekeniku nije dostigla tako visoke vrijednosti kao u Bobovcu. Uzroci tome su mnogobrojni; jedan od njih je zasigurno bio relativno velik broj neoženjenih šumarskih radnika koji su prebivali na imanju drvo-prerađivačkog pogona obitelji Thurn-Taxis. Posljedica kontinuiranog opadanja stope smrtnosti u Lekeniku tijekom 1890-ih godina (kada je naposljetku pala čak ispod granice od 20 na tisuću) bio je znatan godišnji prirast stanovništva. Njegove su se vrijednosti od kasnih 1890-ih godina do Prvoga svjetskog rata kretale uglavnom iznad granice od 10 na tisuću.

Tablica 30: *Natalitet, mortalitet i prirodni prirast u Lekeniku između 1880. i 1910.*⁵¹⁵

Godina*	Natalitet	Mortalitet	Prirodan prirast
1880.	31,6	24,1	7,5
1890.	29,1	26,4	2,7
1900.	33,1	20,3	12,8
1910.	31,2	19,5	11,7

* Vrijednosti stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta idu na 1.000 stanovnika. Ovdje su izračunate na osnovi petogodišnjeg prosjeka oko navedenih godina (tj. dvije godine prije, dvije godine kasnije i navedena godina).

Posljedica ovdje opisanog demografskog razvoja bila je ta da se broj stanovnika u Lekeniku i Bobovcu postupno približavao gornjoj granici postojećih resursa zemlje, tj. zemљa, koja je pri tadašnjem načinu vođenja poljoprivrede stajala na raspaganju sve brojnijem seoskom stanovništvu, nije pružala temelj za dostojan život. U usporedbi s nekim drugim područjima Hrvatske, primjerice Zagorjem, gdje je na

⁵¹⁴ Matice krštenih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

⁵¹⁵ Matice krštenih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

prijelazu u 20. stoljeće došlo do osobito teške agrarne «prenapučenosti», taj proces u Bobovcu, a posebice u Lekeniku, još nije bio izražen u tolikoj mjeri.⁵¹⁶

Unatoč tomu i tu je došlo do «oskudice zemlje» koja je pogađala sve više kućanstava. Ovdje skicirane demografske promjene bile su, naravno, usko povezane s već detaljno opisanim procesom diobe velikih složenih kućanstava.⁵¹⁷ Nagli porast stanovništva i val dioba kućanstava doveli su do rascjepkanosti zemljишnih posjeda u seoskom okviru, što se sve više artikuliralo kao pravi problem.

Kao i u mnogim drugim područjima jugoistočne Europe gdje je postojao sličan problem, i u Lekeniku i u Bobovcu se na oskudicu zemlje pokušavalo reagirati intenziviranjem njenog korištenja. Sve se više površina koristilo u ratarske svrhe i intenzivnije su obrađivane.

Demografske promjene u međuratnom razdoblju (II. dio)

Teške ratne godine od 1914. do 1918. donijele su kratkoročno prekid dosad opisanih demografskih promjena. U tom je vremenu stopa nataliteta markantno opala.⁵¹⁸

Tablica 31: Broj rođenih u Lekeniku između 1910. i 1920.⁵¹⁹

Godina	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.	1920.
Rođenja	33	35	40	25	37	16	11	14	14	34	32

Kao što se vidi iz Tablice 31., broj novorođenčadi u Lekeniku je za vrijeme rata opao gotovo na trećinu prijeratne, odnosno poslijeratne razine. U Bobovcu je tendencija bila gotovo jednaka. Budući da je priličan broj muškaraca iz obaju sela poginulo ili nestalo u ratu, u desetljećima nakon Prvoga svjetskog rata došlo je do privremenog zastoja porasta broja stanovnika.⁵²⁰

Nakon ratne krize demografski je trend ponovno nalikovao onom prije Prvoga svjetskog rata. Međutim, ubrzo potom opet je počeo slabiti. Tablice 32. i 33. s podacima o natalitetu, mortalitetu i porastu broja stanovnika u prvoj polovici 20. stoljeća u Lekeniku i Bobovcu jasno pokazuju taj trend.

Tablica 32: Natalitet, mortalitet i prirodni prirast u Lekeniku između 1900. i 1948.⁵²¹

Godina*	Natalitet	Mortalitet	Prirodan prirast
1900.	33,1	20,3	12,8
1910.	31,2	19,5	11,7
1921.	29,7	21,4	8,3
1931.	19,4	12,6	6,8
1948.	16,6	12,1	4,5

* Vrijednosti stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta idu na 1000 stanovnika. Ovdje su izračunate na osnovi petogodišnjeg prosjeka navedenih godina (tj. dvije godine prije, dvije godine kasnije i navedena godina).

⁵¹⁶ Bičanić Rudolf. (1940). *Agrarna prenapučenost*. 7-16.

⁵¹⁷ Usp. Kaser Karl. (1995). *Familie und Verwandschaft auf dem Balkan*. 417-418.

⁵¹⁸ O demografskim posljedicama Prvoga svjetskog rata usp.: Tomasevich Jozo. (1955). *Peasant, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. 217-232.

⁵¹⁹ Matice krštenih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

⁵²⁰ Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.* 635, 631.

Godina 1910. Godina 1921.

Broj stanovnika u Lekeniku: 1 148 st. 1 178 st.

Broj stanovnika u Bobovcu: 1 238 st. 1 275 st.

⁵²¹ Matice krštenih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

U Lekeniku je stopa nataliteta prije Prvoga svjetskog rata nekoliko godina iznosila otprilike 30 novorođenih na tisuću stanovnika. I nakon rata vrijednosti su se opet povratile na tu razinu. Stopa smrtnosti se u istom razdoblju kretala od otprilike 20 na tisuću stanovnika i u prvom desetljeću nakon Prvoga svjetskog rata neprestano je padala. Tijekom druge polovice 1920-ih godina i posebice od 1930-ih godina nadalje i stopa nataliteta je iznenada znatno opadati.

I stopa mortaliteta i nataliteta su naposljetu u razdoblju do kraja 1940-ih godina – dakle u izrazito kratkom vremenskom periodu – pale na polovicu razine od prije početka 1920-ih godina! Dok je stopa nataliteta nakon Prvoga svjetskog rata iznosila još gotovo 30 na tisuću stanovnika (29,7), na početku 1930-ih godina pala je na gotovo 20 na tisuću stanovnika (19,4) i smanjila se do 1948. g. na 16,4 na tisuću stanovnika. Paralelno uz nju između 1921. i 1948. g. pala je i stopa smrtnosti s 21,4 na gotovo polovicu vrijednosti od 12,1 na tisuću stanovnika.

Sličan drastičan pad može se pratiti i u Bobovcu. Tu su na početku stoljeća i nakon Prvoga svjetskog rata postojale veće vrijednosti nataliteta nego u Lekeniku. Na početku 1920-ih godina kretale su se još uvijek pri relativno visokom broju od 37 novorođenih na tisuću stanovnika. Stopa mortaliteta se tada kretala oko vrijednosti od otprilike preko 20 na tisuću stanovnika. Kao i u Lekeniku, i u Bobovcu je od druge polovice 1920-ih godina – ponajprije tijekom 1930-ih i 1940-ih godina – došlo do promjena: vrijednosti nataliteta bile su prepolovljene a opadanje stope smrtnosti sve izraženije.

Tablica 33: Natalitet, mortalitet i prirodni prirast u Bobovcu između 1900. i 1948.⁵²²

Godina*	Natalitet	Mortalitet	Prirodni prirast
1900.	46,8	26,8	20,0
1910.	37,2	23,7	13,5
1921.	37,0	24,1	12,9
1931.	26,9	13,4	13,5
1948.	20,7	10,9	9,8

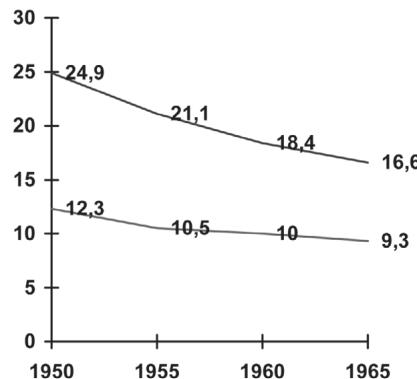
* Vrijednosti stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta idu na 1000 stanovnika. Ovdje su izračunate na osnovi petogodišnjeg prosjeka navedenih godina (tj. dvije godine prije, dvije godine kasnije i navedena godina).

Stopa nataliteta u Bobovcu postupno je padala: od vrijednosti od 37 na tisuću stanovnika s početka 1920-ih godina na gotovo 27 na tisuću stanovnika (26,9) na početku 1930-ih godina te naposljetu na još jedva nešto više od 20 na tisuću (20,7) stanovnika pri kraju 1940-ih godina. Time je stopa nataliteta u Bobovcu još uvijek bila veća nego u Lekeniku, ali i u Bobovcu je u okviru relativno kratkog razdoblja došlo gotovo do prepolavljanja stope nataliteta. I brojke stope mortaliteta u tom razdoblju su se drastično mijenjale i pale su prvo s 24,1 na 13,4, a krajem 1940-ih godina čak na 10,9 na tisuću stanovnika.

⁵²² Matice krštenih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

Ne ulazeći detaljnije u analizu podataka demografskog razvoja ratnih godina 1941.-1945., koje su imale još negativniji utjecaj na demografiju obaju sela nego što je to bio slučaj za Prvoga svjetskog rata, može se zaključiti da je na početku 1950-ih godina prilagođavanje nataliteta stagnirajućem razvoju mortaliteta, kako u Leke-niku, tako i u Bobovcu, već daleko uznapredovalo. Taj se proces u obama selima – prateći trend približavanja stope nataliteta i mortaliteta u cijelokupnoj Hrvatskoj prikazan u sljedećem dijagramu – nastavio i u 1950-im i 1960-im godinama.⁵²³

Dijagram 5: Stopa nataliteta i mortaliteta u Hrvatskoj (na tisuću stanovnika)

Demografske promjene u obama selima po svojim karakteristikama odgovaraju modelu kakav se obično koristi za opis «jugoistočnog europskog tipa demografske tranzicije».⁵²⁴ Za te demografske promjene karakteristično je da su se počele događati relativno kasno, tek u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, te uz znatan pad stope mortaliteta, no, u usporedbi sa srednjom i zapadnom Europom, u Leke-niku i Bobovcu trajale su vrlo kratko.⁵²⁵

Strukturalni temelj takvoga trenda bio je predmoderan demografski razvoj Lekenika i Bobovca koji je – kao i u većini jugoistočnih europskih područja – bio povezan s visokim stopama mortaliteta i nataliteta. Visoke stope nataliteta bile su ponajprije rezultat tradicije u sklapanja brakova, tj. vrlo niske dobi muškaraca i žena koji su ulazili u brak. Jugoistočno od tzv. *Hajnal-linije*⁵²⁶ – prijelazne zone između različitih povijesnih uzora sklapanja braka – u većini seoskih područja u Hrvatskoj dob sklapanja braka je bila tradicionalno niska, a nizak je bio i postotak neoženjenih muškaraca i neudanih žena.

⁵²³ Wertheimer-Baletić Alica. (1980). «Demografski razvitak socijalističke Hrvatske». U: *Enciklopedija Hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb. 93.

⁵²⁴ Usp. Chesnais Jean-Claude. (1983). «Patterns of Demographic Transition». U: Khalatbari P. (ur.). *Demographic Transition*. Berlin. 105-113.; Botev Nikolai. (1988). «Features of the Fertility Decline in the Balkan Countries since the End of the XIX Century». U: *Etudes Balkanique*. Sv. 4. 87-97.

⁵²⁵ Isto. 88 ff.; Usp. i : Mitchell B.R. (1975). *European Historical Statistics 1750-1970*. New York.

⁵²⁶ Hajnal John. (1965). «European Marriage Pattern in Perspective». U: Glass D. V., Eversley D.E.C. (ur.). *Population in History*. Chicago. 101-143.

To se jasno odražava i u Tablicama 34. i 35. s podacima o dobi sklapanja braka žena i muškaraca obaju sela. Žene su se – kao što pokazuju sljedeći podaci – i u Lekeniku i u Bobovcu udavale prilično mlade: u prosjeku s jedva 18 ili 19 godina.

Tablica 34: Prosječna dob udaje žena u Lekeniku i Bobovcu (prva udaja) od 1859. do 1948.⁵²⁷

	Lekenik	Bobovac
1859.-1868.	-	18,3
1869.-1878.	-	18,5
1879.-1888.	18,7	19,2
1889.-1898.	18,3	18,6
1899.-1908.	18,6	19,1
1909.-1918.	19,1	18,4
1919.-1928.	19,4	18,0
1929.-1938.	20,1	17,8
1939.-1948.	20,0	18,7

I za muškarace je bilo uobičajeno da vrlo mladi ulaze u brak: u Lekeniku u dobi između 22. i 24. godine, a u Bobovcu čak između 19. i 22. godine.

Tablica 35: Prosječna dob ženidbe muškaraca u Lekeniku i Bobovcu (prva ženidba) od 1859. do 1948.⁵²⁸

	Lekenik	Bobovac
1859.-1868.	-	19,9
1869.-1878.	-	20,9
1879.-1888.	22,5	22,4
1889.-1898.	23,2	22,0
1899.-1908.	22,2	21,6
1909.-1918.	22,7	20,3
1919.-1928.	22,5	19,4
1929.-1938.	24,0	20,0
1939.-1948.	24,3	19,8

S tom su strukturnom podlogom oba seoska društva zakoračila u period demografских promjena otpočet opadanjem stope mortaliteta. Stopa mortaliteta je unutar kratkog razdoblja padala prilično drastično. Za vrijeme agrarne krize padom stope mortaliteta u kombinaciji s visokim stopama nataliteta od do 40 rođenja na tisuću stanovnika i više u Hrvatskoj je počeo proces znatnog porasta broja stanovnika. Taj period izrazitim demografskim promjenama bio je, međutim, relativno kratak. Između prilično brzog porasta stanovništva i znatnog opadanja stope nataliteta, s

⁵²⁷ Matice vjenčanih župe Peščenica (Lekenik) i Sunja (Bobovac).

⁵²⁸ Isto.

visokim vrijednostima od do 40 pa do otprilike od 20 na tisuću stanovnika, proteklo je samo pola stoljeća.

U zapadnoj Europi demografska tranzicija bila je u velikoj mjeri odgovor na ekonomski i socijalni razvoj: pretežno agrarno društvo pretvorilo se u industrijsko-urbano društvo. Na ovdje analiziranom hrvatskom području demografska tranzicija bila je kulminirala prije nego li su industrijsko-urbani ekonomski i socijalni procesi zapravo počeli. To znači da se demografska tranzicija događala u društvu koje se, doduše, ekonomski nalazilo u procesu reorganizacije, ali koje je još uvijek živjelo ponajprije od poljoprivrede.⁵²⁹ Mogućnost napuštanja zemlje i naseljavanja u gradu je, u usporedbi sa zapadnom i srednjom Europom, bila ograničena.⁵³⁰ Ekonomsко opterećenje obitelji – s obzirom na činjenicu da je ponovna gospodarska kriza u tridesetim godinama nanovo otežavala njihov život – uz prirodan prirast stanovništva uzrokovali su nove probleme. «Agrarna prenapučenost» je u 1930-im godinama gotovo u cijeloj Hrvatskoj opteretila život ljudi.⁵³¹

Teret demografskih promjena

Moj je otac, koji je umro 1936 godine u 71 godini života, imao dva brata i tri sestre. Imao je jedanaest djece – dvoje muške i 9 ženskih. Moj je brat umro u 18 godini života od TBC, a od sestara još ih živi šest i sve su udane. Četiri njih živi u selu, jedna u Sisku, a jedna u Samoboru. ... Ja sam se oženio 1934. g. i imam dva sina. Jedan sad ima 25, a drugi 16 godina.⁵³²

Stjepan B., rođen 1908. g. u Lekeniku, u ovom opisu navodi koliko je braće i sestara te djece imao njegov otac te koliko djece ima on sam. Ovaj prikaz osobne obiteljske povijesti – od posljednje četvrtine 19. stoljeća do u šezdesete godine 20. stoljeća – vrlo je karakterističan primjer temeljnih demografskih promjena koje su se događale tijekom gore opisanog demografskog preokreta u obiteljskoj svakodnevici pojedinih generacija obaju sela. Stjepanov otac, rođen 1865. g. i oženjen 1888. g., bio je jedan od šestoro braće i sestara koji su dostigli starosnu dob. On sam je imao sedmero djece koja su doživjela starost. Obje ove generacije živjele su u vremenu velikog porasta broja stanovnika u kojem je, uz pad stope smrtnosti, bilo uobičajeno da bračni parovi s četvero, petero ili više djece dožive i visoku dob svoje djece.

U tom je vremenu, duduše, još uvijek postojala relativno visoka stopa mortaliteta dojenčadi, no i ona je bila u opadanju. To pokazuju i Tablice 36. i 37. s podacima o smrtnosti dojenčadi u Lekeniku i Bobovcu u desetljećima prije Prvoga svjetskog rata i nakon njega. U Lekeniku je broj djece koja su do prve godine života umrla pao s gotovo 25 % ! (24,3) s početka 1880-ih godina na 14,3 % na prijelazu u novo

⁵²⁹ Bičanić Rudolf. (1940). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb.; Usp. i : Isto. (1936). *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*. Zagreb.

⁵³⁰ Usp. o toj tematiki: Kaser Karl. (1995). *Familie und Verwandschaft auf dem Balkan*. 418 ff.

⁵³¹ Bičanić Rudolf. (1940). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb. O kritičnoj gospodarsko-teorijskoj raspravi o pitanju otkad se zapravo može govoriti o «agrarnoj prenapučenosti», dakle vremenu kada «previše» ljudi živi od prinosa jednog seoskog područja, za analizu bugarskih odnosa vidi: Sundhaussen Holm. (1990). «Strukturelle Engpaßfaktoren der wirtschaftlichen Entwicklung Bulgariens von der Staatsgründung bis zum Beginn der Zweiten Weltkriegs». U: Grotthusen K. (ur.). *110 Jahre Wiedererrichtung des bulgarischen Staates 1878-1988*. München. 155-165.

⁵³² SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 12.

stoljeće. Smrtnost dojenčadi je postupno opadala i dalje te se početkom 1930-ih godina kretala u vrijednosti od 8,3 %. U usporedbi s vrijednostima iz 1880. g. to je predstavljalo pad za gotovo dvije trećine.

Tablica 36: Razvoj smrtnosti dojenčadi u Lekeniku od 1879. do 1933.⁵³³

Godina života dojenčadi	Rođenja	Umrli u 1. godini	Postotak smrtnosti
1879.-1883.	136	33	24,3 %
1888.-1892.	132	28	21,1 %
1898.-1902.	175	25	14,3 %
1908.-1912.	179	29	16,2 %
1919.-1923.	175	31	17,7 %
1929.-1933	120	10	8,3 %

I u Bobovcu je drastično pala stopa smrtnosti dojenčadi. Na početku 1870-ih godina ona je još iznosila 22,7 %, ali je s vremenom opadala te je na početku 1930-ih godina s 11,5 % iznosila samo polovicu dotadašnje vrijednosti.

Tablica 37: Razvoj smrtnosti dojenčadi u Bobovcu od 1867. do 1933.⁵³⁴

Godina života dojenčadi	Rođenja	Umrli u 1. godini	Postotak smrtnosti
1867.-1871.	185	42	22,7 %
1879.-1883.	209	28	13,4 %
1888.-1892.	210	37	17,6 %
1898.-1902.	277	47	17,0 %
1908.-1912.	230	42	18,3 %
1919.-1923.	236	48	20,3 %
1929.-1933	174	20	11,5 %

Padom smrtnosti djece, pogotovu u 1920-im godinama, povećale su se mogućnosti kontroliranog planiranja obitelji. To je bila prije svega posljedica poboljšanja medicinske infrastrukture u obama selima: u Lekeniku je otvorena liječnička, odnosno sanitetska ustanova, a u Bobovcu uveden novi plan zdravstvene skrbi. Sigurnost preživljavanja rođene djece znatno se povećala. To je imalo i svoje rezultate:

Na primjeru Stjepana B. – koji je, kao što smo vidjeli iz prethodnog citata, bio jedno od jedanaestoro djece – uočava se znatna promjena: budući da su se odnosi promijenili, on i njegova supruga imaju samo dvoje djece. Tijekom 1930-ih godina sve je manje bračnih parova imalo više od dvoje ili troje djece. Ta je tendencija u 1930-im godinama uočljiva kako u Lekeniku, tako i u Bobovcu. Prilično poboljšane šanse preživljavanja sve dojenčadi, igralo je pritom – kao što je već napomenuto – vrlo važnu ulogu.

U pozadinu takvoga razvoja u seoskom području bilo je sve rasprostranjenije mišljenje da velik broj djece dovodi do većeg siromaštva. Najveći pad stope nata-

⁵³³ Matice kršenih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

⁵³⁴ Matice kršenih i umrlih župe Sunja (Bobovac).

liteta uslijedio je za vrijeme gospodarske, a onda i socijalne krize u 1930-im godinama. Agrarna «prenapučenost»,⁵³⁵ usko povezana sa sve većim manjkom zemlje, predstavljala je problem koji se desetljećima zaoštravao i s nadolazećom krizom postajao sve nesnosnijim. Relativna povećanja poreza, zaduženja i s time povezani problemi još su dodatno otežavali situaciju.

Sinovi koji su potraživali jednaka prava i kćeri koje su dobivale miraz u kriznim su vremenima postajali sve teža obveza: u kriznoj situaciji obitelji nisu mogli vratiti «investicije» uložene u njih.⁵³⁶ Mali broj djece je u 1930-im godinama u obama seoskim društвима, bio povezan i s novim pogoršanjem ekonomskih mogućnosti.⁵³⁷

Kako bismo još jednom ilustrirali velike promjene koje su se događala u samo dvije generacije obaju sela, navest ćemo i sljedeći prikaz Bobovčanina Filipa A. On pojedine aspekte tih promjena, pogotovo s obzirom na broj žena s velikim brojem djece, opisuje riječima:

Prije trideset, četrdeset godina ljudi su počeli s ograničavanjem broja djece. Moja je majka još imala jedanaest djece, a jedna druga žena u Bobovcu je imala čak šesnaest djece. Ta je žena imala tri brata čije su supruge – koje su međusobno bile nevjeste – imale sedam, dvanaest i jedanaestoro djece. ... Kasnije su žene imale samo dvoje ili troje, najviše četvero djece.⁵³⁸

Da je velik broj djece usko povezan sa siromaštvom, često se naglašavalo u intervjuima i u Lekeniku i u Bobovcu. To je prije svega vrijedilo za obitelji koje su nakon diobe kućanstva raspolažale s minimalnim posjedom zemlje od svega nekoliko jutara. Tim je obiteljima prehranjivanje djece često bilo pitanje preživljavanja.

Ovdje ne možemo dati precizan prikaz metoda koje su primjenjivane kako bi se održao nizak broj djece po bračnom paru. Jedno je jasno: u Lekeniku i Bobovcu, kao i u većini područja jugoistočne Europe, nije vrijedila regulativa po kojoj je brakove valjalo sklapati u kasnijoj dobi radi kontroliranog planiranja obitelji, regulativa koja je prakticirana u regijama u zapadnoj i srednjoj Europi. Kao što prikazuje Tablica 37. o starosnoj dobi muškaraca i žena pri sklapanju braka između 1870-ih i 1940-ih godina, kulturni uzor ranih i univerzalnih sklapanja brakova je u cijelokupnom razdoblju demografskog prijelaza ostao gotovo nepromijenjen. Žene su u 1930-im i 1940-im godinama sklapale brakove između 17. ili 20. godine, a muškarci između 20. i 23., odnosno 24. godine života. Glavna metoda održava-

⁵³⁵ Bičanić Rudolf. (1940). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb. U toj opsežnoj studiji koja je nastala na osnovi kombinacije demografskih i katastrarskih izvora i stotinu upita (seoskog), stanovništva pojedinih područja, autor prikazuje dramatičnu sliku agrarne prenapučenosti u pojedinim područjima Hrvatske.

⁵³⁶ Zbirka intervjuja Lekenik. I.; Zbirka podataka Bobovac II.

⁵³⁷ Usp. i istraživanje R. Wagnera o uzrocima pada fertiliteta u seoskom području južne Europe, koje je provedeno na primjeru mikrostudije jednog srpskog sela. Wagner Richard. (1984). *Children and Change in a Serbian Village 1870-1975* (Diss.). Univ. of Mass. Amherst. 131-139.; Usp. i : Mackenroth Gerhard. (1953). *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*. Berlin-Göttingen-Heidelberg.; Caldwell J.C. (1978). «A Theory of Fertility. From High Plateau to Destabilization». U: *Population and Development Review*. 35/1. 553-577.; Demeny Paul. (1968). «Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition». U: *Deadalus*. 502-522.

⁵³⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. I. (II).

nja malog broja djece bila je, dakle, bračno planiranje obitelji. Kao što su pokazala razna istraživanja, pritom je važnu ulogu igrala sustavna primjena prekida trudnoće.⁵³⁹

4. Kraj agrarne krize i gospodarski razvoj u Hrvatskoj do Drugoga svjetskog rata

Posljedica duge agrarne krize, koja je trajala od 1873. do 1895. g., u Lekeniku i Bobovcu je bila – kao što je već gore rečeno – drastična promjena strukture kućanstava i gospodarstva. U posljednjim godinama 19. i prvim godinama 20. stoljeća kriza se počela postupno ublažavati, a dramatičan proces raspadanja seoskih gospodarstava je zaustavljen. Gospodarski uvjeti seoskih gospodarstava, koja su još uvijek činila većinu kućanstava, postupno su se poboljšavali. Ponovno se pojavila mogućnost bolje prodaje stoke i poljoprivrednih proizvoda, a samim tim i plaćanja poreza, odnosno obroka otvorenih dugova. Postupno svladavanje krize vidljivo je i iz broja prisilnih dražbi seoskih zemljišnih posjeda, koji je u Hrvatskoj na prijelazu u novo stoljeće vidljivo pao:

Tablica 38: Prisilne dražbe seoskih imanja u Hrvatskoj 1886.-1904.⁵⁴⁰

Godina	Prisilne dražbe
1886.	829
1887.	879
1902.	571
1904.	370

Makroekonomski razlozi koji su stajali iza svladavanja krize u seoskoj Hrvatskoj bili su kompleksni. Povećana potražnja poljoprivrednih proizvoda, veća kupovna moć sve veće skupine stanovnika u industrijskim središtima, kao i uvođenje zaštitne carine za žitarice u Austro-Ugarskoj, igrali su pritom jednako važnu ulogu kao i povećanje prihoda, racionalizacija i poboljšana tržišna prilagodba poljoprivrednih proizvođača.⁵⁴¹

U Lekeniku je, unatoč postupnom poboljšanju stanja na agrarnom tržištu, trebalo još neko vrijeme da se poljoprivredna dobra nakon duge krize gospodarski opet konsolidiraju. Mnoge su obitelji još uvijek imale velika zaduženja i svoje su obveze plaćanja morale postupno podmirivati. Broj stanovnika je neprekidno rastao, a kao posljedica dioba morale su se graditi stambene i gospodarske zgrade za novonastala kućanstva. Gradnja kuća, staja i gospodarskih zgrada stoga je upravo tada – kako se vidi i iz sjećanja brojnih stanovnika – bila prilično učestala.⁵⁴²

⁵³⁹ Hammel Eugene A. (1989). *Early Fertility Decline in Croatia. Paper delivered at the Symposium: In Honor of Bela Maday: Politics and Symbolism in European Anthropology. Annual Meeting of the American Anthropological Association. Nov. 1989. Washington D.C.; Lodge Olive. (1934). «Socio-biological Studies in the Balkans». U: *Population* 1. 55-82.; Sremec Nada. (1940). «Nismo mi krive (Slavonska žena)». U: *Kako živi narod.* III. Zagreb.; Usp. i: Wagner Richard. (1984). *Children and Change.* 150 ff.; SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 221.; SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. II. NO.*

⁵⁴⁰ Statistički godišnjak Kr. Hrvatske i Slavonije. Zagreb. I/1913. 351.

⁵⁴¹ Bićanić Rudolf. (1937). *Agrarna kriza u Hrvatskoj.* Zagreb. 1873-1895.

⁵⁴² SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I.

Društveni razvoj bivšega krajiškog sela Bobovca u tim je desetljećima sve više naličiova društvenom razvoju Lekenika. Prilično velike razlike na mnogim područjima svakodnevice i seoske kulture između bivšeg «feudalnog sela» Lekenika i bivšeg «krajiškog sela» Bobovca počele su se smanjivati ukidanjem Vojne krajine i njenim sjedinjenjem s hrvatsko-slavonskim dijelom Monarhije. Sjedinjenje administrativnog, porezničkog i pravnoga sustava je pritom, dakako, igralo ključnu ulogu. Općenito gledano, taj proces sjedinjenja za bivše stanovnike Vojne Krajine ponajprije je značio prilagođavanje novim, u civilnoj Hrvatskoj već postojećim društvenim i gospodarskim okolnostima. Kao što je već napomenuto, taj težak proces prilagođavanja počeo je u vrijeme duge agrarne krize. U procesu «srastanja dvaju svjetova» okolnosti i kriteriji funkcioniranja svakodnevnog i društvenog života u Bobovcu i Lekeniku postali su sve sličniji.

U godinama Prvoga svjetskog rata i neposredno poslije njega u seoskim kućanstvima u Hrvatskoj ekonomski uvjeti, paradoksalno, nisu bili nepovoljni. Osim u perifernim područjima zemlje, u selima se s ratom pojavila i određena konjunktura. Za poljoprivredne proizvode ubrzo se plaćala gotovo svaka cijena.⁵⁴³ Razlog tomu bila je početna povećana ratna proizvodnja i povećane potrebe tržišta za poljoprivrednim proizvodima, što je za posljedicu imalo sukcesivan porast cijena na agrarnom tržištu. Tako je sve veći broj poljoprivrednih kućanstava s još uvijek znatnim zaduženjima, ukoliko su se svojim proizvodima uspjeli probiti na tržište, postupno mogao vratiti svoje dugove.

U poslijeratnim godinama u mnogim dijelovima Hrvatske obilježenima katastrofalom opskrbnom situacijom, čak i gladovanjima (primjerice, u Lici, dijelovima Dalmacije itd.), taj se proces razduženja – uvjetovan i sve naprednijim inflacijskim monetarnim razvojem – nastavio. Nacionalno i međunarodno tržište «gladovalo je» u pravom smislu riječi za živežnim namirnicama i to je, naravno, dovelo do porasta cijena agrarnih proizvoda. Mnoga seoska kućanstva su prvi put uspjela ostvariti dobit od svoje poljoprivredne proizvodnje i mnoga su nakon dugo vremena prvi put došla do rezervi novca.⁵⁴⁴ Taj su kapital investirali u osobnu poljoprivrednu, ponajprije u kupnju zemlje.⁵⁴⁵ Iako su i pojedine siromašne obitelji tada došle do nešto zemlje, u kupnji i prodaji zemlje u svakom su pogledu dominirale bogate seoske obitelji.

Poslijeratna agrarna konjunktura trajala je otprilike do 1925. g. Dugo je vremena praćena jakom inflacijom.⁵⁴⁶ Zbog visokih cijena i sukcesivnoga gubitka vrijednosti valute, mnoga su se seoska kućanstava u svrhu investiranja opet zaduživala. Općenito gledano, prva polovica 1920-ih godina je za poljoprivredu Hrvatske bila faza relativnog prosperiteta.

Ovdje se, međutim, mora obratiti pozornost na činjenicu da su se u tom razdoblju siromašnije seoske obitelji, dakle one koje su morale znatan dio zarade ili cjelokupnu zaradu potrošiti na kruh i hranu, nalazile kadikad u vrlo teškom položaju. Budući da su najamni troškovi znatno zaostajali za visokim troškovima živežnih namirnica, siro-

⁵⁴³ Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb. 441.

⁵⁴⁴ Bičarić Rudolf. (1967). «Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918». U: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*. Zagreb. 96.; Stojasavljević Bogdan. (1965). *Prodiranje kapitalizma u selo 1919.-1929.* Zagreb. 175.

⁵⁴⁵ Livingstone Robert. (1959). *Stjepan Radić and the Croatian Peasant Party*. (Diss. Harvard Univ.). Cambridge. 328.

⁵⁴⁶ Maticka Marijan. (1981). «Obilježja poljoprivredne proizvodnje i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj od 1918. do 1929. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mögersdorf*. Sv. 13. Marburg. 162-181.

mašne obitelji živjele su pod teškim pritiskom. U sličnoj su se situaciji nalazili i seljaci u zabitnim i brdovitim dijelovima Hrvatske, gdje su se živežne namirnice zbog loše kvalitete tla i velike prenapučenosti više kupovale nego prodavale.⁵⁴⁷

Od sredine 1920-ih godina ekonomske okolnosti u poljoprivredi su u Hrvatskoj ponovno postajale nepovoljnima. Jenjavanjem poslijeratne konjunkture i povećanim uvozom poljoprivrednih proizvoda iz prekomorskih zemalja, cijene poljoprivrednih proizvoda počele su vidljivo padati.⁵⁴⁸ Istovremeno se nacionalni program valutne stabilnosti Države SHS počeo sve jače odražavati na položaj poljoprivrede u zemlji. Rezultat deflacijske monetarne politike bio je porast vrijednosti dinara, a to je posebice pogodilo one koji su se, kako bi investirali u osobnu poljoprivredu, zadužili za vrijeme povoljnijeg razvoja valute.⁵⁴⁹ Kako je dinar dobivao na vrijednosti a cijene poljoprivrednih proizvoda padale, seoska gospodarstva – čiji broj nije bio zanemariv – morala su, kako bi mogla otplaćivati svoje kredite, sve više proizvoditi. Državni program stabiliziranja valute kroz deflacijski razvoj sa sobom je donio i znatno veća porezna opterećenja.⁵⁵⁰

Svjetska gospodarska depresija nastala slomom burze u New Yorku s malim je zakašnjenjem sredinom 1930. g zahvatila i Europu. U usporedbi s ostalim dijelovima Jugoslavije – gdje je svjetska gospodarska kriza uzrokovala izuzetno tešku situaciju za većinu seoskog stanovništva te postala uzročnikom velikih socijalnih i obiteljskih promjena – seosko stanovništvo Hrvatske pogodila je u nešto blažem obliku. Vera Erlich, koja je u drugoj polovici 1930-ih provela opsežnu studiju o socijalnom preokretu u 300 sela Jugoslavije, opisala je posljedice krize na život u seoskoj Hrvatskoj riječima:

Ekonomska kriza [1930-ih godina] nije imala tako dubok utjecaj kao ... slična kriza šezdeset godina ranije, nego je djelovala više kao neka recidiva na bolesnika koje je bio već ponešto imuniziran ranijom atakom. Kriza je u Hrvatskoj imala slabiji učinak nego na ekonomski zaostalija područja [Jugoslavije]. U kontrastu prema tim područjima, porodični se odnosi ovdje nisu mnogo mijenjali. Zadruge su se bile podijelile već u ranijim krizama.⁵⁵¹

Unatoč tomu, napeto razdoblje krize – koja je tek krajem 30-ih godina postupno gubila na jačini – za većinu hrvatskih seljaka bilo je razdoblje gospodarskih poteškoća. Gospodarska kriza, povezana s rapidnim gubitkom potražnje i padom cijena poljoprivrednih proizvoda, svim je socijalnim slojevima u selu donijela manje ili veće poteškoće i sve više izazivala stvaranje socijalnih razlika u svakodnevici.

Budući da je zarada seoskog stanovništva za vrijeme krize znatno pala, a cijene industrijske robe koju su seljaci kupovali jedva, obitelji su bile prisiljene oskudijevati.⁵⁵² Probleme je nesumnjivo donijela i problematika zaduženja koja se ponovno zaoštirla u kriznim godinama, 1930-ih.

⁵⁴⁷ Stojavljević Bogdan. (1965). *Prodiranje kapitalizma u selo 1919.-1929.* Zagreb. 175.

⁵⁴⁸ Isto.; Sundhaussen Holm. (1982). *Geschichte Jugoslawiens 1918-1980.* 84 f.

⁵⁴⁹ Günzel Karl. (1954). «Die wirtschaftliche Entwicklung zwischen den Kriegen». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien.* Köln, Graz. 215-227.

⁵⁵⁰ Bičanić Rudolf. (1967). *Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.* 96-97, 108.

⁵⁵¹ Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji.* 441.

⁵⁵² Tomasevich Jozo. (1955). *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia.* Stanford, London. 635-645.

Ekstremno visoke kamate vjerovnika i pad seoskih prihoda već su od samog početka krize doveli do povećane dramatike pitanja zaduženja. Kada je gospodarska kriza još više zaoštrela situaciju, većina zaduženih poljoprivrednih imanja više nisu mogla ispunjavati svoje obveze, čime je njihovo zaduženje samo još više raslo.⁵⁵³

Kao što pokazuje Tablica 39., koja navodi motive uzimanja kredita prema veličini seoskog imanja u 1932. g., krediti su u tom vremenu već bili sastavni dio seoskog gospodarstva i osobito važni, posebice u ekonomski lošijim vremenima.

Tablica 39: *Kreditna zaduženja hrvatskih seljaka s obzirom na upotrebu i na veličinu njihova gospodarstva 1932.*⁵⁵⁴

Gospodarstvo u hektarima						
	bez	0-2	2-5	5-10	10-20	20-50
Kupnja zemlje	8,82	16,11	21,22	32,36	28,19	49,36
Kupnja stoke	1,87	3,67	6,66	5,81	3,57	2,09
Gradnja kuće	7,75	14,97	16,53	13,34	14,52	8,98
Troškovi proizvodnje	10,49	5,91	6,85	3,	44	9,21
Isplata dijela pri diobama i sl.	26,78	15,28	16,15	9,50	5,87	4,60
Plaćanje dugova	2,87	12,42	12,00	26,84	25,69	25,69
Kupovina živežnih namirnica	41,42	31,64	20,59	8,71	1,84	1,84
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Kako bi se spriječila otpočeta socijalna katastrofa zbog prisilnoga plaćanja ne-podmirenih dugova i dražbe seoskih imanja, država je uvela moratorij koji je zaduženim seljacima omogućio odgodu plaćanja. Nakon te legislativne mjere iz 1932. g. uslijedio je niz drugih zakona o razduženju seljaka. Popuštanje ove napete situacije, koja je za mnoge obitelji predstavljala egzistencijalnu prijetnju, započelo je tek u

⁵⁵³ Simončić-Bobetko Zdenka. (1983). «Seljaštvo i poljoprivreda u Hrvatskoj 1929.-1941. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mögersdorf*. Sv. 15. 211.; Na području današnje Hrvatske 1932. g. bilo je 206 835 zaduženih seoskih kućanstava. U Hrvatskoj-Slavoniji bilo je područja u kojima je bilo zaduženo 25-50 % seoskih kućanstava.

⁵⁵⁴ Štandl Branko. (1983). «Seljaštvo i poljoprivreda Hrvatske u razdoblju od 1929. do 1941. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mögersdorf*. Sv. 15. Osijek. 48. Ova se statistika odnosi na cjelokupno područje Jugoslavije, ali reprezentativna je i za ovdje obrađivano hrvatsko područje.

rujnu 1936. g. «Dekretom o poravnanju dugova seljaka», koji je omogućio znatne redukcije dugova. Taj je Dekret ostao na snazi sve do Drugog svjetskog rata.⁵⁵⁵

Već 1935. g., dakle godinu dana prije donošenja Dekreta, počele su se normalizirati i okolnosti u poljoprivredi. Jedan od najvažnijih razloga postupnog rasta cijena, a samim tim i prihoda od poljoprivrede, bio je porast izvoza poljoprivrednih proizvoda. Krizne su godine ostavile traga u ekonomskoj supstanci mnogih obitelji do kraja 1930-ih godina njihova se gospodarska situacija tek sporo poboljšavala.⁵⁵⁶

Do sada je uglavnom bilo riječi o poljoprivredi. No, u tom razdoblju koje su alternative rada, odnosno osiguranja životnih potreba postojale izvan poljoprivredne u obama hrvatskim istraživanim selima? Nije li rastući industrijski sektor pružio nove mogućnosti za zapošljavanje i zaradu?

Iz Tablice 40. očito je: pbroje li se prema datumu njihova osnutka tvornice na cjelokupnom jugoslavenskom području, kao i na području Banske Hrvatske, može se zaključiti da je hrvatsko područje u okviru Jugoslavije zasigurno pripadalo područjima koja su raspolagala najvećim brojem industrijskih postrojenja, dakle, da je bilo industrijski najrazvijenije.

Tablica 40: Tvornice u Jugoslaviji i Banskoj Hrvatskoj prema godini osnutka⁵⁵⁷

Industrijska grana	Jugoslavija		Banska Hrvatska	
	do 1918.	1918.-1938.	do 1918.	1918-1938.
Sirovinski i vezivni materijal	48	44	21	16
Metalurgijska industrija	23	44	1	2
Obrada metala	82	189	20	56
Keramika i staklo	149	77	43	16
Drvo	270	305	79	109
Papir	54	78	11	18
Kemija	90	138	27	47
Živežne namirnice	708	592	217	189
Tekstil	115	367	30	91
Koža	47	61	7	12
Elektroindustrija	241	315	54	93
Ostale	4	13	1	7
Ukupno	1 831	2 193	511	656

Krajem 1930-ih godina na području Banske Hrvatske nalazilo se gotovo 30 % svih industrijskih kapaciteta Jugoslavije.

⁵⁵⁵ Tomasevich Jozo. (1955). *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. 646-680.

⁵⁵⁶ Simončić-Bobetko Zdenka. (1983). «Seljaštvo i poljoprivreda u Hrvatskoj 1929-1941. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposion Mögersdorf*. Sv. 15. 205-217.

⁵⁵⁷ Bičanić Rudolf. (1967). «Ekonomski promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918». U: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*. Zagreb. 90. Brojevi u tablici se odnose samo na datum osnutka onih tvornica koje su postojale 1938. g. One tvornice koje su sa svojim radom prestale prije 1938. ili su fuzionirale s drugim tvornicama nisu uključene u ove brojke.

Ipak, u usporedbi sa znatno jačim industrijskim zemljama zapadne, ali i srednje Europe, hrvatsko je područje do Drugoga svjetskog rata bilo još uvijek samo djelomično razvijeno industrijsko područje. To predočava i usporedba postotaka stanovništva koje je radilo u poljoprivredi. Dok je na teritoriju današnje Hrvatske na početku 1930-ih godina gotovo 70 % stanovništva (69,5) bilo zaposleno u poljoprivredi,⁵⁵⁸ u 1930-im godinama je ovaj broj, primjerice, u Njemačkoj iznosio 28,8 %, u Austriji 31,5%, a u Engleskoj je već pao na samo 6,7 %.⁵⁵⁹

Općenito gledajući, otvorenost hrvatskog industrijskog sektora tijekom međuratnog razdoblja tek je neznatno porasla. To jasno pokazuje i sljedeća usporedba: dok se 1921. g. 72,6 % pučanstva na području današnje Hrvatske ubrajalo u poljoprivredni sektor, taj je udio deset godina kasnije, 1931. g., sa 69,5 % ostao gotovo jednak višok.⁵⁶⁰ U međuvremenu je, naravno, porastao broj industrijskih pogona, a onda i s tim i broj zaposlenih. No, zaposliti se mogao tek mali dio broj stanovnika. Tako je mogućnost zapošljavanja izvan poljoprivrednog sektora u cijelom međuratnom razdoblju ostala prilično ograničena.⁵⁶¹

5. Jak porast mobilnosti: doseljavanje i radna migracija

Lekenički doseljenici i bobovački «stranci»

U posljednjoj četvrtini 19. stoljeća i u vremenu prije i nakon Prvoga svjetskog rata mnogi su ljudi raznoga regionalnog i socijalnog porijekla došli u Lekenik kako bi u njemu radili i živjeli. Neki su ostali kratko vrijeme, a neki se trajno naselili. Doseljenici su bili u raznolikom odnosu sa lekeničkim «starosjediocima» i imali su različit socijalni položaj u selu. Neki su bili gospodarski jaki te su ubrzo stekli ugled, drugi su se pak u socijalnoj hijerarhiji nalazili gotovo na samom dnu.

Osobito važnu ulogu u seoskom životu imale su doseljene židovske trgovачke i ugostiteljske obitelji Kombajn, Fischer i Mann. Obitelj Kombajn otvorila je trgovinu mješovite robe, obitelj Fischer mesnicu i trgovinu, a obitelj Mann gostionicu, a ubrzo potom i trgovinu drvom i željezom.⁵⁶² Julius Mann ubrzo je postao jednim od najutjecajnijih ljudi u selu. Budući da je imao dosta novca, brojni seljaci su s novčanim problemima od njega posuđivali novac.⁵⁶³

U vodeće osobe u selu ubrajali su se i učitelji premješteni u Lekenik nakon otvaranja lekeničke škole. Zanimljiva osoba u društvenom životu Lekenika zasigurno je bio Tomislav Hanževački, mlad učitelj koji je u školskoj godini 1896./97. počeo predavati u lekeničkoj školi, a potom bio i njezini direktor sve do Drugoga svjetskog rata.⁵⁶⁴

Krajem 19. stoljeća u selu se naselilo i nekoliko čeških obitelji. One su pripadale skupini čeških seljaka koji su u drugoj polovici 19. st. došli u Hrvatsku kao novi do-

⁵⁵⁸ Stipetić Vladimir. (1959). *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*. Zagreb. 151-152.

⁵⁵⁹ Mitchell B.R. (1975). *European Historical Statistics 1750-1970*. 153-163.

⁵⁶⁰ Stipetić Vladimir. (1959). *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*. Zagreb. 151-152.

⁵⁶¹ Bičanić Rudolf. (1941). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb.

⁵⁶² SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik. II. 427 f.

⁵⁶³ SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik. I. 26.

⁵⁶⁴ SHBP: Bilješke o školskoj povijesti Lekenika. II. 694 ff.

seljenici, odnosno kolonisti. Slavko Šlajhert (rođ. 1910. g.), koji potječe iz jedne takve obitelji, o svojoj i ostalim češkim obiteljima u selu ispričao je sljedeće:

Moji preci potječu iz Lodinice, u Češkoj, okrug Slani. Oni su tamo imali malo zemlje i kada su vidjeli da ova zemlja daje dobre prinose, od novca kojeg su dobili prodajom svog imanja u Češkoj kupili su zemlju u Lekeniku i jedan drveni čardak. Moj je otac imao 10 godina kada je došao ovamo. [nap.: to je bilo 1896. g.]. Još su tri obitelji pored obitelji Šlajherts došle ovamo. To su bile obitelji Plaček, Pankrac [nap.: ta je obitelj ubrzo nakon dolaska u selo posjedovala gostonicu drugu po veličini⁵⁶⁵] i Šmutni. ... U selu su češke obitelji zvane «kuruzni» i bili su poznati kao napredni, u smislu što su bili dobri poljoprivrednici. Češke obitelji su već od njihova dolaska imale moderne predodžbe o bavljenju poljoprivredom. Moja je obitelj, na primjer, bila jedna od prvih u selu koja je imala vršalicu.⁵⁶⁶

I pojedine mađarske obitelji su do Prvoga svjetskog rata živjele u Lekeniku. Došle su nakon otvaranja željezničke postaje i tu se nastanile sa svojim obiteljima. Nakon Prvoga svjetskog rata dio njih je iselio iz Lekenika, a dio ostao. Željezničar Tomo Čokonaj (rođ. 1902. g.) prisjeća se:

Moji su preci Mađari došli u selo nakon otvaranje željeznice. Ja sam rođen u Lekeniku i kasnije sam pohađao mađarsku školu u Zagrebu, ali sam mađarski vrlo brzo zaboravio.⁵⁶⁷

Pored željezničke postaje, odnosno zgrade u kojoj je živjelo željezničko osoblje, nalazila se kuća za smještaj radnu snage zaposlene na otpremanju drva iz lekeničkih šuma za potrebe šumarskog poduzeća i pilane obitelji Thurn-Taxis. To poduzeće privuklo je najveći broj ljudi u selo. Među drvodjelcima, radnicima u pilani i vodećem upravnom osoblju na početku je bilo vrlo malo «domaćih» Lekeničana. Do Prvoga svjetskog rata tu su uglavnom na duže vrijeme zapošljavani ljudi različitog porijekla. Među drvodjelicima dugo su vremena dominirali muškarci iz slovenske Kranjske. Relativno velik broj zaposlenih bio je i iz Hrvatskog zagorja. U pogonu obitelji Thurn-Taxis radilo je i nešto žena. Uz pojedine službenike u upravi i šumarskih nadglednika, u pogonu je bilo zaposleno, uglavnom sezonski, oko 50 radnika i radnica. Zaposleni u upravi poduzeća dolazili su na posao najčešće vlakom iz Zagreba, a obični radnici su spavalili ili u barakama na radnom mjestu ili u zgradama koja je pripadala pogonu. Radilo se uglavnom na «akord», a troškovi smještaja i prehrane su se odbijali od – navodno vrlo dobre – zarade.⁵⁶⁸ Većina radnika napuštala je pogon nakon jedne ili dviju sezona, a pojedini su ostali u Lekeniku i tu se nastanili.⁵⁶⁹

Dok je na početku broj zaposlenih lekeničkih muškaraca u šumarstvu bio prilično nizak, s vremenom je sve više rastao. Ponajviše Lekeničana zaposlilo se u transportu drva iz šuma uz pomoć konjskih kola.

Dobre željezničke veze, odnosno dobar prometni položaj te pojačana potražnja obrtničkih usluga – sve je to bilo razlog da su se u Lekeniku nastanili zanatlije i

⁵⁶⁵ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik.* 30, 64 ff.

⁵⁶⁶ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 234.

⁵⁶⁷ Isto 280.

⁵⁶⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. i II.

⁵⁶⁹ Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

obrtnici. Prije Prvoga svjetskog rata svakih nekoliko godina otvorio bi se kakva nova obrnička radionica ili trgovina, tako da je već početkom 1920-ih godina u selu trajno živjelo nekoliko kolara, stolara, kovača i drugih obrtnika.⁵⁷⁰ Oni su dulje vrijeme tvorili zasebnu skupinu u selu.⁵⁷¹ U obrničkim radionicama šegrtovali su mladići iz Lekenika i iz njegove bliže i dalje okolice. Međutim, mnogi se obrtnici nisu nalazili u zavidnoj gospodarskoj situaciji. Kao što se može iščitati iz mnogih zapisa sjećanja, pojedini obrtnici su se uvijek iznova morali boriti protiv gospodarske propasti.

Još od svog doseljenja, tri godine nakon Prvoga svjetskog rata, obitelj Tušar otvorila je svoju prvu obrničku radionicu i uspjela ostati gospodarski prilično jaka. Franc Tušar je imao tri godine kada se njegova obitelj nastanila u Lekeniku:

Mi Tušari smo godine 1921. došli ovamo u Lekenik. Ovamo je došao moj otac, mati i nas petero braće. U Sloveniji kod Tolmina prodali smo kuću i zemlju i to dosta dobro jednom Amerikancu [povratniku]. Po dolasku ovdje 1921. godine kupili smo 6 jutara zemlje za 100.000 dinara. Najprije smo sagradili mlin na parni pogon, a njegov kapacitet jer bio 3 tone dnevno. Mljeleli smo najviše seljacima, a i trgovcima koji su seljacima prodavali brašno (to najviše vanjskim brdovitim selima kao Cerje i slično). Seljaci su još 1921. godine vršili žito na geplinu a i rukama. Mi smo prvi u selu 1923. godine nabavili jednu vršalicu mađarske izrade u zajednici sa nekim Galekovićem iz Mraclina blizu Velike Gorice. Za vršenje seljacima mi smo uzimali 8% ušura ... 1923. godine kupili smo za pilanu jedan stari stroj za rezanje klada Seljaci su nam za rezanje svog drva po kubičnom metru plaćali između 40 i 80 dinara.⁵⁷²

Postojala je, međutim, i skupina doseljenika, koja – za razliku od većine do sada opisane – nije raspolagala nikakvim kapitalom, a ni obrničkim, niti profesionalnom znanjem. Većina ih je, zapravo, bila siromašna i pripadala je seoskom proletarijatu. Uslijed raspada velikih kućanstava, duge agrarne krize i velikog porasta broja stanovnika, njihov je udio u ukupnom broju seoskog stanovništva Hrvatske bio sve veći. Sluge, služavke, dnevni nadničari i nadničarke, koji su u godinama prije Prvoga svjetskog rata i u 1920-im i 1930-im godinama barem na određeno vrijeme radili i živjeli u Lekeniku, potjecali su ponajviše iz gospodarski siromašnih, najčešće brdovitih i ne osobito plodnih područja Hrvatske, bivše Vojne krajine, pa čak i Bosne.

Uvjeti u kojima je živjela ova skupina ljudi bili su osobito teški. Muškarci i žene išli su od sela do sela u potrazi za dnevnim nadničarskim radom kako bi osigurali egzistenciju (posebice su mladići i djevojke kao sluge i sluškinje pokušavali pronaći namještenje kod bogatih seoskih obitelji). Neki od njih su pronašli posao u Lekeniku. Pojedini su se i trajno naselili na nekom malom imanju, što su ga su najčešće platili svojom uštedevinom. I Stjepan B. je kao dijete siromašnih roditelja došao u Lekenik. Pripadao je tom seosko- proletarijatskom sloju i njegov nam prikaz daje uvid u teške životne okolnosti u kojima su živjeli siromašni doseljenici:

Moj otac i moj stric su iz Like došli u Lekenik. U to vrijeme došlo je u Lekenik iz Like još ljudi. Glavni razlog zbog koga su se ti ljudi doselili bilo je dosta veliko siromaštvo tih krajeva u Lici. Ljudi iz Like ima danas u oba Lekenika. Oni su dolazili u Lekenik u vremenu između 1916. pa sve do poslije Drugoga svjetskog rata. ... Nakon

⁵⁷⁰ SHBP: Interviewsammlung Lekenik. II. 427 f.

⁵⁷¹ SHBP: Interviewsammlung Lekenik. I. 134, 178.

⁵⁷² Isto. I. 15-16.

što se moj otac oženio i nakon što sam ja došao na svijet [1907.g.] otišao je 1908. g. u Ameriku, a vratio se je 1920 godine. Moji su roditelji bili vrlo siromašni i u času kada se otac vratio iz Amerike, moja je majka radila kao sluškinja na marofu u Staroj Čići kod Vukovine, a ja sam imao 11 godina i radio sam kao sluga u Lekeniku. Kao takav ja sam išao na pašu sa kravama i svinjama i radio sam sve važnije poslove oko kuće. ... Kad je otac se vratio u Lekenik kupio je jedno jutro zemlje i jednu malu kućicu u kojoj je bila svega jedna prostorija pokrivena daskama. Otac se je za kratko vrijeme mnogo zadužio kod Židova, i ja sam kasnije morao dugo raditi u šumi, da bi otplatio taj dug. U šumi sam počeo raditi 1923 godine. Sjekao sam drvo za razne privatne firme.»⁵⁷³

U usporedbi s Lekenikom, u Bobovcu se naselio znatno manji broj ljudi. Unatoč tomu, i u to su selo došli ljudi «izvana». Nekoliko godina nakon službenog pripojenja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj, 1881. g. u Bobovac se doselila židovska obitelj Polak, obitelj trgovaca na malo. Sve do 1920. u selu je imala trgovinu mješovite robe i gostonicu.⁵⁷⁴ O ugostiteljstvu u selu, na koje smo se ukratko osvrnuli ranije u tekstu, ispričano je sljedeće:

Najstariju trgovinu i gostonicu u Bobovcu je već prije 1918. godine imao Židov Polak. On je bio jedan manji trgovac, koji se je neko vrijeme zadržao u selu. Nakon njega gostonicu i trgovinu mješovite robe imao je jedan drugi Židov, koji se zvao Schrajber. Istih godina imao je u selu svoju gostonicu i jedan čovjek koji se je zvao Zorbas.⁵⁷⁵

Doseljenje židovske obitelji Polak imalo je svoju ulogu u procesu promjena društvenih odnosa u Bobovcu, bivšem selu Vojne krajine. Naime, ubrzo nakon ukidanja Vojne krajine pokazalo se da je vođenje gostonice ili trgovine, vjerojatno i posudba novca, isplativ posao.

Uz obitelj Polak u Bobovcu se naselila još jedna židovska trgovačka obitelj – obitelj Schrajber. Josip Schrajber, dobrostojeći trgovac i ugostitelj postao je važna ličnost seoskog života u međuratnom razdoblju. Bio je jedan od utemeljitelja vatrogasnog društva i imao velik utjecaj na mnoge odluke u selu.⁵⁷⁶

Među «važnije» ljude koji su doselili u Bobovac ubrajali su se, naravno, i seoski učitelji:

Na početku je u selu bio samo jedan učitelj. Od 1921. g. bilo ih je dvoje, a od 1935. g. do kraja rata troje.⁵⁷⁷

Većina doseljenih učitelja ostajala je u selu najčešće kratko. Iznimka je učitelj Matijević, zaslužan za razvoj školstva u Bobovcu. Samo je mali broj doseljenika ostajao duže vrijeme živjeti i raditi u selu. Seoski učitelji često su uživali vrlo veliko poštovanje. Pritom nacionalna pripadnost učitelja – kao što predočavaju i sljedeća sjećanja – nije bila odlučujući kriterij:

⁵⁷³ Isto. 43, 83.

⁵⁷⁴ U popisu pučanstva iz 1880. g. te obitelji nema, a kod popisa iz 1890. g. u Bobovcu se već nalazilo četiri stanovnika židovske vjeroispovijesti. *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta*. Zagreb. (1889.). 78. *Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljedih popisa god. 1890.* Zagreb. (1892.). 59.

⁵⁷⁵ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (R). 45.

⁵⁷⁶ Isto. (L). 9.; (L). 98.

⁵⁷⁷ Isto. 86.

Prije rata u selu je radio jedan Srbin. Bio je učitelj i zvao se Milorad Jovanović. Bio je ugledan i u prijateljskim odnosima s ponekim ljudima. Dolazio je iz Šumadije, bio je protivnik tadašnje vlade i za kaznu je poslan u naše selo. Mnogo se družio s ljudima, razgovarao s njima i često im davao korisne savjete.⁵⁷⁸

Za razliku od Lekenika, u Bobovcu se naselio samo pokojni obrtnik. Uopće u Bobovac su se rijetko naseljavale obitelji izvana. Razlozi su sasvim jasni: Bobovac je podalje od prometnica – najbliza željeznička postaja bila je tek u Sunji, udaljena 15 kilometara; potom nije nudio nikakve mogućnosti zapošljavanja, kao što je to bio slučaj u Lekeniku (u šumskim i drvoprerađivačkim pogonima, na željezničkoj postaji i dr., a zemlja je i za stanovništvo Bobovca, čiji je broj naglo porastao, bila nedostatna i stoga vrlo skupa. Iz tog razloga je u samom Bobovcu postojao višak radne snage, a i ona je uz poljoprivredu bila ovisna i o dodatnoj zaradi.

Samo su se pojedine sluge, dobivši posao u dobrostojećim obiteljima, i nastanile u Bobovcu. Neki su od njih, prema sjecanjima starijih stanovnika sela, došli iz Bosne, Like i Korduna, a pojedini iz susjednih mjesta zapadno od Bobovca.⁵⁷⁹ Istdobno, relativno velik broj mladih djevojaka i mladića iz siromašnih bobovačkih obitelji radio je u drugim selima:

Prije rata [Drugoga svjetskog rata] u selo su došle sluge iz susjednih sela na brežuljcima (Staza, Rastove, Menska). Seljaci iz Bobovca nisu služili kao sluge u selu, ali su u službu išli u sela s druge obale Save, primjerice u Čigoš, Mužilovčicu i Kratčko.⁵⁸⁰

Ipak, broj sluga u selu ni u međuratnom razdoblju nije bio velik.

Radna migracija u Ameriku i povećana mobilnost

Mogućnosti kratkoročne zarade u bližoj okolini ili sve većem Zagrebu za lekeničke i bobovačke mladiće i muškarce bile su prilično male. Industrijski sektor se, kako je već navedeno, u Hrvatskoj tek počeo razvijati te je u prvim desetljećima 20. stoljeća tek mali dio onih koji su tražili i trebali zaradu mogao računati na to da će se zaposliti.

Ukoliko je, dakle, seljak stvarno htio doći do veće količine novca da bi, primjerice, podmirio dugove obitelji ili stvorio kapital za gradnju kuće ili kupnju zemlje, morao je – tako su to barem obećavali agenti iseljeničkih društava – ići u Ameriku. U desetljećima poslijе agrarne krize sve do Prvoga svjetskog rata, ali i nekoliko godina kasnije, velik dio hrvatskoga seoskog stanovništva krenuo je u Ameriku. Imigracija u Ameriku poprimila je ogromne razmjere. Javni popisi i procjene polaze od činjenice da je prije Prvoga svjetskog rata gotovo pola milijuna Hrvata (iz Hrvatske-Slavonije, kao i iz Dalmacije i Bosne) imigriralo u Ameriku.⁵⁸¹ Točan broj migranata teško je doznati. Jer, uz «legalne» migrante – to su bili oni koji su zatražili putovnicu – postojao je i velik broj onih koji su se protiv vladine mjere o sprečavanju visokog vala emigracije iselili «ilegalno», bez putovnice. Vrijednosti iskazane u Tablici 41. s brojem legalnih iseljenika iz Hrvatske na 1.000 stanovnika stoga su u stvarnosti bile jamačno veće.

⁵⁷⁸ Isto. 32.

⁵⁷⁹ Isto. 24.; (M). 1.

⁵⁸⁰ Isto (L) 32.

⁵⁸¹ Pripć George. (1970). «The Croatian Immigrants in the United States of Amerika». U: Eterovich F., Spalatin C. (ur.). *Croatia. Land, People, Culture.* Sv. II. 398 f.

Tablica 41: Broj iseljenika na 1000 stanovnika u Hrvatskoj od 1900. do 1913.⁵⁸²

1900.	1901.	1902.	1903.	1904.	1905.	1906.
1,7	3,2	4,5	5,3	1,9	10,6	9,6
1907.	1908.	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.
9,8	1,9	5,0	6,1	3,1	6,0	5,3

Iseljavanje, odnosno radna migracija u Ameriku posebice je bila izražena u onim područjima Hrvatske u kojima su prije i poslije masovnih dioba kućanstava prevladavali mali i vrlo mali posjedi, kao i u područjima u kojima zbog snažnog porasta broja stanovnika mnoge obitelji od svojih gospodarstava više nisu mogle živjeti.⁵⁸³

U Lekeniku je ekonomска situacija bila nešto povoljnija nego u mnogim drugim selima i područjima Hrvatske. Ovdje je postotak patuljastih posjeda u ukupnom broju kućanstava bio još relativno nizak. Unatoč tomu, velik je broj mladića i muškaraca ipak iselio iz Lekenika u Ameriku na nekoliko godina ili zauvijek. Još je izraženije iseljavanje bilo iz Bobovca. Ovdje su i udio patuljastih posjeda, kao i potreba dodatne zarade – kako smo vidjeli – bili znatno veći nego u Lekeniku.⁵⁸⁴

Seljaci su migrirali u Ameriku ili radi dodatne zarade za otplate dugova ili radi štednje kapitala za određenu investiciju. Vrlo često je važnu ulogu imala i želja da se vidi svijet ili želja za socijalnim usponom nakon povratka. Sljedeća sjećanja jedne Lekeničanke, kćeri pripadnika američkih iseljenika, dobro ilustrira ulogu radne migracije u tadašnjoj društvenoj konstelaciji:

1902. g. moj je otac kao oženjeni muškarac otišao u Ameriku radi otplate duga, kojeg je napravio majčin otac. On je želio da spasi majčinu zemlju od prodaje na dražbi radi naplate duga. Otac je bio u Americi 18 godina (vratio se tek 1920. godine). Za sve vrijeme radio je u istoj tvornici i slao je često novac kući. ... Iz Amerike je donio novaca da im nije znao broja. Bio je svojeglav i sav je novac držao kod sebe, a majci i meni nije dao ništa. Po povratku je napravio kuću, kupio je konje, krave, a sestrama je također kupio krave. Također je kupio šivaču mašinu. Od šurjaka, ženinog brata, kupio je u Lekeniku 2 parcele zemlje i to dvije prvorazredne oranice u veličini od dva jutra. I taj majčin brat je isto otišao u Ameriku, ali je tamo i umro.⁵⁸⁵

Muškarci su svojim obiteljima kod kuće iz Amerike slali na stotine dolara. Gotovo svi povratnici sa sobom su donijeli i ušteđevinu. Tim su novcem kupovali novu zemlju, gradili ili renovirali kuće te investirali u svoje gospodarstvo. Unatoč tomu, bilo je i muškaraca koji su radeći u Americi ugrozili svoje zdravlje ili tamo čak i umrli. Novac se u američkim tvornicama ili čeličanama teško zarađivao. Radni su uvjeti u ono doba bili sve doli zadovoljavajući. U opasnim poslovima uvijek su se iznova događale lakše ili teške radne povrede ili nesreće. I smještaj iseljenika je, s obzirom na činjenicu da su htjeli trošiti što je moguće manje novca, bio često

⁵⁸² Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija*. 342.

⁵⁸³ Lakatoš Josip. (1914). *Narodna statistika*. 2. izd. Osijek. 64.; Stojasavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija*. 341-346.

⁵⁸⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 33.

⁵⁸⁵ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 263.

vrlo oskudan. Najčešće je nekoliko muškaraca dijelilo jednu prostoriju koja je ponekad bila toliko napućena da se vrijeme spavanja moralo točno određivati kako bi svi stali u krevete.⁵⁸⁶

«Novac iz Amerike» je imao važnu ulogu u poboljšanju «životnog standarda» i gospodarskog položaja kućanstava u Lekeniku i Bobovcu. Bez američkog kapitala mnoga ulaganja i gospodarske inicijative u međuratnom razdoblju ne bi bile moguća. Na svakodnevni i gospodarski život u selu nije imao utjecaj samo dotok novca, nego su ga imali i sami povratnici. Naime, dugogodišnjim radom u drugom kulturnom i gospodarskom okruženju oni «koji su vidjeli svijet» sa sobom su u seoski život donijeli i neka «moderna» razmišljanja i svjetonazore. U Americi su živjeli najčešće u urbanom, radno-užurbanom i industrijski obilježenom društву, čiji su moral i društvene predodžbe u mnogočemu stajali u suprotnosti s domaćom seoskom tradicijom. Ta su se iskustva u većoj ili manjoj mjeri odražavala i na život u kućanstvima Bobovca i Lekenika.

Početkom Prvoga svjetskog rata vlasti SAD-a započele su s ograničavanjem imigracija, čime se iseljavanje u Ameriku uvelike smanjilo.

Povećana, ali spolno specifična mobilnost i prvi bobovački «gastarbeiter»

Povećana mobilnost nije značila samo prekomorsku migraciju. S vremenom se pojavljivalo sve više razloga i povoda zbog kojih su stanovnici Lekenika i Bobovca češće nego ranije napuštali svoja sela. Iako je to još bila rijetkost, pojedini stanovnici su ponekad bez stvarne gospodarske potrebe počeli odlaziti iz sela. Franjo Mankas se prisjeća svojih dvaju odlazaka u Beograd u međuratnom razdoblju:

Prije rata [Drugoga svjetskog rata] sam bio dva puta u Beogradu. Jedan puta sam išao gledati tamo nogometnu utakmicu. Drugi sam put otisao u Beograd s skupinom seljaka iz Posavine 1928. godine na dvor kralja Aleksandra. Oni su tada isli obučeni u seljačke narodne nošnje u posjet kralju, na njegov poziv, nakon smrti Stjepana Radića, koji je bio iz Posavine. Iz Lekenika je islo 4 čovjeka, a skupina je brojila oko 300 ljudi.⁵⁸⁷

Još jedan važan razlog povremenog napuštanja zavičajnog mjesta bila je vojna služba. Od uvođenja opće vojne obveze još su u vremenima Austro-Ugarske mladi muškarci – pa tako i oni iz Lekenika i iz Bobovca – morali nekoliko mjeseci služiti vojni rok. U međuratnom razdoblju lekenički su novaci za služenja vojnog roka dospijevali na različita područja države SHS. Stjepan Mankas, rođen 1902. g., vojnu je službu, primjerice, obavljao u Sandžaku:

1922 godine počeo sam raditi na Južnoj željezničkoj državi do druge polovine 1923 godine. Onda sam pravo sa posla otisao u vojsku. Vojsku sam služio u Novom Pazaru. 14 sam mjeseci bio u Novom Pazaru i tek sam se polovinom aprila 1924 godine vratio kući.⁵⁸⁸

Godinu dana mlađi Stjepan Dumbović vojni je rok služio prvo u Srbiji, a potom u Slavoniji:

⁵⁸⁶ Prpić George. (1970). *The Croatian Immigrants in the United States of Amerika*. 399, 410 ff.; SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (R). 37.

⁵⁸⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 98.

⁵⁸⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. II. 404.

1924. g. stupio sam u vojsku Kraljevine Jugoslavije. Odslužio sam 9 mjeseci u mjestu Valjevo u Srbiji i u Vinkovcima. U vojski su nas bespotrebno tukli i zbog hrvatstva i Radićevog pokreta.⁵⁸⁹

Mladi su muškarci za vrijeme vojnog roka na određeno vrijeme uobičajno prvi put boravili daleko od kuće. Napustili su svoju okolinu, živjeli pod sasvim drukčijim društvenim okolnostima i često bivali suočeni s potpuno drukčjom kulturom življenja. Vojna služba daleko od kuće za »mladu generaciju« predstavljala je novu fazu života, koja je općenito postala važnim elementom modernog, a sve više i nacionalno obilježenog poretka.

Duži boravci izvan sela događali su se, kao što ilustriraju i sljedeća dva primjera, ponajprije iz profesionalnih razloga ili zbog obrazovanja:

U 15. sam godini započeo s radom kao željezničar i na tom sam radnom mjestu ostao od 1912. do 1925. g. i video sam dosta od ovih područja.⁵⁹⁰

Rođen sam 1890. g. u Lekeniku. ... U Novoj sam Gorici izučio kovački zanat. Sa 18 sam godina u Zagrebu dobio radno mjesto kao kovač, a kasnije sam radio i u Rijeci.⁵⁹¹

Broj onih koji su, poput ove dvojice mladića, povremeno radili izvan sela, bio je općenito još relativno malen. Većina kućanstava u Bobovcu i Lekeniku živjela je do Drugoga svjetskog rata mahom od poljoprivrede. Međutim, u Bobovcu se u kasnim 1920-im godinama i to promijenilo: otvorila se mogućnost radne migracije u (sjevero)zapadno inozemstvo, čega se prisjeća Blaž M., rođen 1903. g.:

1929. g. otišao sam u Luxemburg. Tamo je bilo otprilike 130 ljudi iz Bobovca koji su prije mene otišli tamo kako bi zaradili. ... Radili smo u tvornicama. Jedan čovjek, Milan Bekić, došao je nekoliko godina ranije k nama u selo s cjelovitim dozvolama tražiti radnike za rad u Luxemburgu. ... Tamo sam ostao do 1931. g. i imao sam prilično udoban život i sve što mi je trebalo. Imao sam dobru plaću, jelo i piće je bilo jeftino i plaće i cijene u trgovinama su u Luxemburgu uvijek ostale u dobrom odnosu. Radio sam u jednoj ljevaonici, točno osam sati dnevno. Obično je tri do pet ljudi dijelilo sobu. Uglavnom smo kuhali sami, i to onaj sustanar koji trenutno nije bio na poslu. ... Određen dio novca smo stavljali sa strane i slali kućama. Kada sam se vratio kući sa sobom sam donio 2.000 dinara, jer sam ranije uštedevine slao kući. Za 2.000 dinara tada su se mogle kupiti dvije krave. Dok sam radio u Luxemburgu mjesечно sam mogao uštedjeti oko 1.000 dinara. Vratio sam se kući kada su velika nezaposlenost i kriza pogodile i Luxemburg.⁵⁹²

Kao 26-godišnji otac, Blaž M. je 1929. g. napustio svoje selo i krenuo u Luxemburg. Već nekoliko godina prije počela je radna migracija u inozemstvo te je s vremenom četvrtina odraslih muškaraca otišla u Luxemburg ili neko njemu su-

⁵⁸⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. II. 401.

⁵⁹⁰ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 282/23.

⁵⁹¹ Isto. 282/19.

⁵⁹² SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 7.

sjedno industrijsko središte. Većina bobovačkih muškaraca u inozemstvu je radio nekoliko godina i slala veći dio svoje uštedevine obiteljima. Taj se novac nakon njihova povratka, kao i novac američkih iseljenika, uglavnom koristio za kupnju zemlje u svrhu osobne poljoprivrede. Dok su muškarci bili odsutni, gospodarstva su vodili žene i djeca. Pojedini su povratnici stečeni kapital ulagali u otvaranje kakve male obrtničke radionice u selu.

Ipak, ukupno vrijeme rada bobovačkih muškaraca u Luxemburgu bilo je relativno kratko. Zbog svjetske gospodarske krize u zapadnoeuropskim industrijskim središtima već u 1930-im godinama više nije postojala potreba za stranom radnom snagom. Kriza i s njom povezana nezaposlenost dovele su do toga da su se u prvoj polovici 1930-ih godina gotovo svi bobovački iseljenici, od kojih je većina radila u industrijskim središtima zapadne i srednje Europe – najvećim dijelom u Luxemburgu⁵⁹³ – ponovno vratili kućama.

Radna mobilizacija društva o kojoj smo do sada govorili primarno se odnosila na mobilizaciju muškaraca. Mobilnost žena bila je slabije izražena. Ako su i radile, žene su najčešće obavljale tek dnevne i sezonske nadničarske poslove. Mobilnost žena bila je uglavnom drukčije prirode: žene su se nakon udaje selile u suprugov dom, koji se katkad nije nalazio u rodnom, nego u nekom od susjednih sela. Središnji razlog mobilnosti većine žena bio je, dakle, udaja.⁵⁹⁴ Mobilnost žena iz drugih razloga nije bila poželjna – žene su i dalje morale preuzimati svoje tradicionalne uloge. Međutim, i to se postupno počelo mijenjati.

Ratna mobilizacija u Prvom svjetskom ratu

Mobilnost je posebice postala učestalom za vrijeme Prvoga svjetskog rata i imalo je, naravno, posebnu ulogu. Većina vojno sposobnih muškaraca tijekom rata je mobilizirana i poslana na bojišnice. Posljedice toga su za muškarce i obitelji bile razne. Nemali broj regrutiranih muškaraca poginuo je u ratu, mnogi su lakše ili teško ranjeni ili zarobljeni.

I za seoske obitelji to vrijeme nije bilo nimalo lako. Seosko se stanovništvo moralo podvrgnuti propisima države koja se preorientirala na ratno gospodarstvo, a odsutnost većeg dijela muškaraca vrlo se teško podnosi. Sjećanja tada još maloljetnog dječaka opisuju poteškoće s kojima su se on i njegova obitelj tijekom rata susretali. Slično je bilo i u drugim lekeničkim i bobovačkim obiteljima:

Kada sam imao 11 godina nastupio je Prvi svjetski rat. Dok su ostali djaci redovno išli u školu, ja nisam mogao, jer sam s mamom ostao sam. S prekidima sam u školu išao samo po zimi. Otac je bio 4 godine u ratu na Ruskom frontu, gdje je i pao u zarobljeništvo. Za to vrijeme držali smo majka i ja čitavo gospodarstvo u svojim rukama. Tada smo imali 8 jutara zemlje, 7 do 8 komada blaga, po 6 do 7 komada svinja i veliki vinograd. Do očeva povratka teško smo morali raditi.⁵⁹⁵

Godine rata su sa sobom, osim patnji mnogih obitelji, donijele i nove životne situacije i iskustva. U odsutnosti muškaraca, koji su u ratnim godinama bili na raznim frontama po Europi, žene su morale preuzeti njihovu ulogu u poljoprivredi. A muškarci su se nerijetko susretali s drukčijim društvenim uvjetima i političkim

⁵⁹³ Isto. 54.

⁵⁹⁴ Matice vjenčanih župe Peščenica (Lekenik).

⁵⁹⁵ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. II. 401.

idejama. Ta su iskustva – kao što pokazuju i mnoga dokumentirana ratna sjećanja bobovačkih i lekeničkih muškaraca – postala važan, sve više tematiziran i sve odlučujući dio njihova života.⁵⁹⁶ Ona su često bila i povod inicijativama i promjenama. Nakon što su se borci povratili kućama, mnogo ih je htjelo novostečene kontakte s «velikim» svijetom održati čitanjem novina i knjiga, čime se odjednom znatno povećala cirkulacija tiskovina. Mnogi su htjeli napraviti nešto za uspješan «napredak» sela te su s vremenom postali važnim nositeljima nove političke svijest u seoskom životu.

6. Nove vrijednosti, novi ciljevi... – škola, društva i politika

U dosadašnjim prikazima već smo pojasnili pojedine aspekte, odnosno posljedice društvenog procesa promjena u «moderan» poredak u Lekeniku i Bobovcu, kao i povećanu komercijalizaciju i sve veću tržišno-gospodarsku orijentaciju poljoprivrednih imanja, do čega je postupno došlo ukidanjem feudalizma ili ukidanjem vojno-krajiškog sistema.⁵⁹⁷ Također smo obradili i povećanu mobilnost stanovništva uslijed koje su, primjerice, mnogi muškarci imigrirali u prekomorske zemlje ili se sve veći broj «stranih» obitelji naselio u obama selima. Pozabavili smo se i demografskim razvojem koji je za seoska kućanstva stvorio sasvim nove okolnosti. Bilo je riječi i o naprednoj socijalnoj diferencijaciji i hijerarhiji unutar sela, koja je dovela do – u usporedbi s ranijim vremenima – znatno izraženijeg stvaranja socijalnih slojeva.

Paralelno s ovim promjenama, u periodu našeg razmatranja na značenju su počele dobivati (odnosno tek se osnivati) različite institucije koje su postale preteče, a ubrzo i glavni nosioci modernog poretku u seoskom životu. Nastanak i značaj tih institucija u Lekeniku i Bobovcu pratit ćemo prema tematskim težištima: škola, društva i stranke.

Povećana važnost škole

U današnjem modernom društvu postojanje centraliziranoga sustava obrazovanja, tj. socijalizacije ovisne o kvalifikacijama (i osobama) izvan lokalne zajednice, koje se danas često i razumije kao «stvarno obrazovanje»⁵⁹⁸, postalo je već uobičajenom i obveznom normom. Razvoj u tom smjeru se u Lekeniku i Bobovcu odvijao postupno tek od druge polovice 19. st. Cjelokupni društveni sustav školstva i odgoja u tom je periodu započeo postupno raskidati tadašnji monopol socijalizacije obitelji i seoskog društva i unositi nove dimenzije u život mlađeži. «Nacionalni» sustav odgoja je napisljetu postao ključno sredstvo prenošenja njene kulture i načina razmišljanja.⁵⁹⁹ Razmotrimo sada na koji je način i u kojem je vremenskom tijeku «obrazovanje kroz škole» u Lekeniku i Bobovcu počelo dobivati na značenju.

⁵⁹⁶ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 16.

⁵⁹⁷ Usp.: Grandits Hannes, Gruber Siegried. (1996). The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans: Was the Ultimate Structural or Cultural? U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 477-496.

⁵⁹⁸ Gellner Ernest. (1995). *Nationalismus und Moderne*. 51.

⁵⁹⁹ Usp. Isto.

Lekenička škola i učitelji

Do 1854. g. na cjelokupnom području oko Lekenika nije postojala niti jedna škola. Mogućnosti usvajanja i najosnovnijeg, elementarnog školskog obrazovanja bile su oskudne i ograničile su se na manje sustavno (vjersko) poučavanje župnih svećenika. Podaci iz lekeničke školske kronike iz 1896. g. prikazuju to riječima:

Opći položaj naše domovine ono doba, a napose kmetski i feudalni odnošaji bili su takovi, da se vlastela nijesu mnogo brinula oko naobrazbe svojih podložnika. Jedino crkve i svećenici činjahu što se je dalo učiniti u vrlo uskom opsegu, poučavajući narod u nauku vjere učahu ga takodjer nešto čitati i pisati. Stoga je u ono doba i bilo mnogo analfabeta.⁶⁰⁰

Dana 23. kolovoza 1854. g. u župnom sjedištu Pešćenici – udaljenom 3 kilometra od Bobovca – otvorena je prva škola. Pod crkvenim nadzorom imala je zadaću podučavanja djece iz cijele župe vjeronauku, čitanju, pisanju i računanju.⁶⁰¹ To je, naravno, bio velik korak ka poboljšavanju mogućnosti «dobivanja» nekog obrazovanja. Ako se pak razmotri činjenica da je jedan jedini, vrlo loše plaćen učitelj podučavao djecu iz sela koja su pripadala župi Pešćenici, dakle djecu iz Pešćenice, Lekenika, Poljane, Brezana, Vukovječa i Ogulineca i to u jednoj jedinoj prostoriji te da je predavanje u drugoklasno vođenoj školi obuhvaćalo samo nekoliko sati tjedno, onda se to poboljšanje opet relativizira.⁶⁰²

Sredinom 1890-ih godina došlo je do opsežnih promjena. U ljeto 1894. g. u Pešćeniku i Lekeniku u službenu je misiju došao šef sekcije kraljevske pokrajinske vlade dr. Izidor Kršnjavi, kako bi odredio mjesto gradnje nove škole u Pešćenici i škole u Lekeniku. Pozadina gradnje obaju škola bilo je 1874. g. u ugarskoj polovici Monarhije – u usporedbi s austrijskim dijelom Monarhije – prilično kasno uvedeno obvezno školovanje, kao i novi školski zakoni iz 1888./89., koji su sa sobom donijeli val izgradnji novih škola u Hrvatskoj.⁶⁰³ Još je iste godine započela gradnja škole u Pešćenici, a nadređene godine i u Lekeniku. Nakon otvaranja nove škole u Pešćenici i završetka gradnje škole u Lekeniku – jedne prizemne zgrade od opeke u susjedstvu sjedišta šumarske uprave – 1. siječnja 1896. g. došlo je do svečanog otvaranja nove, četverorazredne lekeničke škole. Taj je dan bio vrlo važan za život u selu i za njegove stanovnike te je kasnije postao važnom vremenskom točkom orijentacije.⁶⁰⁴ Još prije Prvoga svjetskog rata lekenička školska zgrada se proširila. To je omogućeno financijskim sredstvima županijske uprave. Otvoreni su novi razredi i zaposleni novi učitelji.⁶⁰⁵

Prvu školsku 1896. godinu u lekeničkoj je školi – koju su pohađala djeca iz Lekenika i obližnje Poljane – završilo već 102 djece; 50 dječaka i 52 djevojčice od kojih

⁶⁰⁰ SHBP: Školska kronika Lekenik. II. 694.

⁶⁰¹ Isto.

⁶⁰² O detaljnem razvoju školstva u hrvatskim zemljama vidi: Cuvaj Anton. (1913). *Gradja za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. Sv. 1. - Sv. 10.* Zagreb; Šidak Jaroslav. (1975). «Jedno stoljeće u razvoju školstva u hrvatskim zemljama 1773-1874». U: *Zbornik za historiju školstva i prosvjetе* 9. 37-48.; Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske.* 275 ff.

⁶⁰³ Isto.

⁶⁰⁴ SHBP: Školska kronika Lekenik. II. 698-719.; Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik.* 33-71.

⁶⁰⁵ Isto. 71.

je većina pohađala prvi razred. Od otvaranja škole u selu njeno je pohađanje postalo zaista važan dio odgoja gotovo svakog djeteta. Prije to nije bio slučaj. U prvim desetljećima nakon otvaranja škole u Peščenici, 1854. g., udio učenika koji su redovito pohađali nastavu iznosio je između 30 i 50 % i tek je kasnije polako porastao iznad tih vrijednosti.⁶⁰⁶

Školovanje se za mnoge odvijalo na sličan način kako je to opisao Stjepan M.:

Školu sam počeo prije vremena tj. 1907. g. jer sam bio dobro razvijen i djelovao odraslijem od mojih vršnjaka. ... Za vrijeme moga školovanja, ako je od đaka tko što pogriješio ili nije znao zadaću, morao je ostati poslije nastave sat – dva u pritvoru i nije smio van iz razreda, sve dok ga nije učitelj poslao kući. Muški su bili kažnjavani tako da su dobili šibom po stražnjici, a djevojčice po prstima. Vjeronauk je bio obavezan predmet. Kao školska djeca išli smo na misu, a na ispovijed i pričest jedanputa na godinu. Jednom mjesečno išli smo zajedno u crkvu, a obavezno i na velike crkvene praznike. Školovanje sam završio redovno (5 razreda u 5 godina) i dalje sam polazio u opetovnicu nedjeljom i četvrtkom još tri godine. To je bilo ukupno 8 godina. 1915 godine završio sam školu.»⁶⁰⁷

Ali za mnogu je djecu školovanje izgledalo sasvim drugačije. Iako je bilo obvezno pohađati nastavu četiri, odnosno pet godina cijelodnevno i tri godine u određeno vrijeme, mnoga su djeca školu pohađala redovito samo dvije ili tri godine. Mali broj djece je u pojedinim godinama prije Prvoga svjetskog rata uopće bio opravдан od pohađanja škole. Obitelji im ili nisu mogle ili nisu htjele priuštiti pohađanje nastave, jer su posebice nešto stariju djecu trebale za rad na imanju.⁶⁰⁸ Takvo je školovanje imao i Stjepan D.:

Od sedam godina pošao sam u Osnovnu školu u Lekeniku. Učio me je Hanževački Tomo i Fink Jelina. Sve sam razrede završio s nagradom. Obično sam dobio knjigu. ... Kada sam imao 11 godina nastupio je I. Svjetski rat. Dok su ostali dјaci redovno išli u školu, ja nisam mogao, jer sam kući ostao sam s majkom [otac je mobiliziran].⁶⁰⁹

Unatoč svim poteškoćama koje su siromašnijoj djeci otežavale redovito pohađanje nastave, već od uvođenja općeg obveznog školovanja 1874. g. počeo je opadati broj nepismene djece. Taj se razvoj naravno nije odvijao samo u Lekeniku – koji se za razliku od mnogih ostalih sela nalazio u sretnijem položaju time što je od 1890-ih godina imao vlastitu školu u selu – nego je uznapredovao gotovo na cijelokupnom području Hrvatske-Slavonije. Svugdje u zemlji došlo je do povećane literarizacije seoskog stanovništva. Tako je postotak nepismenih u godinama od 1880. do 1910. ubrzano opao: sa 74 % na 38 % kod muškog i sa 83 % na 54 % kod ženskog pučanstva.⁶¹⁰ Brzom opadanju broja nepismenih osim školske nastave doprinijeli su i tečajevi čitanja i pisanja za vojne regrute u vojsci te tečajevi školskih učitelja za dobrovoljce. Nakon Prvoga svjetskog rata taj se razvoj nastavio i dalje, tako da je u 1930-im godinama broj nepismenih u Lekeniku znatno opao.⁶¹¹

⁶⁰⁶ O brojkama pohađanja škole usp. Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske*. 290.

⁶⁰⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. II. 403.

⁶⁰⁸ Isto.

⁶⁰⁹ Isto. 401.

⁶¹⁰ Despalatović Elinor. (1989). *The Danish Model and Croatian Peasant Agriculture 1850-1914*. 27-29.; *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije*. 1906-1910. Sv. II. 42.

⁶¹¹ SHBP: Lekenik. Sv. II., III.; SHBP: Podaci popisa stanovništva 1931.

Osim funkcije elementarnog obrazovanja i predaje znanja, škola je u smislu svojih inicijatora imala i obvezu odgoja seoske djece u «vjerne kršćane» i «dobre građane». Za ostvarenje prve zadaće u lekeničkoj školi na energičan se način pobrinuo peščenički župnik, koji nije samo predavao vjerouauk, nego je bio i predsjedatelj školskog nadzornog odbora. U ispunjenje druge zadaće su se između ostalog u vremenima Monarhije ubrajali i slavlje carevog rođendana, koje je organizirala škola te ostali važni događaji habsburške carske kuće. Kasnije, za prve Jugoslavije, važne su bile proslave dana «Ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca» svakog 1. prosinca ili rođendan kralja Aleksandra.⁶¹² Škole i njihovi učitelji su po državnom nalogu morali obavljati i niz društvenih zadaća. Vođenje male školske biblioteke ili u vremenima Prvoga svjetskog rata prikupljanje božićnih darova za vojnike na fronti samo su dva primjera široke palete inicijativa koje su trebali biti vezane uz školski život po državnom nalogu.⁶¹³

Sveukupno gledajući, seoski su učitelji i izvan školske nastave imali iznimno veliku ulogu u moderniziranju seoskog svijeta. Pomagali su vlasti pri popisu stanovništva, uz nastavu vodili su i različite tečajeve, svirali orgulje u crkvi i brinuli se o školskom vrtu koji je općini trebao služiti kao uzor. Postali su posrednici između seoskog stanovništva, kojem su prenosili urbanu, nacionalnu kulturu, i urbanog, nacionalnog svijeta, kojem su interpretirali seoske tradicije. Tako je mnogo hrvatskih seoskih učitelja bilo i politički vrlo aktivno.⁶¹⁴

Bobovačka škola

Otprilike u isto vrijeme kada je prva škola otvorila svoja vrata u Peščenici, župnom lekeničkom selu, otvorena je i prva škola u Bobovcu:

Prva škola u Bobovcu je otvorena 1845. g. Taj podatak jasno potječe iz knjige sa zapisima o školi, koja je doduše uništena u požaru za vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Ta se najstarija škola do 1912. g. nalazila u Gornjem Bobovcu, jer su je posjećivala i djeca iz Bistrača i Žreme. Mjesto oko škole je bilo državno ... i krov je bio od letvi.⁶¹⁵

Bobovačka je škola otvorena u vrijeme kada je, na inicijativu vojnih vlasti, u mnogim dijelovima Vojne krajine osnivan sve veći broj općinskih škola.⁶¹⁶ Vojne su vlasti htjele poboljšati «elementarno obrazovanje» krajišnika i, zahvaljujući svojem vojno-preciznim općinskim programom obrazovanja, bile su i relativno uspješne. Broj škola se uistinu znatno povećao.⁶¹⁷ Troškove gradnje škola i njihovog održavanja morali su, međutim, snositi sami krajišnici, što je za stanovništvo, ali i za prilično oskudno plaćene učitelje predstavljalo veliko opterećenje.⁶¹⁸ Vojne vlasti pobri-

⁶¹² SHBP: Školska kronika Lekenik. II. 698-719.; Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 71.

⁶¹³ SHBP: Školska kronika Lekenik. II. 698-719.

⁶¹⁴ Despalatović Elinor. (1989). *The Danish Model and Croatian Peasant Agriculture 1850-1914*. 31.

⁶¹⁵ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 86.

⁶¹⁶ Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgränze, ihre Organisation und Verfassung*. I. 97.

⁶¹⁷ Prikaz broja škola u pojedinim pukovnjama Vojne krajine u 1860-im godinama vidi u: Krajin Leopold. (1866). *Die k.k. Militärgränze und deren Grundgesetz*. 42-43. Kako je izgledala situacija u školstvu na početku 19. st. na pregledan način opisuje: Demian J. A. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze*. (npr. 288 f. za Bansku krajinu).

⁶¹⁸ Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgränze, ihre Organisation und Verfassung*. I. 97.

nule su se da zbog toga ne dođe do većih problema. Za razliku od ostalih seoskih škola u civilnoj Hrvatskoj, koje su organizacijski bile podređene Crkvi, odnosno biskupiji, škole u Vojnoj krajini su, naravno, bile podređene strogoj vojnoj kontroli. Obveza nadzora nastave u Vojnoj krajini definirana je riječima:

Sve realne, osnovne, trivijalne, za djevojčice, kao i općinske škole Vojne krajine spadaju pod neposrednu nadležnost vojnih organa, koji imaju obvezu čestog posjećivanja škola u svom okrugu kao i uklanjanja i prijavljivanja svakog nereda.⁶¹⁹

Otvaranjem vlastite škole u selu bobovačkoj je djeci otvorena mogućnost usvajanja barem elementarnih osnova čitanja, pisanja i računanja.⁶²⁰ Ali i ovdje vrijedi ono što je ranije rečeno za Lekenik. Budući da u Vojnoj krajini nije postojalo državno učiteljsko obrazovanje, u školi je radio tek jedan, nedovoljno obrazovan općinski učitelj, k tome i loše plaćen. Podučavao je djecu triju sela: Bobovca, Bistrača i Žreme i to tek po nekoliko sati tjedno, tako da je učinak podučavanja na početku zasigurno bio malen. Budući da su djeca često nerедovito posjećivala nastavu, a broj onih koji, unatoč nalogu vojnih vlasti, uopće nisu išli u školu bio vrlo velik,⁶²¹ to kratko vrijeme školovanja bio je tek naznaka budućega obuhvatnijeg obrazovanja.

U desetljećima nakon pripojenja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj došlo je ubrzano i do početaka usustavljenja školstva. Škole Vojne krajine preuzele su upravni sustav školstva civilne Hrvatske te su se u posljednjim desetljećima 19. stoljeća počela ostvarivati različita «poboljšanja» u školstvu. Učitelji su dobili priliku proširiti svoju naobrazbu i znatno im je povećana plaća financirana iz državnih sredstava, čime se temeljito promijenio i njihov socijalni status. Takva situacija prosvjetnim radnicima sve više je više omogućavala zauzimanje važne uloge u procesu promjena u seoskom svijetu. Zadaće koje su učitelji u okviru tog procesa obavljali bile su slične onima koje smo bili naveli kad je bilo riječi o ulozi učitelja u Lekeniku.

I u Bobovcu je obvezno pohađanje škole s vremenom postalo općenito i redovitije. Iako dio siromašne djece još uvijek uopće nije pohađao nastavu ili je to činio samo povremeno, ipak je veći dio djece na prijelazu u novo stoljeće barem nekoliko godina pohađao nastavu.

Na osnovi novih standarda koje su vlasti propisale za seoske škole, a koje su i općine sve češće zahtijevale, već je prije Prvoga svjetskog rata, 1912./13. g. naposljetku došlo do gradnje nove bobovačke škole.⁶²²

Kao solidna zgrada od opeke, nova je škola tada – prije izgradnje nove crkve 1929. g. – bila najistaknutija zgrada u selu. Ta se školska zgrada može vidjeti i kao simbol novostечene snage javnog obrazovnoga sustava u seoskom svijetu. Iako su se još i nakon Prvoga svjetskog rata katkad pojavljivali problemi s redovitošću

⁶¹⁹ Isto. 101.

⁶²⁰ Od prelaska 18. u 19. stoljeće u župnom mjestu Sunji je postojala državna trivijalna škola, koju zbog velike udaljenosti i troškova gotovo da i nisu posjećivala djeca iz Bobovca. Usp.: Demian J. A. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze*. 289.

⁶²¹ U 1860-im godinama u Vojnoj se krajini u «djecu sposobnu za školu» službeno ubrajalo 53 172 dječaka i 44 067 djevojčica. U «djecu koja su pohađala školu» – ovde su se ubrajala i ona djeca koja su samo povremeno dolazila na nastavu – 36. 931 dječaka i 21.378 djevojčica. Vidi i: Krainz Leopold. (1866). *Die k.k. Militärgränze und deren Grundgesetz*. 42-43.

⁶²² SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 86.

pohađanja nastave i iako su mogućnosti daljnog školskog obrazovanja nakon osnovne škole i u 1920-im i 1930-im godinama još uvijek bile krajnje ograničene, u Bobovcu je sve snažniji «nacionalni» sustav obrazovanja u odlučujućoj mjeri započeo nadopunjavati lokalnu i obiteljsku akulturaciju. Posljedice tog razvoja bile su mnogostrukе i imale su i sve veći udio u postupnom, sporom procesu promjena seoskih i obiteljskih mjerila vrijednosti.

«Nacionalni» sustav obrazovanja u selu utjelovljivali su, dakle, učitelji. Do Prvog svjetskog rata u bobovačkoj je školi predavao je samo jedan jedini učitelj, godine 1921. škola je dobila još jednog učitelja, a 1935. napokon i trećeg.⁶²³

Nastajanje društvenog života i politiziranje seoske svakodnevice

Nakon svršetka Prvog svjetskog rata, osnivanja nove države SHS i raspisivanja izbora 1920. g. (na osnovi općeg prava biranja za muškarce; žene su u Jugoslaviji smjele birati tek nakon Drugoga svjetskog rata), seosko stanovništvo Hrvatske se odjednom našlo usred propagandističke borbe političkih stranaka. Veći dio seoskog stanovništva – na osnovi postojećih i vrlo velikih posjedovnih, odnosno, poreznih zahtjeva koji su bili preduvjet biranja – u Austro-Ugarskoj Monarhiji praktički nije imao mogućnost političkog suodlučivanja.⁶²⁴ Nakon rata situacija se promjenila. Svi muškarci s navršenom 21. godinom svoj su glas jednoj od kandidiranih stranaka mogli dati 28. studenog 1920. g. na izborima u novoosnovanoj državi SHS.⁶²⁵ Da bi stranke pridobile što više glasala, znatno se povećala izborna promidžba i na seoskom području. Relativno brzo porastao je i interes muškaraca u selu za politiku.

Političke skupine (na seoskom području Hrvatske prednjačila je Hrvatska seljačka stranka) su se, u nastajanju da svoje političke vizije i programe približe ljudima, uz uobičajena sredstva političke artikulacije, oslanjale i na stranci bliska udruženja i društava. Njima ćemo se detaljnije pozabaviti nešto kasnije. Prije toga ćemo se osvrnuti na etabliranje društvenog života, čiji nastanak u seoskim područjima Hrvatske nisu uvjetovale samo političke stranke.

Nastanak «modernog» društvenog života bio je općenito karakterističan znak prodiranja modernih, «gradskih» organizacijskih struktura u seoska društva. Stoga ne iznenađuje činjenica da su ideje stvaranja društava prije svega potjecale od ljudi koji su određeno vrijeme živjeli u gradovima ili su svakodnevno imali obvezе u njima. To su prije svega bili pripadnici takozvane «seoske inteligencije», uglednih «dosedjenika» i dobrostojećih i relativno mobilnih seoskih trgovaca.

Na osnovi sljedećih primjera vrlo se dobro može zamisliti na koji način i s kojim posljedicama su osnivana društva u Lekeniku i Bobovcu. Jasno je vidljivo i u kojoj su mjeri nastajanje društvenog života i politizacija svakodnevice utjecali jedno na drugo.

⁶²³ Isto.

⁶²⁴ Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskog naroda g. 1860.-1914.*

⁶²⁵ Reiswitz Johann. (1954). «Die politische Entwicklung Jugoslawiens zwischen den Weltkriegen». U: *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 73.

Društva i politiziranje seoskog života u Lekeniku

Prije i nakon prijelaza u 20. stoljeće u selima u blizini Lekenika počeo je – po uzoru na Sisak – nastajati sve veći broj novih «Dobrovoljnih vatrogasnih društava» (u Sisku je već 1865. g. osnovano vatrogasno društvo koje je bilo drugo vatrogasno društvo na području kasnije Jugoslavije). Tako je u Selima vatrogasno društvo osnovano 1882., Sunji 1895., Kratečku 1906., i Palanjeku i Peščenici 1908. g. Naredne godine otvorena su vatrogasna društva u još trima selima.⁶²⁶

U lekeničkim je gostonicama u to vrijeme glavna tema mnogih rasprava bila osnivanje vlastitoga vatrogasnog društva. Naposljetku su vlasnici gostonica zajedno sa seoskim učiteljem Hanževačkim preuzeли inicijativu. Za 9. svibnja 1909. g. sazvana je osnivačka sjednica na kojoj su 33 prisutna člana birala vodstvo novonastaloga vatrogasnog društva. Predsjedatelj je postao trgovac, ugostitelj i najbogatiji čovjek u selu Julius Mann. Za njegovog zamjenika i vojvodu izabran je općinski bilježnik Anselmo Sužanić. Zapisničar je postao seoski učitelj Hanževački.⁶²⁷ Uz njih su u vodstvo društva izabrani i ugostitelj Josip Pankrac, ugostitelj Alojz Rožić te mesar i vlasnik trgovine mješovitom robom Salomon Fischer.

Zanimljivo je da su svi bili iz dоселjeničkih obitelji koje su se u Lekenik doselile u posljednjim desetljećima, ili tek nedavno. Julius Mann i Salomon Fischer potjecali su iz dоселjeničkih židovskih trgovačkih obitelji, Josip Pankrac je bio češkog porijekla, Tomislav Hanževački je kao učitelj u selo došao tek 1897.g., a oba preostala člana vodstva su sa svojim obiteljima tek odnedavno živjeli u Lekeniku.⁶²⁸ Većina članova vatrogasnog društva potjecala je iz utjecajnijih i imućnih obitelji (mogli su si priuštiti plaćanje članarine). Iz tog je razloga rad vatrogasnog društva na određen način bio simbol socijalne diferencijacije u selu.

Ovdje navedeni socijalni kriteriji za učlanjenje u društvo tijekom 1920-ih i 1930-ih godina postupno su slabili, ali se značajnije promjene još nisu nazirale. Tek je krajem 1930-ih godina došlo do temeljitijih promjena, koje su bile politički motivirane.

Skupina mlađih, politički vrlo aktivnih muškaraca je, pod vodstvom bivšeg željezničara, kasnijeg predsjedatelja Dobrovoljnog vatrogasnog društva i općinskog načelnika Stjepana Vnučeca (tada je bio i predsjedatelj «Seljačke sloge»), zahtjevala obnovu i reformu postojećih struktura vatrogasnog društava. To je dovelo do velikih nesuglasica i okončalo se svađom u kojoj je vodstvo društva smijenjeno skupinom mlađih ljudi koja je i zahtjevala promjenu. Razlozi prekida kontinuiteta bili su politički. Lekenička kronika vatrogasnog društva u diplomatskom je tonu razloge promjene prikazala riječima:

Prelop između generacija vatrogasaca nije samo izazvan težnjom za prvenstvom u selu, nego i angažiranjem skupine mlađih ljudi na sve burnijoj političkoj sceni i njihovom snažnijim političkim opredjeljivanjem, stvaranjem novog akcijaškog duha i stava prema događajima koji su prijetili svijetu, zemlji, pa tako i svim rodoljubima Lekenika.⁶²⁹

Nešto više od dvadeset godina nakon osnutka vatrogasnog društva, u selu je pokrenuta još jedna udruga koja je dobila važnu ulogu u seoskom životu – no-

⁶²⁶ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 22-23.

⁶²⁷ Isto. 25.

⁶²⁸ Maticе krštenih, vjenčanih i umrlih župe Peščenica (Lekenik).

⁶²⁹ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 72.

gometno društvo. «Socijalno ravnopravan» nogomet postao je ubrzo popularan, posebice kod mlađih jer nije bila važno da li tko pripada bogatoj ili siromašnoj obitelji, nego je li sportski sposoban. Nogomet – koji potječe iz industrijske Engleske – početkom 20. stoljeće sve više širio europskim kontinentom. U Hrvatskoj je u međuratnom razdoblju vrlo brzo postao neizostavan. U relativno kratkom vremenu nastao je ogroman broj nogometnih društava te su ubrzo organizirana i u prvenstva. Način nastajanja lekeničkog nogometnog društva – koji se uveliko razlikovao od gore opisanog vatrogasnog društva – pokazuje na koji se način ovaj moderan sport etablirao u seoskom svijetu Lekenika. Jedan od osnivača nogometnog društva prisjeća se:

Nogomet se u Lekeniku počeo igrati prvi put 1930 godine. Prvi koji su u selo donijeli loptu i počeli igrati bili su domaći đaci koji su se školovali u Zagrebu. Njima su se pridružili i mnogi mlađi zemljoradnici. zajedno sa službenicima u selu oni su odlučili i osnovati klub pod patronatom Julija Manna. Svi oni, a i stanovnici Lekenika, pa i starci su bili jako zagrijani za nogomet. Za to je za nogomet u selu bilo puno simpatizera i posmatrača čak i iz okolnih sela. Inicijatori i organizatori prvog nogometnog kluba u selu bili su Kragujević, željeznički prometnik, i neki Karaga takodjer željeznički prometnik. Poreg toga prvi koji su počeli igrati nogomet u selu i koji su se takodjer zalagali bili su Štrižić Milivoj, student prava, Seke Ladislav, službenik jedne firme, a po nacionalnosti Madjar, Bužan Ivan, gostoničar, trgovac i Jevrej Julius Mann i ja [Franjo Mankas]. Tada sam još bio sin seljaka i radio sam na našem seoskom imanju. Svi smo mi igrači bili mlađi ljudi između 18 i 22 godine starosti i svi pretežno Hrvati. Kasnije je u klubu bilo i sve više zemljoradnika, koji su igrali ...⁶³⁰

Nogomet su popularizirali učenici koji su školu pohađali u Zagrebu, službenici, željezničari, dakle, osobe koje su u gradovima došle u kontakt s nogometom. U dobrostojećem trgovcu i ugostitelju Juliju Mannu našli su osobu koja raspolaže financijskim sredstvima i voljom da ih podupre u njihovom planu da osnuju društvo. Mann je dijelom pristao to učiniti iz osobnih interesa: njegova je gostonica postala sastajalištem igrača i članova društva. Sve veći interes Lekeničana za nogomet može se možda objasniti i promijenjenom, prema novim pravilima organiziranom podjelom društva. Pravila sporta korespondiraju s novim pravilima društva. Name, u utopiji modernoga društvenog uređenja trebalo bi se – kao i u sportu – bez staleških ograničenja, osobnom sposobnošću i suradnjom s «pravim» ljudima stići do uspjeha. Jedan od prenositelja takvih uvjerenja bio je i nogomet te je stoga u rekordnom vremenu stekao popularnost.

Provođenje slobodnog vremena u bavljenju sportom ili u praćenju sportskih događaja dobar je znak postupnog prodiranja novoga radnog i životnog ritma u lekenički seoski svijet. «Slobodno vrijeme» je, u usporedbi s današnjom praksom, bilo teško ostvarivo jer ga većina ljudi naprosto nije imala. Ipak, organizacija slobodnog vremena prema «modernim» uzorima počela je dobivati na značenju.

Iako politički aspekt obaju opisanih društava nije bio bezznačajan, ni izdaleka nije imao tako veliko značenje kao što je to bio slučaj u društvima «Jugoslavenski sokol» i «Seljačka sloga». Osnovana u Lekeniku u međuratnom razdoblju, ova su društva kao posredan ili neposredan cilj imala popularizaciju sadržaja političkih pokreta koji su inicirali njihovo osnivanje u seoskom kontekstu. Koje su prirode

⁶³⁰ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 99-100.

bile aktivnosti tih dvaju društava pokazuju sljedeća sjećanja jednog kolara, rođenog 1898. On se u Lekenik doselio ubrzo nakon Prvoga svjetskog rata:

U selu je prije rata [Drugoga svjetskog rata] postojalo društvo «Jugoslavenski sokol». To je bila neka vrsta športskog društva. Oni su održavali sletove, vježbe i slične oblike aktivnosti. To društvo je imalo više političku boju, a podupirala ih je bivša vlast predratne Jugoslavije. Oni u selu nisu imali puno pristaša, već nešto ljudi koji su radili iz interesa.

Prije rata u selu je postojalo i kulturno prosvjetno društvo «Ogranak seljačke slove» sa sjedištem u Zagrebu. To društvo je djelovalo pod utjecajem ideja nauke braće Radića i njihovog pokreta Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) [kasnije Hrvatska seljačka stranka – HSS]. Održavala su se razna predavanja kao na primjer o održanju narodne nošnje, organizirane su bile čitaonice, odlazio se je van na festivale, postojao je domaći pjevački zbor, uvježbavale su se recitacije i igrokazi. Radom u tom društvu rukovodili su domaći mlađi seljaci, a Vnučec Stjepo je bio predsjednik. Ogranak seljačke slove je djelovao do početka rata. Raspuštanjem političke stranke prestala je i aktivnost toga društva. Ustaše su zabranili rad.⁶³¹

Očito je da je «Jugoslavenski sokol» u Lekeniku, kao i u većini obližnjih sela, imao podređenu ulogu. Mnogo je važnija bila «Seljačka sloga». To je društvo od sredine 1920-ih godina postajalo sve važnijim faktorom u društvenom i političkom životu seoske Hrvatske. Prvo društvo «Seljačka sloga» osnovano je 1922. u Zagrebu, a samo četiri godine poslije (1926.) njegove su se podružnice raširile čak u 106 sela. Godine 1928. već ih je bilo u preko 200 sela u kojima su te godime održavali ukupno 111 čitaonica i biblioteka.⁶³²

Ciljevi «Seljačke slove» bili su artikulirani pod izravnim utjecajem političkog programa Hrvatske seljačke stranke (HSS) što su ga formulirali njeni ideolozi: braća Ante i Stjepan Radić. Oni su od seoskog stanovništva zahtijevali da se razvija ponajprije posredstvom obrazovanja, prihvaćajući moderne spoznaje i tehnologije, «ali bez napuštanja stare hrvatske tradicije». Samo na taj način seljaštvo može uspjeti dostići jak, samopouzdan i vodeći položaj u hrvatskom društvu, kojemu «kao nadaleko najveća (socijalna) skupina stanovništva» u tadašnjoj Hrvatskoj i pripada.⁶³³ U tom su smjeru djelovale i seoske podružnice «Seljačke slove». One su, prema direktivama iz sjedišta u Zagrebu, između ostalog morale obavljati sljedeće konkretnе zadatke:

- a. Seljačka sloga treba u svom seoskom ogranku urediti i voditi vlastitu čitaonicu i biblioteku za obrazovanje seljaka.
- b. Organizirati predavanja i kulturne priredbe (koncerte, kazališne izvedbe, slavlja).
- c. Organizirati tečajeve čitanja i pisanja za nepismeno stanovništvo, kao i napredne tečajeve iz matematike, uspješnog poljoprivrednog gospodarenja, zdravlja, higijene, odgoja djece itd.

⁶³¹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 2.

⁶³² Horvat Viktor, 176-177.

⁶³³ Despalatović-Murray Elinor. (1978). «The Peasant Nationalism of Ante Radić». U: *Canadian Review of Studies in Nationalism*. Sv. V. br. 1. 86-103.; Livingston Robert G. (1959). *Stjepan Radić and the Croatian Peasant Party 1904-1929*. Diss. Harvard University. Cambridge.; Ivan Mužić. (1990). *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. 4. proš. izdanje. Zagreb.; Krizman Bogdan. (1972/1973). *Korespondencija Stjepana Radića*. Sv. I., II. Zagreb.

- d. Urediti «Sud dobrih i iskrenih ljudi» koji bi trebao djelovati pri svađama seljaka i minimirati iznos skupih sudskega procesa.
- e. Pokazati interes za gospodarski položaj svake pojedine seoske obitelji i ukoliko je potrebno pomoći savjetom ili dobrovoljnom pomoći, podupirati mladež pri radu ili obrazovanju, primjerice na sveučilištima.
- f. Imati zajednički postupak pri raznim poljoprivrednim aktivnostima, kao što je primjerice uzimanje kredita, osnivanje prodajnih poljoprivrednih zadruga, koordiniranje itd.⁶³⁴

Ovo su samo neke od zadaća «Seljačke slike» na području obrazovanja, modernizacije i kulture. Njihova je realizacija bila intenzivno praćena. Rad seoske podružnice društva podupirala je zagrebačku centralu. Iz Zagreba je stizala pomoći u organizacijskim pitanjima, slani su im predavači i tiskovine: novine *Dom*, *Seljačka prosvjeta* i druge, potom časopisi, politički spisi i knjige. U hrvatskim selima se od sredine 1920-ih godina razvijao aktivni društveni život, čija je politička dimenzija u jakoj mjeri doprinijela tomu da je HSS nakon izbora u međuratnom razdoblju zauzeo nadmoćan položaj u seoskoj Hrvatskoj.⁶³⁵

Društveni život u «Seljačko slozi» i politizacija znatno su pridonijeli pojačanju «nacionalizacije» seoskog života. «Hrvatstvo» i «pripadnost kulturi hrvatskog seljaštva» bile su glavne točke u programu HSS-a i «Seljačke slike» te su postali sve važnijim sredstvom diferenciranja i stvaranja identiteta u selima.

Društva i politiziranje seoskog života u Bobovcu

Sve do u međuratno razdoblje u Bobovcu, za razliku od Lekenika, još nije postojao nikakav seoski «društveni život». Većina bobovačkih kućanstava bila je, doduše, udružena u krajiške imovinske općine i krajiške imovinske zajednice, no to nije bilo povezano s dobrovoljnim radom društva, nego je – kao relikt iz vremena Vojne krajine – bila gospodarska potreba poljoprivredno aktivnih kućanstava.⁶³⁶

Prvo društvo nastalo u Bobovcu bilo je gimnastičko društvo «Hrvatski sokol». Njegovog osnivanja i priredbi koje je društvo organiziralo prisjeća se Bobovčanin Filip Adamović:

U selu je tada postojalo društvo Hrvatski sokol. Osnivali su ga Tomislav Klarić, seoski bilježnik i Josip Šrajber, židovski gostioničar. Društvo je postalo doista aktivno

⁶³⁴ Horvat Viktor, 170-195.

⁶³⁵ Razmotre li se rezultati izbora zagrebačkog upravnog distrikta iz 1920-ih godina – u kojem je uz grad Zagreb i pokoj manji grad zapravo dominiralo seosko područje – vidljivo je da je HSS imao preko 60 % birača. U seoskom području tog izbornog distrikta – kojemu je pripadao i Lekenik – udio HSS-ovih birača bio je znatno veći. Usp. Livingston Robert G. (1959). *Stjepan Radić and the Croatian Peasant Party*. 575 ff.

⁶³⁶ Kao što je već navedeno, u većini područja bivše Vojne krajine – kao relikt iz vremena njena postojanja – i u godinama nakon Drugoga svjetskog rata zadržale su se krajiške imovinske općine i krajiške imovinske zajednice. Članstvo u krajiškoj imovinskoj zajednici značilo je suvlasništvo nad seoskim livadama. Ono je, doduše, bilo strogo odijeljeno od političkih općina, tako da pravo njihova korištenja nije imala općina, nego njeni stanovnici. To znači da je svaka kuća u selu koja je bila član imala jednako pravo korištenja neovisno o veličini imanja. Usp. Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat*. 505 ff.

otprilike od 1923. g. Od tada su organizirane razne tjelesne i gimnastičke vježbe i plesovi i slavlja sa duhačkom glazbom na Poloju (to je površina zemljišta u predjeli Save). Ponekad je cijelo selo dolazilo na priredbe, čak i ljudi iz susjednih sela Bistrač i Suvoj. Duhačka je glazba bila iz Sunje. Članovi Sokola su bili Bobovčani svih društvenih slojeva. Postojala je i jedna tamburaška sekcija društva. Otpriklje 30 seljaka su bili aktivni članovi društva.⁶³⁷

Primarni cilj društva bilo je tjelesno osposobljavanje i gimnastičko obrazovanje mladića. To je, dakle, prije svega bilo sportsko društvo, a dodatno je organiziralo i svečanosti, gimnastičke vježbe i plesove. No, «Hrvatski sokol» se nije ograničio samo na to. Imao je snažnu političko-ideološku, prije svega hrvatsko-nacionalnu komponentu, koja je na sastancima s drugim ograncima uvijek iznova dolazila do izražaja. Vodeće osobe društva bili su seoski bilježnik Tomo Klarić te dobrostojeći i politički aktivan ugostitelj Josip Šrajber. Kasnije su i pojedini obrtnici u društvu imali važnu ulogu. Ali «Hrvatski sokol» u Bobovcu nije bio samo društvo za mlađe obrtnike, trgovce i seoske službenike, nego je – kao što se vidi i iz prethodno navedenih sjećanja Filipa A. – kod mnogih seljaka, unatoč teškom tjelesnom radu koji su morali obavljati na svojim gospodarstvima, bio vrlo popularan. Mnogi mlađi seljaci bili su njegovi članovi. Mnogo ih je redovito prisustvovalo različitim priredbama društva, svečanostima u selu, ili na gimnastičkim priredbama u Sisku, Sunji ili Dubici.

«Hrvatski sokol» bio je usko povezan i s prvim tamburaškim društvom u Bobovcu, osnovanim nakon Prvoga svjetskog rata. To je društvo bilo nešto sasvim novo u selu i, kao što svjedoči osnivač društva Marko Somić, njegovo osnivanje i rad utjecali su na glazbenu kulturu sela oblikovanu u vrijeme Vojne krajine:

Oženio sam se 1921. g. Tada u selu još nije bilo tamburaškog sastava. Bilo je nekih u selu Gušće i nekim drugim selima. Moji prijatelji i ja smo prvi put vidjeli tamburice u Gušću, jer su kod nas seljaci svirali samo fućkaljku i bubenjeve. Slobodnim doprinosima seljaka ja i moji prijatelji mogli smo kupiti prve tamburice. Bio sam tada inicijator i voditelj prve tamburaške skupine u Bobovcu.⁶³⁸

Razvojem tamburaške glazbe i postupnim nestankom tradicionalne (sviranje fućkaljki i bubenjeva), bivše krajiško selo Bobovac početkom 1920-ih godina postupno se kulturno približavalo ostalim dijelovima Hrvatske. Naime, u drugim selima tamburaška glazba već je postala sastavni dio glazbene kulture.

Slično kao i u Lekeniku, i u Bobovcu je početkom 1930-ih godina osobitu popularnost stekao nogomet. Osnivanje vlastitoga seoskog nogometnog društva ubrzo je naišlo na simpatije cjelokupnog seoskog stanovništva, što se vidi i iz sljedećih izjava o njegovom osnivanju:

Ja i moj prijatelj Josip Milunić smo bili prvi kada se još prije rata [Drugoga svjetskog rata] osnivao nogometni klub u selu. Milunić je tada bio student medicine, porijeklom iz imućnije zemljoradničke porodice koji je kasnije postao liječnik i sada živi u Čehoslovačkoj. Kako se igra nogomet prvi sam put video u Sunji. Odmah mi se svidjelo. U Zagrebu sam kupio loptu i jedanaest dresova za novce koje smo ja i moji prijatelji prikupili kao priloge od seljaka. Seljaci su kao priloge

⁶³⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 86.

⁶³⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 25.

uglavnom davali kukurž. Njega smo moji prijatelji i ja najprije morali prodati. Pored mene i dr. Milunića sljedeće su osobe sudjelovale u osnivanju prvog bobovačkog nogometnog kluba: Nikola Milunić, sin srednje imućnog seljaka, Mato Laktašić zvan Ćuta opančar... Svi su bili Bobovčani i imali su tada otprilike između 20 i 25 godina. Nogomet smo igrali u susjednim selima Gušće, Kratečko, Sunja, Sunjska Greda, Krivaj, Vedro Polje. Publika je odmah bila fascinirana igrom i tada se još nisu plaćale ulaznice.⁶³⁹

Bobovačko nogometno društvo bilo je vrlo aktivno. Budući da su i u susjednim selima već postojala nogometna društva, redovito su organizirane utakmice među momčadima. Interes za sport, koji nije bio ograničio samo na aktivno bavljenje nogometom, s vremenom je postao važnim dijelom seoske svakodnevice.

Zanimanje za nogomet na određeni način postalo je i prostorom nacionalne i političke artikulacije. Naime, lokalno nogometno društvo redovito se identificiralo s nekim «velikim» nogometnim društvom na nacionalnoj nogometnoj pozornici Jugoslavije. U katoličkim selima Bobovcu i Lekeniku to je za većinu muškaraca bilo neko zagrebačko nogometno društvo, a za srpska sela u okolini Bobovca kakav beogradski nogometni klub.

Osnivanje vatrogasnog društva bilo je dugo očekivano. Nakon što su u okolnim selima osnovana brojna vatrogasna društva, u Bobovcu je inicijativu osnivanja jednog takvog društva preuzela skupina politički aktivnih i gospodarski dobrostojećih muškaraca pod vodstvom seoskog bilježnika, učitelja i bogatog židovskog trgovca.⁶⁴⁰

Bobovačko Dobrovoljno vatrogasno društvo, premda još siromašno opremom, osnovano je krajem 1920-ih godina. Društvo je tijekom cijelog međuratnog razdoblja vodio seoski učitelj Matijević. Spomenutog ugostitelja i seoskog bilježnika kasnije su, tijekom 1930-ih godina, zamijenili dobrostojeći seljaci.⁶⁴¹ Klanovi društva potjecali su iz svih socijalnih slojeva, no imućnjim seoskim obiteljima bilo je lakše plaćati članarinu i odvajati vrijeme za redovite vježbe nego je to bilo siromašnjim obiteljima pod teškim gospodarskim pritiskom.

Nekoliko mjeseci po osnutku vatrogasnog društva, jedno je drugo bobovačko društvo moralо obustaviti svoju djelatnost. Nakon što je 6. siječnja 1929. g. kralj Aleksandar zbog državne krize nastale uboјstvom predsjednika HSS-a Stjepana Radića, raspustio parlament i zemlju stavio pod svoju diktaturu, zabranjeno je djelovanje svih političkih stranaka i društava na nacionalnoj i konfesionalnoj bazi.⁶⁴² Ta zabrana odnosila se, naravno, i na bobovačko društvo «Hrvatski sokol». Vodeće osobe društva pokušale su unatoč tomu i dalje organizirati pojedine aktivnosti, posebice rad seoske biblioteke i čitaonice osnovane 1930.⁶⁴³

Biblioteka i čitaonica mogle su se koristiti uz plaćanje godišnje članarine. Dobrostojeći muškarci sela i «seoska inteligencija» dolazili su tu jednom tjedno kako bi pročitali novine – većina novina je bila (poljoprivredna) stručna literatura – i raspravljali o određenim temama. Čitaonice osnovane kao «narodne obrazovne

⁶³⁹ Isto. (R). 30.

⁶⁴⁰ Isto. (L). 9.

⁶⁴¹ Isto. 98.

⁶⁴² Vidi Sundhaussen Holm. (1993). *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. Mannheim. 57 ff.

⁶⁴³ SHBP: Zbirka podataka Bobovac. (L). 85.

ustanove» postale su u Bobovcu i Lekeniku, kao i u mnogim drugim selima u Hrvatskoj, osobito važna mjesa političkih rasprava i agitacija.

Ubrzo nakon otvaranja čitaonice seoski učitelj Matijević ponovno je organizirao gimnastičko društvo pod nazivom «Sokol». Dakako, taj novoosnovani Jugoslavenski sokol imao je drukčiju političku pozadinu od starog bobovačkog društva.⁶⁴⁴ Nastao je u jugoslavensko-integracionističkom kontekstu te stoga imao drukčiju orijentaciju od prethodnog društva. Novo društvo, međutim, ni izdaleka nije izazvalo oduševljenost stanovništva kao njegov prethodnik «Hrvatski sokol».

Za razliku od Lekenika, gdje je već u međuratnom razdoblju postojalo vrlo utjecajno društvo «Seljačka sloga», u Bobovcu je ono osnovano tek nakon Drugoga svjetskog rata. Tek tada – naravno, u promijenjenim političkim okolnostima – je ta organizacija razvila – ali samo u kratkom vremenu – živahan društveni život.

⁶²⁸ Isto. 86.

IV. SOCIJALISTIČKA INDUSTRIJALIZACIJA I UBRZANE SOCIJALNE PROMJENE (1945.-1965.)

1. Odlučujuća cenzura: Drugi svjetski rat i etabriranje poslijeratnoga socijalističkoga poretka

Početak rata i Nezavisna Država Hrvatska

Krajem 1930-ih godina politička situacija i u Jugoslaviji i Hrvatskoj, kao i u cijeloj Europi, sve se više zaoštravala. I u Lekeniku i Bobovcu svakodnevno se osjećala opasnost od rata, posebice zbog regrutiranja vojnih obveznika u Jugoslavensku armiju te sve dužih i češćih vojnih vježbi. Godine 1939. i 1940. u obama su selima čak i učitelji izbivali na duže vrijeme radi vojnih vježbi, tako da se nastava u školama za to vrijeme održavala u ograničenom opsegu.⁶⁴⁵

Uza sve veću prijetnju rata, na svakodnevnicu Lekenika i Bobovca utjecale su i sve snažnije unutarnjopolitičke napetosti. Sporazum iz 1939.⁶⁴⁶ naišao je na jak otpor nekih srpskih organizacija u Hrvatskoj,⁶⁴⁷ sve veći gospodarski problemi, nastali zbog rata u Europi, doveli su do pojačane polarizacije unutar HSS-a. Ta je stranka do tada posve dominirala političkim i društvenim odnosima u hrvatskim-katoličkim selima ovog dijela Hrvatske. Frakcijske borbe unutar HSS-a i jačanje ostalih stranki dovelo je čak do toga da je HSS po selima osnovao paravojne formacije za zaštitu svojega političkog djelovanja. Te su paravojne formacije u unutarnjopolitičkom životu hrvatske Banovine uživale prilično velik ugled.⁶⁴⁸

U Lekeniku je, primjerice, HSS-ova seoska zaštita (pod nazivom HSZ – Hrvatska seljačka zaštita) s otprilike 50 aktivista bila prilično jaka te je vršila pritisak na sve koji nisu glasovali za HSS.⁶⁴⁹ U Bobovcu pak, koji se nalazio u neposrednoj blizini srpskih sela, pojedini politički aktivisti dodatno su sve oštiriјe forsirali i tematizirali «nacionalnu problematiku» suživota Srba i Hrvata.⁶⁵⁰

U toj napetoj situaciji njemačke su trupe 6. travnja 1941., bez prethodne objave, započele rat protiv Jugoslavije. Za samo nekoliko dana jugoslavenske su oružane snage kapitulirale.⁶⁵¹ Jugoslavija je okupirana i podijeljena među njemačkim, talijanskim, bugarskim i mađarskim okupatorima.

⁶⁴⁵ SHBP: Školska kronika Lekenik. II. Školska godina 1939/40.; Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 76; SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. I.

⁶⁴⁶ «Sporazum» između Beogradske vlade i HSS o federalnom državnom uređenju doveo je do osnutka hrvatske Banovine u okviru Jugoslavenske države. Uz hrvatska područja pripadali su joj i veći dijelovi današnje Bosne i Hercegovine.

⁶⁴⁷ Roksandić Drago. (1991). *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. 132.

⁶⁴⁸ Sundhaussen Holm. (1983). *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-45. Studien zur Zeitgeschichte*. Sv. 23. Stuttgart. 65-67.

⁶⁴⁹ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 82. Nova vlast je odmah nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske ukinula HSZ.

⁶⁵⁰ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. I. Usp. Roksandić Drago. (1991). *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. 129-138.

⁶⁵¹ Usp. Mantl Josef. (1954). «Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 99-121.; Singleton Fred. (1976). *Twentieth Century Yugoslavia*. London. 86-102.; Piekalkiewicz Janusz. (1984). *Krieg auf dem Balkan 1940-45*. München.; Djilas Milovan. (1978). *Der Krieg der Partisanen. Jugoslawien 1941-45*. Wien. Literatura o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji i njegova pretpovijest je vrlo opsežna. Veći dio literature se na osnovi jasnih stranačkih ili jednostranih prikazivanja mora koristiti oprezno, kao i,

Inicijativom njemačke politike nastala je Nezavisna Država Hrvatska, tek prividno suverena država, a zapravo posve ovisna o Hitleru i Mussoliniju. Na čelo «nezavisne» hrvatske države njemačko vodstvo postavilo je fašistički i bezuvjetno kolaboracijski spreman ustaški pokret koji u počecima nove države nije imao potporu stanovništva.⁶⁵² Ubrzo je na vidjelo došao zločinački karakter novog režima. Čim su preuzeeli vlast, ustaše su svojim nacionalističkim programom započele uništavajući rat protiv političkih protivnika, protiv židovskog, romskog i posebice srpskog stanovništva, uslijed čega je već u prvih mjesecima novog režima palo na desetke tisuća žrtava.⁶⁵³

Ustaše su, prema nacional-socijalističkom uzoru, pod svojim «poglavnikom» Antom Pavelićem pokušale kontrolirati sva područja društvenog i gospodarskog života te ih preorientirati prema ideologiji svojega «pokreta». To je na seoskom području Hrvatske između ostalog obuhvaćalo i pokušaj potpunog upravljanja poljoprivredom.⁶⁵⁴ Ustaški pokret težio je stvaranju «novih organizatorskih» temelja poljoprivrede i opskrbe stanovništva živežnim namirnicama. Prvi korak k tome uslijedio je uspostavom zakonom od 31. svibnja 1941. g. prema kojem su seljaci u roku od 14 dana bili obvezni prijaviti i predati sve viškove žitarica, brašna i kukuruza. Obitelji su mogle zadržati samo točno određenu količinu za osobnu potrebu, dok su preostale zalihe morale prodati državi po točno utvrđenoj cijeni, koju su, naravno, odredili državni organi. Taj je novi, centralistički sustav od samog početka funkcionirao loše. Državna je administracija pritom bila vidljivo preopterećena. Budući da su seoske obitelji utvrđene cijene proizvoda smatrali niskim, a novu valutu bezvrijednom, povećan je pasivan otpor prema obvezi prodavanja vlastitih proizvoda državi, što je dovelo do trajnog pada proizvodnje i tajne prodaje na crnom tržištu. Posljedica je bila stalno zaoštravanje krize u poljoprivredi, a time i u prehrani stanovništva države.⁶⁵⁵ U narednim godinama, koje su sa sobom donijele pojačanu eskalaciju ratnih sukoba, a time i potpunu podređenost svih područja života ratno-gospodarskim potrebama, krizna situacija se sukcesivno sve više pogoršavala.

Regrutiranje i mobiliziranje sve većeg broja muškaraca i u Hrvatskoj su zasjenili svakodnevnicu te dominirali njome. Već krajem travnja 1942. g. hrvatskim je domobranima pripadalo 90.000 muškaraca, a krajem godine broj je porastao na 110.000. U to je vrijeme broj vojnih postrojbi ustaškog pokreta iznosio 40.000, tako da su oružane snage NDH krajem 1942. g. brojale otprilike 150.000 muškaraca. U

primjerice, sljedeći detaljni prikaz ratnih operacija na cjelokupnom jugoslavenskom području: Vojnoistorijski institut. (1964). *Hronologija Oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-45*. Beograd.

⁶⁵² Sundhaussen Holm. (1995). «Der Ustascha-Staat. Anatomie eines Herrschaftssystems». 497-533. U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995. Sv. 2. 497-533.

⁶⁵³ Usp. Hory Ladislaus, Broszat Martin. (1964). *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Stuttgart.; Jelić-Butić Fikreta. (1777). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb. 158-186.; Sundhaussen Holm. (1983). *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum*. 242-251.; Piekalkiewicz Janusz. (1984). *Krieg auf dem Balkan 1940-45*. München. 126 ff.; Broucek Peter. (1988). *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Wien, Köln, Graz. Sv. 3.; Sundhaussen Holm. (1995). «Der Ustascha-Staat. Anatomie eines Herrschaftssystems». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995 Sv. 2. 497-533.

⁶⁵⁴ Usp. prije svega: Sundhaussen Holm. (1983). *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum*. 238-264.

⁶⁵⁵ Isto.

naredno se vrijeme broj mobiliziranih vojnika povećavao. Tu se moraju spomenuti i hrvatski radnici i radnice, koji su na osnovi sporazuma između ustaškog i njemačkog vodstva odvedeni u Treći Reich. Broj muškaraca i žena koji je od 1941. g. došao u Reich iznosio je otprilike 100.000.⁶⁵⁶

Kako je rat trajao, povećavao se i broj partizana. Na početku im se masovno pridružilo srpsko stanovništvo proganjeno u Hrvatskoj,⁶⁵⁷ a tijekom rata i sve veći broj Hrvata iz mnogih krajeva zemlje.⁶⁵⁸ Između 1941. i 1945. g. na stranu partizana je prešlo i mnogo Lekeničana (njihov službeni broj je krajem rata iznosio 141⁶⁵⁹) i Bobovčana (Bobovac je već tijekom rata, uz prekide, pripadao «oslobodjenom teritoriju» što ga je kontrolirao narodnooslobodilački pokret).

Za vrijeme rata seosko je stanovništvo trpjelo radi rekvizicija, koje već ubrzo nakon početka rata nisu bile rijetkost. Uz rekvizicije, što su ih vršile postrojbe NDH, odnosno postrojbe njihovih saveznika, i komunistički narodnooslobodilački pokret je pokušao dobiti opskrbu od seljaka. Oboje je pridonijelo sve većem pogoršanju opskrbe u NDH. Početkom 1943. g. – dakle, jedva dvije godine od početka rata i prije potpune eskalacije borbi – progonstva, izbjeglištvo, nestaćica stočne hrane, nestaćica radne snage i tajni pokolji doveli su do opadanja stočnog fonda u Hrvatskoj na vrijednost manju od polovice vrijednosti iz predratnog razdoblja.⁶⁶⁰

Od 1943. g. vojne su operacije kulminirale u tolikoj mjeri da je poljoprivredna proizvodnja bila gotovo posve obustavljena. Osim toga, neprestano su se pomicali granice područja koje su, s jedne strane, kontrolirale vojska vlasti i okupatorska vojska, a s druge strane, partizani. Stoga je obrađivanje zemlje na tim područjima često bilo nemoguće.⁶⁶¹ I Bobovac je tada bio pod kontrolom čas vojske vlasti, čas okupatorske vojske, a čas partizana.⁶⁶²

Ratne su godine u seoskom i političkom životu Lekenika i Bobovca stvorile nove realnosti. Završile su patnjom mnogih obitelji koje su izgubile rodbinu i bliske osobe. Završile su i masovnim uništenjem seoske infrastrukture i gospodarskih temelja mnogih obiteljskih gospodarstava. Sljedeća sjećanja Lekeničana i Bobovčana – koja ni izdaleka ne ilustriraju sva lica rata i njegovih događanja u obama selima – trebala bi pripomoći barem djelomičnom uvidu u dramatičnu ratnu situaciju.⁶⁶³

⁶⁵⁶ Jelić-Butić Fikreta. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb. 123.

⁶⁵⁷ U pojedinim područjima dio je srpskog stanovništva u Hrvatskoj išao u – već od početka rata u paravojnim formacijama aktivne, tijekom rata sve značajnije – četnike, ali se velika većina hrvatskih Srba priključila komunističkim partizanima: Roksandić Drago. (1991). *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. 135.

⁶⁵⁸ Usp. Kisić-Kolanović Nada. (1995). «Die Partizanenbewegung und die kroatische Frage 1941–1945». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995. Sv. 2. 487.

⁶⁵⁹ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 101.

⁶⁶⁰ Sundhaussen Holm. (1983). *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum*. 267.

⁶⁶¹ Piekalkiewicz Janusz. (1984). *Krieg auf dem Balkan 1940–45*. München. 189 ff., 290 ff.; Vojnoistorijski institut. (1964). *Hronologija Oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–45*. Beograd.

⁶⁶² Drašković Blagota, Jelić Ivan, Valentić Mirko. (1980). «Banija». U: *Enciklopedija Hrvatske povijesti i kulture*. 20 f.

⁶⁶³ Pojedina izvješća o stanju u selima, odnosno njihovoj bližoj okolici, služe kao nadopuna sjećanjima.

Lekenik u ratnim godinama Drugoga svjetskog rata (travanj 1941.- svibanj 1945. g.)

Zbog svojega prometnog položaja na željezničkoj vezi Zagreb-Sisak Lekenik je bio važna vojna točka od strateškoga značenja te je s vremenom postao poprištem vojnih sukoba. O tome i o mnogočemu drugome izvješćuju sljedeća sjećanja:

Lekenik je preko noći zaposjednut vojskom koja je imala zadatku očuvati sigurnost pruge Sisak - Zagreb, značajne prometne «kičme» novostvorene NDH, ali i najznačajnije prometnice za snabdijevanje oružjem, hranom i jedinicama njemačke vojske. Stalna prisutnost radnih bataljona, domobranksih straža, ustaških i njemačkih jedinica, tokom početka rata a i kasnije, nije omogućavala neku veću, masovniju aktivnost simpatizera NOB-a.⁶⁶⁴

... započelo je i masovno hapšenje židova te njihovo interniranje u logor Jasenovac. Među tim žrtvama našli su se i ugledni Lekeničani: dugogodišnji predsjednik DVD-a (Dobrovoljnog vatrogasnog društva), osnivač i jedan od ljudi koji je najviše zadužio Lekeničane u razvoju društvenog života Julijus Mann, zatim njegova sestra Gizela, vatrogasac Josip Antolec, Janko Lomota, Paul Fischer, njegova obitelj i mnogi drugi [Mannovi i Fischeri su bili židovskog porijekla i iz tog su razloga proganjeni]. ... Scene progona postajale su svakodnevnicom.⁶⁶⁵

Među prvima aktiviraju se članovi «seljačke zaštite» i započinju zajedno s lekeničkim žandarima razoružavanjem starojugoslavenske vojske ali i nastavljaju uvjerenjem siromašnih seljaka, batinama, u ideje novog režima. Uz zaštitare postaju aktivni i proustaški orientirani mještani koji su bili u velikoj manjini predvođeni tabornikom S.V., njegovim zamjenikom J. B., žbirnikom I. K., tabornikom ustaške mladeži S.V. i tabornicom ustaške mladeži A.V.⁶⁶⁶

14. srpnja [1941.] oko 1 sat izvršen je atentat na željezničkoj pruzi između Lekenika i Turopolja...⁶⁶⁷

Mi smo se bavili poljoprivredom, a brata su roditelji školovali. Moj brat je u Zagrebu studirao veterinarstvo, a 1942. godine bio je otjeran u logor. Odmah na početku rata kod nas u selo sklonio se je drug Mika Špiljak – jedan od vođa ustanka u tom kraju. Zbog toga je moja familija bila proganjana od strane Ustaša. Osim brata i moji roditelji su bili otjerani u logor u Veliku Goricu. Još ranije da bih to spriječio, ja sam otiašao u domobrane, a kasnije 1942. godine otiašao sam u partizane. Kasnije su roditelji bili pušteni, a brat je bio zamijenjen za neke zarobljene Ustaše, a pod kraj rata smo se svi nalazili na oslobođenom teritoriju.⁶⁶⁸

Krajem 1943. godine, početkom 1944. povećale su se noćne patrole i zasjede ... Vojne postrojbe, dijelom na konjima, često su dolazile u lekeničke ravnice i šume [prostrane šume oko Lekenika služile su partizanima kao baza njihovih akcija na tom području], kako bi «očistile» područje od komunista. Postojale su i postrojbe kojima su uglavnom komandirali njemački oficiri i čije su aktivnosti i stanovništvu nanijele veliku štetu...⁶⁶⁹

⁶⁶⁴ Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 85. Autor doslovno citira izjave Lekeničana, koje i imenuje.

⁶⁶⁵ Isto. 84-85. Usp. I: SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 260.

⁶⁶⁶ Isto. 84.

⁶⁶⁷ Isto. 85.

⁶⁶⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 31.

⁶⁶⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I.

Školska godina [1944/45] započela je 1. kolovoza u ime Duha svetoga. Rad u školi je dosta otežan, razloga što nema potrebnih učila, također su bile neprestano razne smetnje. ... Pošto je bila vojska često u selu to su bili i česti napadi. Borbe su se neprestano vodile oko samog Lekenika po noći a više puta i po danu. ... U dogovoru s roditeljima prekinuli smo s radom na školi: 25. studenog. Taj dan je isto zabilježen u Lekeniku s crnim slovima. U mjesto su došli ustaše 24. studenog poslije podne, preko noći pohapsili ljudе, koji su bili kod kuće. Sve ih zatvorili u jednu kuću i tamo ih tukli. ... Vojska se neprestano zalijetavala u selo [partizani su već duže vrijeme pokušali zauzeti selo] i narod je stradavao sve do 8. svibnja [1945]. Taj dan bio je kraj svemu. Neprijateljska vojska se povlačila, Narodno Oslobodilačka vojska prošla i zauzela sve krajeve.⁶⁷⁰

Bobovac za vrijeme Drugoga svjetskog rata (travanj 1941.-svibanj 1945. g.)

I Bobovac se nalazio na području dugogodišnjih i intenzivnih vojnih sukoba. Odmah po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske u okolini Bobovca ustaše su žeštoko napale srpsko stanovništvo okolnih sela. Tisuće ljudi su bile žrtve. Nedaleko od Bobovca nalazio se i zloglasan koncentracijski logor u Jasenovcu:

Selo Strmen [samo nekoliko kilometara udaljeno od Bobovca] je pravoslavno, srpsko selo, kao i [obližnja] sela Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Tatrljani. Selo Strmen je u ratu spaljeno i stanovništvo je jako patilo. Puno ih je izbjeglo iz sela. Nakon rata su se povratili u selo, ali to još uvijek nije ono što je bilo ranije.⁶⁷¹

... Za vrijeme rata Bobovčani su se s onima u Strmenu malo posvađali, ali su ih ipak sakrivali i spremali im robu i stoku kad su bili otjerani u logore, a sad se s njima dobro slažu.⁶⁷²

Na nesretno selo [Glaise-Horstenau, njemački opunomoćeni general u NDH izvještava ovdje o istrazi na mjestu zločina, koju je osobno obavio u Crkvenom Boku, jednom od susjednih srpskih sela Bobovca] se dvaput pod vodstvom dvaju ustaških natporučnika sručilo 500 15-20-godišnjih nitkova, koji su sve pobili, žene silovali i mučili do smrti i djecu ubili. U Savi sam video žensko tijelo s izvađenim očima i drvom u predjelu genitalija. Nesretnica je imala najviše 20 godina kada je pala u ruke tim zločincima. Negdje u jednom zakutku svinje su jele tijelo još nepokopanog čovjeka. Sve su kuće opljačkane. «Sretniji» stanovnici su se našli u jednom od najstrašnijih teretnih vlakova; pojedini nedragovoljni putnici su si za vrijeme vožnje prezrezali vene. ... Da već dva mjeseca nije uslijedila nova «akcija» može se djelomice prepisati mojoj zasluzi. Crkveni Bok i okolna sela ponovno je naselilo staro stanovništvo – ukoliko je bilo živo. Nažlost u prosincu su ih napali partizani, što najbolje dokazuje njihovu nevinost.⁶⁷³

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata sam izgubio oba konja i kola, jer sam bio prisiljen s kolima i konjima ići u Bosnu, odakle sam se vratio bez njih.⁶⁷⁴

Četvrta ofenziva [hrvatskih i njemačkih snaga] zahvatila je i opustošila i Baniju. ... Banjiski odred [partizani] vratio se već u veljači 1943. na Baniju. Sljedećeg mjeseca razbio je domobransku posadu u Sunji i zarobio 165 ustaša, domobrana i Nijemaca,

⁶⁷⁰ SHBP: Školska kronika Lekenik. II. Školska godina 1944/45 (Zbirka podataka II. 722).

⁶⁷¹ SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. (L). 11-12.

⁶⁷² Isto. (NO). 5.

⁶⁷³ Broucek Peter. (1988). *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Wien, Köln, Graz. Sv. 3. 168-169.

⁶⁷⁴ SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. (L). 8.

a do svibnja povratio najveći dio slobodnog teritorija izgubljenoga u četvrtoj ofenzivi.⁶⁷⁵

1943. g. zapaljena je škola ..., a provizorna se nastava od 1943. g. do 1946. g. odvijala u jednoj obnovljenoj staji.⁶⁷⁶

Do 1944. g. još sam radio na tegljenom brodu na reguliranju obale rijeke Save i tada sam prešao u partizane.

Udala sam se sa 17 godina. Moj je muž kasnije nestao u ratu i do današnjeg dana o njegovoj судбини nisam saznao ništa.⁶⁷⁷

Imali smo jednog sina koji je poginuo u ratu. Bio je oženjen i njegova udovica i danas živi s nama.⁶⁷⁸

Lekenik i Bobovac krajem rata te komunističko preuzimanje vlasti

Početkom svibnja 1945. g. borbe su jenjavale i pobjednička partizanska vojska je napredovala. Tisuću vojnika i civila, do tada na vladinoj strani, bježalo je pred Tito-vom vojskom i kroz Lekenik:

... 6. V. 45. – kroz 10 dana prolazile su izbjeglice bojeći se partizana i bježeći prema Zagrebu i dalje i u Sloveniju – bježeći danju i noću, i kolima i pješke. To je bio strašan bijeg i vrlo žalostan...⁶⁷⁹

Do najvećeg obračuna komunista, odnosno partizana s pristašama ustaškog režima došlo je južno od koruškog grada Bleiburga. Taj je sukob završio ubojstvom tisuća ljudi, čime je ali samo započelo novo razdoblje dalnjih progonaštava političkih protivnika režima.⁶⁸⁰

Rat je stanovnicima Lekenika i Bobovca, kao i mnogim drugim krajevima zemlje,⁶⁸¹ ostavio opustošenu zemlju. Budući da su oba sela sve do posljednjih ratnih mjeseci bila poprišta sukoba, nanesene štete bile su ogromne.⁶⁸² Stoka, zalihu, sjeme, uređenje, uređaji i strojevi mnogih kuća su djelomice ili u potpunosti nestali ili više nisu bili za uporabu. Tako pojedine obitelji nakon rekvizicija ili nakon povratka u selo više nisu imale ni komad stoke u staji, niti ikakvih zaliba ili zaloga.⁶⁸³

⁶⁷⁵ Drašković Blagota, Jelić Ivan, Valentić Mirko. (1980). «Banija». U: *Enciklopedija Hrvatske povijesti i kulture*. 20 f.

⁶⁷⁶ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 85-86.

⁶⁷⁷ Isto. (M). 9.

⁶⁷⁸ Isto. (L). 24.

⁶⁷⁹ Spomenici župne crkve Peščenice. (Citirano prema: Gajdek Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik*. 100.)

⁶⁸⁰ Na to u svojim memoarima upućuje čak i M. Djilas, koji je tada pripadao vodećim osobama jugoslavenske KP-a: Djilas Milovan. (1978). *Der Krieg der Partisanen. Jugoslawien 1941-45*. 570.; Usp. Suppan Arnold. (1995). «Kroatien zwischen multiethnischen Königreichen und nationalstaatlicher Republik». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995. Sv. 2. 268.

⁶⁸¹ Bilandžić Dušan i.o. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb. 112 f.; Maticka Marijan. (1990). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.-1948*. Zagreb. 28 ff.; Roksandić Drago. (1991). *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeće do naših dana*. 139 ff.; Maticka Marijan. (1995). «Charakteristika der Entwicklung Kroatiens von 1945 bis 1990». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995. Sv. 2. 536 f.

⁶⁸² SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 31.

⁶⁸³ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac II.; Lekenik I. i II.

A u selima je oštećena ili uništena i infrastruktura: škole (u Lekeniku i Bobovcu spaljene), ceste i željezničke pruge (željezničke tračnice su na području Lekenika bile znatno oštećene, a željeznička postaja spaljena) te druge javne ustanove: crkve, vatrogasni domovi i dr.⁶⁸⁴

Materijalne brige i probleme seoskog stanovništva zasjenila je, naravno, bol zbog gubitka najbližih u ratu. Procjenjuje se da je samo u Lekeniku broj poginulih iznosio preko 70 muškaraca i žena,⁶⁸⁵ a njihov broj ni u Bobovcu zasigurno nije bio manji.⁶⁸⁶ K tome valja dodati i znatan broj ranjenika i ratnih invalida. Situacija je u prvim tjednima nakon rata bila dramatična i obilježena velikom bijedom većine stanovništva. Ali, barem je rat napokon okončan, što je uljevalo nadu.

Fotografija 1. Pogrebna povorka u Bobovcu 1961. g. (SHBP: Zbirka fotografija)

Četverogodišnja država NDH, odnosno ratno vrijeme otvorilo je duboku cezuru u društvenom životu cijele zemlje, pa tako i u životu Lekeničana i Bobovčana. Lom u subjektivnoj svijesti ljudi je, naravno, jačao činjenicom da je nakon rata s komunističkom partijom na vlast došao pokret koji je za cilj imao «slom» starog društvenog poretku i stvaranje «novoga, socijalističkog društva».

Nakon poraza Njemačke i oduzimanja vlasti ustaškom vodstvu u svibnju 1945. g. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) – podorganizacija Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije –

⁶⁸⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac II.; Lekenik I. i II.; Gajdek Đuro. (1990). Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik. 101 ff.; SHBP: Školska povijest lekeničke škole. Školska godina 1945. (Zbirka podataka II. 723)

⁶⁸⁵ Matice umrlih župe Peščenica (Lekenik); SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 25.; SHBP: Školska povijest lekeničke škole. Školska godina 1945. (Zbirka podataka II. 723)

⁶⁸⁶ Matice umrlih župe Sunja (Bobovac).

vije (AVNOJ) koju je vodio Tito – preuzeo je sve upravne funkcije u zemlji. Već za vrijeme rata narodnooslobodilački pokret je, osnivanjem kotarskih, općinskih, mjesnih i seoskih odbora, počeo strogo i organizirano kontrolirati društvo.⁶⁸⁷ Lekeničanin Stevo V., koji je krajem rata obavljao funkciju predsjedatelja kotarskog odbora nadležnog za područje Siska, prisjeća se svog dolaska na tu funkciju:

Godine 1942. u IV. mjesecu u Lekenik kod svoje rodbine došao je drug Mika Špijljak, i pozvao nas simpatizere Narodno oslobođilačke borbe – bilo nas je šestorica – da osnujemo Narodno oslobođilački odbor (NOO) za Lekenik i to u ilegalnosti. Dva člana odustali su zbog toga, što su se bojali za svoje familije. Ja sam bio predsjednik tog NOO-a u ilegalnosti. ... 1942. godine u XII. mjesecu postao sam član Općinskog Komiteta [Sisak], a 1943. g. pozvan sam iz Lekenika na oslobođeni teritorij, da primim dužnost predsjednika Kotarskog Narodno oslobođilačkog odbora Kotar Sisak. Zajedno sa ostalim drugovima, kao odbor kretali smo se pretežno na poluoslobođenom teritoriju Pokuplja i Korduna, jer teritorij kotara Sisak u to vrijeme još nije bio oslobođen. Na toj dužnosti bio sam do oslobođenja. Po oslobođenju sam vršio tu dužnost 1945. godine u Sisku još svega 4 mjeseca. 1945 godine vratio sam se u selo...⁶⁸⁸

Službenim završetkom došlo je do postupnog smirivanja stanja u seoskoj Hrvatskoj. Doduše, prestanak progona i razračunavanja s «kontrarevolucionarnim» neprijateljima potrajan je još mjesecima.⁶⁸⁹

Moć Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) već je krajem rata postala uvjerljiva. Partija je dominirala u vlasti i provizornom parlamentu u kojima je sjedila većina bivših AVNOJ-evaca (komunisti ili uglavnom pouzdane pristaše). Imala je ogroman utjecaj na gore spomenute upravne aparate narodnih odbora osnovane tijekom rata te, što je najvažnije, imala je kontrolu nad partizanskom vojskom koja je postala redovitom državnom vojskom.

Srž vojske, koja je krajem 1944. porasla na 350.000 muškaraca (i žena), činili su dragovoljci. Tijekom narednih mjeseci općom mobilizacijom stanovništva broj vojnika se udvostručio.⁶⁹⁰ Komunistička partija ojačala je u oslobođilačkom ratu. Broj njenih članova se u odnosu na predratno razdoblje povećao za više od deset puta. Potpora komunistima je – doduše, kako u kojoj regiji – čak i širih slojeva stanovništva, posebice krajem rata, znatno je porasla.

Uz izborne pripreme za ustavotvornu skupštinu Demokratske Federativne Republike Jugoslavije (DFRJ) u odlučujućoj i konačnoj fazi našao se proces političkog isključenja sada i onih stranaka koje su surađivale s KPJ-om za vrijeme djelovanja narodnooslobodilačkog pokreta i znatno pripomogle njenim uspjesima.

⁶⁸⁷ Usp. Bilandžić D., Brkić Z. et al. (1969). *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Zagreb. 283.; Bilandžić Dušan. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb.

⁶⁸⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 265.

⁶⁸⁹ Piekalkiewicz Janusz. (1984). *Krieg auf dem Balkan 1940-45*. 309 f.; Bilandžić Dušan. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. 99-106.; Djilas Milovan. (1992). *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel. Memoiren 1945-1966*. München. 21 f.

⁶⁹⁰ Zellweger Eduard. (1954). «Staatsaufbau und Gesetzgebung der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien 1945-1948». U: *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 123 f.; Bartl Peter. (1985). *Grundzüge der jugoslawischen Geschichte*. Darmstadt. 142.; Bilandžić D., Brkić Z. et al. (1969). *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Zagreb. 272 ff.

U Hrvatskoj se to isključenje ponajprije odnosilo na Hrvatsku seljačku stranku (HSS), koja je u međuratnom razdoblju u seoskoj Hrvatskoj još bila dominantna politička stranka. U HSS-u je već prije rata došlo do ideološkog unutarstranačkog raskola, koji se za vrijeme rata u ilegalnosti sve više zaoštravao.⁶⁹¹ Na svom putu do neograničene moći unutar države, KP je, naravno, time profitirala. Političkom taktikom i sustavnim nasiljem sukcesivno je uklanjala ostatke utjecaja HSS-a. Na izborima za ustavotvornu narodnu skupštinu u studenom 1945. g. – na kojoj je jedino Narodni front, kojim je dominirala KP, smio postaviti svoje kandidate – više nije postojao neki spomena vrijedan otpor HSS-a ili ostalih građanskih stranaka. Lista Narodnog fronta prikupila je 90 % svih danih glasova.⁶⁹²

Pod vodstvom Josipa Broza Tita Komunistička partija Jugoslavije ostvarila je potpunu moć u državi. Već je ranije – prije nego je novoizabrana ustavotvorna skupština krajem studenoga počela s radom – bila započela oblikovati odnose u državi: tako su, između ostalog, zakonom od 16. kolovoza 1945. g. vlasništvom države postali rudnici, a zakonom od 2. studenog 1945. i banke. U industrijskom sektoru ovaj proces se odvijao postupno, ponajprije kamuflirano kao kazna za suradnju s «neprijateljem». Svatko tko je na bilo koji način pomagao ili opskrbljivao okupatorske snage, bio je ekspropriiran. Ekspropriiran je, već avnojskim zakonom od 21. studenog, sav «neprijateljski imetak», dakle sve imovinske vrijednosti koje su pripadale njemačkom Reichu, njemačkim državljanima, uključujući i njemačku manjinu u zemlji, takozvanim *Volksdeutschen*,⁶⁹³ i jugoslavenskim «ratnim zločincima». Na taj je način preko 80 % jugoslavenske industrije prešlo u državno vlasništvo. Dana 22. kolovoza 1945. g. uvedena je prva agrarna reforma. Bez odštete ekspropriiran je svaki zemljišni posjed iznad 45 hektara kao i posjed banki i industrijskih poduzeća, crkvi i samostana.⁶⁹⁴

Počeo je temeljiti preustroj društva koji je iniciralo vodstvo KP-a i koji bi bez ratnih događanja u tom obliku bio teško ostvariv.

2. Agrarna reforma, kolektivizacija i napredno tehniziranje poljoprivrede

Dručiće nego li je to bio slučaj u vrijeme dominacije Hrvatske seljačke stranke (HSS), čija su stranačka ideologija i društvene predodžbe temeljene na «predajom sačuvanoj tradiciji načina života hrvatskih seljaka», nakon ustaške međuigre i rata, u novom komunističkom sistemu upravo su te, nekoć visoko držane vrijednosti ideološki došle na zao glas.

U socijalističkoj ideologiji predstavljali su relikt naslijedenoga društvenog sistema koji se morao svladati putem «pravednijeg, socijalističkog poretku budućnosti». Stranka i njene podorganizacije su za postizanje tog cilja započele s temeljitim administrativnim, gospodarskim i društvenopolitičkim mjerama, masovnim uvjera-

⁶⁹¹ Maticka Marijan. (1995). *Charakteristika der Entwicklung Kroatiens von 1945 bis 1990*. 537 f.

⁶⁹² Usp. Djilas Milovan. (1992). *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel. Memoiren 1945-1966*. München. 19 ff.

⁶⁹³ Posebno je tragična bila sudbina njemačke manjine u Jugoslaviji. Postala je žrtvom partizanske, odnosno komunističke osvete i eksproprijacijom, progonstvima, izgonom i iseljenjem. Uže područje Lekenika i Bobovca ležalo je prilično udaljeno od glavnih naselja njemačke manjine i stoga to pitanje nećemo detaljnije razmatrati. Usp. i. o. Wehler Hans-Ulrich. (1980). *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918-1978*. Göttingen. 80 ff.

⁶⁹⁴ Bartl Peter. (1985). *Grundzüge der jugoslawischen Geschichte*. Darmstadt. 143.

vanjima, obrazovnim i propagandnim radom, ali i primjenom prisile i nasilja. U životu Lekeničana i Bobovčana ubrzo su se uslijed tih reformnih mjera komunističke vlasti i njezine administracije, počele korjenite promjene.

Fotografija 2a: Drljača s konjskom spregom u Lekeniku (SHBP: Zbirka fotografija)

Fotografija 2b: Dvije lekeničke pri poljskom radu

Agrarna reforma u Lekeniku i Bobovcu i nova porezna politika

Stanovništvo i novo komunističko vodstvo suočeni su nakon rata s iznimno teškom zadaćom obnove. Primjereno planu temeljite promjene cjelokupne strukture gospodarstva i društva, odmah je na početku obnove 1945. g. (zakonom od 23. kolovoza 1945. g.) uvedena agrarna reforma.⁶⁹⁵ Pritom je seoskim obiteljima bogatima zemljom oduzeta ona količina koja je prelazila «njiveću dozvoljenu» utvrđenu granicu. Ta je granica od 25 do 35 hektara bila, međutim, tako visoka, da se lekenička i bobovačka kućanstva nisu morala bojati da će ostati bez zemlje. Tek s drugom agrarnom reformom, koja je agrarnim zakonom od 22. svibnja 1953. g. smanjila njiveću dopuštenu veličinu posjeda na otprilike 10 hektara,⁶⁹⁶ u obama je selima došlo do nekih promjena, no prilično marginalnih jer su i veći posjedi bili raspoređeni.

Iza takvoga «umjerenog» pristupa jugoslavenske vlade stajala su ponajprije taktička razmišljanja. Kako je formulirao tadašnji predsjedatelj državnog gospodarskog vijeća i vodeći KP-političar Boris Kidrič, neposredno kolektiviziranje zemljišta nakon rata «bi od malih i srednjih seljaka napravilo aktivnu rezervu

⁶⁹⁵ Usp. Maticka Marijan. (1990). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. Zagreb.; Günzel Karl. (1954). «Planwirtschaft und Außenhandelspolitik der FVRJ». U: Markert W. (ur.).*Osteuropa- Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 228 ff.

⁶⁹⁶ Hildebrandt Walter. (1954). «Die innenpolitische Abwendung vom Stalinismus nach dem Kominformkonflikt 1948-1953». U: Markert W. (ur.).*Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 147. Stvarna granica se jedva može točno odrediti, jer se pri izradi stvarnog posjedovnog maksimuma za pojedina kućanstva pravilo razliku između načina korištenja poljoprivrednog zemljišta (oranice, livade, pašnjaci), kao i prema klasama plodnosti pojedinih zemljišta. Stoga ovdje navedeni brojevi predstavljaju samo približne vrijednosti.

buržoazije i njenih kapitalističkih položaja».⁶⁹⁷ Dok je vodstvo KPJ-a nakon rata zbog strateških promišljanja odobravalo ograničenu površinu privatnih posjeda seoskih gospodarstava, nakon sloma suradnje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, dopušten maksimum veličine posjeda vidljivo je spušten. Ipak, krenuvši samostalnim putem KPJ (kasnije Savez komunista Jugoslavije - SKJ) se sve više udaljavala od radikalnih rješenja po pitanju poljoprivrednog privatnog posjeda. Činila je to i stoga jer je – kao što ćemo vidjeti u dalnjem tekstu – forsirala koncept reformi koji je «dobrovoljnim» kolektiviziranjem, odnosno, izgradnjom zajedničkoga kolektivnog sistema cilja na «napredne» socijalističke promjene socijalnih odnosa.

Iako je stvarni preokret u posjedovnim odnosima izostao, 1953. je u Lekeniku i Bobovcu ipak došlo do većih preraspodjela poljoprivrednog vlasništva. Broj seoskih kućanstava kojima je ekspropriiran hektar ili dva uz malu naknadu bio je relativno velik. Više od 10 hektara izgubilo je, međutim, tek pokoje gospodarstvo. Doduše, između Lekenika i Bobovca postojale su razlike. U Lekeniku, u kojem je udio dobrostojećih kućanstava prije rata, kao i broj eksproprijacijom pogodženih kućanstava bio veći, u Bobovcu su – kao što proizlazi i iz sljedećih sjećanja Bobovčanina Steve L. – promjene bile neznatne:

U Bobovcu i uopće u cijeloj okolini ljudi više nisu posjedovali količinu zemlje koja je premašivala dozvoljenu veličinu posjeda. Zato skoro nikome nije oduzeta zemlja pri nacionalizaciji. Reformom je siromašnjim seoskim obiteljima dodijeljeno nešto zemlje, tako da je sveukupno [u Bobovcu] podijeljeno oko 200 jutara zemlje. Doduše veći su dio te zemlje bile livade i dubodoline Lonjskog polja.⁶⁹⁸

Sve u svemu, agrarna je reforma zajedno s drugim mjerama poput, primjerice, u nastavku analizirane porezne politike, pridonijela jakoj socijalnoj nивелацији u obama seoskim društvima. Više nije bilo «gazdi» koje su raspolagale s više od dopuštenih 10 hektara zemlje (pri odmjeravanju je na osnovi kategorizacije moglo biti i nešto više), a pojedine obitelji najnižega socijalnog sloja dobine su barem malo zemlje, poput, primjerice, bivšega šumarskog radnika Stjepana B.:

Danas imam pet jutara zemlje. Od toga sam kupio 3/4 jutra a ostalo dobio sam agrarnom reformom. Osim ovih pet jutara ja obrađujem još četiri jutra zemlje od snahe. Od čitave te zemlje jedna polovina su oranice, a druga polovina livade.⁶⁹⁹

Ograničenje posjeda uvjetovalo je brzu i temeljitu promjenu socijalnih ciljeva, nekoć ključnima za seosku svakodnevnicu: dok su ranije gotovo sve seoske obitelji težile što većoj akumulaciji zemlje, sada ona više nije igrala nikakvu ulogu. Lekeničanin Miko M. o toj je promjeni izjavio sljedeće:

Prije je čovjek bio cijenjen kada je bio bogat i posjedovao mnogo zemlje. Stoga su ljudi htjeli imati što više zemlje. ... Danas to više nije tako, jer danas se jako cijene rad i ljudi koji svojim osobnim radom nešto steknu.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Günzel Karl. (1954). «Planwirtschaft und Außenhandelspolitik der FVRJ». 230.

⁶⁹⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 37.

⁶⁹⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 44.

⁷⁰⁰ Isto, 205.

Fotografija 3: Red kuća u Bobovcu 1962. g. (SHBP: Zbirka fotografija)

Ali unatoč reformi i dodjeli zemlje siromašnim obiteljima, još uvijek su postojaće razlike – premda u donekle oslabljenom obliku – između seoskih obitelji bogatih zemljom i obitelji siromašnih zemljom. To je vidljivo i iz Tablice 42. koja prikazuje podjelu zemljišnog posjeda bobovačkih kućanstava 1961. g.

Tablica 42: Zemljišni posjed bobovačkih kućanstava 1961.⁷⁰¹

Veličina posjeda	Broj kućanstava (ukupno)	Broj kućanstava (uglavnom poljoprivrednih)
do 0,09 ha	1	-
0,10 – 0,50 ha	7	7
0,51 – 1,00 ha	11	11
1,01 – 2,00 ha	63	53
2,01 – 3,00 ha	69	59
3,01 – 4,00 ha	60	53
4,01 – 5,00 ha	45	42
5,01 – 8,00 ha	46	38
8,01 – 10,00 ha	5	4
10,01 – 15,00 ha	4	4
.....
Ukupno	311	271

⁷⁰¹ Zbirka podataka Bobovac. I. K.

I u Lekeniku je stanje pretežito poljoprivrednih kućanstava bilo nalik onom u Bobovcu. Doduše, udio kućanstava koja su uglavnom živjela od poljoprivrede u odnosu na Bobovac bio je mnogo manji. To je vidljivo i iz brojki u Tablici 43.

Tablica 43: Zemljišni posjed lekeničkih kućanstava 1961.⁷⁰²

Veličina posjeda	Broj kućanstava (ukupno)	Broj kućanstava (uglavnom poljoprivrednih)	Broj kućanstava (miješano poljoprivrednih)
do 0,09 ha	122	-	4
0,10 – 0,50 ha	47	1	21
0,51 – 1,00 ha	28	4	18
1,01 – 2,00 ha	80	25	54
2,01 – 3,00 ha	56	24	32
3,01 – 5,00 ha	85	39	46
5,01 – 8,00 ha	47	19	28
8,01 – 10,00 ha	15	12	3
10,01 – 15,00 ha	4	2	2
.....
Ukupno	489	126	211

Kako bi se ekonomска struktura sela preustrojila prema socijalističkim planovima te, prije svega zagarantirala opskrbu države živežnim namirnicama u vrijeme obnove, odmah poslije rata komunističko vodstvo je – za novo uvedenu predaju poljoprivrednih proizvoda državnim nabavnim i prodajnim poljoprivrednim zadrugama – uvelo novo pravilo oporezivanja stupnjevano prema veličini posjeda. Osim toga, na snagu je stupilo i progresivno oporezivanje seoskih kućanstava. Kao i prva mјera – o kojoj će još biti riječi u vezi s razvojem poljoprivrednih zadruga – tako je i druga navedena ciljala posebnom opterećenju seoskih kućanstava bogatih zemljom te rasterećenju zemljom siromašnih kućanstava. «Bogatije» obitelji, u propagandnim govorima nazivane «kulacima», za komuniste su predstavljale prepreku prelaska u «pravedan poredak» u selima.

Za lekenička i bobovačka kućanstva novo je oporezivanje – polazeći od procijenjene zarade koju su lokalne uprave propisivale na osnovi prinosa vlastite zemlje – značilo progresivnu poreznu stopu od sedam do trideset i tri posto prihoda. U svakodnevnoj praksi to je značilo da je oporezivanje za veća imanja postalo prilično visoko – znatno više nego u međuratnom razdoblju. Nakon 1951. g. porezni se sustav više puta mijenjao, sve više se temeljeći na kriterijima veličine posjeda i kakvoće tla, što su i sami seljaci smatrali pravednijim. Iako je uslijed toga prekomjerno opterećenje zemljom bogatijih imanja smanjeno, zemljoradnicima je postojće oporezivanje u socijalističkom poslijeratnom sistemu još uvijek predstavljalo poseban teret. Lekenički seljaci Ivan K. i Stjepan D. s tim u svezi uspoređuju tadašnje porezne namete s onima iz razdoblja prije Drugoga svjetskog rata:

⁷⁰² Zbirka podataka Lekenik IV. G.

Život je danas sveukupno gledajući bolji, nego je bio prije, ali danas su veliki porezi. Prijе rata ja sam plaćao poreza 170 [starih] dinara godišnje i mogao sam ga otplatiti sa 3 praseta, a sada, plaćam 120 000 [novih] dinara godišnje, a takve krave nema s kojom bi ga mogao otplatiti.⁷⁰³

Progresivni je porez za nas veliki teret. Vjerujem da je danas najteže onima koji se bave isključivo poljoprivredom. Poljoprivreda nije nikada bila naročito rentabilna, a pogotovo nije danas.⁷⁰⁴

Kao što proizlazi i iz ovih dvaju stavova, isključivo bavljenje poljoprivredom, uvjetovano agrarnom reformom i progresivnom poreznom politikom, ekonomski je bilo sve nepovoljnije čak i za prilično dobrostojeće seljake. Dručiće nego ranije, obitelji koje su uz svoje malo gospodarstvo dobivale prihode i iz kakvoga nesamostalnog rada, bile su finansijski u prednosti u odnosu na kućanstva koja su se isključivo bavila poljoprivredom. Na taj su razvoj i ciljale mjere komunističkog vodstva.

Socijalistički pokušaji kolektiviziranja i stvaranje poljoprivrednih zadruga

KP je htjela postupno kolektivizirati poljoprivredu osnivajući zadruge, no s vremenom je, već od sredine 1950-ih, posustajala.

U Lekeniku i Bobovcu zadruge su odmah poslije rata bile namijenjene za nabavu i prodaju poljoprivrednih proizvoda. Kasnije se dio njih razvio u gospodarska poduzeća. Zadruge su kontrolirale sve više zemlje, imale sve više stoke i nabavljale sve više tehničke opreme. Stoga su katkad zapadale i u velike finansijske poteškoće. U pojedinim su se selima – pa tako i u Lekeniku i Bobovcu – postupno razvile, dakako uz političku potporu režima, u poljoprivredne komplekse prema industrijskim mjerilima.

Kako su nastale zadruge u obama selima i koji su im bili ciljevi na početku 1960-ih godina, ilustriraju nam izjave njihovih tadašnjih direktora – Stjepana G., direktora poljoprivredne zadruge Lekenik i Stevana L., direktora poljoprivredne zadruge Bobovac:

POLJOPRIVREDNA ZADRUGA LEKENIK: Nakon oslobođenja 1945. godine zadruga je ponovo počela raditi sa istim ciljem i pod istim imenom. [Za vrijeme rata 1942. g. u Lekeniku je osnovana nabavna i prodajna zadruga s ciljem opskrbe sela industrijskim proizvodima; tijekom ratnih događanja 1943. g. je prekinula s radom.] Ona je tada u svom sastavu imala jednu trgovinu, a imala je kao centrala podružnice u obližnjim selima Cerju, Vukojevcu i Pešćenici. 1947. godine otvorena je i gostionica u sastavu zadruge.

Još 1946. godine zadruga je počela otkupljivati poljoprivredne proizvode od seljaka i izdavati im za to bonove i novce. Za te bonove seljaci su mogli kupovati od zadržane trgovine industrijsku robu. 1948. g. došlo je do reorganizacije. Zadruga je postala Opća poljoprivredna zadruga, a ne samo nabavna. Ona tada počimljje držati rasplodna grla [bikovi i konji, koji su bili smješteni kod seljaka] i nabavljati umjetno gnojivo i sjeme novih kvalitetnijih vrsta žitarica, a u to vrijeme počimljje i izgradnja zadružnog doma. Tom reorganizacijom data je zadruzi mogućnost da uz gostionicu i trgovinu vrši i proizvodnju na sopstvenom zemljištu, koje joj je dao Narodni odbor općine. 1953. godine zadruga se počimljje baviti vlastitom poljoprivrednom

⁷⁰³ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 57

⁷⁰⁴ Isto. 5.

proizvodnjom. Ona je tada dobila 50 jutara zemlje od općine iz viška poljoprivrednog fonda. Također je dobila i jedan mali traktor marke «Ferguson»...

Tada su izgrađene i staje pa je zadruga počela da stoku drži. ... 1954. godine kupljen je novi traktor i neka priključna oruđa. 1955. godine dobila je zadruga 80 jutara zemlje u bloku zvanom Dužički marof. To je bio pašnjak i oranica. Kada je reformirana Seljačka radna zadruga u Dužici, mi smo od nje preuzeли gospodarske zgrade, a tada je došlo i do nabave još tri traktora. ... 1958. godine zadruga je postala isključivo poljoprivredna zadruga. Danas [1962. g.] se zadruga bavi isključivo proizvodnjom na vlastitom zemljištu kao i otkupom poljoprivrednih proizvoda, stoke i drva. Pored toga zadruga vrši usluge seljacima tako da im sa traktorom ore zemlju. Seljaci za jedno jutro što se izore i usitni plaćaju 4 500 dinara. ... Zadruga danas raspolaže sa zemljištem od ukupno 901 jutro. Od toga 187 jutara su oranice, 35 jutara livade, 670 jutara pašnjaci U zadrizi je zaposleno 5 službenika, i 18 stalno zaposlenih radnika (otkupljivač, traktoristi i zemljoradnici). Svi ti ljudi su iz Lekenika, a zadruga povremeno za vrijeme sezonskih radova uzima i sezonske radnike za obavljanje poslova koje mašina ne može da radi.⁷⁰⁵

POLJOPRIVREDNA ZADRUGA BOBOVAC: Zadruga Bobovac je osnovana 15. kolovoza 1945. g. kao nabavna i prodajna zadruga. Nakon osnutka od seljaka je preuzeila njihove proizvode i u zamjenu im dala industrijske proizvode. Podjela se na početku odvijala s obzirom na nužnost potrebe, jer tada još nije bilo industrijske robe u dovoljnim količinama. Kasnije se prešlo na sistem prema kojem su seljaci u zamjenu dobivali bonove ili novac. ...

Zadružni dom je izgrađen između 1947. g. i 1949. g. dobrovoljnim radom stanovništva. Građevinski materijal je financiran preko investicijskog kredita s jednopoštanim kamatama. Kredit nam je direktno odobrila država... 1953. g. zadruga je postala opća poljoprivredna zadruga. Tada je dobila ime «Poljoprivredna zadruga Bobovac». Njen je gospodarski temelj prije svega bio općinski posjed [to je jednim dijelom bio bivši krajiški općinski posjed], koji je otprilike obuhvaćao 400 jutara zemlje... Zadruga je posjedovala traktor domaće marke «Zadrugar». Kupili smo ga 1961. g. sa svim pripadajućim alatkama i strojevima... Zadruga danas ima sedam stalnih radnika. Tri su namještenici, a četiri preostala su nabavljač, skladištar, traktorist i pastir.⁷⁰⁶

Formiranje «kooperacija» nakon Drugoga svjetskog rata izgledalo je iz perspektive stanovništva otprilike ovako: nakon rata seoska su kućanstva morala nabavnim i prodajnim zadrugama davati udio žitarica, životinjskih proizvoda, peradi itd. u propisanim količinama i po službeno fiksnim, niskim cijenama. Na početku za to često nisu dobivali novac nego samo bonove za kupnju u zadrugama. Budući da tada nije bilo dovoljnih količina industrijske robe, podjela bonova vršila se «prema potrebi».

Veći udio, progresivno sve veći, tražio se od seljaka bogatijih zemljom. Nepoštivanja propisa strogo su kažnjavana: u iznimnim slučajevima seljaci su mogli završiti u zatvoru, a roba im biti zaplijenjena. Seljacima je u početku bilo teško davati zadrugama propisanu količinu prinosa, no kadikad su, pogotovo u vrijeme intenzivne obnove, nailazili i na određeno razumijevanje. Nakon dvije, tri godine počeli su pružati otpor takvom sustavu, na što su vlastodršci reagirali povećanim pritiskom i primjenom kaznenih mjera.⁷⁰⁷ Reagirali su i nizom manjih mjera koje mogu biti protumačene kao izraz susretljivosti prema seljacima.

⁷⁰⁵ Isto. 8-10.

⁷⁰⁶ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 35-38

⁷⁰⁷ Usp. Djilas Milovan. (1992). *Jahre der Macht*. 39 f.

U obnovi su posebnu ulogu imale «dobrovoljne» radne akcije što ih je organiziralo komunističko seosko vodstvo. Zahvaljujući radnim akcijama, u Lekeniku i Bobovcu su izgrađeni zadružni domovi. Radne akcije su se provodile i kasnije, no u manjem opsegu.

«Dobrovoljno» zadružarstvo, uvedeno na 5. kongresu Komunističke partije 1948. g., u obama selima opstalo je tek kratko. Posrijedi je bio ugovor prema kojem bi se dijelom zemlje gospodarilo kolektivno, dok bi zadruge preuzele ulogu «partnera i koordinatora» seoskih kućanstava koja plaćaju članarinu. Takav zajednički rad, međutim, nije bio okrunjen uspjehom. Uvođenje kolektivnih oblika gospodarenja seoska kućanstva su doživljavala kao prisilnu mjeru te su ga odlučno odbijala: seljaci su, što je moguće obazrivije i bez mnogo učešća i investiranja u zemlju, nastojali izaći iz zadruga. Loše rezultate kolektivnih oblika gospodarenja bivši vodeći seoski funkcionar KP objasnio je riječima:

Seljaci su uvijek iznova iznosili, da razni oblici kooperacije naših seljaka sa poljoprivredom zadrugom nisu uspijevali. Tako da ni jedan partner nije imao koristi. To se je dešavalo zato, jer nitko nije htio da u kooperaciju dade svoju najbolju zemlju. Bolju zemlju svako je obradivao sam, a u kooperaciju ljudi su davali samo lošiju zemlju, koja nije mogla dati takav dobar prirod.⁷⁰⁸

Fotografija 4: Zajednički rad u Lekeniku (SHBP: Zbirka fotografija)

⁷⁰⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 267.

Udio kolektivnih agrarnih površina u Lekeniku i Bobovcu, kao i u cijeloj Hrvatskoj – za razliku od nekih drugih dijelova Jugoslavije⁷⁰⁹ – ostao je prilično nizak. Na to upućuje i Tablica 44. koja prikazuje udio državnih dobara, kolektivnih pogona i privatnih kućnih gospodarstava u korištenju poljoprivrednih površina i oranica u cijeloj Hrvatskoj između 1949. g. i 1951. g. Kao što se vidi iz podataka u tablici, došlo je do laganog porasta opsega kolektivno korištene zemlje; ali, kako je posebice vidljivo iz podjele oranica, još su uvijek više od tri četvrtine obradivali privatni seljaci sami.

Tablica 44: Udio državnih dobara, kolektivnih pogona i privatnih kućnih gospodarstava u korištenju poljoprivrednih površina i oranica u Hrvatskoj od 1949. do 1951.⁷¹⁰

Pogoni	Godina	u % poljoprivredne površine	u % oranica
državni	1949.	22,4	4,7
	1950.	23,4	5,7
	1951.	25,3	6,2
kolektivni	1949.	5,1	6,9
	1950.	10,5	16,2
	1951.	0,3	16,2
privatni	1949.	72,6	88,4
	1950.	66,1	78,1
	1951.	64,4	77,6

Zbog općih političkih promjena problem kolektivizacije je 1953. drukčije postavljen. S obzirom na gospodarske neuspjehе u kolektivnom gospodarenju, političko je vodstvo počelo s forsiranjem jakе gospodarske snage «poljoprivredne organizacije». To je značilo da su zadruge u «općem narodnom vlasništvu» same postajale proizvođači u velikom stilu.

Kao posljedica agrarne reforme te godine – u kojoj je, kao što je gore opisano, privatni posjedovni maksimum na drastičan način pao na 10 hektara, a podržavljeno

⁷⁰⁹ Kako sam doznao na osnovi osobnih terenskih istraživanja u Hercegovini, na tom su jugoslavenskom području između 1948. i 1953. g. u većini sela sva kućanstva pod prijetnjom kazne prisiljena s cjelokupnim posjedom zemlje i stoke «pristupiti» novoosnovanom zadružnom gospodarenju. Godine 1953. to se ukinulo tako da se opet prešlo na individualno gospodarenje. Sljedeći bi brojevi o udjelu državne, odnosno zadružne zemlje u usporedbi jugoslavenskih republika Makedonije i Srbije trebali prikazati koje su se faze kolektivizma odvijale između 1948. i 1953. g. Tako se u Makedoniji 1951. g. nešto više od četvrtine (26,5 %) poljoprivrednih površina nalazilo u privatnom vlasništvu. Gotovo su tri četvrtine bile u državnom (23,5 %) ili zadružnom vlasništvu (50,0 %). Nasuprot tome, u Srbiji se (bez autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova) iste godine 87,6 % poljoprivrednih površina nalazilo u privatnom vlasništvu. Usp. tablicu u : Günzel Karl. (1954). *Planwirtschaft und Außenhandelspolitik der FVRJ*. U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 231. «Propisom o posjedovnim odnosima i reorganizaciji poljoprivrednih radnih zadruga» od 30. ožujka 1953. g. započeo je novi smjer u zadružnoj politici u Jugoslaviji. Od tog je datuma zadružna zemlja često opet prešla u privatno vlasništvo.

⁷¹⁰ Günzel Karl. (1954). «Planwirtschaft und Außenhandelspolitik der FVRJ». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 228-243.

ni bivši općinski posjed prešao u izravno zadružno vlasništvo⁷¹¹ – zadruge su raspolagale prilično velikim poljoprivrednim površinama. Direktori zadruge – često diplomirani agronomi – od tada su počeli s opsežnim tehniziranjem: nabavljanjem traktora i ostalih poljoprivrednih strojeva. Potom su se zadruge počele na veliko baviti uzgojem životinja i poljodjelstvom. U zadrugama su radili trajno zaposleni radnici i sezonska radna snaga. Gore navedeni prikazi direktora lekeničke i bobovačke zadruge vrlo konkretno predločavaju situaciju u Lekeniku i Bobovcu.

Seljaci su na početku bili pomalo nesigurni jer su se pribajivali daljnje redukcije posjedovne granice na pet hektara. Međutim, do toga nije došlo. Naprotiv, započelo je razdoblje mnogo slobodnjeg organiziranja koegzistencije seoskih kućanstava s dominantnim poljoprivrednim kompleksima u selu. Pojedine zadruge su čak oduštale od propisane članarine seoskih poljoprivrednika i ograničile se na obrađivanje zemlje u svojem vlasništvu. Ipak, i dalje su seljaci sve češće istupali iz zadruge: dok se u Lekeniku to događalo u manjoj mjeri, u Bobovcu je poprimilo veće razmjere. Razloge istupanja direktor bobovačke poljoprivredne zadruge opisao je riječima:

Ranije su sva kućanstva u Bobovcu bila članovi zadruge. Ali nakon 1953. g. to više nije bio slučaj. Seljaci su industrijsku robu mogli kupiti i negdje drugdje, a na zadružnom tržištu više nije bilo tako važno kao prije da li su bili njeni članovi ili ne. Članarina je s vremenom sve više rasla, a broj članova opadao, jer je svatko, bio član ili ne, mogao surađivati sa zadrugom i kupovati na njenom tržištu.⁷¹²

Suradnja spomenuta u ovom citatu u narednom je razdoblju imala različite oblike, a od kućanstva do kućanstva i različit opseg. Između Lekenika i Bobovca su taočer postojale velike razlike. Dok je, primjerice, u Lekeniku velik broj kućanstava oralo zadružnim traktorom uz novčanu naknadu, u Bobovcu su seljaci i dalje orali vlastitim teglećim životinjama.⁷¹³ Činjenica da je lekenička zadruга raspolagala boljom mehanizacijom te imala kvalitetnije sjeme i gnojivo nego u Bobovcu, što se može zaključiti i iz opisa obaju zadružnih direktora, zasigurno je pritom odigrala važnu ulogu.

Kakve su oblike suradnje kućanstva Lekenika i Bobovca održavala s velikim zadrugama u njihovim selima u desetljeću nakon 1953. g., vrlo dobro ilustriraju sljedeća dva opisa:

[Lekenik] Sljedeća dva oblika suradnje između zadruge i pojedinih seljaka koja su ranije bila uobičajena, danas se – sveukupno gledajući – prakticiraju sve manje. To je bilo ponajprije «sudioništvo» pri čemu su zadruga i seljaci zajedno spojili svoja proizvodna sredstva i rad i prema investiranom opsegu dijelili prihode. Drugi je bio «kontrahaža». Kod ovog je oblika suradnje zadruga pripremala sjeme i traktorima obrađivala oranice. Seljaci su zauzvrat zadruzi morali dati određeni udio prihoda s tih oranica. Novi oblik suradnje, koji je u posljednje vrijeme postao uobičajen, ograničava se na to da zadruga seljacima daje sjeme i umjetno gnojivo na kredit sa šest posto kamata i za novac obrađuje zemlju traktorom.⁷¹⁴

⁷¹¹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 136

⁷¹² SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 35-36.

⁷¹³ Usp. listu usluga koju je lekenička zadruga sastavila 1961. g. U: SHBP: Zbirka podataka Lekenik III.; SHBP: Zbirka podataka Bobovac.

⁷¹⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 9-10.

[Bobovac] Uobičajeni oblik suradnje zadruga i seljaka izgleda tako da zadruga seljacima daje novo, visokokvalitetno sjeme i umjetno gnojivo, a seljaci zauzvrat nakon žetve zadruzi daju određeni dio prinosa. Osim toga, zadruga od seljaka kupuje stoku, svinje i žitarice. Seljacima plaća i uzgoj svojih svinja kod njih.⁷¹⁵

Općenito govoreći, zadruga je za seoska kućanstva u Lekeniku i Bobovcu – s kojom su neki više, neki manje surađivali – bila od velike važnosti. Ona je – kako je vidljivo i iz ovih dvaju opisa – svojom ekonomskom prisutnošću preuzeala niz društvenih i ekonomskih funkcija te je stoga imala važan utjecaj na život seoskih obitelji. Premda, taj je utjecaj od druge polovice 1950-ih godina bio sve manji. Proizvodi su se sve češće mogli prodavati na slobodnom tržištu, gdje se s vremenom sve lakše mogla dobiti i roba koju su seljaci potraživali.

Slobodno poljoprivredno tržište, kojem su, zbog povoljnijeg prometnog položaja, lekenički seljaci, za razliku od bobovačkih, imali lakši pristup, bilo je podređeno ograničenjima socijalističkoga sistema koji nije dopuštao privatno kontroliranu agrarnu trgovinu na veliko. Unatoč tomu seljaci su uvek imali mogućnost prodaje svoje stoke, svinja ili kakvog proizvoda životinjskog porijekla. Sljedeći prikazi Franje M. i Katarine M. iz Lekenika, kao i Filipa A. iz Bobovca to jasno pokazuju. Slobodna tržišta su u 1950-im i 1960-im godinama ponovno predstavljala čvrst dio gospodarskog i društvenog života lekeničkih i bobovačkih muškaraca i žena:

[Lekenički seljaci] idu na sajam u Veliku Goricu, Petrinju i Sisak. Svoje Turopoljske svinje – bolje su za mast, ali rastu sporije – prodaju ili u Sisku ili Velikoj Gorici, a bijele u Petrinji za Gavrilovića [petrinjskoj tvornici mesnih prerađevina]. Goveda prodaju u Velikoj Gorici, a manje u Petrinji. Konje idu kupovati u Glinu, Topusku, čak i u Kostajnicu. Drže da je konj jeftiniji što se ide dalje kupiti. Kad prodaju konja, onda idu u Zagreb ili Veliku Goricu...⁷¹⁶

Neke žene [iz Lekenika] donose namirnice na tržnicu u Zagreb, jer тамо dobivaju bolju cijenu. Najviše prodaju jaja, povrće, sir, vrhnje. ... Većina ih ništa niti ne prodaje, nego sama troši svoje zalihe.⁷¹⁷

Bobovački seljaci idu najčešće na sajmove u Sunju i Kostajnicu. Ponekad i na onaj u Kutini. U sva tri mesta postoje tjedni sajmovi. Bobovčani idu i na godišnji sajam u Lipovljanim... Ima dosta Simmenthal-stoke [nova uvozna vrsta goveda] u Sunji, Kostajnici i Kutini i ljudi tamo kupuju mladu stoku. Uzgajaju telad i prodaju odrasla goveda. Moj je susjed Zvonko nedavno za takva dva tovna vola dobio 230 000 dinara. Žene prodaju mlječne proizvode u Sunji, a u Sisak za prodaju donose i mladi krompir. ...na sajmu ili putu do tamo, ili još češće na povratku kući seljaci nešto piju i zajedno pjevaju. Kada se zaključi neki posao, kupac i prodavač pozivaju jedan drugoga na piće...⁷¹⁸

Modernizacija poljoprivrede

Modernizacija i tehničiranje poljoprivrede nesumnjivo su bile neodvojivo povezane s komunističkim programima moderniziranja provođenima prije svega u velikim seoskim poduzećima-zadrugama. Modernizacija je funkcionalna premda su se podu-

⁷¹⁵ SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. (L). 36.

⁷¹⁶ SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik. I. 178-179.

⁷¹⁷ Isto. 200.

⁷¹⁸ SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. (L). 31.

zeća u svom poslovanju uvijek borila s velikim poteškoćama. Lekenička je zadruga, primjerice, poslovnu godinu 1961. zaključila s gotovo tri milijuna dinara finansijskog manjka.⁷¹⁹

Budući da je komunistička politika, s jedne strane, iz ideoloških razloga tolerirala, ali ne i potpomagala malu privatnu poljoprivrodu, a, s druge strane, podupirala razvoj poljoprivrednih zadruga, među njima se stvorio velik jaz:

S ovakvim sredstvima, kao što je zaprežni plug ne isplati se danas više raditi na zemlji. Plug je zastario i trebalo bi orati malim traktorom, ali seljak do njega nemože doći, zbog malog posjeda i poreza.⁷²⁰

Ova procjena jednoga lekeničkog seljaka na vrlo karakterističan način opisuje situaciju privatnih obiteljskih gospodarstava u Lekeniku i Bobovcu s početka 1960-ih godina. Stanovništvo se u zadrugi upoznalo s tehniziranim načinom rada traktora i najnovijih poljoprivrednih strojeva. Tako je vlastitim očima moglo vidjeti kako, primjerice, oranica može biti preorana za jedan sat. Seljaci su se na vlastitim imanjima još uvijek morali mučiti uz pomoć vrlo malog broja, često i zastarjelih mašina ili bez njih. Poljoprivredni kombinati su od sredine 1950-ih godina koncentrirano investirali u modernu agrarnu tehnologiju, a seljaci na svojim vlastitim gospodarstvima, kojima su za to nedostajala sredstva, samo u vrlo ograničenom opsegu. Ovdje je ležala bit problema.

Unatoč tomu, seoskim su se obiteljima nudile razne mogućnosti korištenja poljoprivrednih strojeva za vlastitu poljoprivrodu. Kućanstva su, primjerice, mogla unajmljivati opremu kombinata. No, budući da su cijene najma bile prilično visoke, seljaci su se ograničili na najam mašina samo za velike poslove poput oranja njiva, košenja livada ili košenja i vršenja žita.

Fotografija 5: Kombajn poljoprivredne zadruge Lekenik (SHBP: Zbirka fotografija)

⁷¹⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 10.

⁷²⁰ Isto. 7.

Dok je u Lekeniku ovu mogućnost koristila većina kućanstava, u Bobovcu ju je 1961. g. iskoristilo samo 18 od ukupno 271 poljoprivrednog kućanstva. Pri košenju livada traktorom ili kosilicom to je, međutim, izgledalo drugčije: znatan je broj Bobovčana jednom godišnje koristio zadružne strojeve.⁷²¹

Druga je mogućnost bilo posuđivanje određenih strojeva od drugih seljaka. Samo je mali broj obitelji posjedovao strojeve, a i oni su bili uglavnom još iz predratnog razdoblja. Stoga se vlasniku u vrijeme kada je bilo mnogo radova pomagalo na njegovom posjedu. Vršalice i jednostavne kosilice koje su vukli konji bile su im osobito važne i koristila ih je većina kućanstava obaju sela. Sljedeći opisi predstavljaju tu praksu u Lekeniku i Bobovcu:

Od poljoprivrednih većih oruđa ja imam zubljaču i kosilicu. Ponekad kosilicu ili zubljaču posudim nekome u selu, a oni mi zato u sezoni većih poljoprivrednih radova pomognu radom. Zemlju dadem da mi zadruga izore traktorom (Lekenik).⁷²² Ne posjedujemo kosilicu, ali smo je ove godine posudili od naših rođaka. Posljednjih smo godina travu kosili uglavnom kosom, ali smo ponekad i posuđivali kosilicu (Bobovac).⁷²³

U kasnim 1950-im godinama seljacima su na privatno korištenje stajali na raspolaganju i specijalni poljoprivredni strojevi. Međutim, njihov najam si nisu mogli svi priuštiti:

Svega dva do tri čovjeka u selu dala su da im se sjeme zapraši prilikom čišćenja. To su napravili bolji gospodari i napredniji ljudi, kao L. ili Š.⁷²⁴

Uz korištenje strojeva u različite poljoprivredne svrhe, velik dio djelatnosti se, zapravo, još uvijek obavljao uobičajenim metodama. Iako je stupanj tehniziranja seoskih obiteljskih gospodarstava početkom 1960-ih godina, u usporedbi s mnogim zapadnoeuropskim regijama, bio još prilično malen, ipak je uvelike promijenio način rada na seoskim imanjima, što jasno ilustrira i sljedeći opis iz Lekenika:

U poljoprivredi, od kada se sjećam, dogodile su se značajne promjene. Već 1910. godine ljudi su počeli sijati kukuruz sijačicama i okapati ga sa kopačicama. Prije se je vršilo mlaćenjem, ručnom vršilicom, pa i konjima, a poslije rata 1921. godine prvi puta se je vršilo sa dreš mašinom. To su bile znatne olakšice za rad žena. Sada je okapanje bilo obavljeno za par dana, dok su prije žene danima morale okapati kukuruz i to po 14 dana. Srpop se danas još uvijek žanje, ali uglavnom manje parcele. Većinom se žanje kosilicom, a od zadruge se može i dobiti kombanj...⁷²⁵

Drugi aspekt transfera modernizacije iz zadruga u seoska gospodarstava predstavlja uvoz novih, unosnijih biljnih i životinjskih vrsta te opskrba kućanstava umjetnim gnojivom i ostalim kemikalijama. Početkom 1960-ih mogućnost nabave novih biljnih vrsta rezultirala je, primjerice u Lekeniku, sijanjem sedmorih različitih vrsta kukuruza. U Bobovcu se, pak, za poslijeratnih sijanja pšenice u potpunosti

⁷²¹ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 9.; SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 37.

⁷²² SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 31.

⁷²³ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 17.

⁷²⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 116.

⁷²⁵ Isto. 39.

prešlo na uzgoj otpornije, novouvezene «talijanske» pšenice. Nove vrste uzrokovale su i promjene ratarskih navika u obama selima.⁷²⁶ Uzgoj kukuruza uvelike je pao u odnosu na uzgoj pšenice, ali je i dalje dominirao u ratarstvu većine lekeničkih i bobovačkih obiteljskih gospodarstava.

Do promjena je došlo i u uzgoju stoke i korisnih životinja: seljaci su, primjerice, prešli s uzgoja «bosanskih» goveđih pasmina na uzgoj novih pasmina (Simmenthal-goveda, Pinzgauer i dr.), počeli su hraniti nove vrste peradi (New Hampshire-kokoši ili Japanske patke) ili svinja.⁷²⁷ Uz tradicionalne turopoljske svinje, koja je do tada dominirala u lekeničkom i bobovačkom svinjogojstvu i koja je tjerana u šumu na tov, od 1950-ih godina počela se uzgajati još jedna pasmina. Početkom 1960-ih godina u Bobovcu su te promjene bile tek u začecima. O tome svjedoči i bobovački seljak Filip A.:

U našem selu se uglavnom uzgaja turopoljska svinja, jer je najbolja za mast i pokoja bijela svinja. Bijele svinje su prezahhtevne i trebaju više njege. Pojedina kućanstava posjeduju i crne svinje, koje zovemo «fajferi».⁷²⁸

U lekeničkom svinjogojstvu, međutim, došlo je do velikog preokreta jer poljoprivredna zadruga više nije dopuštala privatnim kućanstvima tovljenje svinja u šumama, što je to bilo ubičajeno stoljećima. Lekenički veterinar taj je preokret opisao riječima:

Ovdje je pred par godina bilo 3 000 do 4 000 svinja (još pred 5 godina), a lanske godine bilo je svega 1 300 do 1 400 komada. Dok je bilo dopušteno [1959. g. uvedena je zabrana tova svinja u lekeničkim šumama] seljaci su svinje držali veliki dio godine u šumi i one su se tamo hranile žirom, a pod jesen su ih dotjerali kući, i još utovili sa kukuruzom, i onda prodavalii. U to doba prasaca je u selu bilo jako mnogo i jedva se je moglo prodati, pa su seljaci davali jedan kilogram žive vase i za 150 dinara. Danas jedan kilogram žive vase košta 360 dinara. Jeftino su davali zato, jer nakon kratkog tovljenja svinja kod kuće svinje nisu htjele natrag u šumu na lošiju hranu, pa su ih seljaci morali prodati i po jeftinijoj cijeni. ...

Naše vlasti su želile da skrenu orientaciju seljaka na uzgoj bijele vrsti svinja, jer se ona mnogo bolje izvozi u zapadne zemlje, dok turopoljska svinja za to nije pogodna.⁷²⁹

Za seoske obitelji u Lekeniku preokret je – zbog novog usmjerenja u poljoprivrednoj politici – bio velik. Prijelaz od tradicionalnog korištenja šume na kućni uzgoj bio je drastičan prekid dugogodišnje prakse u svinjogojstvu. Budući da je svinjogojstvo bilo jedna od glavnih privrednih grana lekeničkih seljaka, taj je preokret prouzročio i temeljitu promjenu poljoprivredne radne organizacije u selu.

Sličan veliki preokret dogodio se i s uvođenjem umjetnog gnojiva. Prije Drugoga svjetskog rata umjetno gnojivo se u obama selima koristilo rijetko i u malim količinama. Nakon rata došlo je do većih promjena. Budući da se umjetno gnojivo moglo nabaviti u zadrugama, postalo je dostupnije svima te su ga i privatna poljoprivredna gospodarstva koristila u većim količinama. Porasti prinosa bili su zadržavajući i jedan lekenički seljak opisao ih je riječima:

⁷²⁶ SHBP: Zbirka podataka Lekenik I., II., IV.; SHBP: Zbirka podataka Bobovac I. II.

⁷²⁷ SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik I., II., odnosno Bobovac I.

⁷²⁸ SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. (L.) 30.

⁷²⁹ SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik. 22.

Upotreba umjetnog gnojiva mnogo je promijenila. Sjećam se, prije rata se s jednog jutra zemlje moglo dobiti najviše 20 vagana žita, što se je smatralo kao vrlo dobar urod, a danas uz upotrebu umjetnog gnojiva na jutra zemlje može da rodi i do 40 vagana žita.⁷³⁰

U navodima o velikim promjenama nakon Drugoga svjetskog rata i u Lekeniku i u Bobovcu uvijek se posebice naglašavala uporaba umjetnog gnojiva, što je bilo popraćeno mišljenjem da se postalo «neovisnije o prirodi» nego ranije. Uporabom umjetnog gnojiva, raznih sredstava protiv štetočina, otpornijih vrsta sjemena i sl., gotovo se uvijek ostvarivao dobar prinos, što više znatno veći nego ikad ranije.

Tomu su pridonijeli i projekti isušivanja polja i poboljšana zaštita od poplava. Te su mjere početkom 1960-ih godina bile povod za velike rasprave. Seosko stanovništvo – prije svega ono iz Bobovca – još ni izdaleka nije bilo zadovoljno ostvarenim pomacima. Dok su se u Lekeniku već i manjim opsegom radova u isušivanju i zaštiti od poplava osjetila znatna poboljšanja, u Bobovcu su se brojni seljani žalili da im se početak radova na odobrenom građevinskom projektu za poboljšanje zaštite od poplava polja – za Bobovac koji je ležao izravno na Savi, unatoč tomu što je bio reguliran tok rijeke, od velike važnosti – svake godine odgađa za narednu.

Ovdje ukratko skicirani «koraci moderniziranja», koji se mogu nadopuniti nizom daljnjih mjera, mogu donekle ilustrirati koliko je trend «kročenja prirode» u obama selima nakon rata ojačao. Početkom 1960-ih godina taj proces, naravno, još nije bio završen, no njegov je razvoj prilično uznapredovao.

3. Nove mogućnosti zaposlenja

Dosad smo se uglavnom bavili promjenama u poljoprivredi u dvama poslijeratnim desetljećima. Bavljenje poljoprivredom, međutim, već je tijekom 1950-ih godina, za sve veći broj seoskih obitelji u Hrvatskoj bilo tek sporedan izvor zarade. Sve je više muškaraca, a s vremenom i žena, tražilo zaposlenje u industriji, čija je izgradnja, odnosno povećanje, za komunističku gospodarsku politiku bio glavni prioritet. Prijelaz iz seoskog načina života u seosko-radnički⁷³¹ ili radnički bio je posljedica stapanja raznih razvoja. Socijalističko prestrukturiranje društva u industrijsko društvo tvorilo je, naravno, njihovu pozadinu.

Promotrimo najprije kako se socijalistički «napredak» odvijao u Lekeniku, a potom ga usporedimo s onim u Bobovcu.

Seoski programi industrijalizacije

Sljedeći detaljni opis Lekeničanina Franca T. o nastanku većega državnog poduzeća u selu nudi iznimno dobar i pregledan uvid u ovdje razmatranu problematiku:

⁷³⁰ Isto. 15.

⁷³¹ Vidi etnološku literaturu koja se bavi svakodnevicom «peasant-worker»-obitelji u Jugoslaviji u ovdje raspravljanom vremenskom okviru: Halpern Joel. (1967). *A Serbian Village. Social and cultural change in a Yugoslav community.* (Revised edition). New York. Evanston, London.; Hammel Eugene. (1977). «The influence of Social and Geographical Mobility on the Stability of Kinship Systems. The Serbian Case». U: Brown A., Neuberger E. (ur.). *Internal Migration. A Comparative Perspective.* New York. 401-415.; Halpern Joel, Wagner Richard. (1984). «Time and Social Structure. A Yugoslav Case Study». U: *Journal of Family History.* 9. 229-244.

Naša obitelj potjeće iz Slovenije i u Lekeniku je posjedovala mlin i pilanu. ... 1930. godine po narudžbi Prve Hrvatske tvornice metala i četaka iz Zagreba počeli smo izrađivati drške za metle i daščice za kefe. Za tu svrhu smo kupovali drvo od šumarije, a nabavili smo i nove mašine radilice. Oko 1930. godine mi smo imali 4-5 radnika, a do 1941. i do 15 radnika. Za vrijeme rata kod nas je radilo oko 10 ljudi. Tada je bilo velikih teškoća, jer smo se nalazili u unakrsnoj vatri između partizana i tadašnje vlasti. ... Nakon rata kod nas je ponovo bilo zaposleno svega 4-5 ljudi. Ali tada je ubrzo došlo do velikih poteškoća. Prije svega je nabava sirovina postala teža, jer smo bili privatnici. Do 1948. godine mlin i pilana su bili naše vlasništvo, a tada su nacionalizirani. Isplaćeni nismo bili, ali smo dobili pomoć od 240.000 dinara, sva trojica zajedno [tri brata koja su do tada zajedno vodila poduzeće], tako da je na svakoga pripalo po 80.000 dinara. Nakon nacionalizacije nas sva trojica radili smo dalje u poduzeću. Nakon nacionalizacije to je bilo «Kotarsko industrijsko poduzeće». Nabavljen je jedan veći novi Gater, dograđena je jedna zgrada i nabavljen je jedan rabljeni parni stroj. 1948. godine iz Željezare Sisak nabavljen je i jedan rabljeni dinamo-stroj. Tada je i pogon strojeva bio pomoću elektromotora i generator je proizvodio struju i za selo.

Početkom 1949. godine osnovano je u Lekeniku Obrtno industrijsko poduzeće, u sastavu koje se je nalazio i mlin i pilana i obrtnici u selu kao stolari, kovači, kolari i bačvari radili su u tom poduzeću. ... U selu Žažina postojao je također privatni mlin koji je 1951. godine nacionaliziran i stavljen u okvir ovog poduzeća, a 1953. godine sagrađena je u Žažini i ciglana.

Nakon 1950. godine je uvedeno samoupravljanje u poduzeću, ali je uvijek bilo više formalno, jer su direktori odlučivali. Čitavo to poduzeće je 1954. godine likvidirano. Napravilo je velik manjak. Njime se nije upravljalo kako je trebalo. Bilo je 5 do 6 radiona, a nije bilo dovoljno majstora i roba se je prodavala ispod cijene. Nije bilo ni pravog knjiženja ni dobre kalkulacije uslijed nedovoljne stručnosti.

Nakon toga pilanu preuzeelo je Drvno industrijsko poduzeće (DIP) «Brezovica» iz Siska. Od tada drvo se je maksimalno iskorištavalo, i pogon pilane u Lekeniku je bio na dobitku. Svake godine po 12.000.000 dinara. Poduzeće je izradivalo materijal za parkete i brodsku građu. Kao sirovina upotrebljavalo se je samo hrastovo drvo, a i kvantitativno se je izrađivalo više.

U zadnje vrijeme broj zaposlenih se je kretao oko 80 osoba. ... Uopće radnici u pilani i ciglani su slabo plaćeni. Najniža plaća nekvalificiranog radnika bila je lani 8.800 dinara. Radnik na cirkularu imao je 10.000 do 12.500 dinara. Mašinist je lani imao 22.000 dinara, a ove godine 26.000. ... Činovnice su imale lani 12.500 dinara, a ove godine jedna 15.500 dinara, a druga čak 19.500. Upravitelj poduzeća je lani imao otprilike 30.000 dinara.

Pogon je prestao raditi 20. marta 1962. godine uslijed pomanjkanja sirovine. Mlin je prestao raditi već u ožujku 1961. godine, jer nije bilo posla i mlin je bio u deficitu. Sada oko 400 ljudi odlazi svakodnevno na posao u Zagreb.⁷³²

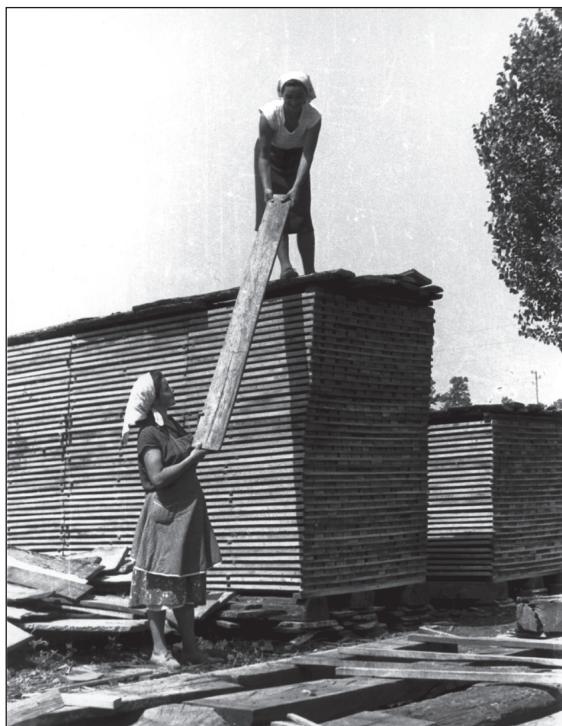
Lekenička poljoprivredna zadruga je početkom 1960-ih godina imala više od 20 stalnih zaposlenika i k tome je svake godine dodatno upošljavala i do 60 sezonskih radnika; državno šumarsko poduzeće imalo je između 10 i 20 zaposlenika, a u poslijeratnom razdoblju otvoreno je i treće veliko poduzeće što je već u gore navedenom citatu detaljno opisano. To je industrijsko poduzeće upošljavalo 80, a ponekad i više ljudi. Stvaranje radnih mjesta i izgradnja snažne radničke klase bili su prioritetni društveno-politički ciljevi komunističke reforme. Provedba tih

⁷³² SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik I. 16-17.

ciljeva započela je državnim programom industrijalizacije. Nastanak i razvoj industrijskog poduzeća u Lekeniku tipičan je primjer toga kako se u seoskoj Hrvatskoj poslijeratni državni program industrijalizacije odražavao na svakodnevicu.

Mlin i pilana slovenske obitelji T., koja je s nekoliko zaposlenika uspjela izgraditi malo drvoprerađivačko poduzeće, bili su začetak budućeg poduzeća. Budući da su ono nalazilo nedaleko još uvijek vrlo velikih šuma i u blizini željezničke pruge koja je Lekenik vezala sa Zagrebom, 1948. g. postalo je državnim vlasništvom. Poduzeće je prestrukturirano iz privatnoga obrtničkog poduzeća u veliko, kolektivno industrijsko poduzeće u kojem se sav rad centralizirao. Izgradnjom tvorničkih zgrada i kupnjom strojeva opseg poduzeća se znatno povećao, što je iziskivalo znatna ulaganja. Nedugo po otvaranju novoga poduzeća priključena mu je nekoliko kilometara udaljena nova ciglana. Iako je poduzeće u kasnim 1940-ima imalo finansijskih teškoća koje je rješavalo zatvaranjem pojedinih ograna i preuzimanjem drugih (industrijskog poduzeća iz Siska), lekeničkom i okolnom stanovništvu stalno je nudilo velik broj radnih mesta.

Seoski su obrtnici bili među prvima integrirani u novo poduzeće. Njihovo je stajalište prema prisilnoj promjeni bilo sve doli pozitivno. Jedina alternativa bila je ne pristupiti poduzeću. No, vođenje privatnog obrta je bilo povezano s velikim poreznim opterećenjima i velikim poteškoćama u nabavi sirovina, što je unosno poslovanje činilo gotovo nemogućim. Kada je početkom 1950-ih godina ukinuto kolektivno obrtništvo i kada su novi «radnici» izgubili posao, mnogi od njih su novo radno mjesto potražili u industrijskim poduzećima u Zagrebu i Sisku te su počeli putovati na posao.

Fotografija 6: Dvije žene pri radu u drvoprerađivačkom poduzeću u Lekeniku
(SHBP: Zbirka fotografija)

Stjepan B., lekenički kovač, zaposlen u novonastalom poduzeću od samih njegovih početaka, prešao je u Željezaru Sisak, a tu promjenu opisuje riječima:

Od 1947. g. radio sam u Lekeniku kao kovač u Obrtnom industrijskom poduzeću. To poduzeće osnovano je 1947. godine, a obuhvatalo je mlin i pilanu i obrtnike u selu raznih struka. Tu su primjerice radili bačvari, bravari, kovači i stolari. Mnogi su obrtnici u to vrijeme već gotovo rado pristupili poduzeću, jer je tu rad bio lakši i lakše se dolazilo do sirovina, a kao privatnici su imali oko toga velikih teškoća. Po mom mišljenju to poduzeće je dobro poslovalo. Ono je ipak 1950. godine likvidirano. Govorilo se je da je u poduzeću bilo manjka, ali ja ne znam, ali si mislim da je možda to poduzeće likvidirano zbog političkih razloga. Direktor je bio zatvoren, ali kasnije je opet pušten. ... Nakon raspada toga poduzeća obrtnici, kojih je u poduzeću bilo oko 20, razišli su se. Neki su otišli u Sisak, a neki mlađi u Zagreb. Ja sam onda još jednu godinu imao svoj privatni obrt u selu, ali me je gušio visoki porez, pa sam prestao raditi i zaposlio sam se u Željezničkoj ložionici u Sisku.⁷³³

Integriranjem u centralizirano industrijsko poduzeće privatni je obrt postupno nestao iz seoskog života. U 1960-im godinama – za razliku od međuratnog razdoblja u kojem je postojalo više od 20 obrtničkih poduzeća – u Lekeniku više nije postojao gotovo ni jedan samostalan obrtnik. U selu su djelovali još samo pekar, mesar i frizer. Velik broj bivših obrtnika zaposlio se u industriji.⁷³⁴

Prijelaz na rad u industrijskim poduzećima u Lekeniku ili u gradu nije, naravno, uslijedio samo nakon kolektivizacije seoskog obrta. Iako predstavlja važan aspekt, ovaj je prijelaz ipak pogodio samo relativno mali dio lekeničkog stanovništva. Glavnina radne snage, koju je sve veća industrija počela potraživati i zapošljavati, potjecala je iz seoskog poljoprivrednog sloja. I u Lekeniku je tu došlo do radikalnih preokreta.

Poljoprivreda sve više postaje izvor tek dodatne zarade

Veličine promjene u zaposlenosti Lekeničana možda se mogu opisati ovako: dok je većina lekeničkih obitelji (dakako, ne sve) prije rata živjela ili samo od vlastite poljoprivredne proizvodnje i dodatnih prihoda zarađenim raznim aktivnostima (prijevozom, dnevnim nadničarskim radom i dr.), nakon rata prioriteti su se rasporedili tako da je sve veći broj obitelji živio primarno od prihoda nesamostalne djelatnosti i samo uz to se bavio poljoprivredom.

Taj je proces društveno-politički ubrzan na taj način što je bavljenje vlastitom poljoprivredom s obzirom na razna opterećenja ekonomski postalo sve nerentabilnijim, a nesamostalna djelatnost zbog raznih poticaja postala sve unosnijom. A glavni preduvjet toga društvenog preokreta – dovoljan broj radnih mjesta u industriji – postao je moguć zahvaljujući projektima industrijalizacije u regiji. K tome, i obrazovni sustav postajao je sve važnijim, razvijajući se u «obrazovnu instituciju» buduće radne snage u industriji.

Pozabavimo se ponajprije ekonomskim opterećenjima, odnosno, snažno smanjenom rentabilnošću poljoprivrede koju smo već ranije djelomice obradili. Nesumnjivo, pri suksesivnom preorientiranju djelatnog života iz poljoprivrednog u industrijski, tom se aspektu pridalo veliko značenje. U sljedećim opisima pojedini

⁷³³ Isto. 13.

⁷³⁴ Isto. 2.

Lekeničani osvrću se na mnoge probleme s kojima su se tada susretali u vođenju poljoprivrede.

Porezom su najviše pogodjeni oni koji se bave samo zemljoradnjom. Kad netko uz to ima mnogo zemlje i nedovoljno ljudi koji rade na njoj, prisiljen je uzeti dnevne nadničare i tada to sve uspijeva vrlo, vrlo teško. Danas se dnevni nadničari jedva mogu platiti. ... Ranije su stari ljudi koji su imali dosta zemlje bili osigurani kada bi u starosti ostali sami, jer su zemlju mogli dati u najam i živjeti od toga. Danas to više nije moguće, jer zbog visokog poreza nitko više ne želi unajmiti zemlju...⁷³⁵

Ima ljudi koji bi svoju zemlju rado – posebice pašnjake, daleko udaljene od ceste – dali, kako ne bi morali plaćati porez. Ljudi prije svega i radi poreza rade u gradu. Kada bi porez bio manji, mnogo bi više ljudi ostalo i radilo na svojim imanjima.⁷³⁶

Seljaci danas teško živu, jer su poljoprivredni proizvodi prejeftini u odnosu na industrijski. ...Osim toga mislim da naš način vođenja gospodarstva danas više nije ekonomičan. Trebale bi se primjerice uzgajati samo svinje ili goveda ili na većoj površini samo jedna jedina kultura. Za promjenu vlastite poljoprivrede potrebne su velike investicije. Da sam mlađi i da imam dovoljno novca, sigurno bi kupio nekoliko strojeva. ... Ljudima koji uz bavljenje poljoprivredom još i rade u gradu danas je puno bolje nego nama. Pored svega ostalog na kraju radnog staža dobit će i penziju. Ja ču pak kad ostarim izgleda biti ovisan o svom sinu.⁷³⁷

Poteškoće koje smo naveli sve su više ljudi, posebice mlade tjerale da se više ne bave isključivo poljoprivredom, nego da potraže posao u gradu ili okolici sela. Pritom su – kako ilustriraju i prethodno navedene izjave – posebnu ulogu igrala velika porezna opterećenja. Svrha visokog oporezivanja privatne poljoprivrede bila je prikupljanje novca za industrijalizaciju zemlje te time smanjenje visokog udjela poljoprivrednika u ekonomskoj strukturi države. Sa stajališta seoskih obitelji porezi su uvelike otežavali rentabilno gospodarenje koje bi omogućavalo dovoljno viška zarade za razne investicije ili za znatno povećane potrebe potrošnje. Ako si je seljak htio štograd priuštiti, morao je naći posao izvan poljoprivrede. Jedan od glavnih motiva potrage za radnim mjestom izvan poljoprivrede bila je oskudica kapitala, kao i time uvjetovana smanjena sposobnost potrošnje, od kakve nisu, barem ne u tolikoj mjeri, trpjeli radnici.

Usporedba, navedena u prethodnom citatu, između zbrinjavanja starijih radnika u poljoprivredi i radnika u poduzeću koji su dobivali zagarantiranu državnu radničku mirovinu, baca svjetlo na promjenjive vrijednosti: nije isto živjeti kao tvornički ili kao poljoprivredni radnik. Dok su zaposleni imali pravo na mirovinu, ostarjeli su seljaci ovisili o tradicionalnom zbrinjavanju u starosti, koje je – kao što je vidljivo iz opisa – bilo podvrgnuto snažnim promjenama i više nije funkcionalo kao nekada. Mirovina je stoga bila jak poticaj za napuštanje poljoprivrede

Drugi je poticaj – uz ne tako loše prihode u mnogim industrijskim poduzećima – bio mogućnost korištenja boljeg socijalnog i zdravstvenog osiguranja. Među mnogim prednostima ovdje se može spomenuti odlazak liječniku koji je za radničke obitelji bio besplatan, dok su seoske za velik broj terapija morale platiti polovicu liječničke pristojbe. Kako bi popularizirali putovanje do radnog mjesta

⁷³⁵ Isto. 55.

⁷³⁶ Isto. 213.

⁷³⁷ Isto. 176.

– u gradovima je bila oskudica stanova – poduzeća su većini lekeničkih dnevnih migranata refundirala i putne troškove. Ovdje bismo mogli navesti cijeli niz daljnjih mjera koje su ljudi privlačile te su se odlučivali prijeći u industrijski sektor.

Taj je razvoj, naravno, omogućen tek izgradnjom sve većeg industrijskog sektora koji je, za razliku od ranije, mogao primiti velik broj bivših poljoprivrednika. Za Lekenice su nove mogućnosti zapošljavanja djelomice otvorene u samom selu: u opisanim novootvorenim seoskim poduzećima, u poljoprivrednoj zadruzi, na željeznicu (već i prije rata) i u državnom šumarskom poduzeću (već duže vrijeme).

Više mogućnosti zapošljavanja je, međutim, ponajprije bilo u sve većem Zagrebu, gdje je niz novootvorenih industrijskih postrojenja radno mjesto nudilo sve većem broju ljudi, a onda i u Sisku koji se razvio u industrijsko središte. I Zagreb i Sisak su Lekeničanima, zbog povoljnih željezničkih veza i tek otvorene autoceste, bili sve dostupniji. Država je uvelike potpomagala putovanje na posao. Prikladan, radnicima prilagođen red vožnje uspio je stvoriti potrebne preduvjete za funkciranje putovanja na posao i s posla.

Fotografija 7: Radnički autobus u Lekeniku (SHBP: Zbirka fotografija)

Kakve su razmjere zauzele promjene u profesionalnom životu lekeničkog stanovništva u prvim poslijeratnim godinama, jasno je vidljivo i iz Tablica 45. i 46. s podacima o popisu od 1948. g. do 1961. g. Prva tablica, koja obrađuje profesionalnu opredijeljenost starješina, radno sposobnih muškaraca i žena (kao početna starašna dob u profesionalnom svijetu prepostavlja se kraj obveznog školovanja), drastičnim brojevima ilustrira gore opisane promjene u profesionalnoj orientaciji. Dok su 1948. g. još tri četvrtine (72 %) lekeničkih starješina djelovale kao poljoprivrednici, ta je vrijednost u sljedećih 13 godina, do 1961., pala na 41%. Promjene još više dolaze do izražaja kada, uz starješine, uzmemo i sve radno sposobne

muškarce. Iz toga proizlazi da je 1961. g. nešto više od trećine (36,4 %) lekeničkih muškaraca radilo kao poljoprivrednici, a čak 61,6% muškaraca bilo zaposleno u industriji, tercijarnoj djelatnosti, javnoj službi itd.

Tablica 45: Promjene u zaposlenosti u Lekeniku između 1948. i 1961. (starješine, muškarci i žene iznad 14. god. života)⁷³⁸

	Starješine				Muškarci iznad 14. g.				Žene iznad 14. g.			
	1948.		1961.		1948.		1961.		1948.		1961.	
		%		%		%		%		%		%
Poljoprivreda	175	72,0	166	1,2	274	65,2	210	36,4	169	31,7	156	23,2
Učenici, tj. djeca	2	0,8	-	-	4	1,0	12	2,1	5	0,9	11	1,6
Kućanstvo	-	-	3	0,7	-	-	-	-	306	57,4	36	55,0
Industrija, obrt	35	14,4	94	23,3	82	19,5	165	28,6	9	1,7	22	3,3
Usluge, trgo- vina i sl.	25	10,3	102	25,3	42	10,0	133	23,1	18	3,4	41	6,1
Ostalo	6	2,5	38	9,4	18	4,3	57	9,9	26	4,9	72	10,7
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	243	100	403	100	420	100	577	100	533	100	671	100

Dok je, dakle, kod muškog stanovništva Lekenika došlo do radikalne preorientacije u zapošljavanju, kod ženskog su stanovništva promjene bile relativno male. Iako je postotak žena koje rade u poljoprivredi ili u kućanstvu od 89,1 % u 1948. g. pao na 78,2 % u 1961. g., i 1961. g. još je gotovo 8 od 10 žena ostalo kod svog prvobitnog zanimanja.

No, ograničimo li statistiku samo na mlade žene, preorientacija je nešto veća. To prikazuje i Tablica 46. s podacima o zaposlenosti radno sposobnih žena, koja ih dijeli na mlađe i starije. Udio žena zaposlenih izvan kućne poljoprivrede ili vlastitog kućanstva (između 15. i 35. godine) ipak je od 1948. do 1961. g. porastao s 8,5% na 22 %. Unatoč tomu, još su tri četvrtine (73,8 %) mlađih žena i 1961. g. ostale u kućanstvu, odnosno u poljoprivredi. Kod starijih žena iznad 35. godine života do-

⁷³⁸ SHBP: Popis 1948., popis 1961.

godile su se tek neznatne promjene. Ubroje li se poljoprivrednicama i domaćicama i umirovljenice – (uglavnom žene koje su dobivale mirovinu pokojnog supruga) – ta je skupina kako 1948., tako i 1961. g., obuhvaćala više od 90 % žena.

Tablica 46: Zaposlenost lekeničkih žena 1948. i 1961. u privredi (žene između 14. i 35. odnosno iznad 35. godine života)⁷³⁹

	Žene od 14. do 35. g.				Žene iznad 35. g.			
	1948.	1961.	1948.	1961.	1948.	1961.	1948.	1961.
		%		%		%		%
Poljoprivreda	86	43,2	53	20,2	83	24,9	103	25,2
Učenici	5	2,5	11	4,2	-	-	-	-
Kućanstvo	91	45,7	141	53,6	215	64,4	228	55,9
Industrija, obrt	4	2,0	17	6,5	5	1,5	5	1,2
Usluge, trgovina, uprava i sl.	10	5,0	33	12,5	8	2,4	2,0	
Ostalo*	3	1,5	8	3,0	23	6,9	64	15,7
	199	100	263	100	334	100	408	100

* i mirovine

Preorijentacija u profesionalnom životu lekeničkih mladića bila je, dakako, daleko prisutnija nego u životu mlađih žena. Kako je i za očekivati, najbrojniji su bili mlađi muškarci koji su tražili zaposlenje izvan poljoprivrede, dok su stariji uglavnom ostajali u poljoprivredi. Brojevi iz sljedeće tablice s podacima o starosnoj podjeli lekeničkih muškaraca prema granama privređivanja to vrlo dobro ilustriraju. Oni pokazuju da je 1961. g. još samo 18,4 % mlađih muškaraca između 15. i 35. godine ostalo raditi u poljoprivredi, dok je trinaest godina ranije mlađih poljoprivrednika bilo znatno više (55,7 %).

Tablica 47: Zaposlenost lekeničkih muškaraca 1948. i 1961. u privredi(muškarci između 14. i 35., odnosno iznad 35. god. života)⁷⁴⁰

	Muškarci od 14. do 35. g.				Muškarci iznad 35. g.			
	1948.	1961.	1948.	1961.	1948.	1961.	1948.	1961.
		%		%		%		%
Poljoprivreda	98	55,7	49	18,4	176	72,1	161	51,9
Učenici	3	1,7	12	4,5	-	-	-	-
Industrija, obrt	48	27,3	131	49,1	35	14,3	34	11,0
Usluge, trgovina, uprava i sl.	21	11,9	62	23,2	21	8,6	71	22,9
Ostalo*	6	3,4	13	4,9	12	4,9	44	14,2
	176	100	267	100	244	100	310	100

* s mirovinom

⁷³⁹ Isto.

⁷⁴⁰ Isto.

Kao što je više puta napomenuto, za veći dio lekeničkih obitelji preuzimanje radnog mjesta u gradu ili selu nije značilo prestanak bavljenja poljoprivredom, ma koliki opseg ona imala. Gotovo su se sve lekeničke obitelji i dalje nastavile baviti poljoprivredom. S jedne strane, stoga što se nije potpuno vjerovalo u sigurnost industrijskog posla, a s druge pak strane, stoga što su mnogi ostali snažno povezani sa seoskim i obiteljskim tradicijama gotovo neodvojima od bavljenja poljoprivredom.

Sljedeći primjer jednog radnog dana u lekeničkoj «radničko-seljačkoj» obitelji može ilustrirati kako je mogao izgledati život mnogih lekeničkih obitelji podijeljen između rada u industriji i rada u vlastitoj poljoprivredi:

Obitelj B. sastoji se od oca Ive (57 g.), majke Barice (52 g.) sina Franje (29 g.), nevjeste Ankice (23 g.) i unuka Tugomira (3 g.).

Prva ustaje mama u otprilike četiri sata. U kuhinju uzima dojaču i podoji krave, vrati se iz štale, procijedi mljekko, a onda pusti živad. Nahrani ih, također daje i svinjama jesti napoj i drač. Oko pet sati je naložila peć i pristavila mljekko i kavu kuhati, i grijati vodu za pranje suđa. Onda ustaje otac oko pola pet, obuće i umije se. Odlazi u štalnu, počisti je, nasiječe drva i obrusni kosu do doručka. Snaha ustaje oko pola pet, umije se, oblači i pode u pekaru po kruh. Vrati se oko pet i dest. Mužu onda očisti odjelo i cipele. Tada ustaje sin Franjo oko pet, obrije, umije i oblači se. On i njegova žena doručkuju zajedno. U šest sati ide na autobus za Zagreb, gdje radi kod «Slavijetransa». On se vraća s posla kasno navečer u šest sati. U šest i trideset polazi nevjestin vlak. Ona radi u Šisku u «DIP Brezovica». Oko osam sati majka ulazi u vrt, gdje do pola deset plijevi ili sadi kupus i repu. Otac je nakon doručka na dva kilometra udaljenom polju i kosi djetelinu do jedanaest sati. Kosi sam, ne treba težaka jer je to svega samo četvrtinu jutra zemlje. Sa sobom nosi samo kosu i bocu vode. ... Nakon ručka otac ide u šumu po kolce za grah. ... Franjo se s posla vraća oko šest sati navečer, pojede nešto i ode sa sinom k susjedu. Kući se vraća na večeru. Tada svi zajedno večeraju, jedino snaha dođe nešto kasnije, tek u osam i trideset. Tada još do deset sati pere sinovu odjeću i onda ide spavati. ... Jer snaha i sin rade, oni mnogo ne pomažu u kućnom poslu, ali je njihova pomoć znatna kada imaju vremena. Snaha radi u utorak i petak do osam i pol, a ostale dane samo do tri, pa tada pomaže u kući i na polju. Nekada i sin dodje u šesnaest sati, pa i on pomogne. Ali zato svi oni pomognu kuću s novcem koji zarade.⁷⁴¹

Putovanje na posao uvelike je promijenilo karakter obiteljske i seoske svakodnevice u Lekeniku. Do koje su mjere ljudi tome prilagodili organizaciju obiteljskog života, detaljnije ćemo vidjeti u raspravi vezanoj za obiteljski život u socijalističkom vremenu.

Izostanak industrijalizacije i svijet rada bobovačkih obitelji

U Bobovcu – kojim ćemo se sada pozabaviti – mnoge ekonomске transformacije koje smo opisali govoreći o Lekeniku, bile su slične ali ipak neke nisu bile toliko izražene. Kao i u Lekeniku, i u Bobovcu je, uslijed poslijeratnih reformacijskih mjera, premda važan za seosku ekonomiju (ali ni izdaleka koliko za Lekenik) privatni obrt zamirao. U 1960-im godinama u selu je postojao samo jedan kolarski obrt, a bravarski je vodio umirovljeni invalid Ivan K. za dodatnu zaradu.⁷⁴² Većina obrtni-

⁷⁴¹ SHBP: Zbirka podataka Lekenik I. 337-338.

⁷⁴² SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 53.

ka se opet vratila poljoprivrednoj djelatnosti, samo ovaj put kao sporednoj djelatnosti, a pojedini obrtnici su se i odselili.⁷⁴³

Prometno nepovoljan položaj Bobovca – za razliku od Lekenika udaljen od željezničkih i autobusnih veza (najbliža željeznička postaja bila je u 12 km udaljenoj Sunji) – bio je jedan od odlučujućih faktora zbog kojih je komunistička reorganizacija profesionalnog svijeta tekla drukčije nego u Lekeniku. Bobovčanima je Sisak – gdje se nakon rata u sve razvijenijoj industriji otvaralo sve više radnih mjesta – bio prilično udaljen za svakodnevno dolaženje i odlaženje s posla. Budući da u selu nije postojalo ni jedno poduzeće, a u bližoj okolini rijetko koje s ponuđenim radnim mjestima, u prvom poslijeratnom desetljeću se u bobovačkim obiteljima što se tice profesionalne orijentacije malo toga promijenilo. Kao i prije rata, poljoprivreda je još uvijek dominirala životnim i radnim svijetom bobovačkih obitelji te je relativno velik broj obitelji nastojao naći sezonske poslove u bližoj okolini kako bi imao dodatnu zaradu za podmirivanje životnih potreba ili za stvaranje malog kapitala. U poslijeratnom vremenu nije postojala mogućnost radne migracije na Zapad, kao što je to bio slučaj u međuratnom razdoblju.

Radove koji su muškarci i žene, uz bavljenje poljoprivredom, obavljali sezonski, bili su isti kao i ranije: prijevoz vlastitim kolima s konjskom zapregom, radovi na reguliranju toka rijeke Save (koji su često bili isti), a kadikad i poljoprivredni dnevni nadničarski rad.⁷⁴⁴ Za pojedine Bobovčane sezonski rad na gradnji nasipa postao je cjelogodišnjim zaposlenjem. No, posao je bio prilično težak, jednako kao i mijenjanje radnoga mesta s nasipa u polje i obrnuto:

Kada je radno mjesto jako udaljeno oni se [muškarci koji su zaposleni na reguliranju toka rijeke Save] tek subotom vraćaju kućama i u ponedjeljak ponovno dolaze na posao. Kada je potrebno rade i nedjeljom – posebice ljeti – na kućnom imanju ili polju. Imaju stalno radno mjesto i zimi rade na drugim projektima, gdje njihovo poduzeće ima radni nalog. Godišnji odmor imaju najčešće ljeti i tada rade na svojim imanjima. Ako im je radno mjesto blizu Bobovca, onda kući dolaze svaki dan.⁷⁴⁵

Unatoč teškim radnim uvjetima mnogi su im u selu zavidjeli, jer, kako je to rekao jedan seljak, »dobit će penziju, a to znači da će im biti dobro u budućnosti«.⁷⁴⁶

Izuvez građevinskih radnika do sredine 1950-ih godina bilo je relativno malo Bobovčana koji su imali zaposlenje kao stalni radnici. Sa sedam zaposlenika u zadruzi i trima školskim učiteljima već smo naveli velik dio te skupine.

Iako je, dakle, uz pokoju iznimku najveći dio bobovačkog stanovništva i nakon Drugoga svjetskog rata bio usko vezan uz rad u poljoprivredi, tijekom 1950-ih godina i u Bobovcu su se u privrednom životu ljudi počele nazirati prve promjene. Budući da su radna mjesta u gradu postajača sve atraktivnijima, a dnevna putovanja na posao još uvijek bila neostvariva, sve se više obitelji odlučivalo na odlazak iz sela i naseljavalo se u nekom industrijskom središtu – prije svega u Sisku ili u njegovu predgrađu.

⁷⁴³ Isto. 47.

⁷⁴⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (NO). 4.; (M). 20, 15.

⁷⁴⁵ Isto. (L). 62.

⁷⁴⁶ Isto. 81.

Preokret u profesionalnom životu mnogih Bobovčana bio je, dakle, usko povezan s trajnim napuštanjem sela. Godine 1962. – na što upućuje i sljedeća izjava jednoga bobovačkog muškarca – već je četrdesetak obitelji napustilo Bobovac kako bi u gradu našle zaposlenje:

U zadnjih deset godina odselilo je iz Bobovca oko 40 obitelji. Većina je otišla u Gal-dovo [predgrađe Siska] i radi u Željezari u Sisku. Oni su u Bobovcu prodali svoje imanje i u Galdovu kupili kuću i jedno do dva jutra zemlje na kojoj uzgajaju najviše povrće koje prodaju u Sisak. Najviše je obitelji odselilo u posljednje tri godine [1960., 1961., i 1962. g.].⁷⁴⁷

U sljedećem poglavlju još ćemo se jednom detaljnije pozabaviti iseljavanjem iz sela u sve veće gradove, što naravno nije bilo bez posljedica po seosku svakodnevinu.

Početkom 1960-ih godina s radnom migracijom u zapadnu Europu opet je omogućen način zaposlenja koji je u selu stekao tradiciju već u međuratnom razdoblju. U početku je tek nekolicina muškaraca iskoristila ovu mogućnost odlaska i zapošljavanja u inozemstvu na neko vrijeme. Međutim, *gastarbeit* je i na Zapadu i u Bobovcu tijekom 1960-ih sve više dobivao na značenju.

Pogledajmo još jednom uz pomoć Tablica 48. i 49. kretanja u svijetu zapošljavanja bobovačkih obitelji. Kao što jasno proizlazi iz podataka o promjenama u zapošljavanju starješina, muškaraca i žena iznad 14. godine života u popisima iz godina 1948. i 1961., promjene kod muškaraca i žena koji su se bavili poljoprivredom izražene u postocima bile su neznatne. Kod starješina je udio poljoprivrednika pao s prilično visokih 95,4 % svega za nekoliko postotaka na još uvijek prilično visokih 87,9 %. Samo se nešto veća promjena dogodila kod ostalih muškaraca. Ovdje je udio muškaraca zaposlenih u poljoprivredi pao – u usporedbi s Lekenikom još uvijek u malom opsegu – za otprilike 10 %: s 93,7 % na 84,6 %. To znači da je 1961. g. još uvijek glavno zanimanje muškaraca u Bobovcu bilo bavljenje poljoprivredom. Slično je bilo i kod žena, gdje se 1948. g. 97,5 % i 1961. g. još uvijek 95,7 % – znači gotovo sve žene – ubrajalo ili u skupinu zaposlenih u poljoprivredi ili u kućanstvu.

⁷⁴⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (NO). 3.

Tablica 48: Promjene u zaposlenosti u Bobovcu između 1948. i 1961. (starješine, muškarci i žene iznad 14. god. života)⁷⁴⁸

	Starješine				Muškarci iznad 14. g.				Žene iznad 14. g.			
	1948.		1961.		1948.		1961.		1948.		1961.	
		%		%		%		%		%		%
Poljoprivreda	226	95,4	233	87,9	429	93,7	352	84,6	190	30,1	410	73,9
Učenici, tj. djeca	-	-	-	-	1	0,2	9	2,2	1	0,2	12	2,2
Kućanstvo	-	-	-	-	-	-	-	-	426	67,4	121	21,8
Industrija, obrt	3	1,3	19	7,2	6	1,3	28	6,7	-	-	-	-
Usluge, trgo- vina i sl.	7	3,0	10	3,8	17	3,7	15	3,6	1	0,2	1	0,2
Ostalo	1	0,4	3	1,1	5	1,1	12	2,9	14	2,2	11	2,0
	237	100	265	100	458	100	416	100	632	100	555	100

Ti se brojevi, naravno, relativiziraju emigracijom iz sela, uslijed koje je – kao što proizlazi iz sljedeće tablice – broj bobovačkih muškaraca od 14 do 35 godina života između 1948. i 1961. g. sa 228 vidljivo pao na 177.

Tablica 49: Zaposlenost bobovačkih muškaraca 1948. i 1961. u privredi(muškarci između 14. i 35., odnosno iznad 35. god. života)⁷⁴⁹

	Muškarci od 14. do 35. g.				Muškarci iznad 35. g.			
	1948.		1961.		1948.		1961.	
		%		%		%		%
Poljoprivreda	213	93,41	47	83,1	216	93,9	205	85,8
Učenici	1	0,4	9	5,1	-	-	-	-
Industrija, obrt	3	1,3	15	8,5	3	1,3	13	5,4
Usluge, trgovina, uprava i sl.	11	4,8	6	3,4	6	2,6	9	3,8
Ostalo*	-	-	-	-	5	2,2	12	5,0
	228	100	177	100	230	100	239	100

* s mirovinom

⁷⁴⁸ SHBP: Popis Bobovac 1948., popis 1961.

⁷⁴⁹ Isto.

Opći preokret u zapošljavanju u Bobovcu je, dakle, bio povezan s pojačanim iseljavanjem. Promjene u zapošljavanju muškaraca i žena koji su ostali u selu u prvim poslijeratnim desetljećima – kao što pokazuje i Tablica 49. – odvijale su se prilično sporo.

Također se temeljito promijenio i stav većine bobovačkih obitelji koje su u to vrijeme ostale u selu. Iako je većina ljudi još uvijek živjela od poljoprivrede, nekoć presudna težnja: postati zemljom bogat gazda, socijalističkim je prestrukturiranjem odjednom postala nevažnom. Na njeno je mjesto stupila težnja prema radnom mjestu i sređenim primanjima. Sljedeći prikaz 40-godišnjeg seljaka Ivana M. vrlo dobro opisuje tu promjenu stava:

Prije rata u Bobovcu su bili najbogatiji i najviše cijenjeni oni koji su bili vlasnici trgovine, gostione i mlina. To su sve bili seljaci iz Bobovca koji su imali mnogo zemlje pa su imali kapitala i mogli su započeti i druge poslove. Danas se smatra da najbolje živi onaj, koji je negdje stalno namješten i ima mjesecnu plaću ili oni koji su došli iz Amerike pa imadu penzije.⁷⁵⁰

Unatoč tomu, poljoprivreda je još uvijek određivala uvjete radne svakodnevice obitelji. A ta je radna svakodnevica u Bobovcu još uvijek bila prožeta snažnom seoskom povezanošću rodbine i susjeda. Ovdje je postojala znatna razlika od situacije u Lekeniku, gdje se opseg suradnje među seljanima u poljoprivredi s vremenom smanjio. Nakon što su i u Bobovcu male obiteljske jedinice u poslijeratnom razdoblju napokon – za razliku od ranije – postale sve dominantnijim oblikom obiteljskih gospodarstava, i unutar njih je došlo do promjena podjele radnih zadataka između muškaraca i žena. Sljedeće kratko razmišljanje bobovačkog seljaka Ilije M. sadrži i osrt na suradnju unutar sela te na preustrojstvo podjele rada unutar obitelji:

Stoka odlazi odvojeno iz Gornjeg i iz Donjeg Bobovca. U Gornjem Bobovcu su četiri stada, a u Donjem Bobovcu tri. Pojedina stada se ograničuju po ulicama. Ta podjela je već odavna takva. Konje se čuva u posebnim stadima. Ja čuvam svojih 17 svinja zajedno sa svinjama još trojice seljana. Jedan od ta tri seljana je majčin brat koji živi u drugom dijelu sela, a ostala dva su susjedi. Svi zajedno imamo 70 svinja i od nas četiri seljana svaki ih čuva po sedam dana. Već tri godine smo tako zajedno udruženi, zato jer se i inače dobro slažemo. A inače nemamo nikakvih drugih međusobnih veza u poslovima...

Kad se gradila ova kuća u kojoj stanujemo mnogi su nam rođaci i susjedi iz čitavog sela pomogli, tako da ih je jednog dana bilo čak dvadeset i sedam. Ako trebamo neku pomoć za rad na polju, najviše nam pomažu prvi susjedi, a onda mi to njima opet vraćamo u istom obliku, to jest pomažemo im kad njima treba. To se nikad ne gleda da bude baš tačno uzvraćeno. Kad kada se uzimaju i dnevni nadničari, ali je to rijetkost. Ako je na primjer jedna udovica sama i nema nikoga tko da joj radi, onda ona odradi nekome tri dana kao težak i za užvrat će taj njoj kosit ili orati jedan dan...

Rijetki su poslovi koji se danas smatraju izrazito «muškim» i koje žene nikad ne rade. Takav je posao na primjer klanje svinja ili obrada drva. Žene su odvijek već pomagale muževima kosit, voziti kola, hraniti i brinuti se za konje pa danas znade nekak orati. Ali muškarac neće na primjer nikada kuhati, musti krave ili raditi u bašći.⁷⁵¹

⁷⁵⁰ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (NO). 4. Pojedini bobovački povratnici iz Amerike redovito su primali mirovinu iz Amerike.

⁷⁵¹ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (NO). 2-3.

4. Odlazak u gradove

S poboljšanim mogućnostima rada u industrijskim središtima Sisku i Zagrebu u 1950-im godinama je – kao što je već napomenuto – započelo iseljavanje iz Lekenika i Bobovca u ta dva grada. Dok je iseljavanje u Lekeniku bilo ograničeno, u Bobovcu je – kako smo vidjeli – poprimilo velike razmjere. Za rekonstrukciju doseљavanja i iseljavanja iz obaju sela napravljene su za vrijeme terenskih istraživanja tzv. «liste iseljenika». One sadrže točna imena i mjesta u koja su se naselile osobe napustivši selo. One, nažalost, nisu potpune za oba sela.⁷⁵² Pokušajmo stoga, uz pomoć usporedbe kretanja stanovništva između 1948. i 1961. g., ponajprije shvatiti opseg doseljavanja i iseljavanja iz Lekenika i Bobovca.

Dok je u Lekeniku broj stanovnika u trinaest godina između 1948. i 1961. g. porastao s 1.208 na 1.633 stanovnika, u istom je razdoblju broj stanovnika u Bobovcu pao s 1.360 na 1.213 stanovnika.⁷⁵³ U Lekeniku je – kao što vidimo – unatoč iseljavanju dokumentiranu u listama ipak došlo do porasta stanovništva. To se, s jedne strane, može objasniti demografskim porastom, a s druge strane, doseljavanjem u selo. Doseљavanje je bilo uvjetovano dobrom prometnom vezanošću Lekenika sa Siskom i Zagrebom, kao i mogućnostima zapošljavanja u selu.

Budući da su se često i dalje održale uske veze između članova obitelji koji su živjeli u gradu i onih koji su ostali u selu, odlazak mlađih muškaraca i žena iz sela u gradove pridonijelo je približavanju urbane svakodnevice seoskoj. To jasno ilustrira i sljedeće prisjećanje starijeg Lekeničanina:

Imam 59 godina, a moja žena 57. Imamo dva sina od kojih je jedan star 34 godine, kod kuće je i bavi se zemljoradnjom, a drugi koji je star 37 godina radi u Zagrebu, gdje i živi. Sin kod kuće je oženjen, njegova žena je iz Lekenika, stara je 34 godine i zajedno imaju dvoje djece. I sin u Zagrebu je također oženjen i ima dvoje djece.

Ja sa sinom zajedno imam 15 jutara zemlje. Sve do 1962. godine uz to smo se bavili još i kirijašenjem, ali smo sada prestali jer se više ne isplati zbog poreza. ... Često se posjećujemo sa sinom, koji živi u Zagrebu. Žena nedjeljom nekad ode vlakom k sinu u Zagreb, a sin i snaha često ljeti šalju svoju djecu k nama na selo. I sin i snaha imaju dobar posao u gradu. Žena i ja često ih posjećujemo u Zagrebu, dok mladi najčešće kada imaju par slobodnih dana dolaze u Lekenik. Mi im kao i većina roditelja pomažemo hranom.⁷⁵⁴

Obitelji iz kojih je jedan ili više članova iselilo u grad, uglavnom su nakon odlaska njihovih sinova, kćeri, unuka, braće i dr., ostali i dalje prisno povezani s njima. Način uzajamnih kontakata «građana» i «seljaka» u obitelji, odnosno rodbini bio je višestruk. Zahvaljujući činjenici da udaljenost između Lekenika i Bobovca i Zagreba, odnosno Siska nije bila prevelika te da su osjećaji pripadnosti i privrženosti obitelji i dalje bili jaki, članovi obitelji su se međusobno posjećivali. Roditelji iz sela su posjećivali svoju djecu u gradu i obično im donosili i hranu s vlastitih gospodarstava, a preko praznika često uzimali unuke k sebi.

Velik broj Lekeničana i Bobovčana koji su selo napustili još u 1950-im i 1960-im godinama također je ostao vrlo usko povezan s obitelji. Redovito, ili barem tije-

⁷⁵² Zbirka podataka Lekenik. I. 309.; SHBP: Zbirka podataka Bobovac. I. (CD).

⁷⁵³ SHBP: Popis Lekenik 1948., popis 1961.; SHBP: Popis Bobovac 1948., popis 1961.

⁷⁵⁴ Zbirka intervjuja Lekenik. I. 81-82.

kom praznika, posjećivali su svoje roditelje i rodbinu. Osim toga, «dužnost» im je bila prihvatići rođake iz sela kad bi ovi eventualno boravili u gradu (primjerice radi školovanja u nekoj od gradskih škola) ili ih barem podupirati. Zaključujući iz izjava u intervjima, odlazak mladih u gradove rijetko je značio prekid odnosa s ostatkom obitelji u selu. Ako je ipak do toga došlo, tada je to opisivano kao nepristojno i nemjesno. Unatoč tomu u mnogim se izjavama kadikad nailazi i na takve slučajeve.

No, nisu samo kontakti roditelja i iseljene djece često ostajali prisnima, nego su se često održavale i veze s ostalim članovima obitelji. Sljedeći prikaz opsegira veze jedne Lekeničanke s njenim sestrama koje žive u gradu predočava kakvu su redovitost ti kontakti mogli imati:

Moja žena ima dvije sestre u Zagrebu i dvije u Virovitici. Ona ponekad posjeti svoje sestre u Virovitici, a njene sestre iz Zagreba dodju nekad ovamo. Žena često ide na pijac u Zagreb i tada obično posjeti svoje sestre; otprilike jednom mjesечно.⁷⁵⁵

Poboljšanim prometnim vezama – one su omogućile masovna putovanja mnogih lekeničkih muškaraca i žena na posao te sve češće odlaske u gradove (prije svega na tržnice) ostalih Lekeničana i u nešto slabijoj mjeri Bobovčana – kontakt s urbanim svijetom se u prvim dvama poslijeratnim desetljećima znatno povećao. Zahvaljujući vezama s članovima obitelji koji su odselili u grad, utjecaji urbanog života počeli su se uvelike odražavati na svakodnevnicu seoskih obitelji. Gradske tradicije, potrebe i običaje koje su prenosili «vlastiti» ljudi počeli su sve jače utjecati na seoski život.

Međutim, nisu samo gradski i modernih utjecaja prodirali u seoski život, nego su utjecaji išli i u suprotnom smjeru. Seoske su tradicije utjecale i na gradski život i suoblikovale ga. Tako se u prvim dvama poslijeratnim desetljećima može govoriti o tendenciji «urbanizacije sela» te o istovremenoj «ruralizaciji gradova».⁷⁵⁶

Sljedeće riječi udovice Marije K. o planovima odlaska njene obitelji iz Bobovca u predgrađe Siska trebao bi, na konkretnom primjeru, pripomoći zornom prikazu ovih dvaju tendencija:

Imam sina koji se zove Mijo. Njegova je žena Kata i imaju dvije kćeri od četrnaest i šest godina. Ukrzo ćemo odseliti u Galdovo pokraj Siska. Tamo ćemo sagraditi kuću i kupiti nešto zemlje. Odlazimo jer sin svoju djecu želi školovati dalje i jer naša zemlja ovdje nije dobra. Ovdje ćemo prodati sve što imamo. Mijo će raditi u Sisku. Sigurno mu neće biti teško naći posao jer je kao i njegov otac izučio tesarski zanat. Njegova žena Kata tamo očekuje lakši život. Kaže da joj neće biti žao napustiti selo i da će s vremenom na vrijeme ionako dolaziti ovamo. Osim toga već je nekoliko obitelji iz Bobovca otišlo u Galdovo i to će joj olakšati prilagođavanje na novu okolinu.⁷⁵⁷

Mnogo toga što napominje Marija K. vrlo je karakteristično za gore opisanu «ruralizaciju gradova». To posebice vrijedi za zajedničku migraciju cijelih obitelji u predgrađa, gdje se u društvu drugih novih doseljenika i dalje njeguju mnogi elementi seoskog života, odnosno obnavlja seoski život u malom.

⁷⁵⁵ Isto. 74.

⁷⁵⁶ Usp. Grandits Hannes, Halpern Joel M. (1994). «Traditionelle Wertmuster und der Krieg in Ex-Jugoslawien». U: *Beiträge zur Historischen Sozialkunde*. Nr. 3/1994. 91-102.; Halpern Joel. (1967). *The Changing Village Community*. (Modernization of Traditional Societies Series). Englewood Cliffs, New Jersey.

⁷⁵⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (M). 7.

Druga tendencija, ona «urbanizacije sela», možda se može dobro pojasniti uz pomoć sljedećeg kratkog prikaza 35-godišnje Bobovčanke Drage K. Kako su pojedini gradski načini ponašanja postupno prelazili i u svakodnevnicu seoskih obitelji vidi se u malim stvarima: primjerice u serviranju kave gostima, što je gradski običaj, ili, pak, u jelovniku obogaćenu jelima spremnjima po receptima iz kuharica.

Bobovčani su prije svega posljednjih godina naučili novoga, jer su otišli u grad. Stoga se danas u mnogim seoskim kućama praznicima ili kad dođu gosti kuha prava crna kava, a žene su iz kuharica, koje su kupile u gradu, naučile pripremati najrazličitija nova jela.⁷⁵⁸

Ali vratimo se na ono što je Marija K. navela kao motive odlaska iz Bobovca. Ona, odnosno njena snaha koju ona citira, kao razloge odlaska u predgrađe Siska navodi izostanak perspektive za rad na «lošoj zemlji», nadu u lakši život koji se može očekivati zaposlenjem sina/supruga u nekoj od sisačkih tvornica te omogućavanje bolje budućnosti djeci. Te motive obitelji Marije K. možemo pronaći u većini izjava bobovačkih muškaraca i žena koji su namjeravali odseliti iz sela.

Mnogi mladi Bobovčani/anke tu su namjeru i proveli u djelo. Jedan dio onih koji su planirali otići ipak je odustao. Mnogi muškarci su se smatrali prestarima za odlazak ili nedovoljno obrazovanima za posao u gradu, ili, pak, nisu htjeli prihvatići poslove pomoćnih radnika za malu plaću. Budući da je samo mali dio ljudi imao izobrazbu za svoje zanimanje, bio je to najčešći razlog neodlaženja.

Poneki jednostavno nisu bili spremni riskirati, odreći se egzistencije u selu i sve prodati. Oskudica smještaja te stoga vrlo visoki troškovi stanovanja u gradu, mnoge su, kako bi im se rad u industriji uopće isplatio, natjerali da investiraju u kupnju kuće u nekom od predgrađa. Mnogi, pak, nisu jednostavno htjeli zauvijek napustiti selo u kojem su odrasli i s kojim su se osjećali duboko povezani.

Tijekom 1960-ih godina Bobovčanima se napokon ukazala nova/stara perspektiva. Kata N. iz Bobovca to prikazuje riječima:

Moj sin Mato ne radi nigdje, jer mu je predaleko da se svaki dan vraća kući iz Siska, a ne isplati mu se da u gradu stanuje i da se tamo hrani. Ja bi željela, da on ode na nekoliko godina na rad u Njemačku ili Austriju, gdje se dobro zaradi, pa da onda možemo dovršiti kuću i bolje urediti gospodarstvo. U Strmenu postoji jedan čovjek koji je u Njemačkoj radio tri godine i sada je sagradio kuću od tri milijuna dinara.⁷⁵⁹

Kao što je već ranije napomenuto, migracija bobovačkih gastarbajtera u zapadnu Europu već je u međuratnom razdoblju imala kratku tradiciju. Tijekom 1960-ih godina, nakon zaključivanja tzv. gastarbajterskih ugovora između Jugoslavije te Njemačke i Austrije, rad na «zapadu» ponovno je postao mogućnost oblikovanja rada i života. Tada su uglavnom ove dvije spomenute radnoj snazi iz Lekenika i Bobovca nudile mogućnosti zarade. Uskoro je i sve više bobovačkih muškaraca radi posla migriralo u Njemačku ili Austriju. Opcija života kao «gastarbajtera», barem na određeno vrijeme, sve je više mladim ljudima bila atraktivna.

Pozabavimo se sada poslijeratnom migracijom u Lekeniku. Određene linije razvoja iseljavanja, koje su opisane za Bobovac, vrijedile su – s ograničenjima – i u

⁷⁵⁸ Isto. (NO). 9.

⁷⁵⁹ Isto. 10.

Lekeniku. Doduše, tu je postojao znatno manji broj obitelji koje su napustile selo. Migracija se u Lekeniku dijelila na dva bliska industrijska središta: Zagreb i Sisak. Pritom je Zagreb kao metropola imao veću privlačnu moć od bližega Siska.

Za razliku od Bobovca, u Lekeniku je, uz iseljavanje iz sela u gradove, postojalo i intenzivno doseljavanje u selo. Mnogi su se tu privremeno ili trajno naselili.

Kao što pokazuje sljedeći opis obitelji A., za mnoge je ljudi tada, zbog prilično visokih troškova stanarine i života u Zagrebu – koji su naravno bili posljedica masovnog dolaska stanovništva iz seoskih područja – gospodarski bilo mnogo povoljnije iznajmiti stan u nekom selu poput Lekenika i putovati :

Kao mladi bračni par sa dvoje male djece živimo kao stanari u kući Ivana V. Žena je iz Savskog Marofa, a ja sam iz Bosne. Oboje radimo u Zagrebu. U Lekeniku samo stanujemo. U Lekenik smo došli preko jednog prijatelja, koji nam je ovdje našao stan. Radim kod jednog poduzeća kao šef nabave i mjesечно imam plaću od 40 000 dinara, a žena je tekstilna radnica i radi na tkalačkom stroju. ... Kao podstanari smo u Zagrebu za jednu sobu morali plaćali 15.000 dinara mjesечно. To nam je bilo skupo i zato smo došli u Lekenik. Odavde na posao putujemo svaki dan vlakom.⁷⁶⁰

Lekenik je imao dobru prometnu vezu s gradom te se svakodnevno moglo putovati na posao. Mnogi ni nisu mogli birati jer nisu mogli pronaći prikladan stan u Zagrebu te su stoga bili prisiljeni putovati iz sela u grad. Troškovi smještaja i prehrane u selu tada su, naravno, bili znatno niži nego u sve napučenijim gradovima. Osim toga, poduzeća su za većinu dnevnih migranata preuzimala cjelokupne ili djelomične putne troškove.

Dok je smještaj obitelj A. bilo samo privremeno rješenje do trajnog preseljenja u Zagreb, neke druge obitelji su se od samog početka htjele trajno nastaniti u selu. Većina je tih obitelji dolazila iz sela smještenih zapadno od Lekenika, s brežuljaka Vukomeričke gorice. Ta su sela bila dosta udaljena od prometnih putova i stoga su za vrijeme industrijalizacije nakon Drugoga svjetskog rata bila jače pogodjena iseljavanjem. Procjene Lekenčana iz 1962. godine govore o pedesetak obitelji koje su se nakon rata nastanile u Lekeniku.⁷⁶¹ Iako je većina tih «novih» lekeničkih obitelji potjecala iz njegove uže okolice, na to su područje pojedinačno dolazile i obitelji iz drugih dijelova Hrvatske, odnosno Jugoslavije. Više je obitelji, primjerice, potjecalo iz Like, odakle je već u međuratnom razdoblju pristizao val doseljenja u Lekenik. Stjepan B., koji potječe iz Like, doseljenje u Lekenik opisuje riječima:

Došao sam u Lekenik iz Brinja iz Like, zajedno sa svojom majkom i ocem još kao dječak. U to vrijeme došlo je u Lekenik iz Like još ljudi. Isto je tako došao i Jakov B., Luka B. i Mile P. Glavni razlog zbog koga su se ti ljudi doselili bilo je dosta veliko siromaštvo tih krajeva u Lici. ... Ljudi iz Like su dolazili u Lekenik sve do poslije Drugoga svjetskog rata. Ti su ljudi nakon dolaska ovamo često dovodili i pozivali svoju rodbinu [da dođe ovamo].⁷⁶²

⁷⁶⁰ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 95.

⁷⁶¹ Npr.: SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 229.

⁷⁶² SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 83. I podaci popisa stanovništva iz 1961. g. potvrđuju ove procjene. Usp. SHBP: Popis Lekenik 1961.

5. Utjecaj industrije na obiteljsku svakodnevnicu na selu

Napredovanjem industrijalizacije u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata sve je veći udio seoskog stanovništva – kao što smo prikazali i na primjeru Lekenika i Bobovca – izravno uključen u proizvodne i radne procese industrijskog svijeta. Paralelno s rastućom integracijom u industrijske radne procese nastavilo se i ubrzano uključivanje kućanstava u proces potrošnje industrijskih proizvoda. Velik porast masovne proizvodnje doveo je i do sve većeg broja obitelji koje su si mogle priuštiti novu robu i uređaje, tako da je mnogo tih dobara svoje mjesto pronašlo i u seoskim kućanstvima. Prvi automobili, motocikli, hladnjaci, televizori i ostali strojevi i aparati počeli su postupno mijenjati seosku svakodnevnicu. Sve je jače rasla i želja, odnosno potražnja za tim i mnogim drugim proizvodima koji su u životu ljudi počeli sve više dobivati na značenju.

U obiteljskoj i seoskoj svakodnevici istovremeno je rasla i uloga i starih i novih masovnih medija: novina, radija, kina i televizije. Sve jača prisutnost masovnih medija dovela je, naravno, i do jačeg uključivanja ljudi u svijet vrijednosti (socijalističkoga) industrijskog društva. Oba ova procesa, početno tehniziranje sfere kućanstva u 1950-im i početkom 1960-ih godina ii sve jača uključenost Lekeničana i Bobovčana u konzumiranje masovnih medija, u ovom ćemo poglavljju prikazati na temelju odabranih primjera.

U Lekeniku i Bobovcu su se počeci tehniziranja seoskih kućanstava – kao i počeci nekih drugih ovdje opisanih promjena – temeljili na nešto drukčijim osnovama. One su ponajprije bile povezane s elektrifikacijom, odnosno s izostankom elektrifikacije u obama selima. Dok je u Lekeniku već od 1948. g. generator iz seoske pilane kuće napajao električnom energijom, a potom su 1956. g. priključene na električnu mrežu, Bobovac je još i 1962. g. bio bez električne energije, a elektrifikacija sela se tek planirala. Električna rasvjeta i korištenje različitih električnih kućanskih aparata su u Lekeniku, dakle, bili uobičajeni, dok u Bobovcu te mogućnosti još uvijek nisu postojale – za osvjetljavanje su se i dalje koristile kerozinske lampe.

Elektrifikacijom provedenom ubrzo nakon Drugoga svjetskog rata u mnogim su se lekeničkim kućanstvima e početkom 1960-ih godina već počeli koristiti razni električni kućanski aparati, poput, primjerice, električnog kuhala ili glaćala. Stjepan B. promjenu nakon priključenja njegove kuće na električnu mrežu opisuje riječima:

Rezultat uvođenja električne energije kod nas 1948. g. je da je u kući postalo mnogo ljepše, svjetlijе i čistije. Kao i mnoge kuće i mi imamo električno kuhalo, peglu i radio.»⁷⁶³

Skuplje je uređaje, poput hladnjaka ili perilice rublja, početkom 1960-ih godina imalo tek pojedino kućanstvo.⁷⁶⁴ Među prvima koji su nabavili te skupe uređaje bili su službenici, učitelji ili dobro plaćeni radnici. Tu, naravno, nije postojalo nikakvo ograničenje, jer kako se vidi i iz sljedećeg prikaza, i u seoskim je kućanstvima postojala potražnja i želja za «radnoolakšavajućim» kućanskim aparatima.

Prošle sam godine othranila tri svinje i kupila za taj novac stroj za pranje rublja. Takav stroj ima i moja susjeda, učiteljica, i kod nje sam to vidjela prvi puta i činilo mi se da će mi to biti velika pomoć u kućanstvu.⁷⁶⁵

⁷⁶³ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 12.

⁷⁶⁴ Jedan popis s početka 1962. g. navodi sedam hladnjaka, tri perilice rublja, tri elektična inkubatora, tri usisivača itd. Usp.: SHBP: Zbirka podataka Lekenik I. 295.

⁷⁶⁵ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 176.

Godine 1950-e i 1960-e predstavljale su, kako u Lekeniku, tako i u Bobovcu, početak sve ubrzanijeg motoriziranja. Prvi motocikli su se u obama selima pojavili već u 1930-im godinama. Tako su Bobovčani Ivan Č. i Stevo L. već 1939. g. kupili prve motocikle u svom selu. I u Lekeniku su pred izbijanje Drugoga svjetskog rata bila već tri motocikla, a tadašnji je lječnik Mato R. od 1942. g. čak posjedovao automobil. Tijekom rata i obnove broj privatnih motornih vozila duže je vremena stagnirao ili čak padao. Od sredine 1950-ih godina njihov je broj opet počeo rasti i to svake godine sve više. Godine 1962. se u Lekeniku stoga moglo vidjeti šest privatnih automobila i deset privatnih motocikla ili mopeda, a u Bobovcu već osam privatnih motocikla ili mopađa.⁷⁶⁶

Povećan broj motornih vozila u obama selima jasno pokazuje da je sve više ljudi imalo potrebu za mobilnošću. To su zahtijevali novi uvjeti zapošljavanja. Doduše, vrlo visoke cijene motornih vozila su do u 1960-e godine sprečavale opsežnije motoriziranje obaju sela i mnogi si još uvijek nisu mogli priuštiti motocikl ili auto. Velika većina seoskog stanovništva je za svakodnevno kretanje još uvijek i dalje koristila bicikl ili je, kao i ranije, išla pješice. Ljeti je, primjerice, do 50 Bobovčana biciklima odlazilo na posao na radovima reguliranja rijeke Save:

Fotografija 8: Bicikli pred gostionicom u Bobovcu (SHBP: Zbirka fotografija)

40 do 50 ljudi koji rade za poduzeće «Hidrotehna» na reguliranju toka rijeke Save svaki dan u skupinama na biciklima odlaze iz sela na posao u Bobovac, Štrmen ili Jasenovac i tek navečer se opet vraćaju.⁷⁶⁷

⁷⁶⁶ Isto. 294 f. ; SHBP: Zbirka podataka Bobovac I. F.

⁷⁶⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 47.

Međutim, sve je više ljudi sebi moglo ili htjelo priuštiti moped ili motocikl, kao primjerice Blaž Č., koji je kupio moped kako bi osigurao prijevoz do radnog mesta u Sunji:

Moj je moped koštao 135.000 dinara. Kako bih ga mogao kupiti posudio sam novac od oca i brata i prodao sam svoj bicikl. Moped mi je trebao za svakodnevno putovanje u Sunju.⁷⁶⁸

Popis uređaja i nove robe koju su stanovnici obaju sela počeli «konzumirati» u mnogo većim količinama nego ranije mogao bi se uvelike proširiti. Ali, ovdje se ne radi o detaljnem utvrđivanju njegova opsega. Prije je posrijedi utvrđivanje pitanja kako su se kućanstva Lekenika i Bobovca u poslijeratnom razdoblju u mehanizme funkcioniranja industrijskog društva zemlje sve više uključivali i kao «potrošači». U kojoj je mjeri došlo do porasta potrošnje pojedine robe u usporedbi s potrošnjom u međuratnom razdoblju, odnosno, koliko se proširila paleta kupljene robe u seoskim kućanstvima, šef zadružne prodavaonice u Bobovcu pokušava odrediti na primjeru prehrambenih proizvoda:

Dok se sada u šest mjeseci proda 3.200 kg šećera, prije rata je ta količina jedva iznosila 200 do 300 kg. Makaroni se prije rata uopće nisu prodavali, a u posljednje pola godine već je prodano 300 kg makarona. U istom razdoblju prodano je i 360 kg marmelade. Sada se mjesečno proda 20 do 30 kg slatkiša. Prije rata ta se količina jedva prodala u pola godine. Ljudi sada traže i ulje za kosu. Prodaje se i više duhana i kave, posebice otkad je kava u posljednje dvije godine prilično pojeftinyla. ... Ostali novi proizvodi koji se dobro prodaju su između ostalog sredstva za čišćenje, dehidrirane juhe i različite marmelade. Ti se artikli uvelike potražuju. Ostali novi traženi proizvodi su i meso i riba u konzervi.⁷⁶⁹

Mnogo veća i povoljnija ponuda živežnih namirnica omogućila je njihovu «jeftinu» kupnju tako da stanovništvo sve više toga nije trebalo proizvoditi samo. To je, naravno, dovelo i do promjena u svakodnevnom jelovniku kućanstava. To se vrlo dobro može ilustrirati na primjeru kruha. Dok je ranije domaći kukuruzni kruh dominirao i kod dobrostojećih obitelji, u poslijeratnom razdoblju stanovnici obaju sela uglavnom su jeli bijeli kruh. Poljoprivrednim poboljšanjima u 1950-im i 1960-im godinama povećali su se i prinosi pšeničnog brašna, odnosno, bijelo je brašno u nabavi znatno pojeftinylo. U Lekeniku je ionako sve više stanovnika kruh počelo kupovati kod seoskog pekara te ga više nisu pekli sami.

Postupno tehniziranje kućanstava i pojačana «orijentacija na potrošnju» u obama su selima, naravno, bili povezani s visinom prihoda i pojačanim kontaktom s urbanim svijetom. Obe tendencije bile su usko povezane i s povećanom važnošću masovnih medija u svakodnevici pojedinih obitelji. U poslijeratnoj svakodnevici većine lekeničkih i vrlo velikog broja bobovačkih obitelji radio-aparati su imali osobito važno mjesto. Kako to i sljedeće sjećanje jednog Lekeničanina svjedoči, broj radio-prijemnika u selu je nakon rata naglo porastao:

Najznačajnije promjene desile su se nakon Drugoga svjetskog rata. Prije nije bilo radioaparata, a sada pošta ima već oko 330 prijavljenih aparata [u Lekeniku]...⁷⁷⁰

⁷⁶⁸ Isto.

⁷⁶⁹ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 67.

⁷⁷⁰ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 15. U nadležnost lekeničke pošte ulazila su i pojedina manja sela u okolici.

Otkada je seoski liječnik Mato R. 1941. g. kupio radio na baterije, sve ih je više kućanstava željelo imati. Prvi val nabave zbio se već za vrijeme rata i tadašnji ga je režim, naravno, podupirao. Nakon rata najprije su se kupovali radio-modeli na baterije ili akumulator. Elektrifikacijom sela prešlo se na električne radio-prijemnike.⁷⁷¹ U Bobovcu su seoski učitelji bili prvi koji su sebe i školu opskrbili radio-aparatima. Dragutin M. i Nedeljka N. već su krajem 1930-ih godina kupili prve radio-modele na baterije. Tijekom 1950-ih i 1960-ih godina i mnoga su ostala bobovačka kućanstva nabavila radio.⁷⁷²

Radio je u obiteljima koje su ga posjedovale postao sastavni dio svakodnevnog života. Oba sljedeća kratka prikaza iz Lekenika, odnosno Bobovca navode osobito popularne emisije.

Ljeti kod kuće najčešće slušamo radio za vrijeme jela, a zimi, kada smo kod kuće, čitav dan. Slušamo razne emisije, naročito zabavnu muziku. Slušam naravno i vijesti i poznajem Kennedyja, Nasera, i druge predsjednike koji dolaze k nama u posjete. ...Često slušam emisiju »Školski radio«, jer se tamo može čuti dosta zanimljivih stvari. Slušam naravno i «Obitelj Veselić», u kojoj mi se najviše sviđa uloga Marice...⁷⁷³

Kod kuće najčešće slušamo vijesti, emisije narodne glazbe, želje za mornare, zabavne emisije – najradije «Obitelj Veselić» – kao i prijenos nogometnih utakmica koje rado slušaju i stari i mladi.⁷⁷⁴

U oba opisa spomenuta emisija «Obitelj Veselić», koja je početkom 1960-ih godina bila vrlo omiljena, dobar je primjer kako je seoskom svijetu putem radija prenošen svijet vrijednosti socijalističkog, urbanog društva, hvaljen kao nešto pozitivno i obećavajuće. Radio-obitelj Veselić sastojala se od oca i majke koji su već bili u mirovini, sina inženjera, nevjeste liječnice i još jednog sina čija je djevojka bila sa sela. Veselići su živjeli u Zagrebu i proživljavalii su (u skladu sa socijalističkim idealima) različite probleme na humorističan način.

Radio je, naravno, bio politička i društveno-politička institucija. Njegova je prisutnost u seoskim kuhinjama i sobama – kao što smo pokušali prikazati na primjeru «Obitelji Veselić» – težila seoskom svijetu približiti urbani svijet u kojem su te emisije koncipirane i stvarane, kao i međunarodni svijet o kojem se često izvješćivalo.

Kino, pa potom i televizija, dakle, mediji koji su nakon rata postajali sve popularniji i na selu, u toj su dinamici, naravno, također igrali vrlo važnu ulogu. U Lekeniku je postojalo kino s redovitim repertoarom filmova, a u Bobovcu su se filmovi prikazivali u zadružnom domu. Odlasci u kino su posebice za mnoge mlade ljude – stariji muškarci i žene su rijetko isli u kino – predstavljali jednu od glavnih zabava vikendom. Lekeničani Ivo K., koji je radio u Zagrebu, i njegova supruga Barica K. bili su kino-obožavatelji:

S vremenima na vrijeme zajedno idemo u kino u Zagreb ili češće u naše selo, prije svega ako film nismo pogledali u Zagrebu. Posebno volim krimiće i vesterne, a moja žena povjesne filmove. ... Iz filmova poznajemo mnoge filmske zvijezde, kao npr. Marilyn Monroe, Belinda Lee, Elizabeth Taylor i Sofiu Loren.⁷⁷⁵

⁷⁷¹ Zbirka podataka Lekenik I. 298.

⁷⁷² Zbirka podataka Bobovac. I. (F).

⁷⁷³ Zbirka intervjuja Lekenik. I. 140.

⁷⁷⁴ Zbirka intervjuja Bobovac. (L). 4.

⁷⁷⁶ Zbirka intervjuja Lekenik. I. 154.

Pogled na paletu filmova u lekeničkim kinima pokazuje da su u 1960-im godinama uglavnom prikazivani strani filmovi i da su vidljivo dominirali «zapadnjački» filmovi. To se, primjerice, može vidjeti i u kino-programu za travanj 1962. g.:

Kino-program travanj 1962.⁷⁷⁶

- 4. IV. Kruh, ljubav i ja (Italija)
- 7. i 8. IV. Sergej Eisenstein (Sovjetski Savez)
- 11. IV. Vatra iznad stepenice (Sovjetski Savez)
- 14. IV. U sjeni straha (USA)
- 18. IV. Tony Steel pjeva (Velika Britanija)
- 21. i 22. IV. Interpol (Velika Britanija)
- 25. IV. Na Trgu pravednih (USA)
- 28. i 29. IV. Vjetar je stao (Jugoslavija)

Početkom 1960-ih godina u privatnim kućanstvima u Lekeniku pojavili su se i prvi televizori. U Bobovcu su se pojavili tek nekoliko godina kasnije, nakon elektrifikacije sela. Godine 1961. i 1962. pet je lekeničkih kućanstava (tri dobro plaćena stručna radnika, šef željeznice i šef trgovine mješovitom robom) kupilo vlastiti televizor. Uskoro su ih nabavili i neki drugi stanovnici sela, jer, kako je izjavio jedan seljak, «većina ljudi danas ne štedi za radio nego za televizor».⁷⁷⁷

Uz privatne postojali su i javni televizori postavljeni, primjerice, u školi, gostionici ili u šumarskom poduzeću. Osobito popularan je bio televizor u gostionici. Mnogi mladi, ali i stariji bračni parovi dolazili su prilično često u gostionicu kako bi gledali televiziju, posebice subotom navečer ili nedjeljom. Većinu ljudi je u gostionici posebice privlačio prijenos nogometnih utakmica. Kod prijenosa važnijih utakmica čak je bilo teško dobiti mjesto.

Za razliku od radija, kina i televizije koji su na značenju počeli dobivati tek nakon rata, novine su već u 1920-ih i 1930-ih godinama imale prilično važno mjesto u seoskom javnom životu. Naglasak ovdje leži na «javnom», jer je privatna uporaba novina bila uglavnom ograničena, a i čitanje novina uglavnom bilo povezano s određenim mjestima, kao što su, primjerice, bile gostionice ili seoske čitaonice. Tijekom poslijeratnih godina došlo je do vidljivog preokreta prema privatnoj uporabi tiskanih medija. Cirkuliranje dnevnih i tjednih novina u obama je selima masovno poraslo, a dnevno čitanje novina postalo uobičajenim dijelom svakodnevice. U Bobovcu je, primjerice, početkom 1960-ih godina u pošti, kao što opisuje i njen direktor, prodana sljedeća količina novina:

Dnevna prodaja novina ovdje u pošti izgleda ovako: «Vjesnik» se sa oko petnaest do dvadeset komada dnevno prodaje najviše od dnevnih novina. Od «Vjesnika u srijedu» koji izlazi svake srijede prodamo oko četrdeset komada, od «Slobodnog doma» pet, od «Sporta» dva, od «Arene» dvadeset, od «Globusa» tri i od «Plavog vjesnika» takoder tri. K tome imamo i preplate na sljedeće novine i časopise: «Vjesnik u srijedu», «Komunist», «Slobodni dom», «Gospodarski list», «Jedinstvo» i «Male novine».⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ SHBP: Zbirka podataka III.

⁷⁷⁷ Zbirka intervjuja Lekenik. I. 200.

⁷⁷⁸ Zbirka podataka Bobovac. (L). 64-65.

Osim što su se razne novine mogle kupiti u samom selu ili se na njih pretplatiti, količina novina povećavala se i donošenjem primjeraka što su ih radnici svakodnevno kupovali u gradu. Svakodnevica većine kućanstava obaju sela postala je, dakle, nezamisliva bez čitanja novina. Stjepan B., traktorist u lekeničkoj zadruzi, nabrojio je novine koje se čitaju u njegovu kućanstvu:

Kao što vidite, na zidu nam visi kalendar «Poljoprivrednog vjesnika» i «Gospodarskog lista». Te novine dobivamo preko zadruge, a sin kući dnevno donosi «Vjesnik» i «Borbu». ⁷⁷⁹

U oba sela su u pojedinim kućanstvima seljaci čitali niz novina, negdje više, negdje manje: od običnih dnevnih novina, preko stručnih poljoprivrednih novina, regionalnih i ilustriranih, do novina koje je izravno raspačavala partiju.

Na kraju možemo zaključiti da su, u ovom poglavlju opisane, promjene u društvu tijekom prvih poslijeratnih desetljeća u svakodnevnicu seoskih kućanstava uvele znatne novosti. Premda je, primjerice, motoriziranje još bilo u začetku te motor ili auto početkom 1960-ih godina nisu sebi mogle priuštiti ni prosječne obitelji, a i o većini kućanskih uređaja su tek mogle sanjati, želja za ostvarivanjem toga sna bila je vrlo jaka, posebice kod mlađih.

6. Komunistička politika obrazovanja i promjene vrijednosti kod mlađih

Prohujalo je mnogo godina od teškog krvavog rata. Ušutjelo je štektanje mitraljeza i ugasili se crveni jezici plamena. Došlo je novo doba, doba socijalizma, slobode i jednakosti. Naša zemљa je u jeku izgradnje. Izgrađuju se nove zgrade, putovi i ceste. Moje selo poprimilo je sasvim drugi izgled nego prije nekoliko godina. Nove kuće i drumovi, televizijske antene na krovovima, drugi običaji kod ljudi, to je slika mojeg sela. «A kako je bilo nekad?», pitaju se mnogi. «Teško», čuli bi tisuće istih odgovora. Crna zgarišta, napuštena djeca i možda gdje koja kućica, tako je bilo prije. Ljudi su bili posve neuki. Nisu marili za čistoću i druge stvari nego su mislili: «Ah, što će to nama. Mi možemo i ovako živjeti!»

Godine su prolazile, a time se sve mijenjalo. Ljudi su uvidjeli bolje načine života, i omogućili sebi ljepšu i udobniju budućnost.⁷⁸⁰

Ovo je sastav što ga je Nevenka, 13-godišnja djevojčica iz Lekenika 1962. g., na zahtjev učitelja napisala na temu «Moje selo nekad i sad» opisujući poslijeratne promjene u svom selu. Utjecaj komunističkog obrazovnog aparata je u opisima ovog djeteta vrlo lako prepoznatljiv. Tmurno opisanoj prošlosti Nevenka suprostavlja lijepu i ugodnu budućnost, koja je nakon «teškog i krvavog rata» već započela početkom razdoblja socijalizma.

Težnja za «napretkom» i novim uređenjem bila je glavna odrednica socijalističkoga društvenog programa. Ostvarivanje tog cilja počelo je najprije u školama. Kao i svaki drugi formalni program obrazovanja, tako je i socijalistički u Jugoslaviji težio mlađima preko škole propagirati odobrene društvene vrijednosti i stavove te obrazovati mlade ljude u skladu s tim vrijednostima. Djecu i mlađe se pokušalo odgojiti u skladu s novom ideologijom, kako bi se na taj način utjecalo i na obitelji. Škole su morale pridonijeti podupiranju komunističke vlasti i sistema.

⁷⁷⁹ Zbirka intervjua Lekenik. I. 45.

⁷⁸⁰ SHBP: Zbirka podataka Lekenik (školski sastavi). II. 655.

Stoga se ulagalo u bolje obrazovanje mlađih. Obrazovanje je bilo prepoznato kao nužan preduvjet «socijalističkog i ekonomskog napretka» zemlje.

Uloga škole u životu djece i mlađih postala je sada znatno važnijom nego li je to bio slučaj u životu generacije njihovih roditelja, a još manja u životu generacije dječeva i baka. Ubrzo nakon rata došlo je i do znatnog produljenja trajanja obveznog školovanja. Stoga su i lekenička i bobovačka škola tijekom 1950-ih godina proširile broj svojih razreda s pet na osam. Dakako, bilo je potrebno povećati i broj učitelja. Producžetak trajanja obveznog školovanja bio je tjesno povezan s rigoroznom kontrolom pohađanja nastave.

Fotografija 9: Učenik pred izloženim sastavima najmlađih učenika lekeničke škole
(SHBP: Zbirka fotografija)

Neredovito pohađanje nastave još je u međuratnom razdoblju bilo uobičajeno za relativno velik broj učenika. U prvim poslijeratnim godinama učitelji su se žalili na taj problem. Kako je on napisljektu riješen, čitamo u jednoj lekeničkoj školskoj kronici:

Ove je godine bilo još roditelja, koji nisu ili su neredovito slali u školu svoju djecu. Kada uvjerenjava nisu pomogla, isti su predati sucu za prekršaje. Od 1. I. 1956. sudac za prekršaje je izrekao 15 kazni, pa je u II. polugodištu polazak bio zadovoljavajući.⁷⁸¹

Ponuda obrazovanja u obama selima postala je krajem 1950-ih, odnosno početkom 1960-ih godina dobra kao nikad dotad. U Bobovcu su se, doduše, žalili da za 130 djece u osam razreda postoje samo tri učitelja/ice, ali su unatoč tomu bili zadovoljni razvojem školstva. Lekenička se škola znatno proširila. Krajem 1950-ih

⁷⁸¹ SHBP: Zbirka podataka Lekenik (školska kronika). II. 726.

godina zapošljavala je već deset prosvjetnih radnika (direktora i devet učitelja/ica). Devet razreda škole – a postojala su dva peta razreda – poхаđalo je otprilike 200 učenika.

Nastava se održavala šest dana u tjednu i u obama selima obično u dvije smjene. Ujutro su nastavu poхађali uglavnom đaci viših, a poslijepodne đaci nižih razreda. Nastavni predmeti su u višim razredima bili raznovrsni i, uz osnovne predmete poput hrvatskog jezika i matematike, obuhvaćali su i fiziku, kemiju, biologiju itd. I opremljenost nastavnim materijalima bila je znatno bolja nego ranije – u Lekeniku su čak postojali kabineti za kemiju i fiziku, filmski projektori i televizor. Knjiga i materijala za pisanje je od početka 1950-ih u obje škole bilo u dovoljnim količinama.

Nastava je nadopunjena nizom izbornih predmeta i radnih skupina koji su pokrivali različite izvannastavne aktivnosti i interesu učenika. U Lekeniku je, kao što opisuje direktor škole, postojala osobito velika ponuda:

Da bi se omogućio razvoj posebnih dječjih sklonosti formirano je niz skupina slobodnih aktivnosti. Radile su slijedeće skupine: tamburaška, pjevački zbor, folklorna, literarna, geografska, fiskulturna, dramska i.t.d. U te skupine bilo je obuhvaćeno preko 70 posto učenika. ... Za što svestraniji odgoj kolektivizma, razvijanja radnih navika i naprednog poljoprivrednog gospodarenja, na školi je osnovana «školska zadruga» od 48 članova. U okviru zadruge radile su 3 skupine: domaćinska, sakupljivačka i skupina «Mladi biolog» kao radarska i voćarska. Sve skupine su imale i plan rada koji su ostvarili u potpunosti.⁷⁸²

I poljoprivredi se, s kojom je većina seoskog stanovništva unatoč promjenama u radnom životu još uvijek bila usko povezana, u školi pridavala posebna pozornost. Osnivanjem male zadruge učenja u školi slijedile su se smjernice «odgoja u duhu kolektivizma».

U središtu školskog nastavnog programa stajala je, u duhu komunističke ideologije, zadaća: oduševiti učenike za rad u industrijskom sektoru koji je propagiran kao njihova velika budućnost. Iz tog su razloga i u okviru izvannastavnih aktivnosti organizirane mnoge posjete industrijskim poduzećima u Zagrebu i Sisku kao i ostale slične aktivnosti. Učinak tog školskog obrazovanja nije izostao. Dobro je prepoznatljiv i u sljedećem školskom sastavu jednog 15-godišnjeg lekeničkog učenika na temu: «Nalazim se pred odlukom o svom budućem zanimanju»:

Za odluku mog budućeg zanimanja treba volje i zainteresiranosti. Dok sam bio malen razni planovi vrzli su mi se po glavi. Mislio sam: Pa bilo bi dobro ići za šofera. Ali danas kad pred mnom stoji odluka nisam izabrao da budem šofer, izabrao sam jedno novo zvanje koje me privlači, o kojem sanjam dan i noć. Pred sobom vidim nepregledne hale «Rade Končara». Čujem zvuke strojeva i vrzanje ljudi koji tu rade. Već vidim svoj lik kako sjedi za jednim od takvih strojeva i kako neumorno radi. Sve ovo: klješta, žice, i ostali pribor ima neku neodoljivu silu, silu koja me privlači. I zato ja ne želim ni jedno drugo zvanje osim elektromehaničarskog. To je moj budući cilj za koji sam se čvrsto odlučio. Elektro-mehaničar to će biti zanimanje koje će mi najbolje pristati.⁷⁸³

⁷⁸² Isto.

⁷⁸³ SHBP: Zbirka podataka Lekenik (školski sastavi). II. 642.

U ranim 1960-im godinama većina prikupljenih školskih sastava na ovu temu bila je jednako «proindustrijalistički» nastrojena. Naravno, nisu svi učenici težili sličnom zanimanju niti su svi tako eksplicitno replicirali javno političko mišljenje o industrijalizaciji, ali se ipak kroz gotovo sve radove provlači oduševljenje za industrijalizaciju društva. Želja za budućim radom u poljoprivredi jedva je artikulirana. Dok je seoska mladež ranije težila postati dobrostojećim i uspješnim gazdom, sada je težila postati marljivim radnikom/com, inženjerom/kom, liječnikom/icom itd.

Uz obvezu propagiranja industrijalizacije, politička zadaća škole bila je i propagiranje i ciljeva i postignuća «Nove Jugoslavije» pod komunističkim vodstvom s Titom na čelu. Ta je tematika bila sastavni dio politički obilježenoga školskog obrazovanja. Glavne teme komunističke ideologije te legitimnosti njene vlasti bile su stoga i glavne teme u pojedinim nastavnim predmetima.

Ideološki temelji socijalističke Jugoslavije intenzivno su se obrađivali i na nastavi. Paleta tema je pritom sezala od oduševljenja borbom partizanske vojske do «napredaka u društvu» nakon komunističkog preuzimanja vlasti. I djeca su, naravno, morala pisati o ideološkim temama. Sljedeći rad 14-godišnje Ljubice na temu «Naša armija» može predočiti razmjere «političkog odgoja» djece u školi:

JNA slavi ove godine jedan značajan jubilej. Slavi svoj dvadeseti rođendan. Ovoj proslavi pridružuje se svi narodi Jugoslavije. Malo koji narod može se ponositi takvom armijom, kao što je naša. Ona je rođena u krilu revolucije, iznikla je iz naroda i danas njemu služi. Težak i trnovit je bio njezin borbeni put. Stvarala se iz klobila kroz tisuće bitaka s mrskim okupatorom. Iz svake bitke izlazila je brojnija i bolje naoružana.

Nema brda ni planine, rijeke, mosta, sela ni grada koji ne bi bio vezan za njezin slavan borbeni put. Milijun osamsto hiljada žrtava, čiji su grobovi u plavim dubinama našeg Jadrana, na zelenim proplancima naših planina, krševitim obalama Sutjeska, u pitomoj Panoniji, govore uvjerljivije nego pero historičara o četverogodišnjem krvavom putu JNA. Prošla je kroz sedam ofenziva i stigla na cilj – u slobodu.

Danas je ona moderno naoružana armija – sposobna da u svakom trenutku nepokolebivo brani našu socijalističku zemlju. Naše je djetinjstvo sretno, ali mi nikada nećemo zaboraviti najteži, ali i najslavniji period naše historije. Ponosni smo što imamo armiju, čiji ciljevi nisu osvajanje i porobljavanje, nego čuvanje najsvjetlijih tekovina krvave borbe.

Neka živi Jugoslovenska narodna armija – čuvar naše slobode!⁷⁸⁴

Usko povezano sa školom djelovao je i komunistički Savez pionira. Učitelji su u njemu igrali važnu ulogu i brinuli se o organizaciji različitih učeničkih akcija. Savez pionira bio je sastavni dio Partijske organizacije i za djecu je značio prvi korak uključenja u nju. Pioniri su u raznim prigodama bili odjeveni u pionirske uniforme. Organizirali su izlete na more ili u grad, kampiranja, obilaske partizanskih spomenika, kazališnih predstava i surađivali u javnim «dobrovoljnim» radnim akcijama. Za Titov su se rođendan organizirale posebne svečanosti. Kao što vidimo, politička organizacija i obrazovanje često su bili neodvojivi.

Saberemo li – bez obzira na političku indoktrinaciju – samo posljedice obrazovne ofenzive u poslijeratnom razdoblju, možemo zaključiti sljedeće: težnja za obrazovanjem i «odgojem» mladih dobila je iznimno veliku važnost. To je uvjeto-

⁷⁸⁴ SHBP: Zbirka podataka Lekenik (školski sastavi/radovi). IV. 685.

valo i daljnje obrazovanje velikog broja djece nakon obveznog osnovnog školovanja. I roditelji su, uvidjevši da su mogućnosti socijalnog uspona u socijalističkom društvu preko obrazovanja neusporedivo bolji nego ikad ranije, najčešće forsirali tu težnju svoje djece. Ponekad je ta potpora išla tako daleko da je odluka o preseđenju u grad bila isključivo motivirana boljim mogućnostima dalnjeg obrazovanja koje su roditelji htjeli ponuditi svojoj djeci.

U promijenjenim obrazovnim, a samim tim i socijalnim mogućnostima u poslijeratnom društvu mnogi su doživljavali revolucionarnu promjenu. Prije su djeca čiji roditelji nisu imali visoka primanja ili nisu raspolagali posjedom koji je davao velike prihode, vrlo teško stjecala visoko obrazovanje, a samim tim i socijalno bolji položaj u društvu. Socijalistička poslijeratna politika na tom je području htjela intenzivno voditi drukčiju politiku.

I u Lekeniku i u Bobovcu je broj djece koja sa nakon produženoga obveznog školovanja nastavili obrazovati iz godine u godinu kontinuirano rastao. Dok je u Lekeniku 1948. g. bilo tek devetero, a u Bobovcu tek dvoje učenika i učenica koji su se nakon svoje 15. godine nastavili školovati, taj je broj 1961. g. u Lekeniku porastao na 23, a u Bobovcu na 21.⁷⁸⁵ Produceno osnovno obrazovanje, koje je na socijalizaciju djece sada utjecalo mnogo duže i intenzivnije, u obama je selima postalo mnogo važnijim faktorom. "Napredan" smjer obrazovnog sistema mladima je na njihovom životnom putu ponudio svijet vrijednosti orientiran prema principima urbanog, socijalističko-industrijskog društva. To je bila velika razlika u odnosu na generaciju roditelja i generaciju djedova i baka gdje su država i crkva u društvenopolitičkim programima obrazovanja propagirali totalno drugačiji poredak.

Vratimo se ovdje još jednom na sastav 13-godišnje Neverke iz uvodnog dijela ovog poglavlja, pod nazivom «Moje selo nekada i sada», koji opisuje promjene u selu za vrijeme socijalizma. Polazeći od tog primjera, možemo pratiti i neke aspekte različitih predodžbi što su ih mlađi imali o životu u poslijeratnom razdoblju. U tom se sastavu navode, odnosno slave, mnogi aspekti «novoga života». Na osnovi dvaju primjera, koji se također navode u sastavu, pokazat ćemo da je, uglavnom, upravo mlađa generacija utjecala na taj «novi život» u seoskoj svakodnevici, a ponkad ga čak i nametala.

U sastavu se spominju, primjerice, i novi običaji «koji su sasvim drugačiji nego prije samo nekoliko godina». Sastavni dio običaja je i odabir odjeće. Još je nakon Drugog svjetskog rata u obama selima bilo uobičajeno da žene nose narodnu nošnju – za razliku od muškaraca koji su je prestali nositi već i prije Prvoga svjetskog rata. Tijekom 1950-ih godina mlađe žene i djevojke su počele rušiti tu tradiciju i oblačiti «modernu» odjeću. Bobovčanka Jaga L. opisuje kako se ta promjena odvijala u njenom selu:

Dok sam još bila mlađa djevojka često sam sa jednom mojom prijateljicom odlazila na «zborove»; to su bila crkvena proštenja u susjedna sela i tamo sam vidjela kako su druge djevojke obučene u gradsku nošnju pa sam i ja odlučila da skinem svoju narodnu nošnju. To je bilo 1954. godine i onda sam imala 17 godina. Otišla sam u Sunju i tamo sam dala sašti moju prvu haljinu. Bila sam prva u selu koja je skinula narodnu nošnju, a ubrzo su mnoge druge djevojke sljedile moj primjer. ... Prestala sam je nositi, jer je gradska odjeća jeftinija, lakše se šije, udobnija je i lakše se pere. ... Pred od prilike godinu dana žene stare kao ja i mlađe, počele su rezati kosu i davati trajnu ondulaciju...⁷⁸⁶

⁷⁸⁵ SHBP: Lekenik popis 1948., popis 1961.; SHBP: Bobovac popis 1948, popis 1961.

⁷⁸⁶ SHBP: Zbirka podataka Bobovac. (PQ) 15.

Naravno, ta je promjena u svakodnevnim navikama naišla na otpor starije generacije. To je vidljivo i iz ulomka sljedećeg lekeničkog intervjeta iz 1962. g.:

Prije otprilike pet godina mnoge su žene prestale nositi nošnju. Prva djevojka koja je skinula nošnju bila je izložena masovnoj kritici ostalih u selu. Ali kada se uvidjelo da je moderna odjeća jednostavnija za nošenje od nošnje, prestalo se s kritikama. ... Od tri generacije dvije starije uglavnom još nose nošnju, ali mlada više ne.⁷⁸⁷

Mlada generacija žena nije počela rušiti samo postojeću odjevnu tradiciju, nego – polagano – i postojeću tradicionalnu podjelu uloga u svakodnevici. Taj su proces, što su ga, naravno, inicirale pojedine žene, uvelike podupirale nove društveno-političke realnosti nastale nakon komunističkog preuzimanja vlasti. Komunistička je vlast povodom prvih izbora nakon Drugoga svjetskog rata 1945. g. odmah uvela pravo glasa za žene koje do tada nije postojalo te je propagirala i opću promjenu položaja žene u društvu.

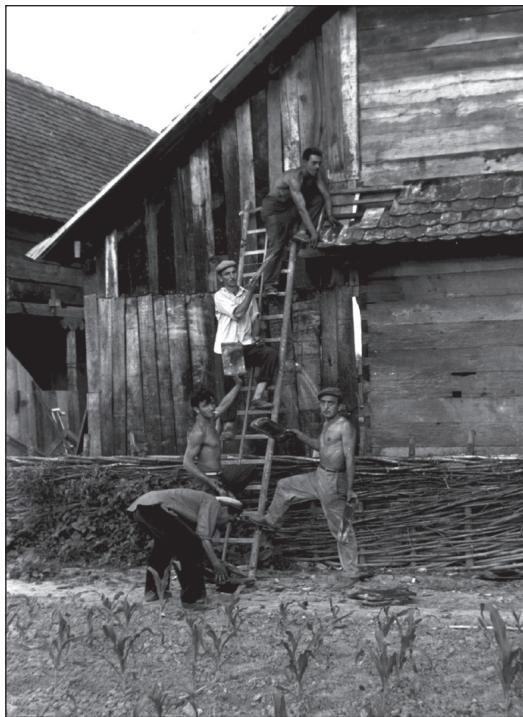
Drugi primjer koji nam može pokazati kako je upravo mlada generacija uvjetovala promjene jest izgradnja velikog broja novih kuća u selu. Taj aspekt – što ga seosko stanovništvo često navodi kao vidljiv znak promjena seoskog života, a naveden je i u već spomenutom sastavu «Moje selo nekad i sad» – svjedoči da su mladi ljudi uređivali svoj dom u skladu sa svojim potrebama te da su se znatno udaljili od dotadašnje tradicije gradnje. I dalje su se, naravno, pojedine kuće građile (više u Bobovcu nego u Lekeniku) u starom stilu gradnje (ili u modificiranom obliku) – dakle, kao jednokatnice od drveta ili kombinacije drva i opeke, ali je sve više kuća bilo izgrađeno u novom stilu, tj. od opeke. Nove su kuće imale velike prozore, više stambenih i spavačih soba, a pojedine su čak imale kupaonicu i zahod.⁷⁸⁸

Nove su kuće trebale odgovarati novim potrebama načina stanovanja što su ih uglavnom postavljali mladi ljudi. Više stambenog prostora, više svjetla kroz veće prozore, sanitarni čvor u kući – to su bile samo neke od karakteristika «modernog» stanovanja. Unatoč pravom valu izgradnje u 1950-im godinama u obama selima (u Bobovcu zbog iseljavanja u nešto manjoj mjeri), početkom 1960-ih godina na fotografijama obaju sela ipak još uvijek dominiraju tradicionalne drvene kuće.⁷⁸⁹ Ali promjene koje su bile u tijeku nisu se više mogle previdjeti.

⁷⁸⁷ SHBP: Zbirka podataka Lekenik. 209, 221.

⁷⁸⁸ Isto. 34.

⁷⁸⁹ O gradnji u Lekeniku i Bobovcu nakon Drugoga svjetskog rata usp. i. o. tablice u: SHBP: Zbirka podataka Lekenik I. 290.; SHBP: Zbirka podataka Bobovac. I. (F).

Fotografija 10a: Popravak krova na staroj kući u Bobovcu (SHBP: Zbirka fotografija)

Fotografija 10b: Zajednički rad na gradnji tradicionalne bobovačke kuće od hrastovine (SHBP: Zbirka fotografija)

Fotografija 11a: Stara lekenička kuća u turopoljskom stilu (SHBP: Zbirka fotografija)

Fotografija 11b: «Moderna» lekenička kuća s početka 1960-ih godina (SHBP: Zbirka fotografija)

Fotografija 11c: Gospodarski trakt lekeničke kuće od opeke iz međuratnog razdoblja
(SHBP: Zbirka fotografija)

7. Projekt stvaranja jugoslavenstva nakon 1945. g.: Perspektive u svakodnevici

Prikazujući ideološke karakteristike školskog obrazovanja u Lekeniku i Bobovcu, u prethodnom smo se poglavlju ukratko osvrnuli na temu jugoslavenskog identiteta. U ovom ćemo se poglavlju njime detaljnije pozabaviti. Posebice ćemo se osvrnuti na stav stanovništva te na pragmatiku kojom se taj identitet oblikovao između 1945. i ranih 1960-ih godina.

Još tijekom Drugoga svjetskog rata došlo je do ponovnog stvaranja jugoslavenske države. Nastala je kao rezultat vojnog uspjeha narodnooslobodilačke borbe i ne bez odobrenja savezničke velesile. Nakon frustrirajućih iskustava stare jugoslavenske države iz međuratnog razdoblja obilježenih nacionalnim suprotnostima te nakon dugogodišnjeg rata u kojem se komunistički partizani nisu samo borili protiv fašističkog njemačkog i talijanskog okupatora nego i protiv svojih domaćih protivnika – hrvatsko-fašističkih ustaša ili srpsko-fašističkih-rojalističkih četnika – i nakon nezamislivih patnji u borbama, nije moglo biti riječi o postojanju stvarno jedinstvenoga, zajedničkoga jugoslavenskog identiteta stanovništva. Naprotiv, i u Lekeniku i Bobovcu stanovništvo je bilo podijeljeno. Muškarci iz sela su se u uniformama NDH-režima borili protiv partizanske vojske ili su se kao partizani borili protiv ustaša, domobrana i Nijemaca. Mnogi su krajem rata promijenili stranu i priključili se partizanima. Mnogi i ne. Bobovac, čija su okolna sela većim dijelom bila

nastanjena srpskim stanovništvom, bio je k tomu uvučen i u nacionalne sukobe koji su buknuli nakon što je ustaška vojska počela proganjati stanovništvo susjednih sela. Već smo se ranije pobliže pozabavili nekim detaljima te ratne situacije.

Početkom 1960-ih godina, gotovo dva desetljeća kasnije, značenje «jugoslavenskog identiteta» imalo je potpuno novu konstelaciju. U Lekeniku i Bobovcu tada nije bilo samo moguće, nego i sasvim uobičajeno da su se ljudi, ovisno o situaciji, definirali i kao Hrvati i kao Jugoslaveni, bez da je to – za razliku od ranije – znalo izdaju vlastite narodnosti. Hrvati su tada u obama selima činili više od 90 % stanovništva; samo su pojedine obitelji bile slovenskog, srpskog, češkog ili nekog drugog nacionalnog porijekla (ustaše su za vrijeme Drugoga svjetskog rata deportirale, odnosno ubile židovsko-hrvatske obitelji u selu). Mnogi od njih su se osjećali Hrvatima. S kojom je logikom i kojim posljedicama jugoslavenska ideja u prvim dvama poslijeratnim desetljećima ušla u socijalnu zbilju ljudi obaju sela?

Počeci nove države, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata, obilježeni su razračunavanjima komunističke vojske, policije i tajne službe s «fašističkim i nacionalističkim» neprijateljima izvana te prije svega s unutarnjim neprijateljima. Paralelno s time, komunisti su odmah otpočeli s promjenama društvenih prilika u socijalističko-ideološkom smjeru.⁷⁹⁰

To se može vidjeti i u svezi sa zalaganjem komunista za ublažavanje nacionalnih suprotnosti unutar Jugoslavije. Potiskivanjem nacionalnih razgraničenja htjelo se otvoriti nove političke fronte. Etnička politika uvijek prepostavlja, kako je formulirao Fredrik Barth, akt jednog *boundary construction*⁷⁹¹ – akt stvaranja granica, koji kao i svako stvaranje granica implicira i izdvojenost, odijeljenost i potiskivanje. Na temelju novog protivnika nastalog komunističkim preuzimanjem vlasti i u Turopolju i Baniji su se, kao i u cijeloj Jugoslaviji, pod optužbom «kolaboracije s fašistima» izdvojili i ofenzivno proganjali protivnici oslobođilačke borbe partizana i/ili tzv. protivnici socijalističke revolucije. Pritom se radilo o velikim društvenim skupinama, tj. o gotovo svim nacionalnim i nacionalističkim frakcijama, funkcionarima i mnogim običnim vojnicima NDH-režima, posebice o Katoličkoj crkvi (ali i ostalim vjerskim zajednicama), dijelovima konzervativno-intelektualnog sloja, bogatijim poslovnim ljudima i seljacima te mnogim drugima. Sve se te grupacije, odnosno njihovi aktivisti, posebice odmah nakon rata, masovno bili proganjani, a za mnoge je progon završio najtežim posljedicama. Nakon prestanka progona isključeni su iz političkog života, a često i uopće iz javnosti.

Izdvajanje političkih protivnika bio je, doduše, samo jedan način političke strategije, drugi je bio pokušaj integracije što većeg broja ljudi u pobjednički komuni-

⁷⁹⁰ Za pregledan uvod u tadašnju perspektivu vrha KP-a o ovim dvama procesima vidi: Djilas Milovan. (1992). *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel. Memoiren. 1945-1966*. München. Usp. i: Zellweger Eduard. (1954). *Staatsaufbau und Gesetzgebung der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien 1945-1948*. U: *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 122-136.; Bilandžić Dušan. (1978). *Historija socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*. Zagreb.

⁷⁹¹ Usp. Barth Frederik. (1969). *Ethnic groups and boundaries: the social organisation of culture difference*. Boston. Usp. i Schiffauer Werner. (1994). *Ethnizität und Nationalismus. Die Konstruktion von Ethnizität* (Manuskript izlaganja); Nagel Joane. (1994). «Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture». U: *Social Problems*. Vol. 41. No. 1. 153-175.; Elwert Georg. (1995). «Boundaries, Cohesion and Switching. On We-Groups in Ethnic, National and Religious Form». U: Brumen Borut, Šmitek Žmago (ur.). *MEES. Mediterranean Ethnological Summer School*. Ljubljana. 105-121.

stički «pokret». U središtu pokreta stajali su, naravno, pripadnici narodnooslobodilačke borbe. Njihov je broj krajem rata u cijeloj Jugoslaviji narastao na stotine tisuća. I u Lekeniku i Bobovcu je u ratu bilo mnogo aktivnih boraca koji su se nakon rata organizirali u udruge veterana narodnooslobodilačkog rata. Iz njihovih su redova uglavnom dolazili i oni koji su u selima preuzeли nove lokalne položaje u administraciji i vlasti.

Uspješna borba protiv okupatora i njegovoga kvislinškog režima partizanima je kod nemalog dijela stanovništva donijela, unatoč velikim regionalnim razlikama⁷⁹² i vrlo neprijateljskom stavu mnogih prema njima, stvarno priznanje. Tematiziranje borbe za oslobođenje Jugoslavije postala je glavnom strategijom pridobivanja stanovništva. Odmah nakon preuzimanja vlasti u svim je javnim sferama prevladao diskurs o ratu i njegovim herojima. Stalnim podsjećanjem na zajedno pretrpljenu patnju i zajedničku borbu, u kojima etničke i nacionalne razlike unutar pokreta nisu igrale nikakvu ulogu, započela je gradnja temelja za državnu, a time i jugoslavensku integraciju.⁷⁹³

Većim je dijelom s time bila povezana i legitimacija socijalističke revolucije, odnosno preustrojstvo društvenoga sistema prema socijalističkim principima. Općenito su oba izraza: jugoslavenski i socijalistički, kao i uređenja koja su stajala iza njih, bili sinonimi, odnosno, kako pokazuju biografski materijali Lekenika i Bobovca, jedva da su se u svakodnevici koristili odvojeno ili se na njih mislilo odvojeno.

Tako se započelo sa sastavljanjem nove – socijalističke i jugoslavenske – državne strukture. U stvaranje jugoslavenskog osjećaja uložen je velik napor: s obzirom da je u stanovništvu već bio ukorijenjen nacionalni identitet, jugoslavenski identitet se mogao definirati jedino kao neka vrsta višestrukog identiteta. Kao i kod federalnih principa partije i cjelokupne države, i pojedincima se dodatno, uz vlastiti nacionalni identitet, namjeravalo nametnuti i jugoslavenstvo kao nadidentitet.⁷⁹⁴

⁷⁹² Za razliku od Hercegovine gdje su ustaše u Drugom svjetskom ratu bile prilično jake, ili Kosova gdje je fašistički okupator podupirao albansko stanovništvo u njegovim nacionalnim «mogućnostima», ali i politički instrumentalizirao uslijed čega je 1945. g. došlo do teškog razračunavanja, ljudi su uglavnom ostajali u opoziciji, u mnogim drugim područjima gdje je partizane podupiralo lokalno stanovništvo i koje su oni zauzeli za vrijeme rata, želja za integracijom u novi jugoslavenski sistem bila je posebice jaka. Banija, u kojoj leži Bobovac, ubrajala se u tu skupinu. Ovdje su se partizanima uglavnom vrlo rano priključili mnogi Srbi koje je progonio režim. Kod hrvatskog stanovništva na tom je području potpora partizanima zauzela veće razmjere tek nakon što su područje nakon teških borbi počeli kontrolirati partizani. Većinu Turopolja, kao i Lekenik, gotovo do kraja rata kontrolirale su njemačke i NDH-postrojbe. Potpora njima ni izdaleka nije bila jedinstvena.

⁷⁹³ Usp. općenita razmišljanja u: Höpken Wolfgang. (1996). «Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern». U: Höpken Wolfgang (ur.). *Öl ins Feuer? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*. Hannover. 159-178.

⁷⁹⁴ Usp. i: Denich Bette. (1993). «Unmaking multi-ethnicity in Yugoslavia: metamorphosis observed». U: *The Anthropology of East European Review*. Vol. 11. 1/2. 47-60. Denich ovdje s pravom zahtijeva da se etnički identitet u Jugoslaviji ne promatra isključivo kao čvrsto utemeljena kvaliteta, nego da se obrati pozornost i na to kako su se identiteti u okviru vrlo kratkog vremenskog razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata mogli «redefinirati i transformirati». Usp. i studiju: Shoup Paul. (1968). *Communism and the Yugoslav National Question*. New York. Autor u svojoj knjizi opisuje aspekte socijalističke, jugoslavenske svijesti od sredine 1960-ih godina te početka suprotnih trendova nakon toga.

Na mlade je ideja jugoslavenstva – kao što je tematizirano i u prethodnom poglavlju – imala poseban učinak. Režimu je u prvim dvama poslijeratnim desetljećima još vrlo dobro uspjevalo nove društvene ideje i jugoslavensko jedinstvo predstaviti kao projekt mladih, projekt obnove i budućnosti.

Ali cjelokupni državni jugoslavenski identitet nije samo bio važan faktor za mlade, nego i općenito. Individualni odnos prema tome u Bobovcu i Lekeniku je, doduše, bio obilježen velikim mogućnostima fleksibilnosti. Ljudi su s obzirom na kontekst mogli naglasiti ili svoj hrvatski ili nadnacionalni, jugoslavenski identitet (ne ulazeći ovdje u regionalne i lokalne identitete koji su bili vrlo izraženi i u Lekeniku i u Bobovcu). Oboje je bilo moguće: i s obzirom na konstelacije u kojima se djelovalo i s obzirom na temu o kojoj se govorilo, ljudi s ovog područja su u intervjuima i autobiografijama iz 1960-ih godina sebe nazivali različito. Tako su ljudi u jednom trenutku o sebi govorili kao o Hrvatima, u sljedećem trenutku kao Jugoslavenima. Svakako je oboje bilo moguće: biti svjestan Hrvat i nemati problema s tim ili o sebi govoriti kao o Jugoslavenu.

Fotografija 12: Lekeničanka s vojnikom i regrutom Jugoslavenske narodne armije
(SHBP: Zbirka fotografija)

Svakodnevno prilagođavanje jugoslavenskom identitetu nužno je vidjeti usko povezano s individualnom integracijom ljudi u poslijeratni političko-ekonomski sistem,⁷⁹⁵ što jugoslavenskom identitetu daje dimenziju relativnosti. Blizina ili udaljenost od sistema uvelike su utjecale na mjeru u kojoj se u svakodnevici artikuliralo jugoslavenstvo kao vlastiti individualni osjećaj ili, pak, kao nešto što nije važno pa se može i odbaciti. Veliku je ulogu igralo da li se pojedinac na «mjestima» kolektivnog jugoslavensko-socijalističkog identiteta osjećao domaće ili strano.

⁷⁹⁵ Augé Marc. (1995). «Krise der Identität oder Krise des Andersseins? Die Beziehungen zum Anderem in Europa». U: Kaschuba Wolfgang (ur.). *Kulturen-Identitäten-Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie*. 85-99.

Naravno, ne može se generalizirati, ali integracijska snaga jugoslavenskoga sistema, unatoč određenim regionalnim razlikama, bila je u prikazanom razdoblju prilično snažna. Odvijala se u dvama smjerovima: direktnim političkim i indirektnim ekonomskim, pri čemu je u potonjem mobilizacija zasigurno imala veću snagu i veći opseg. Već smo se ranije pozabavili karakterističnim tokovima političke integracije, između ostalog u svezi s prisutnošću i uključivanjem što većeg broja ljudi u spomen-kulturu na «herojski» partizanski rat.

Razmotrimo sada stoga malo pobliže tumačenje ekonomskog integracijskog procesa u intervjuima i autobiografijama. Kao glavna tendencija – unatoč određenim suprotnostima – u njima prevladava velika vjera u modernizirajuću snagu tadašnjega jugoslavenskoga sistema. Prije svega su mladi ljudi u vlastitom životnom svijetu uvidjeli kako im se golemom ekspanzijom na industrijskom području nude uvijek bolje šanse i mogućnosti. Od 1950-ih godina su, mnogi prvi put, osjetili i privatno blagostanje i mogućnosti povećane potrošnje. Tada su u život ljudi – kao što je već opisano u jednom od poglavlja – ušli prvi automobili, televizori itd.

Kao posljedica toga što je veći dio stanovništva sistem tada još smatrao funkcioniрајуćim, posebice za ostvarivanje svojih individualnih ciljeva, te se snalazio unutar toga sistema, sveukupno gledajući, nisu postojali pokreti koji su se distancirali od jugoslavenskog identiteta i simbola jer tada i nisu mogli računati na potporu stanovništva – naprotiv. A kada bi se, nakon progona u prvim poslijeratnim godinama, pojavile, rijetko i pojedinačno, naznake takvih distanciranja, moćan i represivan komunistički sigurnosni aparat smjesta bi reagirao.

Pokušaj jugoslavenskih komunista da u svakodnevnicu državljana integriraju jugoslavenski identitet početkom 1960-ih godina uglavnom je naišao na pozitivan odjek. Unatoč tomu, kulturna logika jugoslavenstva je zadржala podjelu etničko-nacionalnog i socijalističko-jugoslavenskog i su postojale različite varijante individualnih *switchings* (promjena) između obaju kolektivnih identiteta. Ali tada ta promjena za većinu u ovoj studiji intervjuiranih Bobovčana i Lekeničana, unatoč različitim fleksibilnostima, nije predstavljala nikakav problem. Dva su identiteta postala oprečna tek kasnije, u dezintegracijskoj situaciji ekonomskih kriza, odnosno kada je u pitanje dovedemo pravo na socijalističku samovladavinu i time, logički, i jugoslavenski koncept.

8. Obitelj u poslijeratnom razdoblju: između tradicije i prilagodbe na nove životne okolnosti

Teorijski kontekst obiteljskih promjena u hrvatskim selima u 20. st.

Prije nego prijeđemo na promjene obiteljskih struktura u Lekeniku i Bobovcu, pozabaviti ćemo se nekim teorijskim razmišljanjima o toj temi, što bi trebalo ponuditi pozadinu onoga što će u nastavku uslijediti.

U svojoj studiji o obitelji u transformaciji⁷⁹⁶ koja se bavi socijalnim promjenama, odnosno stanjem tradicionalnih obitelji u 300 jugoslavenskih sela u 1930-im godinama, V. Erlich u svezi sa strukturom seoskih obitelji krajem 1930-ih godina iznosi različita razmišljanja. Primijenjena na hrvatsko područje, ona se mogu sažeti ovako: prema Erlichinoj analizi postoje u tom vremenu četiri vrste kućanstava koje valja jasno razlikovati s obzirom na njihovu strukturu i unutarnje kriterije funkcioniranja.

⁷⁹⁶ Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb; odnosno Erlich Vera. (1966). *Families in Transition. A study of 300 Yugoslav Villages*. Princeton.

Prvi tip Erlich naziva «velikom, starom zadrugom»: u očevoj kući zajedno žive oženjeni sinovi sa svojim obiteljima i ne napuštaju je ni nakon očeve smrti. Do dio-ba dolazi jako rijetko. Prema starom običajnom pravu, u takvim kućanstvima živi i druga rodbina.

Drugi se tip odlikuje time što oženjeni sinovi sa svojim obiteljima žive u očevoj kući, ali samo do njegove smrti. Nakon toga se kućanstvo uglavnom dijeli ili se u njemu još živi zajedno sve dok se i posljednji sin ne oženi.

Treći tip V. Erlich karakterizira kao prijelazni oblik u kojem oženjeni sinovi još neko vrijeme ostaju u očevoj kući, primjerice, dok su im djeca još mala ili dok još nemaju mnogo djece, ali kasnije kućanstvo dijele.

Cetvrti i posljednji tip jest «mala, inokosna obitelj» u kojoj roditelji žive zajedno sa svojom neoženjenom/neudanom djecom. Zanimljivo je da Erlich u tu kategoriju ubraja i obitelji u kojima, uz neoženjenu djecu, zajedno živi i jedan oženjeni sin ili udana kćer sa svojom obitelji, a ponekad i koji rođak.

Primjenjujući te tipove na područje Hrvatske, Erlich zaključuje da je prvi tip kućanstva, tip «stare, velike zadruge», krajem 1930-ih godina uglavnom nestao i da je u selima postojao još samo u minimalnom opsegu. Ostala tri tipa obitelji u hrvatskim selima koje je istraživala dominirala su u sljedećem odnosu: u 15 % sela još je prevladavao drugi tip kućanstva, gdje se smrću oca kućanstvo dijelilo; u 35 % treći tip kućanstva opisan kao prijelazni oblik, gdje je ostatak oženjenih sinova u očevoj kući samo privremen i u 50 % sela već je prevladavala «mala, inokosna obitelj». ⁷⁹⁷ Situacija koju je krajem 1930-ih godina Erlich zatekla upućivala je na tendenciju skorog nestajanja tradicionalnoga obiteljskoga sustava.

Nakon Drugoga svjetskog rata provedene studije u sada socijalističkoj zemlji, potvrđile su takav trend razvoja i mnoge od njih izvijestile o naprednom «svladavanju» «tradicionalnoga» sustava na mnogim područjima seoske Hrvatske u 1950-im, 1960-im i 1970-im godinama. ⁷⁹⁸

Promjene u obiteljskim strukturama u poslijeratnom razdoblju, međutim, ne bi trebalo promatrati isključivo s gledišta postupnog nestajanja tradicionalnoga obiteljskog sustava sukcesivno zamijenjenoga tipom moderne gradske male obitelji. To mišljenje dijele različiti znanstvenici, čijim ćemo se argumentima ukratko pozabaviti. ⁷⁹⁹

V. Čulinović-Konstantinović je početkom 1980-ih godina u jednom istraživanju o promjenama u seoskim obiteljima jasno objasnila da je u selima u poslijeratnom razdoblju tijekom društvenih i ekonomskih previranja došlo do temeljnih transformacija tradicionalne kulture. One su uključivale i zbližavanje seoskih i gradskih životnih navika te su smanjile dotadašnju drastičnu razliku između seoske i gradske organizacije života i obitelji. Čulinović-Konstantinović je, doduše, upozorila i na to da su tradicionalna obitelj i razni aspekti tradicionalne kulture, i u promijenjenom socijalnom i ekonomskom kontekstu poslijeratnog razdoblja, još uvijek zadržali mnoge funkcije. Na temelju raznih primjera (uzajamne pomoći pri gradnji kuće, obveze prema rođacima pri traženju posla, obveze prisustovanja na obiteljskim slavlјima) ili na osnovi analiza u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata vrlo ra-

⁷⁹⁷ Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji*. 325-330.

⁷⁹⁸ Za opis promjena na seoskom području od velike je važnosti zasigurno bio u Zagrebu tiskan sociološki časopis *Sociologija sela*, koji se od 1963. g. intenzivno bavio aspektima socijalnih promjena na seoskom području.

⁷⁹⁹ Većina sljedećih teorija obrađuje hrvatski prostor u okviru šireg jugoslavenskog konteksta.

širenih binuklearnih kućanstava (gdje su roditelji živjeli u zajednici s oženjenim sinom, njegovom suprugom i djecom), autorica opisuje kako su u procesu adaptacije na nove prilike i dalje bili ključni mnogi elementi tradicionalnog načina života.⁸⁰⁰

E. Hammel opisuje promjene u temeljnim uzorima obiteljskog i društvenog života nakon Drugoga svjetskog rata kao prilagođavanje na promjenljive ekonomske i društvene uvjete. Te su se prilagodbe, prema Hammelu, odvijale na osnovi čvrstog repertoara tradicionalnih kulturnih normi. U tom su procesu postojale razne razine adaptacije obiteljskoga sustava. Na nekim razinama došlo je relativno brzo do prilagodbe, kod drugih vrlo sporo. Dok je, primjerice, na razini organizacije obitelji i kućanstava do prilagodbe došlo prilično brzo, ona se na razini podjeli uloga odvijala vrlo sporo. To znači da se, primjerice, sastav kućanstava prilično brzo prilagodio novim uvjetima, dok je podjela uloga unutar društva još dugo vremena bila obilježena dominirajućim kulturnim uzorima, odnosno, puno se sporije mijenjala u novom kontekstu. Prema Hammelu su, dakle, općenito gledajući, prilagodbe u obiteljskom sustavu u poslijeratnim desetljećima bile vrlo dalekosežne. Različiti dublji aspekti tradicionalne obiteljske kulture su, međutim, i nadalje u modificiranom obliku djelovali u seoskom kontekstu.⁸⁰¹

J. Halpern i R. Wagner vide razvoj obiteljskoga sustava u poslijeratnom razdoblju među ostalim i pod aspektom povećanih mogućnosti formiranja kućanstava. U promijenjenim poslijeratnim okolnostima, na osnovi i dalje važećih kulturnih predodžbi, došlo je do novog formuliranja principa mogućih sastava kućanstava. To se posebice može vidjeti u svezi sa sve uobičajenijim binuklearnim kućanstvima, koja su u to vrijeme stekla posebno značenje. I Halpern upućuje na promjene u obiteljskom ciklusu: on se, s jedne strane, prestrukturirao pod utjecajem tradicionalnih, a s druge strane, pod utjecajem društvenih i demografskih promjena.⁸⁰²

Kako bi se razvoj obitelji u Lekeniku i Bobovcu mogao interpretirati s teorijskog stajališta, bit će, dakle, nužno pozabaviti se strukturalnom reorganizacijom obiteljskog sastava i promjenama u unutarnjem ustrojstvu obitelji. U daljnjoj strukturnoj analizi promjena u sastavu obitelji stoga ćemo raspraviti i pojedine aspekte modifikacije unutarnjeg sastava obitelji.

Promijenjene obitelji u Lekeniku i Bobovcu – strukturne razlike

U oba istraživana sela kroz dulje vremensko razdoblje (stotinjak godina prije 1961.) postaju očitima bitne promjene u veličini kućanstava. Tendencije razvoja su se i u Lekeniku i Bobovcu kretale istim smjerom. Kao što se jasno vidi i iz Tablica 50. i 51. o broju kućanstava, broju stanovnika i prosječnoj veličini kućanstva u Lekeniku i Bobovcu između 1857. i 1961. g., tradicionalan sustav velikih kućanstava u obama je selima u 1880-im i 1890-im godinama odjednom počeo gubiti na značenju. Nakon radikalnih promjena u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća, razvoj manjih kućanstava, kao što je vidljivo, nastavio se sve do Drugoga svjetskog rata i poslije.

⁸⁰⁰ Čulinović-Konstantinović Vesna. (1981). «Metode proučavanja tradicijske povezanosti patrijarhalnih zajednica». U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. 149-160.

⁸⁰¹ Hammel Eugene A. (1984). «The Yugoslav Family in the Modern World: Adaptation to Change». U: *Journal of Family History*. Fall 1984. 217-228.

⁸⁰² Halpern Joel M.; Wagner Richard. (1984). «Time and Social Structure. A Yugoslav Case Study». U: *Journal of Family History*. Fall 1984. 229-244.

Tablica 50: Broj kućanstava, broj stanovnika i prosječna veličina kućanstva u Lekeniku od 1857. do 1961.⁸⁰³

	1857.	1870.	1880.	1890.	1931.	1948.	1961.
Kućanstva	68	75	119	173	276	382	491
Stanovnici	800	854	861	907	1 236	1 398	1 633
Ø – veličina	11,8	11,4	7,2	5,2	4,5	3,7	3,3

Tablica 51: Broj kućanstava, broj stanovnika i prosječna veličina kućanstva u Bobovcu od 1857. do 1961.⁸⁰⁴

	1857.	1880.	1890.	1948.	1961.
Kućanstva	53	135	167	310	31
Stanovnici	624	948	1 096	1 360	1 213
Ø – veličina	11,8	7,0	6,6	4,3	3,8

Točnjom analizom temeljnog uzora unutarnjeg sastava kućanstava u Lekeniku i Bobovcu u 1960-im godinama i desetljećima ranije može se prepoznati sličan razvoj, ali i ne tako male razlike među selima. To već pokazuje diferenciranje kućanstava u Lekeniku i Bobovcu prema broju članova.

Kao što se vidi u prvom Tablice 52., u Lekeniku je već 1931. g. više od polovice kućanstava (54,3 %) imalo još samo jednog do četiri člana kućanstva. Unatoč tomu – kao što se vidi iz drugog dijela tablice – tada je gotovo dvije trećine Lekeničana/anki (65,3 %) živjelo u kućanstvima s pet ili više članova.

Tablica 52: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1931.⁸⁰⁵

Broj ukućana	Broj kućanstava	Postotak	Veličina kućanstva prema broju članova	Postotak
1	15	5,4	15	1,2
2	40	14,5	80	6,5
3	46	16,7	138	11,2
4	49	17,7	196	15,8

⁸⁰³ Sabljarić Vinko. (1866). *Miestopisni riečnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. 222 ff.; Pre-gled političkoga i sudbenoga razdieljenja Hrvatske i Slavonije i uredjenja upravnih obcinah. Zagreb. (1877). 39.; Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta. Zagreb. (1889). 83.; Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljedich popisa god. 1890. Zagreb. (1892). 66.; SHBP: Popis Lekenik 1931., 1948., 1961.

⁸⁰⁴ Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. 631.; Status Animaum župe Sunja. Bobovac. 1945-1865. ; GAZ/Protokol parcela općine Bobovac 1860.; Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta. Zagreb. (1889). 83.; Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljedich popisa god. 1890. Zagreb. (1892). 66.; SHBP: Popis Bobovac 1948, 1961.

⁸⁰⁵ SHBP: Popis Lekenik 1931.

5	48	17,4	240	19,4
6	33	12,0	198	16,0
7	20	7,2	140	11,3
8	11	4,0	88	7,1
9	7	2,5	63	5,1
10	2	0,7	20	1,6
11	4	1,4	44	3,6
14	1	0,4	14	1,1
	276	100,0	1 236	100,0

Sedamnaest godina kasnije, 1948. g., pojavila se sljedeća slika: više se nije, kao 1931. g., nešto više od polovice kućanstava sastojalo od jednog do četiri ukućanina, nego nešto više od 70 % (70,9 %) kućanstava. I udio Lekeničana/ki koji su u kućanstvu živjeli s pet ili više ukućana do 1948. g. je vidljivo pao i iznosio je samo još 46,9 %.

Tablica 53: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1948.⁸⁰⁶

Broj ukućana	Broj kućanstava	Postotak	Veličina kućanstva prema broju članova	Postotak
1	28	8,5	28	2,3
2	74	22,4	148	12,3
3	63	19,1	189	15,6
4	69	20,9	276	22,8
5	47	14,2	235	19,5
6	29	8,8	174	14,4
7	8	2,4	56	4,6
8	8	2,4	64	5,3
9	3	0,9	27	2,2
11	1	0,3	11	0,9
	330	100,0	1 208	100,0

⁸⁰⁶ SHBP: Popis Lekenik 1948. U kopijama podataka popisa stanovništva Lekenika u zbirci SHBP iz 1948. g., 52 od 384 kućanstva nažalost nisu zabilježena. Budući da se tu radi samo o dijelu sela koji se i inače u ranijim i kasnijim zapisima ne razlikuje znatno od sela u cijelini, nedostatak tih 52 kućanstava zasigurno ne predstavlja neke veće promjene u cijelokupnom razvoju kućanstava.

Do 1961. g. taj se trend nastavio i dalje. Više od tri četvrtine kućanstava (76,4 %) imalo je te godine još samo jednog do četiri člana. Udio osoba koje su u kućanstvima živjele s 5 ili više članova opadao je i dalje te je 1961. g. iznosio još samo 40 % (40,2 %).

Tablica 54: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1961.⁸⁰⁷

Broj ukućana	Broj kućanstava	Postotak	Veličina kućanstva prema broju članova	Postotak
1	65	13,2	65	4,0
2	111	22,6	222	13,6
3	107	21,8	321	19,7
4	92	18,7	368	22,5
5	63	12,8	315	19,3
6	37	17,5	222	13,6
7	11	2,2	77	4,7
8	2	0,4	16	1,0
9	3	0,6	27	1,7
	491	100,0	1 633	100,0

U Tablicama 52., 53. i 54., međutim, vidljiva su još dva trenda strukturalnog razvoja kućanstava u Lekeniku. Na osnovi novih tendencija u ciklusima razvoja pojedinih kućanstava, sve su češće nastajala jednočlana kućanstava, a sve rjeđe vrlo velika mnogočlana kućanstava. Jednočlanih kućanstava je 1931. g. bilo samo 5, 4 %, a 1961. g. već 13,2 %. Broj kućanstava s osam ili više ukućana je od 1931. do 1961. g. drastično pao s 26 na 5.

Ako razvoj obiteljskih struktura u Lekeniku usporedimo s onim u Bobovcu, razlike su već vidljive kod podjele kućanstava u njihovu svrstavanju u pojedine kategorije veličine. Godine 1948. u Bobovcu u kućanstvima s jednim do četiri ukućanina živjelo je 39,9 % stanovnika i u kućanstvima s pet ili više ukućana 60,1 % stanovnika (u Lekeniku te godine 53 % do 47 %). I u Bobovcu je, dakle, udio malih kućanstava, za razliku od ranije, znatno porastao, ali nešto slabije nego u Lekeniku. U Bobovcu su 1948. g. postojala još pojedina kućanstva koja su se mogla ubrojiti u velika složena kućanstva i koja su i imala veliki broj ukućana. Jedno od tih složenih kućanstava se još uvijek sastojalo od čak 18 ukućana.

⁸⁰⁷ SHBP: Popis Lekenik 1961.

Tablica 55: Broj ukućana u bobovačkim kućanstvima 1948.⁸⁰⁸

Broj ukućana	Broj kućanstava	Postotak	Veličina kućanstva prema broju članova	Postotak
1	13	4,2	13	1,0
2	46	14,8	92	6,8
3	63	20,3	189	13,9
4	62	20,0	248	18,2
5	56	18,1	280	20,6
6	26	8,4	156	11,5
7	14	4,5	98	7,2
8	13	4,2	104	7,6
9	8	2,6	72	5,3
10	3	1,0	30	2,2
11	2	0,6	22	1,6
12	1	0,3	12	0,9
13	2	0,6	26	1,9
18	1	0,3	18	1,3
	310	100,0	1 360	100,0

Do 1961. g. u Bobovcu su se dogodile promjene koje su, kao i Lekeniku, donijele porast broja malih kućanstava. Udio osoba koje su u kućanstvima živjele s jednom do četiri osobe porastao je s 39,9% u 1948. za nekoliko postotaka na 43,2 % u 1961. g. (u Lekeniku te godine već 60 %). Unatoč tomu, 1961. g. više od polovice (56,8 %) Bobovčana/ki živjelo je u kućanstvu s pet do devet ukućana (u Lekeniku samo još 40,2 %). Ali 1961. g. ni u Bobovcu više nisu postojala stvarno velika kućanstva s deset ili više ukućana.

Tablica 56: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1961.⁸⁰⁹

Broj ukućana	Broj kućanstava	Postotak	Veličina kućanstva prema broju članova	Postotak
1	30	9,4	30	2,5
2	64	20,1	128	10,6
3	50	15,7	150	12,4
4	54	17,0	216	17,8
5	58	18,2	290	23,9
6	44	13,8	264	21,8

⁸⁰⁸ SHBP: Popis Bobovac 1948.

⁸⁰⁹ Isto 1961.

7	12	3,8	84	6,9
8	3	0,9	24	2,0
9	3	0,9	27	2,2
	318	100,0	1 213	100,0

Opadanje veličine kućanstva bilo je, dakle, i u poslijeratnom Bobovcu glavna tendencija razvoja, ali se taj razvoj sveukupno gledajući odvijao sporije nego u Lekeniku.

Detaljnija analiza unutarnjeg sastava lekeničkih i bobovačkih kućanstava nudi nam daljnja razjašnjenja pitanja tko je s kim živio u kućanstvima. Pri klasifikaciji kućanstava primjenjivat će se Laslett-shema, najčešća korištena metoda raščlanjivanja u povijesnom istraživanju obitelji.⁸¹⁰

Kao što proizlazi iz Tablice 57., 1948. g. gotovo su polovicu lekeničkih kućanstava (49,3 %) po svojoj strukturi već tvorila uža kućanstva. Otprilike polovicu tih užih obitelji tvorili su bračni parovi s djecom, a preostali dio majke s djecom i bračni parovi bez djece. Relativno velik broj samohranih majki s djecom tri godine poslije rata povezuje se s gubicima u ratu.

Proširena i složena kućanstva su u Lekeniku 1948. g. iznosila nešto manje od 40% (37,7 %) kućanstava. Ona su, dakle, unatoč već jasnoj dominaciji uže obitelji, još uvijek igrale ne tako malu ulogu. Prije svega važan je složeni tip kućanstva koji je u Tablici 57. naveden kao kućanstvo s potomstvom te primarno odgovara binuklearnoj strukturi obitelji.

Tablica 57: Tipologija kućanstva za Lekenik i Bobovac 1948.⁸¹¹

	Lekenik		Bobovac	
	Učestalost	Postotak	Učestalost	Postotak
SAMCI				
Neraspoređeno	1	0,3	-	-
Samac neož./neud.	2	0,6	1	0,3
Samac udovac/ica	22	6,7	9	2,9

⁸¹⁰ Laslett Peter. (1972). *Household and Family in Past Time*. Cambridge. Prva kategorija je «kućanstvo uže obitelji» (*nuclear family household*). U većini se slučajeva sastoji od jednog roditeljskog para s njihovom korezidirajućom neoženjenom/neudanom djecom. Druga je kategorija «proširenog obiteljskog kućanstva» (*extended family household*). O njemu se govori kada je pored uže obitelji još jedna srodnna osoba, koja kao «dijete» pripada nekoj drugoj kategoriji, integrirana u obitelj. Ovisno o tome pripada li ta osoba istoj generaciji onih s kojima živi ili nekoj drugoj, radi se o horizontalnom ili vertikalnom proširenju obitelji. I konačno, treća kategorija dopušta mogućnost da dvije ili više užih obitelji u vertikalnom i/ili horizontalnom poretku tvore obitelj. Laslett za to predlaže termin «multiple family household». U znanstvenoj literaturi taj tip firmira kao «joint family» ili «kompleksno, odnosno multipno obiteljsko kućanstvo». Te tri osnovne kategorije još se dijele u podgrupe. Cijeli sistem se još nadopunjuje potrebnim kategorijama «samci» i «nepotpune obitelji».

⁸¹¹ SHBP: Popis Lekenik 1948. i SHBP: Popis Bobovac 1948.

Samac rastavljen/a	3	0,9	-	-
Samac nepoznat	1	0,3	3	4,2.

NEPOTPUNA OBITELJ

Braća i sestre	1	0,3	1	0,3
starješina s precima	3	0,9	3	1,0
starješina s unucima	2	0,6	1	0,3
Braća i sestre s drugima	1	0,3	1	0,3
Rođaci	4	1,2	-	-

UŽA OBITELJ

Bračni par	46	13, 9	31	10,0
Bračni par s djecom	80	24,2	58	18,7
Otac s djecom	4	1,2	2	0,6
Majka s djecom	33	10,0	19	6,1

PROŠIRIRENA OBITELJ

Uža obit. s precima	29	8,8	41	13,2
Uža ob. s rođ. st. gen.	12	3,6	5	1,6
Uža ob. s neud./neož.dj.	1	0,3	1	0,3
Uža ob. s rođ. iste gen.	1	0,3	-	-
Uža ob. s potomstvom	9	2,7	3	1,0
Uža ob.s rođ. iz mlađ. gen.	-	-	1	0,3
Uža ob. s rođ. razl. gen.	4	1,2	26	8,4

SLOŽENA OBITELJ

Kuć. s ob. predaka	2	0,6	5	1,6
Kuć. s ob. st. gen.	1	0,3	-	-
Ož. braća (Frèreche)	2	0,6	-	-
Kuć s potomcima	53	16,1	89	28,7
Kuć. s ob. mlađ. gen.	-	-	1	0,3
Kuć. s ob. razl.gen.	13	3,9	9	2,9

U Lekeniku je do 1961. g. postotak užih kućanstava još nešto porastao, dok je udio proširenih i složenih kućanstava vidljivo pao. Udio užih kućanstava je između 1948. i 1961. g. porastao s 49,3 na 56,6 % i time obuhvaćao više od polovice kućanstava. Udio proširenih i složenih kućanstava u istom je razdoblju pao s relativno visokih 37,7 % iz 1948. g. na 28,2 % 1961. g. K tome je i postotak jednočlanih kućanstava između 1948. i 1961. g. u Lekeniku prvi put prešao granicu od deset posto i porastao na vrijednost od 13,1 %.

Tablica 58: Tipologija kućanstva za Lekenik i Bobovac 1961.⁸¹²

	Lekenik		Bobovac	
	Učestalost	Postotak	Učestalost	Postotak
SAMCI				
Neraspoređeno	-	-	1	0,3
Samac samac	12	2,4	2	0,6
Samac udovac/ica	38	7,7	20	6,3
Samac rastavljen/a	6	1,2	2	0,6
Samac nepoznat	9	1,8	6	1,9
NEPOTPUNA OBITELJ				
Braća i sestre	1	0,2	-	-
starješina s precima	5	1,0	1	0,3
starješina s unucima	2	0,4	-	-
Braća i sestre s drugima	-	-	-	-
Rođaci	46	1,2	1	0,3
UŽA OBITELJ				
Bračni par	91	18,5	53	16,7
Bračni par s djecom	170	34,6	49	15,4
Otac s djecom	3	0,6	-	-
Majka s djecom	14	2,9	9	2,8
PROŠIRENA OBITELJ				
Uža obit. s precima 3	6	7,3	59	18,6
Uža ob. s rođ. st. gen.	14	2,9	7	2,2
Uža ob. s neud./neož.dj.	3	0,6	-	-
Uža ob. s rođ. iste gen.	3	0,6	-	-

⁸¹² SHBP: Popis Lekenik 1961. i SHBP: Popis Bobovac 1961.

Uža ob. s potomstvom	5	1,0	1	0,3
Uža ob. s rođ. razl. gen.	2	0,4	4	1,3

SLOŽENA OBITELJ

Kuć. s ob. predaka	2	0,4	9	2,8
Kuć. s ob. st. gen.	-	-	1	0,3
Ož. braća (Frèreche)	-	-	4	1,3
Kuć. s potomcima	64	13,0	83	26,1
Kuć. s ob. mlađ. gen.	1	0,2	-	-
Kuć. s ob. razl.gen.	4	0,8	6	1,9

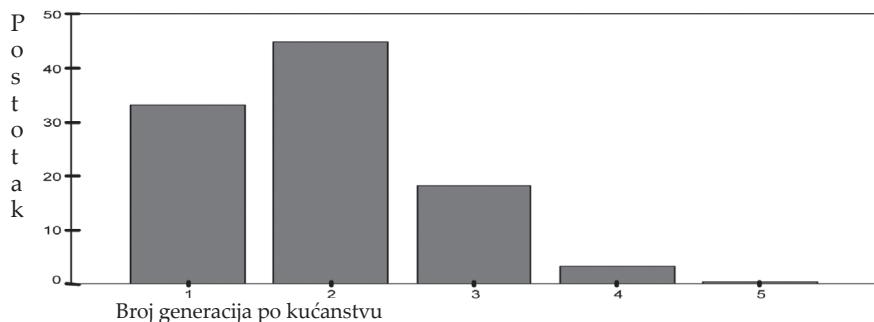
U bobovačkim kućanstvima nije bilo takvih radikalnih promjena u smjeru dominacije uže obiteljske strukture kao što je to bio slučaj u Lekeniku. Složeni i prošireni obiteljski oblici su još i u 1950-im i 1960-im godinama igrali vrlo važnu ulogu te prevladavali još i u 1961. g. To jasno pokazuju i Tablice 57. i 58.

Tako su u Bobovcu na početku poslijeratnog razdoblja, 1948. g., tek nešto više od trećine (35,4 %) bobovačkih kućanstava bile uže obitelji, dok je udio proširenih i složenih kućanstava iznosio gotovo 60 % (58,3%). Veći dio stanovništva i dalje je, dakle, živio u prošrenim i složeno strukturiranim kućanstvima. Nadaleko najrasprostranjeniji tip takvog kućanstva bilo je složeno kućanstvo s potomstvom (28,7%), u kojem je uz roditelje u istom kućanstvu živio još jedan ili više oženjenih sinova (udane kćeri samo u rijetkim, iznimnim slučajevima) sa svojom djecom. Jednočlana kućanstva tada su još bila rijetkost. Samo je 13 od 310 kućanstava bilo jednočlanih.

U narednih 13 godina do 1961. g. u ovdje opisanim strukturama nije se promijenilo gotovo ništa. I dalje su dominirali prošireni i složeni oblici kućanstva, čiji je udio od 58,3 % u ukupnom broju kućanstava tek lagano opao na još uvijek visokih 54,8 %. Zanimljivo je da je i udio užih obitelji neznatno pao s 35,4 % na 34,9 %. U spomenutom razdoblju se jedino povećao postotak samaca – indikator za iseljavanje iz sela – i to s 4,2 % na oko 10 % (9,4%). Najrasprostranjeniji tip u tipologiji bobovačkih kućanstava 1961. g. i dalje je ostalo složeno kućanstvo s potomstvom.

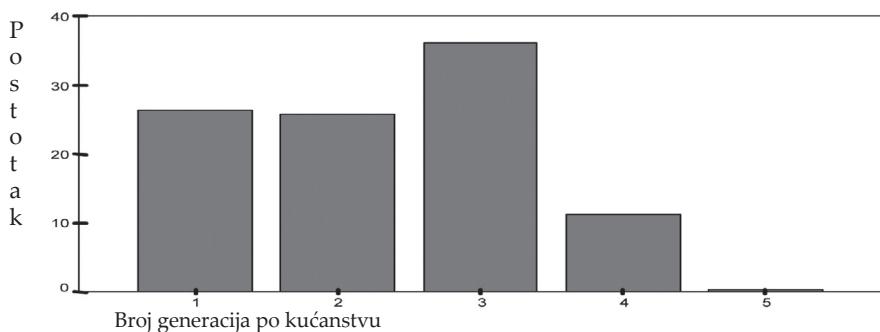
Na samom kraju strukturalnog opisa lekeničkih i bobovačkih kućanstava u poslijeratnom razdoblju zanimljivo je pozabaviti se i brojem generacija u njima. I ovdje su se odražavale gore opisane tendencije. U Lekeniku se tijekom poslijeratnog razdoblja potvrdio trend razvoja jednostavnijih kućanstava sa samo jednom ili dvije generacije, doduše, udio trogeneracijskih i četverogeneracijskih obitelji je 1948. g. iznosio 28 %, a 1961. g. još uvijek iznad 20 % (22 %). Karakterističan poslijeratni razvoj obiteljskih promjena bio je znatan porast jednogeneracijskih obitelji, čiji je udio između 1948. i 1961. g. porastao s 24,5 % na 33,2 %. Sljedeći grafički prikaz pokazuje podjelu kućanstava u Lekeniku 1961. g. s obzirom na broj generacija u njima.

Dijagram 6: Broj generacija po kućanstvu u Lekeniku 1961.

Kao što pokazuje grafički prikaz za istu tematiku i godinu za Bobovac, udio trogeneracijskih i četverogeneracijskih kućanstava je ovdje ostao prilično visok. Godine 1948. je kao i 1961. g. obuhvaćao gotovo polovicu kućanstava. Godine 1961. još je uvijek iznosio 47,8 %.

Dijagram 7: Broj generacija po kućanstvu u Bobovcu 1961.

Promjenjene obiteljske strukture u Lekeniku i Bobovcu – sažetak

Saberimo još jednom rezultate analiza o strukturi i promjenama lekeničkih i bobovačkih kućanstava do 1961. g.

U Lekeniku je uža obitelj – odnosno slijedi li se terminologija V. Erlich «mala, inokusna obitelj» – iz desetljeća u desetljeće postajala sve važnijom. «Stara, velika, zadruga» već je u 1930-im godinama manje-više nestala, ali oba prijelazna oblika, koje je opisala Erlich, u to su vrijeme još bila prisutna u smanjenom opsegu. Početkom poslijeratnog razdoblja, 1948. g., ti su prijelazni oblici – u kojima je više oženjenih sinova ili do smrti oca ili samo neko određeno vrijeme živjelo zajedno s ocem u istom kućanstvu sve do njegove diobe – bili sve rjeđi. Ali to ne znači da proširene ili složene obitelji više nisu igrale nikakvu ulogu – naprotiv. Godine 1948. još je gotovo 40 % obitelji bilo proširenog ili složenog sastava. Složenost, do duše, više nije proizlazila iz tradicionalne prakse prema kojoj su svi sinovi ili više njih nakon ženidbe ostajali u kući, nego ponajprije iz činjenice da je samo jedan sin ostajao u istom kućanstvu s roditeljima. Stoga su u Lekeniku bila još samo četiri

kućanstva u kojima je zajedno s roditeljima stanovao više nego jedan oženjeni sin, odnosno dva kućanstva u kojem su dva oženjena brata zajedno živjela u jednom kućanstvu.

Kod velikog broja složenih obitelji susrećemo se, dakle, s binuklearnom struktrom sa samo jednim oženjenim sinom u kući roditelja. Ta tendencija razvoja striktno binuklearnih obitelji koju su u svojim studijama, kao što je gore navedeno, posebice isticali Čulinović-Konstantinović i Halpern, tijekom 1950-ih godina je – iako je još uvijek bila jako prisutna – ipak sve više ostajala u pozadini. Sve je dominantniji postao tip užih ili nuklearnih kućanstva i sve su češće nastajala samačka kućanstva. Ta su dva tipa kućanstva 1961. g. zajedno iznosila gotovo 70 % (69,7 %) svih kućanstava.

I u Bobovcu je vidljiv postupan proces prestrukturiranja obiteljskih struktura, također uvjetovan nastankom manjih kućanstava i porastom jednostavno strukturiranih oblika kućanstava. Tip užeg (nuklearnog) kućanstva je do u 1960-e godine obuhvaćao tek trećinu bobovačkih kućanstava. To znači da su u Bobovcu u desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata – izraženije nego u Lekeniku – prošireni i složeni oblici kućanstava još uvijek igrali veliku ulogu u ciklusu formiranja kućanstava. Primijenimo li tipologiju strukturnih promjena obitelji V. Erlich, za Bobovac bi proizašla sljedeća slika:

U prvim godinama nakon Drugoga svjetskog rata »velike, stare zadruge» su u Bobovcu – kao i Lekeniku – gotovo u potpunosti nestale. Doduše, postoje naznake da je još i u 1930-im godinama postojao nemali broj kućanstava tog tipa (u kojem je više oženjenih sinova sa svojim obiteljima živjelo u kući oca i nisu je napuštali ni nakon njegove smrti).⁸¹³ Ali 1948. g. postojalo je još samo nekoliko kućanstava tog tipa. I izostanak *frèrèche*-kućanstava (suživot oženjene braće) 1948. g. jasan je dokaz postupnog nestajanja tog tipa kućanstva.

Za razliku od Lekenika, u Bobovcu su »prijelazni tipovi« kućanstava, kako ih naziva V. Erlich (u kojem svi sinovi ili više njih ili do smrti oca ili jedno određeno vrijeme žive zajedno s ocem u jednom kućanstvu do njegove diobe), još i u poslijeratnom razdoblju igrali vrlo važnu ulogu. Tako je 1948. g. bilo još uvijek 27 složenih kućanstava s jednim roditeljskim parom i dvojicom oženjenih sinova ili više njih po kućanstvu. Pri jednom ovako visokom broju članova obitelji model formiranja kućanstava zasigurno je bio vrlo važan. Tijekom 1950-ih godina vidljiva je, doduše, tendencija postupnog prelaska u koncept binuklearnih obitelji. Tako je i udio složenih kućanstava u kojima je oženjeni starješina živio s više od jednim oženjenim sinom sukcesivno opadao. Godine 1961. postojalo je još samo šest takvih kućanstava (1948. g. još 27), što je pri gotovo nepromijenjenom broju složenih kućanstava dobar indikator takva razvoja.

Modernizacija obiteljskoga života u Lekeniku i Bobovcu početkom 1960-ih godina

U Lekeniku je u sastavu obitelji – kao što smo vidjeli gore – došlo do sve snažnije dominacije užih kućanstava. To je imalo različite razloge. Jedan od glavnih razloga snažnog porasta njihova udjela (to vrijedi i za jednočlana kućanstva) zasigurno je bio val poslijeratnog doseljavanja u Lekenik. Tomo Č. naseljavanje u Lekenik – već gore detaljno obrađeno – opisuje riječima:

Barem trećina seoskog stanovništva su novi doseljenici iz raznih dijelova naše zemlje. Većina njih ima nove kuće.⁸¹⁴

⁸¹³ Npr. SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. (L). 15, 16.

⁸¹⁴ SHBP: Zbirka intervjeta Lekenik. I. 281.

Lekenik je na osnovi povoljnoga prometnog položaja privlačio mnoge doseljenike koji su odatle putovali u grad na posao, provodili mirovinu ili su vjerovali da će tu imati bolje životne uvjete. Doduše, dio njih je – kao što je opisao i Tomo Č. – živio u novouređenim kućama, ali mnogi, prije svega oni koji su se u Lekeniku zadržali samo privremeno do selidbe u grad ili oni koji si nisu mogli priuštiti gradnju kuće – živjeli su kao podstanari u jednoj od seoskih kuća. Kućanstva doseljenika su većim dijelom bila uža kućanstva, dakle kućanstva jednog oženjenog para s djecom ili bez njih. Samo su poneke doseljene obitelji 1961. g. bile proširene ili složene strukture.⁸¹⁵ Uzor migracije – pojedini su došli kao pojedinci ili kao bračni parovi s djecom ili bez njih – jasno se poklapao s formiranjem kućanstava. Prisjetimo li se još jednom koliko je velik bio broj novonaseljenih obitelji u Lekeniku nakon rata, bit će nam jasniji brz porast udjela jednostavno strukturiranih oblika kućanstava (pored užih, vidljivo su porasla i samačka kućanstva).

Naravno da jak porast jednostavno strukturiranih kućanstava u Lekeniku nije bio samo posljedica doseljavanja u selo. U svakom slučaju proces prilagodbe na «nove odnose» postupno je i sporo sa sobom donio takav razvoj. Sljedeći opis Lekeničanina Ive K. prikazuje jedan od mogućih oblika takva razvoja, a osim toga djelomice predviđava i promjene u cijelokupnoj kulturnoj koncepciji sastava kućanstva:

Kao zidar zarađujem najviše u ljetnoj sezoni, jer tada ima više posla, a zimi nekad i ostajem kući, tako da tada zarađujem manje. ... Moja je plaća ljeti i do 30 000 dinara mješevno, što nije malo. ... Nakon ženidbe ja i supruga smo prvo živjeli s mojim roditeljima. Onda smo se preselili u kuću suprugina oca, jer je ona bila jedino dijete, a moji su roditelji pored mene imali još jednog sina. Tako je moj brat ostao u očevoj kući. Trebalo nam je dvije godine dok smo sve pripremili za gradnju naše vlastite kuće. Ali za to nismo uzeli kredit i nemamo ni dugova.⁸¹⁶

Nakon ženidbe sin je sa suprugom Barom, prema tradicionalnom uzoru, namjeravao ostati u kući svojega oca. Čini se, međutim, da je već postalo neuobičajeno da u očevoj kući ostaje više od jednog oženjenog sina – Ivin brat je već bio oženjen. To spominje i Ivo u svojem iskazu. Stoga se mladi bračni par K. relativno brzo odlučio napustiti kućanstvo Ivina oca. Među raznim mogućim varijantama (iseljenje, podstanarstvo, dioba kućanstva...) mladi bračni par K. je odabrao preseljenje u kuću suprugina oca. To bi u tradicionalnom obiteljskom sustavu u Lekeniku bilo neuobičajeno, ali početkom 1960-ih godina tradicionalni je otpor protiv jedne takve odluke već prilično izgubio na značenju. Unatoč tomu ovdje su baštinjene predodžbe igrale ulogu jer su oni odselili u kuću suprugina oca s obrazloženjem da je ona bila jedino dijete i nije imala brata. Selidba u novo kućanstvo mladom se bračnom paru K. u tadašnjoj situaciji zasigurno činilo najpovoljnijom jer su ubrzo planirali gradnju svog vlastitog doma. Zahvaljujući relativno dobroj Ivinoj zaradi, taj se plan mogao ostvariti za dvije godine. Godine 1954. bračni je par napokon uselio u svoj novouređeni dom.

Slično kao i bračni par K., i mnogi su drugi bračni parovi tijekom poslijeratnog razdoblja gradili kuće i tako stvarali nova kućanstva. Mnogi su ih tek planirali – kao primjerice Stjepan i Kata S.:

I mi bi rado ubrzo započeli s gradnjom kuće. Već smo nabavili opeku, a za ostalo ćemo vjerojatno uzeti kredit. To neće biti nikakav problem, jer moj suprug ima siguran posao. Gradit ćemo je blizu stare kuće, ali će biti modernija.⁸¹⁷

⁸¹⁵ SHBP: Popis Lekenik 1961.

⁸¹⁶ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I.

⁸¹⁷ Isto. 216.

Na osnovi redovitih primanja i relativno povoljnih mogućnosti kreditiranja (za zaposlene) sve si je više mlađih ljudi moglo priuštiti gradnju novog doma, bez prekoračenja svojih gospodarskih mogućnosti. Stoga se tendencija porasta užih kućanstava u Lekeniku može obrazložiti i rastućim gospodarskim prosperitetom u 1950-im i posebice početkom 1960-ih godina.

Kad je riječi o razvoju jednostavno strukturiranih kućanstava u Lekeniku, ne smije se zanemariti ni iseljavanje iz sela u Zagreb i Sisak. Mnoga jednostavno strukturirana kućanstava bila su posljedica toga.

Iako su početkom 1960-ih godina uža i jednočlana kućanstava činila sve veći udio u cijelokupnom broju kućanstava u Lekeniku, još je uvijek u mnogim kućanstvima i dalje postojao zajednički život roditelja s jednim oženjenim djetetom. Udio složenih i proširenih kućanstava je 1961. g. pao na nešto niže od 30 %, ali to nije značilo da je u procesu poslijeratnih ekonomskih promjena takav oblik obiteljskog suživota u potpunosti prestao biti atraktivnom perspektivom. Upravo je zajedničko kućanstvo roditelja s jednim oženjenim sinom još u početnim 1960-im godinama bilo čak socijalno najviše vrednovan model suživota. Svako je peto lekeničko kućanstvo bilo tako strukturirano. U to se vrijeme, međutim, već odustalo od nekada uobičajene prakse da u kućanstvu ostaje više od jednog oženjenog sina.

Još postojeća složena i proširena kućanstva Lekenika 1961. g. jednim su dijelom bila isključivo poljoprivredno orijentirana. Ali mnogo je češći bio slučaj da su se jedan ili više članova obitelji, uz poljoprivredne radove koji su se obavljali zajednički, bavili i nekim zanimanjem. Najčešće je to bio sin, katkad i njegova supruga, pogotovo ukoliko je još bila mlada. Pojedini muškarci iz generacije roditelja su u zajedničko kućanstvo donosili i mirovinu, kao npr. i Ivo L., koji je o svojoj obitelji ispričao sljedeće:

Živim zajedno sa svojom suprugom, sinom, snahom i unucima u našoj kući. Ja sam već u mirovini. Svi zajedno delamo, brinemo se o stoci, vinogradu i oranicama – točno devet jutara – žene kuhaju i brinu se o kući. Moj sin radi na željeznici, ali se razumije u sve poslove u zemljoradnji. ... Budući da su mi sin i snaha još mlađi, mi plaćamo porez od mirovine i za to ne uzimamo novac od mlađih, ali zato kod prodaje krave mi zadržimo novac. Oni su još mlađi i moraju nešto uštedjeti. Dobro se slažemo s našim mladima.⁸¹⁸

Fotografija 13: Lekeničke žene i mlađi pri odmoru na početku 1960-ih godina (SHBP: Zbirka fotografija)

⁸¹⁸ Isto. 369.

Pozabavimo se sada preorijentacijom unutarobiteljske podjele uloga tijekom 1950-ih i 1960-ih godina. Tijekom 1950-ih i 1960-ih godina mladi Lekeničani i Lekeničanke, ali i mnogi pripadnici srednjih, a kadikad i starijih generacija živjeli su, naravno, ne samo u seoskom kontekstu, nego i u gradskom društvenom kontekstu s kojim su sve češće, na ovaj ili onaj način dolazili u kontakt. Stoga su lekenički muškarci i žene u to vrijeme nastojali razvijati strategije ponašanja i podjele uloga koje su im omogućavale beskonfliktan prijelaz iz seoskog u gradski kontekst. Karakteristike seoskog načina života u obitelji: tradicionalne strategije ponašanja, podjela uloga i obiteljska povezanost, u tom su procesu prilagodbe na novu realnost svakodnevice prilično modificirane u životu mlađih parova.

No, kod starijeg stanovništva čvršće vezanog uz tradiciju, takav razvoj je vrlo često nailazio na nepovjerenje i kritiku. To se, primjerice, vidi i iz sljedećeg stava jednog starca:

Mladi ljudi kada iz sela odu u školu ili na posao u grad dosta toga preuzimaju od gradskog života. Takav čovjek kada se vrati u selo on svoje rođake u selu ne poštuje više kao prije. On najčešće potcenjuje narodne običaje i život sela, pravi se važan i nastoji da se što više iskazuje sa svim novotarijama koje je pokupio u gradu.⁸¹⁹

Zamoljeni da sami opišu to novo, «gradsko» u svakodnevici sela, mnogi lekenički muškarci i žene najprije su spominjali promjene vidljive u izgledu i ponašanju žena. To je bilo ono što im se u procesu promjena u poslijeratnom razdoblju činilo najuočljivijim. Naredna dva opisa trebala bi ukratko predložiti tu promijenjenu «vanjštinu» žena. Prvi opis dala nam je jedna lekenička krojačica, drugi jedna frizerka:

Kada se ženama nošnja sve manje sviđala došle su k meni. Mnoge su odmah naručile tri preobuke za običan dan i tri za crkvu i praznike. ... Žene su same odlučivale o kroju; najviše su i im se svidjali krojevi koje bi vidjeli na fotografijama ili u časopisima. Mladi vole prije svega odjeću s V-izrezom, stariji više zatvorenu odjeću. Ali župnik je ženama zabranio da u crkvu dolaze s V-izrezom i kratkim rukavima... Moja kćer ponekad obuče kupaći kostim i sunča se na imanju ili katkad obuče kratke hlače. Tada ponekad dođu susedi i daju loše komentare.

U Lekeniku sam četiri godine radila kao frizerka ... Svaka žena koja hoće novu frizuru bira ju naravno sama. Mlade učenice često donose časopise «Filmski vjesnik» ili «Arenu». Tada na slici neke filmske zvijezde pokazuju kakvu bi frizuru htjele imati. Učenice često dolaze samo da se ošišaju, ali seoske žene ne, one dolaze samo napraviti mini-val ili nešto slično. I bojenje kose nije više neuobičajeno.⁸²⁰

No, tijekom poslijeratnog razdoblja promjene se, dakako, nisu očitovalе samo u vanjskom izgledu. Vanjska pojava bila je samo vidljiv simbol ostvarenih promjena uloga što su ih žene imale u seoskom i obiteljskom sustavu. Aspekti te preorijentacije jasno su vidljivi i u narednim dvama opisima dviju Lekeničanki:

Kada danas pomislim da su žene nekoć prijeli stajale do stola gdje su jeli muškarci i čak se okrenule kada su jele i pritom često i ostajale gladne, danas je to teško vjerovati...

⁸¹⁹ Isto. 60.

⁸²⁰ Isto. 211, 226, 231.

Prije su se djevojke udavale uglavnom unutar sela. Danas se udaju i van sela i to im je dragoo. Žene danas ne žele imati mnogo djece. Žene do 30-e godine danas najviše imaju dvoje ili troje djece. One su danas pametnije i sposobnije brinuti se o sebi. ... Budući da već imam jednog sina htjela bih imati kćer, ali moj muž bi više volio imati sinove. ... Žene koje rađaju sinove danas su još uvjek cjenjenije od onih koje rađaju kćeri. ...

Rastave su odjednom postale relativno česte u Lekeniku i kod mlađih i kod starijih. U posljednjim godinama pet se bračnih parova, koji su manje od sedam godina bili oženjeni, rastalo. Posebice su rastave porasle u zadnje dvije godine. ... Danas se dešava i da djevojka ostane trudna prije udaje. Ponekad je muškarac ne želi oženiti i kaže da nije dobra djevojka s kojom bi se proveo život. Ni njegovi roditelji ne mogu više srediti stvar, jer on može pobjeći iz sela i živjeti negdje drugdje. Danas više nije tako teško napustiti selo kao što je to nekada bilo. ... Najčešće djevojka ne želi prekinuti trudnoću, jer se još uvjek nuda da će se udati. ... Prekidi trudnoće se obavljaju u gradu. To se ne smatra lošim, jer ako neka žena već ima dvoje ili troje djece, to se smatra dovoljnim.⁸²¹

Različiti elementi tradicionalne podjele uloga žena u Lekeniku nestali su već prije Drugoga svjetskog rata. Na to upućuje i prva izjava o starom običaju da žene stoje za vrijeme jela. Promjene u sastavu i brojnosti članova obitelji pritom zasigurno nisu igrali beznačajnu ulogu. Nakon Drugoga svjetskog rata promjene su se ubrzano nastavile. Općenito, razvoj je išao u smjeru postupnog povećavanja neovisnosti žena o njihovim roditeljima – to je moglo sezati od odabira partnera do odluke o obrazovanju i zanimanju, ali i o njihovim supruzima. U tom je procesu narušavanje dotada uobičajenih načina ponašanja moglo izazvati vrlo jakeнутарне и ванjsке конфликте, posebice vidljive kad su, primjerice, posrijedi bile promjene u stavu prema predbračnoj i izvanbračnoj seksualnosti. Pad mogućnosti da se kontrolira ženska seksualnost, koju su ranije krajnje rigidno bili kontrolirali roditelji i supruzi, doveo je, dakako, i do otvorenijega i slobodnijega seksualnog ponašanja na tom području, ali ono, zapravo, nikad nije bilo stvarno prihvaćeno. Tvorilo je onaj konfliktni potencijal koji je do izražaja dolazio u rastavama i vrlo teškom položaju neudanih trudnica.

U odnosu žena prema njihovim supruzima, posebice u užim i malim kućanstvima, postojala je tendencija razvoja «egaliziranijeg» suživota, a u ulogu žene uključivano je sve više «gradskih» elemenata. Ta se tendencija posebice očitovala kod mlađih bračnih parova (kod starijih tek u ograničenom obliku). Sve je više mlađih parova, na primjer – da navedemo neke aspekte – odlazilo na godišnji odmor ili slavilo godišnjice braka, žene su se zapošljavale, išle sa supruzima u kino i na različite priredbe ili su se uključivale u žensku sekciiju Partije. Ali to još ni izdaleka nije značilo da je tradicionalna podjela uloga sasvim nestala. Naprotiv: mnogi tradicionalni elementi prenesenog ponašanja u Lekeniku su na početku 1960-ih godina još uvjek imali veliko značenje. To se posebice dobro vidi na primjeru dobi udaje lekeničkih djevojaka. O tome je jedna 42-godišnja Lekeničanka izjavila sljedeće:

⁸²¹ Isto. 213, 215.

Fotografija 14: Svatbena svečanost u Lekeniku

Ljudi u Lekeniku vrlo rano sklapaju brak i to zapravo nije dobro. Rekla sam svojoj kćeri da se ne udaje prerano [ima 15 godina], ali ne znam da li će me poslušati. Ja sam se udala sa 22 godine [to je bilo 1942. g.] i tada su me već smatrali prestarom. Ja sam ipak već sada počela pripremati miraz za svoju kćer.⁸²²

Razmotri li se dob sklapanja brakova djevojki i mladića u ženidbenim maticama u većem vremenskom rasponu, potvrđuje se gornja izjava. Unatoč opsežnim društvenim promjenama tijekom poslijeratnog razdoblja, u tradicionalnom se ženidbenom ponašanju promijenilo tek malo.

Još uvijek su se djevojke – kao što pokazuje i Tablica 59. o prosječnoj dobi sklapanja braka u Lekeniku između 1879. i 1961. g. – udavale s 20 godina; mnoge od njih i jednu, dvije ili čak tri godine ranije. I kod mladića je dob ženidbe ostala prično niska. Baštinjeni modeli ponašanja su, dakle, kad je bilo riječi o tome «kad je vrijeme za ženidbu» još uvijek imali vrlo važnu ulogu.

Tablica 59: Prosječna dob sklapanja braka žena i muškaraca u Lekeniku (prvo sklapanje braka) od 1879. do 1961.⁸²³

	Žene	Muškarci
1879.-1888.	18,7	22,5
1889.-1898.	18,3	23,2
1899.-1908.	18,6	22,2
1909.-1918.	19,1	22,7

⁸²² Isto. 208

⁸²³ Matice vjenčanih župe Peščenica (Lekenik); SHBP: Zbirka podataka Lekenik. II. F.

1919.-1928.	19,4	22,5
1929.-1938.	20,1	24,0
1939.-1948.	20,0	24,3
1949.-1958.	20,4	24,1
1959.-1961.	20,5	23,9

Pozabavimo se drugim aspektom unutarobiteljskog suživota u kojem su modifikacije u socijalističkim poslijeratnim desetljećima počele mijenjati svakodnevnicu – položajem starijih u obitelji. Tradicionalne seoske strategije ponašanja i podjela uloga postupno su bivale uzdrmane i na tom području.

Dok je podređivanje mlađih autoritetu starijih muškaraca ranije bio jedan od temelja unutarobiteljskog poretku, nestajanje principa senioriteta se, posebice u poslijeratnom razdoblju, počelo postupno ubrzavati. I taj je razvoj sa sobom nosio konfliktni potencijal, što ga, posebice stariji ljudi iz sela – kao i u narednim dvama opisima – u intervjuima uvijek ponovno tematiziraju:

Mladi ljudi danas žive drukčije nego su živjeli prije dvadeset godina. Promjena se osjeća u odijevanju, hrani i uopće u mnogo čemu drugome. Mladi prije svega često više i neće da slušaju starije i žele da žive na svoj način i ne dopuštaju da im stariji gospodare.⁸²⁴

Nekada su se u našem selu stariji ljudi više poštivali nego danas. Razlog tome je vjerojatno u tome, što mlađi ljudi danas u velikom broju imaju svoje posebne zrade. Općeniti je postao problem na našem selu što učiniti sa zemljom, jer stari ljudi uskoro neće moći obrađivati zemlju, a mlađi bježe sa zemlje i traže zaposlenje u gradu.⁸²⁵

Budući da je sve više ljudi u Lekeniku tijekom poslijeratnog razdoblja dobivalo redovita primanja zahvaljujući stalnom radnom mjestu, mlađi ljudi su postali neovisnijima od starije generacije, koja je do tada u gospodarenju imanjem imala glavnu riječ. Početkom 1960-ih godina, uz prihode sa stalnoga radnog mjesta koje su mlađi ljudi uglavnom imali, vlastita poljoprivreda je za sve više obitelji predstavljala još samo sporednu zaradu. Osim toga, i opsežnije školovanje je mladima olakšalo snalaženje na sve »većem« poslijeratnom društvenom polju djelovanja.

Unatoč svim tim razvojima i raznim konfliktima među generacijama, početkom 1960-ih godina tradicionalno značenje senioriteta u seoskoj svakodnevici ipak još nije stvarno nestalo. Još je uvijek mišljenje starih imalo veliku težinu i, kao što pokazuje i sljedeći opis jednog mladića, u jednom novom, na nove realnosti prilagođenom obliku:

Kod nas se najstariji muškarac u kući obično smatra gazdom, to znači da najstariji u kući prepostavlja da se njegova riječ poštuje i da ga mlađi slušaju. Mlađi to zaista i čine, ali najčešće ipak uzimaju kormilo u svoje ruke.⁸²⁶

⁸²⁴ SHBP: Zbirka intervjuja Lekenik. I. 112.

⁸²⁵ Isto. 40.

⁸²⁶ Isto. 87.

Mnogi unutarobiteljski preobražaji, odnosno preobražaji obiteljske podjele uloga s početka 1960-ih godina opisani za Lekenik, svoje mjesto su našli i u bobovačkoj obiteljskoj svakodnevici. No, sve opisano za Lekenik ne vrijedi i u Bobovcu.

Početkom 1960-ih godina u Bobovcu je proteklo tek malo vremena otkada je u selu postojalo više tradicionalno velikih kućanstava. Posljednja velika kućanstva su se ubrzo nakon Drugoga svjetskog rata raspala. Jedno od njih je bilo ono u kojem je Zvonko L., rođen 1924. g., proveo svoju mladost:

Sada imam 38 godina i živio sam u našoj zadruzi do njene diobe 1947. g. Bilo ih je onda 18 članova, a razdijelili smo se na dvije grane, tj., na obitelji braće Antuna i Đure. Do razdiobe smo svi živjeli u našem starom čardaku [kući], koji se sastojao od četiri sobe i jedne kuhinje. ... U zadruzi je gospodar bio Đuro, a njegova je žena bila «kuharica». Đuro je držao kod sebe novac i vodio trgovinu s motornim mlinom kojeg smo imali u dvorištu. U kući su bile tri snahe i one su se svaki tjedan izmjnjivale u poslovima. Jedna je bila tjedan reduša, druga je dojila krave i radila sve poslove s mlijekom, a treća je pomagala gdje je bilo potrebno. ... i onda su se promijenile. Kad se je zadruza dijelila, obradiva zemlja se podijelila jednakom između svih 18 članova. Među članove zadruge su se ubrajala i dva sina Đurina, Josi i Pero i njihove obitelji, iako oni od davnina nisu više živjeli u zadruzi. Josi je tada već radio u Zagrebu kao asistent na Agronomskom fakultetu, a Pero danas živi i radi u Sisku. Oni i njihove obitelji dobili su ali samo pripadajući dio zemlje, a nisu sudjelovali kod diobe kućista – kuća i dvorišta – ni živežnih namirnica.⁸²⁷

U trenutku intervjuja, u ljeto 1962. g., Zvonko je živio u zajednici sa svojom suprugom, dvama mlađim sinovima (19 i 14 godina), svojom majkom i bakom. Osim mlađeg Zvonkovog sina svi su ukućani – naravno manje ili više dugo – živjeli u gore opisanom kućanstvu.

Kao i kod primjera Zvonka L., velik je dio bobovačkih kućanstava tijekom svog razvoja proveo sličnu diobu, koju su mnogi njeni članovi i sami doživjeli. Unatoč tomu, početkom 1960-ih godina i u Bobovcu su velika složena kućanstva nestajala (kao što je nešto ranije prikazano, 1961. g. više nije bilo kućanstva koje je imalo više od 9 članova). U ranim 1960-im godinama je, bez obzira na to, način obiteljskog suživota bio obilježen i poviješću velikih kućanstava. Budući da su uža obiteljska kućanstva 1961. g. iznosila tek trećinu kućanstava, mnogi «tradicionalni» aspekti unutarobiteljske organizacije svakodnevice su u Bobovcu bili još relevantniji nego u Lekeniku, gdje su posljednja velika složena kućanstava nestala već znatno ranije. K tome je i ideal zajedničkog vođenja kućanstva starih i mlađih u seoskom svijetu još uvijek bio vrlo važan. Na to upućuje i Bobovčanka Kata J. u sljedećem isječku intervjuja:

Ima naravno slučajeva da se mladi bračni par i odseli od roditelja, ali većinom žive zajedno i dobro se slažu. Ja se na primjer u 24 godine nikad nisam posvadila sa svojom svekrvom i dobra sam i sada sa svojom snahom.⁸²⁸

Jedan od glavnih preduvjeta za nešto manje akcentuirano narušavanje tradicionalnih uzora života u Bobovcu bila je zasigurno još uvijek jaka poljoprivredna

⁸²⁷ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (PQ). 24-26.

⁸²⁸ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. I. (PQ). 20.

orientiranost bobovačkih kućanstava. U Bobovcu se 1961. g. – sasvim suprotno od Lekenika – još 85 % muškaraca iznad 14 godina kao glavnim zanimanjem bavilo poljoprivredom, a kod žena je taj postotak iznosio preko 95 %. Unatoč tomu, i u Bobovcu je došlo do povećanog miješanja tradicionalne podjele uloga s novim elementima «modernog» i «gradskog» obiteljskog života. Pokušajmo na osnovi nekoliko primjera točnije razmotriti neke kontinuitete i narušavanja strategije ponašanja i podjele uloga u Bobovcu.

Kada smo se oženili muž se priženio u našu kuću. To je u Bobovcu rijetko, ima samo pet ili šest takvih slučajeva i to se događa obično onda kad je u obitelji samo jedna kći, pa ona neće ostaviti same roditelje.⁸²⁹

Fotografija 15: Bobovčanke donose hranu radnicima (SHBP: Zbirka fotografija)

I početkom 1960-ih godina parilokalno stanovanje – koji se vidi i u ovom kratkom opisu Jage L. – u Bobovcu još uvijek bio princip kojeg se strogo pridržavalо. Uobičajeno su u Bobovcu žene još uvijek nakon udaje selile u kuću mladoženjina oca. Drugo je ponašanje samo u određenim konstelacijama birano i odobreno.⁸³⁰ Unatoč promjenama u sastavu bobovačkih kućanstava u posljednjim desetljećima u tom se temeljnom principu još ni na početku 1960-ih godina nije ništa promjenilo. Narušavanje dominirajućeg ponašanja u Bobovcu je 1962. g. uslijedilo samo u iznimnim slučajevima.

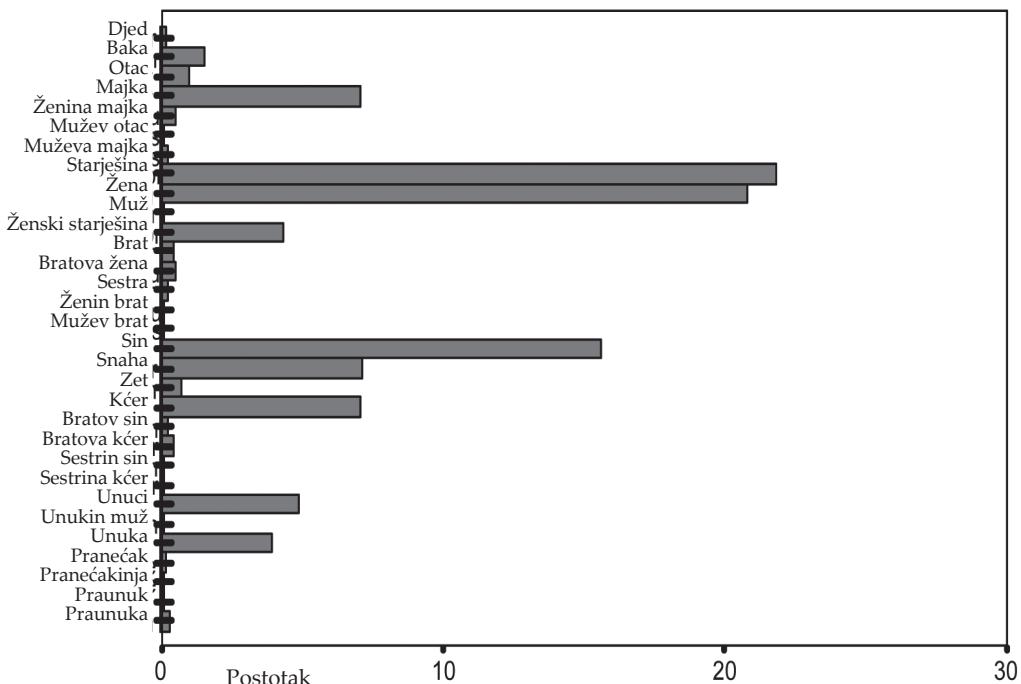
Slijedeći grafički prikaz podataka o rodbinskoj vezi pojedinih ukućana sa starješinom u Bobovcu 1961. g. prikazuje kako se strogo prakticiralo parilokalno stanovanje i kako se snažno taj uzor odražavao na strukturu bobovačkih kućanstava.

⁸²⁹ Isto. (PQ). 13.

⁸³⁰ Kod nekadašnjih velikih kućanstava nije, naravno, uvijek mladoženjin otac bio starješina, nego često neki rođak iz očeve loze.

Kao što pokazuje grafički prikaz, broj ukućana sa stupnjem rodbinstva «zet» bio je minimalan. U 318 bobovačkih kućanstava postojao je tek neznatan broj od devet kućanstava u kojima je postojala kategorija «zeta». Stoga je u potpunosti izostala kategorija. «otac starješinove supruge».

Dijagram 8: Odnos prema starješini u Bobovcu 1961.

Određeni kontinuitet tradicionalnog poslijeratnog ponašanja u Bobovcu zasigurno se može naći i u načinu sklapanja brakova i izboru partnera. On se još i u 1950-im i početnim 1960-im godinama odvijao na sličan način kao i u narednom opisu sklapanja braka Ane i Matića J. 1961. godine:

Još kad su išli u školu Matić i Ana su odlučili da se vjenčaju kad odrastu. Kad je Ana imala 16 godina, njezina teta počela je nagovarati roditelje da se odluče da je udaju jer da nema smisla dulje čekati. Imali su na izbor tri kuće u susjedstvu koje su im se činile podobne i u kojima je bilo mladića za ženidbu, a teta je prvo otišla u ovu sadašnju kuću jer su mislili da se mladi najbolje slažu. Tako je jednu večer teta došla u kuću Matićevim roditeljima i pitala ih da li njihov sin hoće ženiti Anu i odmah je obećala šta će djevojka donijeti u miraz: jedno jutro livade, pola jutra oranice, pet dukata, sobni namještaj i posteljinu, bicikl i šivaču mašinu. Namještaj su dali praviti u Jasenovcu i stajao je 120.000 dinara. ... Kad su se roditelji složili došli su oni i momak u mladoženjinu kuću gdje se slavilo, jelo i pilo. ... Matić i Ana su bili zaručeni 14 mjeseci, ali su još uvjek bili premladi za ženidbu i sud im nije dao odobrenje da se vjenčaju, pa je momak jednu noć doveo djevojku i sav

njezin miraz k sebi u kuću svog oca. Tek kada je momak navršio 18 godina dobili su odobrenje i vjenčali se.⁸³¹

U ovom opisu puta do Matina i Anina vjenčanja spominju se mnogi tradicionalno uobičajeni elementi pri sklapanju braka koji su i početkom 1960-ih godina bili značajni: primjerice, važnost roditeljske uloge pri izboru partnera. Oni su bili ti od kojih je preko neke bračne posrednice proizlazila inicijativa pronalaska muža za njihovu kćer. To je bilo moguće tek nakon što su se roditelji dogovorili oko «poslovognog» dijela vjenčanja.

U ovom primjeru intervjeta također je vidljivo i da su «tradicionalni» uzori pratili i promjene. To se ovdje uglavnom odnosi na veliki miraz koji daju mlađenkinji roditelji. Ranije je bilo uobičajeno da djevojke pri udaji sa sobom u novo kućanstvo nose samo ono što su napravile same, odnosno uz pomoć ostalih žena u kućanstvu. Miraz je obuhvaćao prije svega odjeću te ostali tekstil. Pojedine komade namještaja možda su dali roditelji, ponekad i nešto novca. Zemlja se – kao što je u ovom primjeru bio slučaj – ranije nije davala. Kao izjednačenje mlađenkinji su roditelji od mladoženje i njegovih roditelja dobivali poklone. Kao što se vidi iz velikog opsega miraza u novo vrijeme, taj se običaj, dakle, temeljito promijenio.

Kad je riječi o «pravom» vremenu za ženidbu, socijalnom su stvarnošću opet dominirala «tradicionalna» shvaćanja. To može dobro pokazati Tablica 59. s podacima o prosječnoj dobi sklapanja braka žena i muškaraca u Bobovcu između 1859. i 1948. g.:

Tablica 59: Prosječna doba sklapanja braka žena i muškaraca u Bobovcu (prvo sklapanje braka) od 1859. do 1948.⁸³²

	Žene	Muškarci
1859.-1868.	18,3	19,9
1869.-1878.	18,5	20,9
1879.-1888.	19,2	22,4
1889.-1898.	18,6	22,0
1899.-1908.	19,1	21,6
1909.-1918.	8,4	20,3
1919.-1928.	18,0	19,4
1929.-1938.	17,8	20,0
1939.-1948.	18,7	19,8

I u Bobovcu je, naravno, bilo ženidbi koje se nisu orijentirale na ovdje prikazane principe. To je zasigurno bio slučaj kod mnogih iseljenih žena i muškaraca, koji su se ženili «vani» u gradu. Doduše mnogo bračnih parova selo je napustilo tek nakon sklapanja braka. A brakovi u selu su se još i u 1960-im godinama – kao što predočava i sljedeći prikaz 35-godišnje Drage K. – sklapali prema seoskim tradicijama:

⁸³¹ SHBP: Zbirka intervjeta Bobovac. I. (PQ). 17-18

⁸³² Matrice vjenčanih župe Peščenica (Lekenik). i Sunja (Bobovac).

Iz Gornjeg Bobovca je nekoliko momaka oženilo djevojke iz nekih susjednih sela gdje su oni radili na nasipima, pa su ih tako upoznali i onda doveli u Bobovac. U Donjem Bobovcu jedino oni momci koji nikako ne mogu naći djevojku u svojem selu dovode djevojku iz drugoga sela, ali se to za momka smatra gotovo kao sramota.⁸³³

Miješanje novog i starog u prilagodbi na nove poslijeratne uvjete predočava vrlo dobro i sljedeći primjer. Ovdje se radi o promjeni kućanstava i promijenjenim običajima u čuvanju i kontroli novca u kućanstvu:

Nekada dok su bile zadruge novac je redovito držao starješina jer je u obitelji bilo mnogo muškaraca, a netko je morao biti glavni. Danas kad su obitelji male, muž i žena zajednički raspolažu novcem i donose odluke o kupovini. I kod kuća s nekoliko starijih sinova novac je sada najčešće kod oca i majke.⁸³⁴

Za razliku od ranije, kada je starješina čuvalo novac i u posljednjoj instanci i odlučivao o njemu, s vremenom se razvilo zajedništvo bračnih partnera, koje je naravno od obitelji do obitelji bilo različito. Tendencija se – a to se navodi i u gornjem opisu – kretala u smjeru sve češćeg suodlučivanja ženskog partnera u obitelji o potrošnji gospodarskog prihoda cijelog kućanstva. Doduše, još nije postojala potpuna individualizacija po pitanju novca. Još se uvijek u većini obitelji – i kada su oženjena djeca živjela u kućanstvu – zajednički gospodarski potencijal, a time i novac, smatrao cjelinom.

Jedan faktor promjene te prakse – koji je uskoro utjecao i na ostale gore navedene aspekte obiteljske svakodnevice – bila je iznenadna vrlo jaka težnja mnogih bobovačkih kućanstava nadolazećim generacijama ponuditi «dobro profesionalno obrazovanje» izvan sela. Na osnovi obrazovanja sve je više bobovačkih mladića i djevojaka nekoliko godina boravilo u gradskom okruženju. To predočava i sljedeći ulomak intervjua:

Pred četiri godine je jedan momak iz Bobovca završio Tehnički fakultet. Sada radi u tvornici Segestica u Sisku. Jedan drugi je također studirao i sad je otisao na rad u Njemačku. To su jedini studenti iz Bobovca poslije [Drugoga svjetskog] rata. Ali u zadnje tri godine je priličan broj djece poslije osmogodišnje škole otisao na daljnje školovanje. U Petrinji, Sunji i Sisku uči za učitelje, električare, konobare itd. Od prilike jedno dvadeset mladića i djevojčica. Gotov je podjednaki broj muške i ženske djece koja idu na daljnje školovanje. Neki stari ljudi prigovaraju što se šalju djevojke same od kuće, ali mladi misle da je to dobro, što neće više morati raditi na zemlji.⁸³⁵

Broj mlađih koji su se stručno obrazovali u gradu s vremenom je dalje rastao. I prigovori starijih na školovanje mlađih djevojaka u gradu to nisu mogli spriječiti na duže vrijeme. Jednako tako nisu mogli spriječiti ni to da mnogi elementi gradskog života uđu u život mlađih Bobovčana i Bobovčanki. Završni primjer o povećanoj orientaciji mlađih prema gradskoj modi, što ga je opisala 25-godišnja Bobovčanka Jaga L., vrlo nam dobro predočava tu povećanu vrijednost «modernog» života u seoskoj svakodnevici početkom 1960-ih godina.

⁸³³ SHBP: Zbirka intervjuja Bobovac. (NO). 7.

⁸³⁴ Isto. 4.

⁸³⁵ Isto. 4 f.

Fotografija 16: Bobovčanke i djeca poslije blagdanske mise (SHBP: Zbirka fotografija)

Prije su samo mlade djevojke tako često dobivale nove haljine a sad i mlađe žene. Ove je godine za djevojke moda haljine od prozirnog šarenog najlona i perlona, a za žene isto takve bluze. Ja najljonske čarape nosim već skoro osam godina. ... Gotovo sve mlade žene i djevojke danas nose i visoke pete, ali u Bobovcu imamo lošu cestu, tako da se ovdje ne mogu nositi one najmodernije tanke pete.⁸³⁶

⁸³⁶ Isto. (PQ). 16-17.

PREGLED DALNJEG RAZVOJA

Kada je sredinom 1960-ih tokom upravnih reformi nakon Lekenika i Bobovac pripojen općini Sisak, oba su se istraživana sela našla u istoj općinskoj upravnoj jedinici. Pratili smo povijest obaju sela od njihova nastanka u 15., odnosno 18. st. Posebnu pozornost smo posvetili promjenama u svakodnevnom životu obitelji obaju sela od posljednje četvrtine 18. st. sve do sredine 20. st., dakle, u vremenskom rasponu od dvije stotine godina. Istraživanje završava stapanjem obaju istraživanih sela u općinu Sisak.

U početku planirana nadopuna istraživanja o promjenama posljednjih desetljeća nažalost nije mogla uslijediti iz različitih razloga. Jedan od razloga je bio da je od 1991. do ljeta 1995. g. u Hrvatskoj vladalo ratno stanje. Lekenik je bio cca 25 kilometara udaljen od borbene zone, a Bobovac je bio izravno u njoj. Ipak, Bobovac je bio jedno od rijetkih sela s desne obale Save koja su ostala pod kontrolom hrvatske vojske i odakle stanovništvo najvećim dijelom nije izbjeglo. Dugo se vremena u njega moglo doći samo preko male vojne skele. Ležao je neposredno u borbenoj zoni, koju su na kraju sela kontrolirali hrvatski vojnici i vojnici UNPROFOR-a. Bobovac je, za razliku od mnogih okolnih sela, ostao pošteđen većih ratnih razaranja. U takvoj situaciji bilo mi je gotovo nemoguće napraviti terensko istraživanje u svrhu sustavnoga pregleda dalnjeg razvoja obrađivanih tematskih područja. U takvoj situaciji – nakon što je bio završen empirijski dio ove studije – imalo je smisla nastaviti raditi nizom kratkih posjeta. Osim toga, rad na aktualnim osobnim podacima (npr. posjedovne liste, liste primanja, popisi stanovništva) u Hrvatskoj, koja je tada bila u društvenoj tranziciji i ratu, naišao je na velike birokratske prepreke. Pregled razvoja posljednjih desetljeća u Lekeniku i Bobovcu zasigurno bi i produžila rad na priloženom istraživanju za godinu do dvije i time uvelike prekoračila moje tadašnje mogućnosti. Stoga završetak ove knjige tvori samo kratak pregled pojedinih aspekta razvoja Lekenika, Bobovca i Hrvatske od 1960-ih godina naovamo.

Mnoge promjene otpočete u prvim dvama poslijeratnim desetljećima nastavile su se i u 1970-im i 1980-im godinama. Tako je, primjerice, došlo do dalnjeg opadanja važnosti poljoprivrednog sektora i do intenzivnijeg ulaska stanovništva u industrijske proizvodne procese.

Od kasnih 1960-ih godina postupno se počeo mijenjati trend poslijeratnoga socijalističkog razdoblja obilježenog povoljnom konjunkturom i vjerom u napredak. On je uzmičao pred običnim životom radnog svijeta, koji se u svojim temeljima više nije izrazito transformirao. Postojeća poduzeća – kao, primjerice, poljoprivredna zadruga ili drvoprerađivačko poduzeće u Lekeniku – počela su sve više samostalno konkurirati na nacionalnom tržištu. To je bila posljedica daljnje gospodarske liberalizacije jugoslavenskih poduzeća i tržišta koju je sprovela komunistička vlast. Ta je liberalizacija forsirana kao reakcija na gospodarske probleme razvoja.

I ekonomске mogućnosti stanovništva Bobovca i Lekenika, posebice mlade generacije, oscilirale su ili stagnirale s obzirom na razvoj gospodarske konjunkture. Ipak je postojalo nešto kao daljnji «razvoj blagostanja». Taj se razvoj, s jedne strane, temeljio na zamašnoj punoj zaposlenosti – održavanje visoke zaposlenosti u poduzećima socijalističke Jugoslavije često je imalo prioritet nad kriterijima rentabilnosti – a, s druge strane, rastuće ekonomsko blagostanje u Lekeniku i Bobovcu uglavnom se oslanjalo na obiteljske mehanizme potpore. Na osnovi relativno oskudnih primanja, dobro su živjele samo one obitelji koje nisu ovisile o

jednom jedinom primatelju dohotka, nego u kojima je nekoliko članova obitelji bilo zaposleno ili se uz to bavilo i poljoprivredom. Upravo su se takve konstelacije i održale u većini lekeničkih i bobovačkih kućanstava.

Od sredine 1960-ih godina radna snaga i iz Lekenika i iz Bobovca u velikom broju je migrirala u zapadno inozemstvo te pojedinim obiteljima prisrbila znatan gospodarski prosperitet. Mnoge nove, osobito velike kuće u obama selima sagradene su zaradenim gastarbajterskim novcem.

I radna migracija u industrijske centre bliže okolice pojačala se u narednim dvama desetljećima unatoč kratkoročnoj stagnaciji industrijskog porasta početkom 1970-ih godina i prijetećoj stagnaciji u drugoj polovici 1980-ih godina. Iseljavanje se u Lekeniku držalo u granicama, mnogo je mlađih ljudi ostalo u selu, a na osnovi njegovoga povoljnog prometnog položaja, došlo je čak i do dalnjeg naseljavanja sela. U Bobovcu je, međutim, iseljavanje tijekom posljednjih triju desetljeća poprimilo znatne razmjere. To predočavaju i brojevi Tablice 61. s podacima o broju stanovnika u obama selima u poslijeratnom razdoblju.

Tablica 61: Razvoj broja stanovnika u Lekeniku i Bobovcu nakon Drugoga svjetskog rata⁸³⁷

	Lekenik	Bobovac
1948.	1.398 st.	1.358 st.
1953.	1.403 st.	1.356 st.
1961.	1.633 st.	1.213 st.
1971.	1.612 st.	1.020 st.
1991.	1.652 st.	750 st.

U Lekeniku je broj stanovnika ostao konstantan, čak je blago rastao. Za razliku od toga, u Bobovcu došlo je gotovo do prepolovljavanja broja stanovnika između 1950-ih i početnih 1990-ih godina. Bobovac je, dakle, na osnovi svog perifernog položaja, postao tipično selo iseljavanja, iz kojeg je – kao i iz mnogih ostalih dijelova seoske Hrvatske – velik dio seoske mladeži pobjegao u gradove.

Sveukupno gledano, u Hrvatskoj je sredinom 1960-ih godina, unatoč postojećem apsolutnom političkom monopolu moći Komunističke partije, došlo do određenog «otvaranja» društva. To je, s jedne strane, bilo, već spomenuto, otvaranje granica za putovanja i radnu migraciju u inozemstvo. S druge strane, to je bilo i otvaranje prema tadašnjoj popularnoj «zapadnoj» kulturi. A osjećao se i trend, premda ograničen, povećanog suodlučivanja u društvenom i ekonomskom životu. Tako se, primjerice, povećanom izgradnjom radničke samouprave razvila još jedna mogućnost suodlučivanja u radnoj sferi, a bile su sve više dopuštene i razne male privatne gospodarske aktivnosti.

U tim su promjenama, doduše, postojale mnoge proturječnosti. Tako je, primjerice, radničko samoupravljanje bilo uglavnom samo teorijske prirode i o onome što se događalo u poduzećima u prvom su redu ipak odlučivali rukovodioci i Partija. Posljedica takva sustava i nedostatka transparentne i demokratske javnosti

⁸³⁷ Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.* 631-632.; Republički zavod za statistiku. (1992). Popis stanovništva 1991. Narodni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. Zagreb. 178.

bila je sljedeća: ukoliko su htjelo nešto postići u svojim svakodnevnim važnim poslovima i problemima – od mogućnosti napredovanja na radnom mjestu do organizacije stanovanja djece u gradu – ljudi su bili vrlo ovisni o osobnim «vezama».

Naravno, nisu samo «veze» s ljudima u Partiji nudile mogućnosti napredovanja. One su postojale u još uvijek društveno snažno forsiranim mogućnostima obrazovanja. Kao primjer možemo navesti prilično jak porast broja sveučilišnih apsolvenata iz Lekenika i Bobovca i njihov društveni uspon u 1970-im i 1980-im godinama.

Sveukupno gledano, Partija je unatoč umjerenom otvaranju, željela kontrolirati društveni život na svim područjima. Ali u ranim 1970-im godinama upravo se na području sveučilišta, gdje su se tada osjećali opći trendovi iz ostalih dijelova zapadne Europe (djelomice i iz Čehoslovačke), formirao pokret protesta protiv postojećega političkog sistema. On se rasplamsao na pitanju hrvatskog jezika i kulture. Uskoro su zahtjeve studenata i pojedinih profesora počele podupirati i veće frakcije hrvatskih komunista. Za vrijeme «Hrvatskog proljeća», koji je za otvoreni protest mobilizirao čak i velik broj ljudi, napokon je postavljen zahtjev za veću kulturnu ali i političku i nacionalnu neovisnost Hrvatske unutar Jugoslavije. Komunistički *establišment* Jugoslavije osjećao se ugroženim i reagirao represijom. U cijeloj Hrvatskoj provedeno je «čišćenje» svih javnih mesta i prije svega Partije od aktivista i simpatizera «Hrvatskog proljeća». Tko je i najmanje bio umiješan, uhićen je ili suspendiran sa svoga položaja. Tajna služba nakon toga je restrikтивno pratila i kažnjavala svaki znak nacionalnog ili nacionalističkog djelovanja.

Postojeći socijalistički sustav vladavine izašao je iz te krize u ranim 1970-im godinama i opet se stabilizirao. Predsjednik države Josip Broz Tito, što je bivao stariji, sve je više za široke hrvatske mase postajao identifikacijska figura jedinstvene Jugoslavije. Nadolazeće vrijeme veći je dio stanovništva gospodarski zapamatio kao period prosperiteta koji im je osiguravao relativno visok životni standard. No, tijekom 1980-ih godina, u desetljeću nakon Titove smrti, počelo su se dešavati promjene povezane sa sve većom gospodarskom krizom. One su postupno u pitanje dovodile i socijalistički društveni sistem. Naravno da je taj razvoj intenziviran i ukupnim europskim promjenama i generalnom krizom socijalističkih država.

Iz gore opisane konstelacije oko Hrvatskoga proljeća te s obzirom na činjenicu da je s dolaskom Miloševića na vlast u Beogradu jačala srpska nacionalistička scena, može se razumjeti zašto su nacionalističke grupacije i nacionalistički kurs postupno dobivali sve veći utjecaj, a naposljetku i moć i u Hrvatskoj.

Dana 6. svibnja 1990. g. u Hrvatskoj je – tada još socijalističkoj republici Jugoslavije – održan drugi i posljednji krug prvih slobodnih višestranačkih izbora nakon Drugoga svjetskog rata. Ti su izbori donijeli iznenađujuće rezultate: očekivalo se doduše, da će se prevlast «Stranke demokratskih promjena» – bivša Komunistička partija – slomiti, ali je iznenadilo s kojom je snagom, nakon 45 godina socijalističke jednostranačke vladavine, iz izbora izšla kao pobjednica Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) pod vodstvom Franje Tuđmana te ostavila ostale stranke iza sebe. HDZ je, kao najjača stranka nakon izbora (s udjelom glasova od 42 %) bila ospozobljena stvoriti novu republičku vladu.

No, političko stanje u Hrvatskoj ubrzo nakon izbora postalo je dramatično. Tijekom druge polovice 1990. i prve polovice 1991. g. – nakon što se u okviru srpske politike u Hrvatskoj, koju je podupirao Milošević, probila frakcija spremna, ukoliko bi Hrvatska od Jugoslavije zahtjevala državnu neovisnost, vojnom silom

organizirati separaciju «većinski srpsko naseljenih područja Hrvatske» – dramatično stanje je nasilno eskaliralo.

Hrvatska vlada predvođena HDZ-om težila je državnoj neovisnosti i u tadašnjoj ju je situaciji – s obzirom na opasnosti moguće intervencije Jugoslavenske narodne armije u Hrvatskoj – podupirala većina stanovništva. Godine 1991., ovdje samo ugrubo skiciran konflikt, prerastao je u rat. Do 1995. g. stotine tisuća ljudi postali su izbjeglice, desetak tisuća je poginulo, a velik broj ostali teški ratni invalidi.

Od 1991. do 1995. g. i u Lekeniku i Bobovcu je svakodnevica bila opterećena ratom. U mojim dolascima u oba sela između 1993. i 1996. g. u sjećanju su mi ostali mnogi detalji koji svjedoče koliko je za mnoge seoske obitelji teško bilo to vrijeme. Stanovnici oba sela su, doduše, ostali pošteđeni izbjeglišta i progonstva iz svojih domova, ali su mnogi, posebice bobovačke obitelji, u vrijeme približavanja borbi bile prisiljene, barem privremeno otiti iz svojih domova. Lekenik je tada na određeno vrijeme primio mnogobrojne izbjeglice i brinuo se o njima. Vojni obveznici iz oba sela pozvani su u hrvatsku vojsku, gdje je dio njih i ostao sve do završetka rata. Mnogi su se već prije regrutiranja dragovoljno prijavili. U obama je selima bilo ratnih žrtava.

To je vrijeme sada iza nas. Stanovništvo Lekenika i Bobovca ponovno živi običnu svakodnevnicu. No, nova situacija u Hrvatskoj kao postsocijalističkoj i tranzicijskoj zemlji za veći dio stanovništva u seoskom kontekstu nije laka. To se posebice odnosi na starije ljude koji ovise o minimalnim mirovinama, ali i na mnoge koji su zbog rata, pa potom zbog golemog sloma socijalističke industrije i mnogih banaka izgubili svoje radno mjesto i ušteđevinu. Iako se proces demokratizacije u Hrvatskoj – za vrijeme rata često vođen *ad absurdum* – u posljednje vrijeme ubrzao, mnogi ljudi u hrvatskim selima i gradovima još uvijek se nadaju da će taj razvoj svoj ekvivalent naći i na gospodarskom području.

Zaoštreni gospodarski problemi u kasnim 1980-im godinama, slom socijalističkoga društvenog sistema, državna neovisnost Hrvatske 1991./1992. g., dugogodišnje ratno stanje u prvoj polovici 1990-ih godina i sveukupne postsocijalističke, društvene i gospodarske reforme – sve su to bili odlučujući faktori u određivanju društvenih odnosa u cijeloj Hrvatskoj u novije vrijeme.

Detaljima preorientacije koju su najnoviji procesi izazvali u životima obitelji u hrvatskim selima pozabavit će se analize budućih socioloških, etnoloških i povijesnih istraživanja. Ova je knjiga nošena nadom da je dala koristan uvid u karakteristike organizacije života i društvenih transformacija koje su oblikovale i obilježile svakodnevnicu u hrvatskim selima u proteklih 200 godina.

Arhivi i izvori

AH	Arhiv Hrvatske. Zagreb*
AH/KZ	Arhiv Hrvatske – Kartografska zbirka**
GAZ	Geodetski Arhiv. Zagreb
HKA	Hofkammerarchiv. Wien
HS	Habsburški spomenici. Laszowski Emilij: (1914-1917) <i>Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije</i> . 3, Zagreb
HSS	Hrvatski saborski spisi. Šišić Ferdo: (1912-1918) <i>Hrvatski saborski spisi</i> . 5. Zagreb
HU	Hrvatski urbari. Lopašić Radoslav: (1894) <i>Hrvatski urbari</i> . Zagreb
KA	Kriegsarchiv. Wien
KA/KA	Kriegsarchiv. Wien – Kartografska zbirka
KAZ	Kaptolski Arhiv. Zagreb
MHT	Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje. Laszowski Emilij: (1904-1908) <i>Povjesni spomenici plem. općine Turopolja</i> 4. Zagreb
NAZ	Nadbiskupski Arhiv. Zagreb
NAZ/KV	Nadbiskupski Arhiv. Zagreb – Kanonske vizitacije
SHBP	Sammlung Halpern «Balkanfamily»-Projekt
SHK	Spomenici hrvatske krajine. Lopašić Radoslav: (1884-1889) <i>Spomenici hrvatske krajine</i> 3. Zagreb
Shk	Spisi hrvatske krajine u Arhivu Hrvatske. Zagreb
SpoT	Spisi plemenite općine Turopolja
Starine 17	Lopašić Radoslav: (1885) "Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. veka iz štajerskoga arhiva u Gradcu". U: <i>Starine</i> . 17. Zagreb. 151-231.
Starine 19	Lopašić Radoslav: (1887) „Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. veka iz štajerskoga arhiva u Gradcu“. U: <i>Starine</i> . 19. Zagreb. 1-80.
Starine 30	Lopašić Radoslav: (1902) "Slavonski spomenici za XVII viek". U: <i>Starine</i> . 30. Zagreb. 1-176.
Starine 41	Laszowski Emilije: (1948) "Razgrabljenje stvari grofa Petra Zrinskoga i Franje Krsta Frankopana i njihovih pristaša g. 1670-1671". U: <i>Starine</i> . 41. Zagreb. 159-237.
WrHKR	Wiener Hofkriegsrat im Kriegsarchiv. Wien
WrHKR/KA	Wiener Hofkriegsrat-Sonderreihe Kanzlei-Archiv im Kriegsarchiv. Wien
WrHKR/MG	Wiener Hofkriegsrat-Sonderreihe Militärgrenze im Kriegsarchiv. Wien

* Danas: Hrvatski državni arhiv

** Danas: Hrvatski državni arhiv

Literatura

- Adamček Josip, Kampus Ivan. (1976). *Popisi i obračuni u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*. Zagreb.
- Adamček Josip. (1980). *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća*. Zagreb.
- Adamček Josip. (1981). «Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. st.». U: Mirjana Gross (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb.
- Allcock John. (1980). «The Socialist Transformation of the Village: Yugoslav Agricultural Policy since 1945. ». U: Francisco R., Laird B., Laird R. (ur.). *Agricultural Policies in the USSR and Eastern Europe*. Boulder. 199-216.
- Andorka Rudolf, Farago Tamas. (1983). «Pre-industrial household structure in Hungary». U: Wall Richard (ur.). *Family forms in historic Europe*. Cambridge. 281-307.
- Andorka Rudolf, Balasz-Kovács Sandor. (1986). «The social demography of Hungarian villages in the eighteenth and nineteenth centuries (with special attention to Sárpilis, 1792-1804)». U: *Journal of Family History*, 11/2. 169-192.
- Augé Marc. (1995). «Krise der Identität oder Krise des Andersseins? Die Beziehungen zum Anderen in Europa». U: Kaschuba Wolfgang (ur.). *Kulturen-Identitäten-Diskurse. Perspektiven Europäischer Ethnologie*. 85-99.
- Augustinos Gerasimos (ur.). (1991). *Diverse Paths to Modernity in Southeastern Europe. Essays in National Development*. New York.
- Banac Ivo. (1984). *The national question in Yugoslavia. Origins, history, politics*. Ithaka.
- Barabás Jenő. (1972). «Die Großfamilie in Ungarn». U: *Ethnologia Europea*. Br. 6. Göttingen. 102-104.
- Barbarić Anamarija (ur.). (1992). *Seljačke obiteljske zadruge. Izvorna gradja za 19. i 20. st. Sv. 2.* (Publikacije Etnološkoga zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Br. 5). Zagreb.
- Barjaktarović Mirko. (1981). «O porodičnim zadrugama danas». U: Pejović Dj. (ur.). *Predmet i metode izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd. 277-287.
- Barth Frederik. (1969). *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Oslo, Boston.
- Bartl Peter. (1985). *Grundzüge der jugoslawischen Geschichte*. Darmstadt.
- Beck Rainer. (1993). *Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne*. München.
- Bell Peter. (1983). *Peasants in Socialist Transition: Life in a Collectivized Hungarian Village*. Berkeley.
- Berg Eberhard, Fuchs Martin (ur.). (1993). *Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Frankfurt/M.
- Berić Dušan. (1984). *Slavonska vojna granica u revoluciji 1848-49*. Zagreb-Sarajevo.
- Bićanić Rudolf. (1936). *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*. Zagreb.
- Bićanić Rudolf. (1937). «Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895 i njezin utjecaj na ekonomsku i socialnu strukturu Hrvatske». U: *Ekonomist: mjesecačnik za suvremena pitanja*. 1937/3-5. Zagreb.
- Bićanić Rudolf. (1941). *Agrarna prenapučenost*. Zagreb.
- Bićanić Rudolf. (1944). «The Effects of War on Rural Yugoslavia». U: *Geographical Journal*. Br. 53. 30-49.

- Bićanić Rudolf. (1967). «Ekonomski promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.». U: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*. Zagreb. 81-111.
- Bićanić Rudolf. (1981). *How the People Live: Life in the Passive Regions (Peasant Life in Southwestern Croatia, Bosnia, and Herzegovina, Yugoslavia in 1935)*. Research Report Br. 21. ur. Halpern Joel, Despalatovich Elinor. Amherst.
- Bilandžić Dušan. (1978). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni Procesi*. Zagreb.
- Bilandžić D., Brkić Z. (1969). *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*. Zagreb.
- Blanc Andre. (1953). «Odnos geografije i historije. Prikazan na primjeru zapadne Hrvatske». U: *Geografski glasnik*. Br. 14-15. 35-45.
- Bleckwenn Hans. (1973). «Uniformen und Ausrüstung der österreichischen Grenztruppen 1740-1769». U: *Die k.k. Militärgrenze. Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums*. Br. 6. Wien.
- Bodenstein Gustav. (1907, 1908, 1912). «Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739». U: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. Br. 19, 20, 24. 155-190, 359-389, 575-618, 95-112, 555-581.
- Bogdanov Vaso (1960). «Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru 1861.». U: *Zbornik historijskog instituta* 3. Zagreb. 59-214.
- Bogišić Baltazar. (1874). *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*. Zagreb.
- Bogišić Baltazar. (1884). *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata*. Beograd.
- Bojničić Ivan. (1922). «Hrvatski ogranal obitelje Erdödy». U: *OBZOR*. 63/1922. Nr. 316.
- Botev Nikolaj. (1988). «Features of the Fertility Decline in the Balkan Countries since the End of the XIX. Century». U: *Etudes Balkanique*. No. 4. 87 ff.
- Botev Nikolaj. (1990). «Nuptiality in the Course of the Demographic Transition. The Experience of the Balkan Countries». U: *Population Studies*. Br. 44.
- Braudel Fernand. (1986). *Sozialgeschichte des 15.-18. Jahrhunderts*. 3. München.
- Braudel Fernand. (1990). *Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipp II*. 3. Frankfurt am Main.
- Brandt Harm-Hinrich. (1978). *Der österreichische Neoabsolutismus, Staatsfinanzen und Politik 1848-1860*. Sv. 1 i 2. Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 15. Göttingen.
- Broucek Peter. (1988). *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Sv. 3. Wien-Köln-Graz.
- Brunnbauer Ulf. (1998). *Das Gebirge und die Haushalte. Ökologie, Arbeitsorganisation und Haushalte unter Muslimen und Christen in den Mittleren Rhodopen, 1830 bis 1935*. Graz. (Phil. Diss.)
- Brunnbauer Ulf. (2001). «New Directions in Balkan Family Studies: Between Numbers and Biographies». U: Koleva D. (ur.). *Talking History. International Oral History Conference*. Kiten- Bulgarien 1999. Sofia.
- Buturac Josip. (1960?). *Sisačka gospoštija u prvoj polovici XIX. stoljeća*. Zagreb.
- Budak Neven. (1989). «Uloga bihaćke komune u obrani granice». U: *Historijski zbornik XLII*. Zagreb. 163-170.
- Budak Neven. (1991). «Dva izvještaja za povijest našeg iseljeništva u Kanadi i SAD god. 1913. i 1924.». U: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Br. 24. 237-260.

- Byrnes Robert. (ur.) (1976). *Communal Families in the Balkans. The Zadruga*. Indiana.
- Caldwell John.C. (1978). «A Theory of Fertility. From High Plateau to Destabilization». U: *Population and Development Review*. 35/1. 553-577.
- Calic Marie-Janine. (1993). «Zur Geschichte der Genossenschaften in den jugoslawischen Ländern. Von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg». U: Oberländer E. (ur.). *Genossenschaften in Osteuropa – Alternativen zur Planwirtschaft?*. Wiesbaden. 63-78.
- Calic Marie-Janine. (1994). *Sozialgeschichte Serbiens. Der unaufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung*. München.
- Cerman Markus. (1994). «Mitteleuropa und die „europäischen Muster“: Heiratsverhalten und Familienstrukturen in Mitteleuropa, 16.-19. Jh.». U: Ehmer J., Hareven T., Wall R. (ur.). *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen*. Frankfurt, New York. 327-346.
- Chayanov Aleksander. (1966). *The Theory of Peasant Economy* (ur. Thorner D., Kerblay B., Smith R.). Homewood/Ill.
- Chesnais Jean-Claude. (1983). «Patterns of Demographic Transition». U: Khalatbari P. (ur.). *Demographic Transition*. Berlin. 106 ff.
- Clewing, Konrad. (2000). *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung: Dalmatien in Vormärz und Revolution*. München.
- Cohn Bernard. (1990). «An Anthropologist among the Historians: A Field Study». U: Cohn B. S. *An Anthropologist among the Historians and Other Essays*. Oxford, New York. 1-17.
- Cohn Bernard. (1990). «History and Anthropology. The State of Play». U: Cohn B. S. *An Anthropologist among the Historians and Other Essays*. Oxford, New York. 19-59.
- Cole John, Wolf Eric (1974). *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York-London.
- Creed Gerald. (1998). *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. Pennsylvania Press.
- Csaplovics Johann. (1819). *Slawonien und Kroatiens. Ein Beitrag zur Völker- und Länderkunde. Theils aus eigener Ansicht und Erfahrung (1809-1812), theils auch aus späteren zuverlässigen Mittheilungen der Insassen*. 2 Teile. Pest.
- Cuvaj Anton. (1913). *Gradja za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarih vremena do danas*. Br. 1.-Br. 10. Zagreb.
- Cvijić Jovan. (1922). *Balkansko poluostrvo*. Beograd.
- Czoernig Karl Freiherr. (1857). *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Br. II. Wien.
- Čačić Branko, Salopek Davor. (1991). *Hrvatska Korablja*. Zagreb.
- Čapo Jasna. (1989). «Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj». U: *Etnološka tribina*. Br. 12. 5-20.
- Čapo Jasna. (1991). *Vlastelinstvo Černik. Gospodarstvene i demografske promjene na hrvatskome selu u kasnomet feudalizmu*. Zagreb.
- Čapo Jasna. (1994). *New Evidence and Old Theories. The Example of Croatia*. Conference paper. Manuskript, 1994.
- Čapo-Žmegač Jasna. (1998). *Etnografija: svagdan in blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb.
- Čulinović-Kostantinović Vesna. (1971). «Poslednje porodične zajednice u Hrvatskom zagorju». U: *Zbornik za narodni život i običaje*. Br. 45. 423-449.

- Čulinović-Kostantinović Vesna. (1974). «Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske». U: *Sociologija sela*. Br. 12, 43. 101-114.
- Čulinović-Kostantinović Vesna. (1981). «Metode proučavanja tradicijske povezanosti patrijarhalnih zajednica». U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajedinica u Jugoslaviji*. 149-160.
- Čulinović-Kostantinović Vesna. (1983). «Promjene seoske porodice i običajnog ponašanaj pri sklapanju braka». U: *Sociologija sela*. Br. 21, 83. 183-197.
- Dabić Vojin. (1984). *Banska krajina 1688-1751. Prilog istoriji srpskog i hrvatskog naroda i krajiškog uredjenja u Baniji*. Beograd-Zagreb.
- Demian Johann A. (1806). *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze. Darstellung der Österreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*. 4. dio. Sv. 1. Wien.
- Denich Bette. (1978). «Yugoslavia. The Social Side of Socialism». U: *Human Nature*. Br. 1, 5. 30-38.
- Denich Bette. (1993). «Unmaking multi-ethnicity in Yugoslavia: metamorphosis observed». U: *The Anthropology of East European Review*. Vol. 11. 1/2. 47-60.
- Despalatović-Murray Elinor. (1976). *Peasant Culture and National Culture*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Association of Slavic Studies in St.Louis/Missouri.
- Despalatović-Murray Elinor. (1978). «The Peasant Nationalism of Ante Radić». U: *Canadian Review of Studies in Nationalism*. Vol. V. No. 1. 86-103.
- Despalatović Elinor. (1989). *The Danish Model and Croatian Peasant Agriculture 1850-1914*. Paper for the Conference on Eastern Europe's Peasant Legacy. March 1989. Wilson Center.
- Die Regulirung des Saveflusses dann die Ent- und Bewässerung des Savethales in Kroazien und Slavonien. Als Manuskript gedruckt und herausgegeben über Anordnung des k.k. Generalkommando in Agram als Lands-Verwaltungsbehörde der kroatisch-slavonischen Militärgrenze*. Agram. 1876.
- Djilas Milovan. (1978). *Der Krieg der Partisanen. Jugoslawien 1941-45*. Wien.
- Djilas Milovan. (1992). *Jahre der Macht. Im jugoslawischen Kräftespiel. Memoiren 1945-1966*. München.
- Djordjević Dimitrije. (1977). «An Attempt at the Impossible: Stages of Modernization of the Balkan Peasantry in the 19th Century». U: *Balcanica* 8. 321-335.
- Dopsch Alfons. (1909). *Die südslavischen Hauskommunionen*. *Österreichische Rundschau*. Br. 19, 12. Wien.
- Drašković Blagota, Jelić Ivan, Valentić Marko. (1980). «Banija». U: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. 20-21.
- Duić Nada, Šimunović Zorica. (1979). «Typologie des ländlichen Hausbaus im Turopolje, Gornja Posavina und Donje Pokuplje». U: *Jahrbuch zur Hausforschung*. Br. 29. 5-34.
- Dunant Henri. (1863). *Eine Erinnerung an Solferino*. Basel.
- Ehmer Josef. (1991). *Heiratsverhalten, Sozialstruktur, ökonomischer Wandel. England und Mitteleuropa in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen.
- Elder Glen H. (1978). «Family History and the Life Course». U: Hareven T. (ur.). *Transitions. The Family and the Life Course in Historical Perspective*. New York. 17-64.

- Elwert Georg. (1995). «Boundaries, Cohesion and Switching. On We-Groups in Ethnic, National and Religious Form». U: Brumen Borut, Šmitek Žmago (ur.). MEES. Mediterranean Ethnological Summer School. Ljubljana. 105-121.
- Erlich Vera. (1964). *Porodica u transformaciji. Studija u tri stotine jugoslavenskih sela*. Zagreb.
- Erlich Vera. (1966). *Family in Transition. A study of 300 Yugoslav Villages*. Princeton.
- Erlich Vera. (1968). *U društvu s čovjekom*. Zagreb.
- Erlich Vera. (1971). «Trideset i tri godine transformiranja porodice». U: *Sociologija sela*. Br. 9, 31-32. 159-168.
- Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. (1980). Zagreb.
- Faragó Tamás. (1986). «Formen bäuerlicher Haushalts- und Arbeitsorganisation in Ungarn um die Mitte des 18.Jahrhunderts». U: Ehmer J., Mitterauer M. (ur.). *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien-Köln-Graz.
- Faragó Tamás. (1998). «Migration in Hungary During the Eighteenth Century». U: *Hungarian Statistical Review*. Special Number 2. 133-144.
- Fél Edit, Hofer Támas. (1969). *Proper Peasants. Traditional Life in an Hungarian Village*. New York.
- Filipović Milenko. (1976). «Zadruga (Kućna Zadruga)». U: Byrnes Robert (ur.). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. Notre Dame. 268-279.
- Filipović Milenko. (1982). *Among the People: Selected Writings of Milenko Filipović*. (ur. Hammel E., Ehrich R., Fabijanić-Filipović R., Halpern J., Lord A.). Ann Arbor.
- First-Dilić Ruža. (1978). «The Life Cycle of the Yugoslav Peasant Farm Family». U: Cuisenier J. (ur.). *The family life cycle in European societies*. The Hague-Paris. 77-90.
- First-Dilić Ruža. (1981). *Seoska porodica danas. Kontinuitet ili promjene*. Zagreb.
- Franeš Oto. (1920). *Koje su granice stavljene poljoprivrednoj proizvodnji*. Zagreb.
- Freudenreich Aleksandar. (1972). *Kako narod gradi na području Hrvatske*. Zagreb.
- Fürst-Bjeliš Borna. (1996). *Historijsko-geografska analiza prostornog pojma tradicionalne regije Turopolja*. (Phil. Diss. Univ. Zagreb). Zagreb.
- Gajdeč Đuro. (1990). *Dobrovoljno vatrogasno društvo Lekenik 1909-1989*. Lekenik.
- Gaskin Katharine. (1978). «Age at First Marriage in Europe before 1850: A Summary of Family Reconstitution Data». U: *Journal of Family History*. 3/1. 23-28.
- Gavazzi Milovan. (1960). *Seljačke obiteljske zadruge*. Zagreb.
- Gavazzi Milovan. (1965). «Zadruga. Die Erforschung der Großfamilien Südosteuropas». U: *Österreichische Osthefte*. Br. 7/2. 111ff.
- Gavazzi Milovan. (1982). «The Extended Family in Southeastern Europe». U: *Journal of Family History*. 7. 89-102.
- Gavrilović Slavko. (1969). *Građa vojvodanskih arhiva o Banskoj krajini prve polovine XVIII. st. Starine JAZU* 54.
- Gavrilović Slavko. (1989). *Građa za istoriju Vojne granice u 18. veku. Knjiga I. Banska krajina 1690-1783. Zbornik za istoriju, jeszik i književnost srpskog naroda*. XXVIII. Beograd.
- Geertz Clifford. (1983). *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt.
- Gellner Ernest. (1995). *Nationalismus und Moderne*. Hamburg.
- Gellner Ernest. (1990). *Plough, Sword and Book. The Structure of Human History*. Chicago.

- Ginzburg Carl. (1993). «Mikro-Historie. Zwei oder drei Dinge, die ich von ihr weiß». U: *Historische Anthropologie*. 1,2. 169-192.
- Giordano Christian. (1992). *Die Betrogenen der Geschichte. Überlagerungsmentalität und Überlagerungs rationalität in mediterranen Gesellschaften*. Frankfurt, New York.
- Giordano Christian, Hettlage Robert (ur.). (1989). *Bauerngesellschaften im Industriezeitalter. Zur Rekonstruktion ländlicher Lebensformen*. Berlin.
- Goody Jack (ur.). (1976). *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200-1800*. London.
- Goody Jack. (1989). *Die Entwicklung von Ehe und Familie in Europa*. Frankfurt/M.
- Goody Jack. (1990). *The oriental, the ancient and the primitive. Systems of marriage and the family in the pre-industrial societies of Eurasia*. Cambridge.
- Goody Jack. (1996). *The East in the West*. Cambridge.
- Grabher Gernot, Stark David. (1999). «Organising diversity. Evolutionary theory, network analysis and postsocialism». U: Pickles J., Smith A. (ur.). *Theorising Transition*. London-New York. 54-75.
- Grandits Hannes, Halpern Joel M. (1994). «Traditionelle Wertmuster und der Krieg in Ex-Jugoslawien». U: *Beiträge zur Historischen Sozialkunde*. Nr. 3/1994. 91-102.
- Grandits Hannes, Gruber Siegfried. (1996). «The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans: Was the Ultimate Reason Structural or Cultural?» U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 477-496.
- Grandits Hannes, Karl Kaser: (1998). «Familie und Gesellschaft in der habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts». U: Roksandic Drago (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium*. Budapest. 27-68.
- Grandits Hannes: (1998). «Über den Gebrauch der Toten der Vergangenheit als Mittel der Deutung der Gegenwart – Betrachtungen zum Krajina-Konflikt 1991-1995». U: Koehler J., Hayer S. (ur.). *Anthropologie der Gewalt. Möglichkeiten und Grenzen empirischer Gewaltforschung*. Berlin. 179-186.
- Grandits Hannes. (1999). «‘From a Reliable Borderman to a Good Taxpayer’ – The Experience of Everyday Life in Crisis Circumstances in Krajina Within the Change of the Social System in the 1870-ies and 1880-ies». U: Jovanović M., Kaser K., Naumović. *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*. Belgrade-Graz. 115-124.
- Grandits Hannes. (1999). «Historische Anthropologie». U: Roth Harald. *Studienhandbuch Östliches Europa*. Band 1: *Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Köln-Weimar-Wien. 52-56.
- Grandits Hannes. (2000). «Das Projekt jugoslawischer Identitätsbildung nach 1945: Perspektiven auf den Alltag». U: *Tagungsband des 4. Österreichischen Zeitgeschichtetags*. Graz.
- Grandits Hannes, Karl Kaser (ur.). (2002). *Birnbaum der Tränen. Lebensgeschichtliche Erinnerungen aus dem alten Jugoslawien. (Damit es nicht verloren geht)*. Br. 47). Wien.
- Grandits Hannes: (2002). «Familie und Haushalt». U: *Sozialgeschichte der Habsburgermonarchie*. Br. IX. *Der Reihe: Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Wien.
- Greverus Ina-Maria. (1987). *Kultur und Alltagswelt. Eine Einführung in Fragen der Kulturanthropologie*. Schriftenreihe des Instituts für Kulturanthropologie u. Europäische Ethnologie der Universität Frankfurt. Br. 26.
- Grimm Frank-Dieter, Roth Klaus (ur.). (1997). *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch (Südosteuropa Aktuell 25)*. München.

- Gross Mirjana (ur.). (1981). *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*. Zagreb.
- Gross Mirjana. (1981). «O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st.». U: Gross M. (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb. 343-371.
- Gross Mirjana. (1984). *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb.
- Gross Mirjana. (1993). *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivilkroatien und Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848*. Wien-Köln-Weimar.
- Gross Mirjana. (1994). «Mikrohistorija, dopuna ili suprotnost makrohistoriji?». U: *Otium*. 2/1-2. 18-35.
- Gruber Siegfried. (1998). «Austrian Contributions to the Ethnological Knowledge of the Balkans since 1850». U: *Ethnologia Balkanica* 2. 209-224.
- Gruber Siegfried. (1999). «The development of family and household structures in Serbia in the nineteenth and twentieth centuries». U: Jovanović M. (ur.). *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*. Belgrad-Graz.
- Gruber Siegfried. (2000). *The process of demographic ageing in South-eastern Europe*. (Conference Paper ESSH-Conference in Amsterdam).
- Gunda Bela. (1982). «The Ethno-Sociological Structure of the Hungarian Extended Family». U: *Journal of Family History*. Br.7. 40-51.
- Günzel Karl. (1954). «Die wirtschaftliche Entwicklung zwischen den Kriegen». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln-Graz. 215-227.
- Günzel Karl. (1954). «Planwirtschaft und Außenhandelspolitik der FVRJ». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln-Graz. 228-243.
- Habermas Rebekka, Minkmar Nils (ur.). (1992). *Das Schwein des Häuptlings. Beiträge zur Historischen Anthropologie*. Berlin.
- Haf. (1862). *Nekoliko spisah o pučkoj zadruzi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb.
- Hajnal John. (1965). «European Marriage Pattern in Perspective». U: Glass D. V., Eversley D.E.C. (ur.). *Population in History*. Chicago. 101-143.
- Halpern Joel M. (1967). *The Changing Village Community*. (Modernization of Traditional Societies Series). Englewood Cliffs.
- Halpern Joel M. (1967). *A Serbian Village. Social and cultural change in a Yugoslav community*. (Revised Edition). New York-Evanston-London.
- Halpern Joel M. (1967). «The Process of Modernization as Reflected in Yugoslav Peasant Biographies». U: Lockwood W. (ur.). *Essays in Balkan Ethnology. Special Publication*. Sv.1. 109-126.
- Halpern Joel M. (1972). «Town and countryside in Serbia in the nineteenth century, social and household structure as reflected in the census of 1863». U: Laslett Peter (ur.). *Household and Family in Past Time*. Cambridge. 401-27.
- Halpern Joel M. (1986). «Life Course. A Balkan Perspective». U: *Current Perspectives on Aging and the Life Cycle*. Br. 2. 211-235.
- Halpern Joel M. (1991). «Interpreting the Past – Time Perspectives and Social History». U: *Studia Ethnologica*. Br. 3. Zagreb. 85-99.
- Halpern Joel M., Halpern-Kerewsky Barbara K. (1979). «Changing Perceptions of Roles as Husbands and Wives in Five Yugoslav Villages». U: Cuisenier J. (ur.). *Europe as a Cultural Area*. The Hague-Paris-New York. 159-172.

- Halpern Joel M., Wagner R. (1984). «Time and Social Structure: A Yugoslav Case Study». U: *Journal of Family History*. Nr. 9. 229-244.
- Halpern Joel M., Christie T. L. (1995). «Time: A Tripartite Sociotemporal Model». U: Fraser J. T. (ur.). *Dimensions of Time*. Madison. 187-198.
- Halpern Joel, Kaser Karl, Wagner Richard. (2003). «Patriarchy in the Balkans. Temporal and Cross-Cultural Approaches». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 425-442.
- Halpern-Kerewsky Barbara. (1987). «The Complementarity of women's ritual roles in a patriarchal society». U: Reiter N. (ur.). *Die Stellung der Frau auf dem Balkan. Beiträge zur Tagung vom 3.-7. September 1985 in Berlin*. 123-131.
- Hammel Eugene. (1968). *Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans*. Englewood Cliffs. New York.
- Hammel Eugene A. (1972). «The Zadruga as Process». U: Laslett Peter (ur.). *Household and Family in Past Time*. Cambridge. 335-373.
- Hammel Eugene A. (1977). «The Influence of Social and Geographical Mobility on the Stability of Kinship Systems. The Serbian Case». U: Brown A., Neuberger E. (ur.). *Internal Migration. A Comparative Perspective*. New York. 401-415.
- Hammel Eugene A. (1984). «The Yugoslav Family in the Modern World: Adaption to Change». U: *Journal of Family History*. Fall 1984. 217-228.
- Hammel Eugene A. (1985). «Short-Term Demographic Fluctuations in the Croatian Military Border of Austria, 1830-1847». U: *European Journal of Population*. Vol. 1. Nos. 2/3. 265-290.
- Hammel Eugene A. (1993). *Economics 1, Culture 0. Factors in Early Fertility Decline in the Northwest Balkans*. Berkley.
- Hann Chris. (1980). *Tázlár: a village in Hungary*. Cambridge.
- Hann Chris (ur.). (1993). *Socialism. Ideals, Ideologies and Local Practice*. (ASA Monographs 31). London.
- Hareven Tamara K. (ur.). (1978). *Transitions. The Family and the Life Course in Historical Perspective*. New York-San Francisco-London.
- Hareven Tamara K. (1987). «Family History at the Crossroads». U: *Journal of Family History*. Br. 12,1-3. ix-xxiii.
- Hareven Tamara K. (1991). «The History of the Family and the Complexity of Social Change». U: *American Historical Review*. Br. 96. 95-124.
- Haselsteiner Horst. (1978). «Zur südslawischen Problematik des österreichisch-ungarischen Ausgleichs». U: *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848-1918*. Wien. 47-63.
- Hauptmann Ferdinand. (1970). «Die k.k. Militärgrenze im Südosten». U: *Bericht über den zehnten Österreichischen Historikertag in Graz. Veröffentlichung des Verbandes österreichischer Geschichtsvereine*. 18. Graz. 35-49.
- Hauptmann Ferdinand. (1975). *Jelačićs Kriegszug nach Ungarn 1848*. Sv. I i II. Graz.
- Helmedach Andreas, Roth Harald. (1999). «Habsburgerreich». U: Roth Harald (ur.). *Studienhandbuch östliches Europa*. Sv. 1. *Geschichte Ostmittel und Südosteuropas*. Köln-Weimar-Wien. 188-205.
- Helmedach, Andreas. (2001). *Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor. Straßen, Fuhrwesen, Post und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Eisenbahnzeitalter*. München.

- Heindl Waltraud. (1990). *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien.
- Heppner Harald. (1995). «Modernisierung der Politik als Strukturproblem in Südosteuropa». U: *Österreichische Osthefte*. 37, 3. 717-746.
- Heppner Harald. (1995). «Gedanken zum Problem der Modernisierung der Kultur in Südosteuropa». U: *Revue des Etudes Sud-Est Européenes*. 33. 231-249.
- Herkov Zlatko. (1973). *Naše stare mjere i utezi*. Zagreb.
- Herkov Zlatko. (1974). «Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu». U: *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*. Nr. 7. Zagreb.
- Hietzinger Carl B. Ritter von. (1823). *Statistik der Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. Wien.
- Hildebrandt Walter. (1954). «Die innenpolitische Abwendung vom Stalinismus nach dem Kominformkonflikt 1948-1953». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln-Graz.
- Hofstätter Ernst. (1989). *Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahme*. Teil 1. und 2. Wien.
- Höpken Wolfgang. (1984). *Sozialismus und Pluralismus in Jugoslawien. Entwicklung und Demokratiepotential des Selbstverwaltungssystems. (Untersuchungen zur Gegenwartskunde Südosteuropas)*. 22. München.
- Höpken Wolfgang. (1988). «Modernisierung, Tradition und sozialer Wandel im sozialistischen Bulgarien». U: *Südosteuropa*. 37. 617-633.
- Höpken Wolfgang (1996). «Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern». U: Höpken Wolfgang (ur.). *Öl ins Feuer? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*. Hannover. 159-178.
- Höpken Wolfgang, Sundhaussen Holm (ur.). (1998). *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. (Südosteuropa-Jahrbuch. 29). München.
- Horsetzky Adolf von. (1913). *Kriegsgeschichtliche Übersicht der wichtigsten Feldzüge seit 1792*. (7. Aufl.). Wien.
- Horvat Josip. (1938). *Politička povijest Hrvatske 1918-1929*. Zagreb
- Hory Ladislaus, Broszat Martin. (1964). *Der kroatische Ustascha-Staat 1941-1945*. Stuttgart.
- Hostinek Josef. (1861). *Die k.k. Militärgrenze, ihre Organisation und Verfassung*. Teil 1. u. 2. Wien.
- Hrg M., Kolanović J. (1989). *Kanonske vizitacije zagrebačke (nad)biskupije 1615-1913*. Pregled. Zagreb.
- Hudales Jože. (1994). «Some demographic and marriage patterns in Central Slovenia». Conference paper.
- Ivić Alekса. (1923). «Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. st.». U: Cvijić Jovan. *Naselja i poreklo stanovništva*. Knjiga 16. Subotica.
- Iveljić Iskra. (1989). «O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća 1848-1850». U: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Br. 22. Zagreb. 71-93.
- Jakobović Zvonimir. (1988). *Leksikon mjernih jedinica*. Zagreb.
- Janešković-Römer Zdenka. (1994). *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*. (Posebna izdanja. Serija: *Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice*; 4). Dubrovnik.

- Janečković-Römer Zdenka. (1995). *Mediterranean family pattern and its differences in comparison to other forms of family organization in Croatia*. (Manuskript). Zagreb.
- Jelavich C., Jelavich B. (ur.). (1963). *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*. Berkeley.
- Jelić-Butić Fikreta. (1977). *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske*. Zagreb.
- Jovanović M., Kaser K., Naumović S. (ur.). *Between the archives and the field. A dialogue on historical anthropology of the Balkans*. Belgrad-Graz.
- Karaman Igor. (1961). «Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II.». U: *Zbornik Matice srpske*. 29/1961. Novi Sad.
- Karaman Igor. (1981). «Problemi ekonomskoga razvijanja hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do Prvog svjetskog rata». U: Mirjana Gross (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb.
- Karaman Igor. (1989). «Seljačke bune i terezijanska urbarijalna regulacija sredinom 18. stoljeća». U: Karaman I. *Privredni život Banske Hrvatkse od 1700. do 1850*. Zagreb.
- Karaman Igor. (1989). «Djelatnost Trgovinsko-gospodarske komisije Hrvatskog kraljevskog vijeća 1769-1779». U: Karaman I. *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850*. Zagreb.
- Karaman Igor. (1989). «Trgovinska magistrala Sisak-Karlovac-Rijeka u doba Terezijanskih reforma». U: *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850*. Zagreb.
- Karaman Igor. (1991). «Problemi ekonomskog integriranja hrvatskih pokrajina u Habsburškoj-Austro-ugarskoj monarhiji 1850-1918». U: Karaman I. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*. Zagreb.
- Kaser Karl. (1986). *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgrenze 1535-1881*. Graz.
- Kaser Karl. (1990). *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*. Wien-Köln-Weimar.
- Kaser Karl. (1992). *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien-Köln-Weimar.
- Kaser Karl. (1994). «The Balkan Joint Family. Redefining a Problem». U: *Social Science History*. Br. 18. Nr. 2. 67-84.
- Kaser Karl. (1994). «The Balkan Joint Family Household: Seeking its Origins». U: *Continuity and Change*. 9,1. 45-68.
- Kaser Karl. (1995). *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur*. Wien-Köln-Weimar.
- Kaser Karl. (1996). «Household and Family Contexts in the Balkans». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 375-387.
- Kaser Karl. (2000). *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa 1500-1900*. Wien.
- Karl Kaser. (2000). «Fortgesetzte Leibeigenschaft in Osteuropa». U: *History of the European Family*. Manuskript.
- Kaser Karl, Stocker Karl. (1986). *Bäuerliches Leben in der Oststeiermark seit 1848*. Graz.
- Katsiardi-Hering Olga. (1995). «Familienstrukturen in Südosteuropa im interkulturellen Kontext». Conference paper.
- Katsiardi-Hering Olga. (1997). «Historische Familienforschung in Südosteuropa. Pluralität und Forschungstendenzen im internationalen Kontext». U: *Historische Anthropologie*. 5/1. 139-155.

- Kauders Alfons. (1962). «Krajiška imovna općina». U: *Enciklopedija Jugoslavije*. Br. 5. 371 ff.
- Kertzer David. (1984). «Anthropology and Family History». U: *Journal of Family History*. Br. 9. 201-216.
- Kertzer David, Laslett Peter (ur.). (1995). *Aging in the Past. Demography, Society, and Old Age*. Berkeley.
- Kideckel David. (1982). «The Socialist Transformation of Agriculture in a Romanian Commune 1945-1962». U: *American Ethnologist*. 9. 320-340.
- Kideckel David. (1993). *The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca-London.
- Kisić-Kolanović Nada. (1995). «Die Partisanenbewegung und die kroatische Frage 1941-1945». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995 Heft 2. 481-495.
- Klaić Vjekoslav. (1899-1911). *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. 5. Zagreb.
- Klammer Peter. (1992). *Auf fremden Höfen. Anstiftkinder, Dienstboten und Einleger im Gebirge. (Damit es nicht verloren geht)*. Nr. 26.). Wien-Köln-Weimar.
- Klauzer Ivan, Klauzer Jagoda. (1962). *Demografska situacija na emigracijonom području Like*. Zagreb.(Manuskript)
- Kolanović Josip. (1993). *Sisak u obrani od Turaka. Izbor građe 1543-1597*. Zagreb.
- Konrad Helmut (ur.). (1993). *Arbeiterbewegung und nationale Frage in den Nachfolgestaaten der Monarchie*. Wien.
- Konrad Helmut. (1995). «Urbane Identität in Zentraleuropa. Überlegungen zu einer vergleichenden Studie». U: *Österreichische Osthefte*. Jg. 37,1. 13-24.
- Korenčić Mirko. (1979). *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*. Djela JAZU knjiga 54. Zagreb.
- Kostić Cvetko. (1973). «Tipologija porodica V. St. Karadžića i V. Bogišića». U: *Sociologija sela*. Br. 11, 40-42. 100-107.
- Krainz Leopold M. (1866). *Die k.k. Militärgrenze und deren Grundgesetz. Eine kulturhistorische Skizze*. Wien.
- Krajasich Peter. (1974). *Die Militärgrenze in Kroatien*. Wien. (Diss. Univ. Wien)
- Krbek Ivo. (1949). «Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovnih općina». U: *Rad JAZU*. 270. Zagreb. 41-66.
- Krivošić Stjepan. (1988). «Izvori za historijsku demografiju: stare matične knjige». U: *Arhivski vjesnik*, Br. 32. Zagreb.
- Krivošić Stjepan. (1993). «Izvori za historijsku demografiju – djelomični brojčani i poimenični popisi stanovništva». U: *Arhivski vjesnik*. Br. 36. 159-170.
- Krizman Bogdan. (1972/1973). *Korrespondencija Stjepana Radića*. Sv I. i II. Zagreb.
- Kroatische Ingenieur- u. Architektenverein Zagreb (ur.). (1911). *Das Bauernhaus in Kroatien. Kroatische Bauformen*. Zagreb-Dresden.
- Kroatisch-slawonisch-dalmatinischer Universal Militär- und Wirtschafts-Kalender*. Zagreb. (1857).
- Kruhek Milan. (1984). «Stvaranje i utvrđivanje granice na Kupi u XVI i XVII st». U: *Vojna krajina. Povijesni pregled-historiografija-rasprave*. Zagreb.
- Lakatoš Josip. (1914). *Narodna statistika*. 2.izd. Osijek.

- Lampe John. (1991). «Belated Modernization in Comparison: Development in Yugoslavia and Bulgaria to 1948». U: Augustinos G. (ur.). *Diverse Paths to Modernity in Southeastern Europe. Essays in National Development*. New York. 33-55.
- Laslett Peter. (1976). «Familie und Industrialisierung: eine 'starke Theorie'». U: Conze W. (ur.). *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Industrielle Welt*. Br. 21. Stuttgart. 13-31.
- Laslett Peter. (1977). «Characteristics of the Western Family Considered Over Time». U: *Journal of Family History*. Br. 2, 2. 89-115.
- Laslett Peter. (1980). «Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures». U: Laslett Peter (ur.). *Bastardy and its Comparative History*. 1-65.
- Laslett Peter. (1983). «Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared». U: Wall R. (ur.). *Family forms in historic Europe*. Cambridge. 513-563.
- Laslett Peter, Wall Richard (ur.). (1972). *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- Laszowski Emilij. (1897). «Želin-Čiće». U: *Prosvjeta*. 5/1897. Br. 14, 15.
- Laszowski Emilij. (1904-1908). *Povjesni spomenici plemenite općine Turopolja*. 4 Zagreb.
- Laszowski Emilij. (1910). *Povijest plemenite općine Turopolja*. Zagreb.
- Leček Suzana. (1993). «Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. st.». U: *Radovi Zavoda z hrvatsku povijest*. Br. 26. 123-150.
- Leman Gudrun. (1976). *Das jugoslawische Modell. Wege zur Demokratisierung der Wirtschaft*. Frankfurt/M.-Köln.
- Lévi-Strauss Claude. (1981). *Die elementaren Strukturen der Verwandtschaft*. Frankfurt/Main.
- Livada Svetozar. (1967). «Ekonomski i društveni položaj žena u poljoprivredi». U: *Žena*. Zagreb. 12-26.
- Livingstone Robert. (1959). *Stjepan Radić and the Croatian Peasant Party*. Diss. Harvard University. Cambridge.
- Lockwood William. (1975). *European Moslems. Economy and Ethnicity in Western Bosnia*. New York.
- Lopašić Radoslav. (1885). *Spomenici Hrvatske krajine*. Knjiga II. *Od godine 1610 do 1693. Monumenta Spectanitia Historiam Slavorum Meridionalium*. JAZU. Br. 16. Zagreb.
- Lopašić Radoslav. (1890). *Bihać i Bihaćka krajina. Miestopisne i poviesne crtice*. Zagreb.
- Lopašić Radoslav. (1895). *Oko Kupe i Korane. Mjestopisne i poviesne crtice*. Zagreb.
- Lütge Friedrich. (1968). «Die Grundentlastung (Bauernbefreiung) in der Steiermark». U: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*. 16. 190-209.
- Macan Trpimir. (1992). *Povijest hrvatkog naroda*. Zagreb.
- Mackenroth Gerhard. (1953). *Bevölkerungslehre. Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*. Berlin-Göttingen-Heidelberg.
- Mandić Oleg. (1974). «Rodbinske zajednice u evolucionoj šemi društvenih odnosa». U: *Sociologija sela*. Br. 12,43. 53-62.
- Mantl Josef. (1954). «Jugoslawien im Zweiten Weltkrieg». U: Markert W. (ur.). *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln-Graz. 99-121.
- Mantl Josef. (1969). «Bauer und Grundherr in der Geschichte der Balkanvölker». U: Ronneberger F., Teich G. (ur.). *Von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Sozialer Wandel auf dem Lande in Südosteuropa*. II. Darmstadt. 1-27.
- Markovac Marijan. (1940). *Selo i seljaci u slavonskoj Posavini*. Zagreb.

- Maticka Marijan. (1981). «Obilježja poljoprivredne proizvodnje i ekonomsko-socijalnog položaja seljaštva u Hrvatskoj od 1918. do 1929. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*. Br. 13. Marburg. 162-181.
- Maticka Marijan. (1990). *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*. Zagreb.
- Maticka Marijan. (1995). «Charakteristika der Entwicklung Kroatiens von 1945 bis 1990». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995 Heft 2. 535-546.
- Mayer Artur. (1910). *Die bäuerliche Hauskommunion, Zadruga, in den Königreichen Kroatien und Slavonien*. Heidelberg.
- Melegh Attila. (1994). «Marriage and Household Formation in Rural Hungary in the 18th and 19th Century». Conference Paper.
- Minnich Robert G. (1989). «Tradition in the Face of Modernization: Cultural Continuity and «Deagrarianization» in the village of Ukve». U: *Slovene Studies*. Br. 11,1-2. 97-108.
- Mirković Mijo. (1950). *Ekonomski strukturi Jugoslavije 1918-1941*. Zagreb.
- Mitchell B.R. (1975). *European Historical Statistics 1750-1970*. Columbia Univ. Press. New York.
- Mitterauer Michael. (1980). «Komplexe Familienformen in sozialhistorischer Sicht». U: *Ethnologia Europea*. Nr.12. 47-87.
- Mitterauer Michael. (1983). *Ledige Mütter. Zur Geschichte unehelicher Geburten in Europa*. München.
- Mitterauer Michael. (1986). «Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum». U: Ehmer J., Mitterauer M. (ur.). *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*. Wien-Köln-Graz. 185-323.
- Mitterauer Michael. (1990). «Gesindeleben im Alpenraum». U: *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*. Wien-Köln.
- Mitterauer Michael. (1990). *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen*. Wien-Köln.
- Mitterauer Michael. (1994). «Medieval roots of European family developments». Conference paper.
- Mitterauer Michael. (1994). «Eine patriarchale Kultur? Funktionen und Formen der Familie auf dem Balkan». U: *Beiträge zur Historischen Sozialkunde*. Nr.3/1994. 72-83.
- Mitterauer Michael: (1996). «Family Contexts: The Balkans in European Comparison». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 387-406.
- Mitterauer Michael. (1999). «Ostkolonisation und Familienverfassung. Zur Diskussion um die Hajnal-Linie». U: *Vilfanov zbornik. Pravo-zgodovina-narod*. Ljubljana 1999. 203-221.
- Mitterauer Michael, Kagan Alexander. (1982). «Russian and Central European family structures: a comparative view». U: *Journal of Family History*. 7. Nr. 1.
- Mitterauer Michael, Sieder Reinhart. (1991). *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. 4. Aufl. München.
- Moačanin Fedor. (1981). «Društveni razvoj u Vojnoj Krajini». U: Gross Mirjana (ur.). *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb. 83-101.
- Moačanin Fedor. (1984). «Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787». U: *Vojna krajina*. Zagreb. 23-56.

- Moačanin Nenad. (1995). «Über die Lage des kroatischen Bauerntums zur Zeit der Osmanenherrschaft». U: *Österreichische Osthefte*. (Manuskript).
- Moačanin Nenad. (1998). «Introductory Essay on an Understanding of the Triple-Frontier Area: Preliminary Turkologic Research». U: Roksandić D. (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium*. Budapest. 125-136.
- Morokvasić Mirjana. (1986). «Being a Women in Yugoslavia: Past, Present and Institutional Equality». U: Gadant M. (ur.). *Woman of the Mediterranean*. London. 120-138.
- Mosely Philip E. (1976). «The Distribution of the Zadruga within Southeastern Europe». U: Byrnes Robert (ur.). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. Notre Dame. 58-69.
- Mosely Philip E. (1976). «Adaption For Survival: The Varžić Zadruga». U: Byrnes Robert (ur.). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. Notre Dame. 31-57.
- Mosely Philip E. (1976). «The Peasant Family: The Zadruga, or communal Joint-Family in the Balkans, its Recent Evolution». U: Byrnes Robert (ur.). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. Notre Dame. 19-30.
- Mužić Ivan. (1990). *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. 4. Zagreb.
- Nagel Joane. (1994). «Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture». U: *Social Problems*. Vol.41. No.1. 153-175.
- Nikolić N. (1962). *Kronika župe Bistra i agrarno-ekonomска struktura Bistranske Poljanice. Grada za gospodarsku povijest Hrvatske*. 14. Zagreb.
- Olsen Gilliland Mary K. (1990). «Redefining Gender in Yugoslavia: Masculine and Feminine Ideals in Ritual Context». U: *East European Quarterly*. Br. 23, 4. 431-444.
- Pavličević Dragutin. (1980). *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Zagreb.
- Pavličević Dragutin. (1984). «O problemu krajiških kućnih zadruga - historiografsko-kritički osvrt». U: *Vojna krajina. Povijesni pregled-histroiografija-rasprava*. 141-160.
- Pavličević Dragutin. (1989). *Hrvatske kućne zadruge I*. Zagreb.
- Pavličević Dragutin. (1992). «Krajiško zadružno zakonodavstvo 1807 - 1889». U: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb*. Br. 25. 149-162.
- Peristiany J. G. (1976). *Mediterranean Family Structures*. Cambridge.
- Petrović Tihana. (1991). «Women's Individual Property in South Slavic Zadrugas». U: *Studia Ethnologica*. Br. 3. Zagreb. 193-200.
- Pichler Robert. (1995). *Kommunistische Modernisierungspolitik, Patriarchalismus und Stammsmentalität im Norden Albaniens (1944 - 1969/70)*. (Dipl. rad. Univ. Graz). Graz.
- Pickles John, Smith Adrian (ur.). *Theorising Transition. The Political Economy of Post-Communist Transformation*. London-New York.
- Piekalkiewicz Janusz. (1984). *Krieg auf dem Balkan 1940-45*. München.
- Pirch Otto v. (1835). *Caragoli Reise-Mittheilungen aus Ungarn und Italien*. 2. Berlin.
- Plakans Andrejs. (1982). «Ties of kinship and kinship roles in an historical Eastern European peasant community: A synchronic analysis». U: *Journal of Family History*. Br. 7. 52-75.
- Plakans Andrejs. (1984). *Kinship in the Past*. Oxford.
- Plakans Andrejs. (1987). «Interaction Between the Household and the Kin Group in the Eastern European Past: Posing the Problem». U: *Journal of Family History*. Br. 12, 1-3. 163-175.

- Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta. Zagreb. (1889).
- Političko i sudbeno razdieljenje kraljevina Hrvatske i Slavonije i repertorij mjesta po posljedih popisa god. 1890. Zagreb. (1892).
- Političko i sudbeno razdieljenje i repertorij prebivališta kraljevinah Hrvatske i Slavonije po stanju od 1.travnja 1903. Zagreb. (1903)
- Političko i sudbeno razdieljenje i repertorij prebivališta kraljevinah Hrvatske i Slavonije po stanju od 1.siječnja 1913. Zagreb. (1913)
- Portis Winner Irene. (1971). *A Slovenian village: Žerovnica*. Providence.
- Poštić S. (1935). *Istraživanje o realnosti reformiranog kataстра zemljišta*. Zagreb.
- Pregled političkoga i sudbenoga razdieljenja kraljevinah Hrvatske i Slavonije i uredjenja upravnih občinah. Zagreb. (1877).
- Promitzer Christian. (1998). «Grenzen und ethnische Identitäten. Eine theoretische Annäherung am Beispiel der Habsburgischen Militärgrenze (18. u. 19. Jh.)». U: Roksandić D. (ur.). *Microhistory of the Triplex Confinium*. Budapest. 111-124.
- Prpić George. (1970). «The Croatian Immigrants in the United States in America». U: Eterovich F., Spalatin C. (ur.). *Croatia. Land, People, Culture*. Br. II. 394-478.
- Puljiz Vlado. (1992). «Porodične zadruge i procesi modernizacije hrvatskog društva». U: *Sociologija sela*. Br. 30,1-2. 147-154.
- Radić Antun. (1936). *Sabrana djela*. Knj. I, II, IV, XII. Zagreb.
- Ramet Pedro. (1985). *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder.
- Rebel, Hermann (1998). «Peasantries Under the Austrian Empire, 1300-1800». U: Scott Tom (Ed.). *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*. London, New York: Longman. 190-225.
- Reiswitz Johann. (1954). «Die politische Entwicklung Jugoslawiens zwischen den Weltkriegen». U: *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 73.
- Reiter Norbert (ur.). (1987). *Die Stellung der Frau auf dem Balkan. Balkanologische Veröffentlichungen*. Br. 12. Berlin.
- Reiter Norbert, Sundhaussen Holm (ur.). (1994). *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor: Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*. Wiesbaden, Berlin.
- Republički zavod za statistiku. (1992). Popis stanovništva 1991. Narodni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima. Zagreb.
- Rheubottom David. (1971). *A Structural Analysis of Conflict and Cleavage in Macedonian Domestic Groups* (Ph.D. Thesis). Univ. Of Rochester.
- Rhys Isaac. (1994). «Geschichte und Anthropologie oder: Macht und (Be-) Deutung». U: *Historische Anthropologie*. 2,1/1994. 107-130.
- Rihtman-Auguštin Dunja. (1981). «O modelu patrijarhalne zajednice». U: Pejović D. (ur.). *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Naučni skupovi. Br. 7. Titograd. 71-76.
- Rihtman-Auguštin Dunja. (1987). *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb.
- Rihtman-Auguštin Dunja. (1991). *Simboli identiteta. Studije, eseji, gradja*. Zagreb.
- Roksandić Drago. (1984). «Rasprave o ukidanju krajiskog uredjenja u vojnoj Hrvatskoj (1809-1811)». U: *Vojna krajina*. Zagreb. 319-330.
- Roksandić Drago. (1988). *Vojna Hrvatska. La Croatie Militaire. Krajisko društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*. Br. I. i II. Zagreb.

- Roksandić Drago. (1989). «Agrarne ideologije i teorije modernizacije u Jugoslaviji od 1918. do 1929». U: *Naše teme*. 33. 1135-1149.
- Roksandić Drago. (1991). *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb.
- Roksandić Drago (ur.). (1998). *Microhistory of the Triplex Confinium*. International Project Conference Papers (March 21-22, 1997). Budapest.
- Ronneberg Franz, Teich Gerhard (ur.). (1970). *Von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Sozialer Wandel auf dem Lande in Südosteuropa*. 8. Darmstadt.
- Ronneberg Franz, Radovanović Borislav (ur.). (1974). *Sozialer Wandel in Jugoslawien. Genossenschaften als Träger sozialistischer Reformpolitik auf dem Lande*. Köln.
- Roth Harald (ur.). *Studienhandbuch östliches Europa*. Br. 1.: *Geschichte Ostmittel - und Südosteuropas*. Köln, Weimar, Wien.
- Roth Klaus. (1988). «Wie „europäisch“ ist Südosteuropa? Zum Problem des kulturellen Wandels auf der Balkanhalbinsel». U: Bringéus N.-A. (ur.). *Wandel der Volkskultur*. Münster. 219-231.
- Roth Klaus. (1997). «Soziokultureller Wandel im südosteuropäischen Dorf nach dem Zweiten Weltkrieg». U: Grimm F.D., Roth K. (ur.). *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch*. München. 64-75.
- Roth Klaus, Wolf Gabriele. (1994). *South Slavic Folk Culture. A Bibliography of Literature in English, German, and French on Bosnian-Hercegovinian, Bulgarian, Macedonian, Montenegrin and Serbian Folk Culture*. Columbus.
- Roth Paul W. (1993). «Die Industrialisierung der Steiermark und das Mürztal 1843-1918». U: Peter Rosegger 1843-1918. *Landesausstellung 1993*. 131-139.
- Rothenberg Gunther E. (1960). *The Austrian Military Border in Croatia 1522-1747*. Urbana.
- Rothenberg Gunther E. (1964). «The Struggle over the Dissolution of the Croatian Military Border 1850-1871». U: *Slavic Review*. Vol. XXIII/1964. 63-78.
- Rothenberg Gunther E. (1965). «Jelačić, the Croatian Military Border, and the Intervention against Hungary in 1848». U: *Austrian History Yearbook*. Br. I./1965. Houston. 45-73.
- Rothenberg Gunther E. (1966). *The Military Border in Croatia 1740-1881. A Study of an Imperial Institution*. Chicago-London.
- Rudolph Richard L. (1992). «The European Family and Economy: Central Themes and Issues». U: *Journal of Family History*. Br.17,2. 119-138.
- Sabljar Vinko. (1866). *Miestopisni riečnik kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. (Orts-Lexikon der Königreiche Dalmatien, Kroatien und Slawonien von Vinzenz Sabljar. K.K. Finanzwach-Oberinspektor). Zagreb.
- Sarlós Béla. (1975). «Das Rechtswesen in Ungarn». U: Wandruszka A., Urbanitsch P. (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Sv. II. Wien. 499-537.
- Schiffauer Werner. (1994). *Ethnizität und Nationalismus. Die Konstruktion von Ethnizität*. Vortragsmanuskript. Institut für Ethnologie. Berlin.
- Schönenfeld R. (ur.). (1989). *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. München.
- Shoup Paul (1968). *Communism and the Yugoslav National Question*. New York.
- Schwicker J.H. (1883). *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*. Wien-Teschen.
- Segalen Martine. (1990). *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*. Frankfurt-New York.

- Sicard Emile. (1974). «Razmišljanja o postojanju i konceptu kućnih ekonomskih zajednica». U: *Sociologija sela*. Br. 12/43. 28-52.
- Sicard Emile. (1976). «The Zadruga Community. A Phase in the Evolution of Property and Family in an Agrarian Milieu». U: Byrnes Robert (ur.). *Communal Families in the Balkans: The Zadruga*. Notre Dame. 252-265.
- Sieder Reinhard. (1994). «Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft?». U: Puhle Hans-Jürgen (ur.). *Nationalismen und Regionalismen in Westeuropa. Sonderdruck aus Geschichte und Gesellschaft*. 20.Jg. 1994/3. 445-468.
- Singleton Fred. (1976). *Twentieth Century Yugoslavia*. London.
- Simić Andrei. (1983). «Urbanization and Modernization in Yugoslavia. Adaptive and Maladaptive Aspects of Traditional Culture». U: Kenny M., Kertzer D. (ur.). *Urban Life in Mediterranean Europe. Anthropological Perspectives*. Urbana-Chicago-London. 203-224.
- Simončić-Bobetko Zdenka. (1983). «Seljaštvo i poljoprivreda u Hrvatskoj 1929-1941. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf*. Br. 15. 205-217.
- Sirotković Hodimir. (1975). «Die Verwaltung im Königreich Kroatien und Slawonien 1848-1918». U: Wandruszka A., Urbanitsch P. (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Sv. II. Wien. 469-498.
- Stahl Paul H. (1986). *Household, Village and Village Confederation in Southeastern Europe. East European Monographs*. Br. 200.
- Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857. (1859). Wien.
- Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije. 1906-1910. Sv. II.
- Stipetić Vladimir. (1959). *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*. Zagreb.
- Stipetić Vladimir. (1981). «O Istraživanju povijesti stanovništva u gradovima Hrvatske». Predgovor knjizi Stjepana Krivošića *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX.st.* Zagreb.
- Stipetić Vladimir. (1979). Predgovor knjizi *Naselja i stanovništva SR Hrvatske 1857-1971*. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 54. IX-XXII.
- Stoianovich Traian. (1980). «Family and Household in the Western Balkans. 1500-1870». U: *Memorial Ömer Lutfi Barkan. Bibliothèque de l'institut français d'études anatoliennes d'Istanbul*. XXVIII. Paris. 189-203.
- Stoianovich Traian. (1992). *Between East and West. The Balkan and Mediterranean Worlds*. 2. New Rochelle, New York.
- Stojsavljević Bogdan. (1965). *Prodiranje kapitalizma u selo 1919-1929*. Zagreb.
- Stojsavljević Bogdan. (1970). «Raspadanje kućnih zadruga». U: *Sociologija sela*. Br. 12,43. 63-70.
- Stojsavljević Bogdan. (1973). *Povijest sela Hrvatska, Slavonija, Dalmacija 1848-1918*. Zagreb.
- Strohal Ivan. (1907). *Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb.
- Stulli Bernard. (1975). *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1863*. Sv. I. i II. Izvori za Hrvatsku povijest Nr. 6. Zagreb.
- Sundhaussen Holm. (1983). *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-45. Studien zur Zeitgeschichte*. Br. 23. Stuttgart.

- Sundhaussen Holm. (1989). «Die verpaßte Agrarrevolution. Aspekte der Entwicklungsblockade in den Balkanländern von 1945». U: *Industrialisierung und gesellschaftlicher Wandel in Südosteuropa*. München. 45-60.
- Sundhaussen Holm. (1990). «Strukturelle Engpaßfaktoren der wirtschaftlichen Entwicklung Bulgariens von der Staatsgründung bis zum Beginn des Zweiten Weltkriegs». U: Grothusen K. (ur.). *110 Jahre Wiedererichtung des bulgarischen Staates 1878-1988*. München. 155-165.
- Sundhaussen Holm. (1993). *Experiment Jugoslawien. Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall*. Mannheim, Leipzig-Wien-Zürich.
- Sundhaussen Holm. (1994). «Institutionen und institutioneller Wandel in den Balkanländern aus historischer Perspektive». U: Papalekas J. (ur.). *Institutionen und institutioneller Wandel in Südosteuropa*. München. 35-54.
- Sundhaussen Holm. (1995). «Der Ustascha-Staat. Anatomie eines Herrschaftssystems». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995 Heft 2. 497-533.
- Sundhaussen Holm. (1997). «Vom Vor- zum Frühkapitalismus. Die Transformation des Dorfes und der Landwirtschaft im Balkanraum vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg». U: Grimm F.D., Roth K. (ur.). *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch*. München. 29-48.
- Supek Olga, Čapo Jasna. (1994). «Effects of Emigration on a Rural Society: Demography, Family Structure and Gender Relations in Croatia». U: Koernder D., Blank I. (ur.). *Roots of the Transplanted*. Br. 1. *East Central and Southeastern Europe*. New York. 311-314.
- Suppan Arnold. (1980). «Die Kroaten». U: Wandruszka A., Urbanitsch P. (ur.). *Die Geschichte der Habsburgermonarchie 1848-1918*. Sv. III. Wien. 626-733.
- Suppan Arnold. (1995). «Kroatien zwischen multiethnischen Königreichen und nationalstaatlicher Republik». U: *Österreichische Osthefte* Jg. 37/1995 Heft 2. 255-272.
- Süssmuth Hans (ur.). (1984). *Historische Anthropologie. Der Mensch in der Geschichte*. Göttingen.
- Szabo Agneza. (1987). «Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850-1880». U: *Historijski zbornik*. Br. 40,1. 167-223.
- Szeman Zsusza. (1981). «Die Herausbildung und Auflösung der Großfamilie in Ungarn». U: *Zeitschrift für Soziologie*. Br. 10, 1. Stuttgart. 98-108.
- Šiber Ivan. (1998). «Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu». U: Kasapović Mirjana, Šiber Ivan, Zakošek Nenad (ur.). *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*. Zagreb. 51-94.
- Šidak Jaroslav. (1975). «Jedno stoljeće u razvoju školstva u hrvatskim zemljama 1773-1874». U: *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*. 9. 37-48.
- Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D. (1968). *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb.
- Štancl Branko. (1983). «Seljaštvo i poljoprivreda Hrvatske u razdoblju od 1929. do 1941. godine». U: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mögersdorf*. Br. 15. Osijek.
- Todorova Maria N. (1988). *Myth-Making in European Family History. The Zadruga Revisited*. Conference paper.
- Todorova Maria N. (1989). «Recent Research on Household and Family in the Balkans 15-19th century». U: Grimm G. (ur.). *Von der Pruth-Ebene bis zum Gipfel*

- des Ida. Festschrift zum 70. Geburtstag von Emanuel Turczinski.* Br.10. Südosteuropa Schriften. 11-22.
- Todorova Maria N. (1993). *Balkan Family Structure and the European Pattern*. Washington.
- Todorova Maria N. (1994). *On the Epistemological Value of Family Models. The Balkans and the European Pattern*. Conference paper.
- Todorova Maria N. (1997). *Imagining the Balkans*. New York-Oxford.
- Tomasevich Jozo. (1955). *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford-London.
- Tomašić Dinko. (1946). «The Structure of Balkan Society». U: *The American Journal of Sociology*. Br. 52. 132-140.
- Tomašić Dinko. (1948). *Personality and Culture in East European Policy*. New York.
- Tončić Dragutin. U: *Zakon od 9. svibnja 1889. o zadrugama*. Zagreb.
- Topali Ljerka. (1941). *Drvene crkve i seljačko drveno graditeljstvo u Turopolju*. Zagreb.
- Tröbst Stefan. (1997). «Yugoslav Macedonia, 1943-1953: Building the Party, the State and the Nation». U: Bokovoy M., Irvine J., Lilly C. (ur.). *State-Society Relations in Yugoslavia, 1945-1992*. New York. 243-266.
- Tröbst Stefan, Hatschikjan Magarditsch (ur.). (1999). *Südosteuropa. Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur*. Ein Handbuch. München.
- Utišešenović Ognjeslav. (1859). *Hauskommunionen der Südslaven. Eine Denkschrift zur Beleuchtung der volksthümlichen Acker- und Familienverfassung des serbischen und kroatischen Volkes*. Wien.
- Utišešenović Ognjeslav. (1861). *Die Militärgränze und die Verfassung*. Wien.
- Valentić Mirko. (1981). *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*. Zagreb.
- Valentić Mirko. (1984). «Hrvatsko-slavonska Vojna Krajina 1790-1881». U: *Vojna krajina*. Zagreb. 57-91.
- Valentić Mirko. (1984). «Borba hrvatskih političkih krugova za razvojačenje Vojne krajine i njezino sjedinjenje s Hrvatskom». U: *Vojna krajina*. Zagreb. 353-384.
- Vaniček František. (1875). *Specialgeschichte der Militärgrenze*. 4. Wien.
- Vekarić Nenad. (1993). «Kmetske kuće Dubrovačkog primorja u 16. i 17. stoljeću». U: *Analji Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*. Br. 29. 7-22.
- Vekarić Nenad. (1995). «Pelješki rodovi». Svezak (A-K). Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. (ur.). *Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice*. Br. 5, 1. Dubrovnik.
- Vekarić Nenad. (1996). «The Influence of Demographic Trends on the Number of Undivided Family Households in Southern Croatia». U: *The History of the Family. An International Quarterly*. Vol. 1/4. 461-476.
- Vekarić Nenad. (2000). *Vrijeme ženidbe i ritam poroda : (Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća)*. (Posebna izdanja / Zavod za Povijesne Znanosti u Dubrovniku : Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice ; 9). Zagreb.
- Verdery Katherine. (1991). «Theorizing Socialism: A Prologue to the „Transition“». U: *American Ethnologist*. 18. 419-439.
- Vežić M. (1880). *Zakoni i naredbe o zadrugah u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb.
- Vežić M. (1882). *Urbar hrvatsko-slavonski*. Zagreb.

- Vilfan Sergij. (1983). «Die Theresianischen und Josephinischen Reformen der agrarrechtlichen Verhältnisse auf jugoslawischem Boden». U: *Österreichischen Osthefte*. Br. 3. 308-323.
- Vojnoistorijski institut. (1964). *Hronologija Oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*. Beograd.
- Vučo Nikola. (1968). *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*. Beograd.
- Wagner Richard. (1984). Children and Change in a Serbian Village 1870-1975 (Diss.). Univ. of Mass. Amherst.
- Wagner Richard. (1990). *Time Perspectives and the Demographic Transition. A Microanalytical Study*. Manuskript.
- Wall Richard (ur.). (1983). *Family forms in historic Europe*. Cambridge.
- Wall Richard. (1991). «European Family and Household Systems». U: *Historiens et Populations*. Liber Amicorum Étienne Hélin. 617-636.
- Wall Richard. (1995). «Problems and perspectives in comparing household and family structures across Europe». Conference paper.
- Weber Max. (1920). «Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus». U: Weber M.: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen. (Pon. izd. 1988). 17-206.
- Wehler Hans-Ulrich. (1975). *Modernisierungstheorie und Geschichte*. Göttingen.
- Wehler Hans-Ulrich. (1980). *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918-1978*. Göttingen.
- Wertheimer-Baletić Alica. (1980). «Demografski razvitak socijalističke Hrvatske». U: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb. 92-98.
- Wetherell Charles, Plakans Andrejs, Wellman Barry. (1994). «Social Networks, Kinship, and Community in Eastern Europe». U: *Journal of Interdisciplinary History*. XXIV. 4. 639-663.
- Winnifridt Tom. (1987). *The Vlachs: The History of a Balkan People*. London.
- Wrede Alphons. (1898-1903). *Geschichte der K.u.K Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*. 5. Wien.
- Wrigley Anthony E. (1981). «Prospects for Population History». U: *Journal of Interdisciplinary History*. Br. 12,2. 207-226.
- Zakošek Nenad. (1995). «Nacija i opozicija. Problem modernizacije hrvatskog društva». U: *Politička misao*. XXXII. 3. 83-92.
- Zakošek Nenad. (1998). «Elitenwandel in Kroatien 1989-1995». U: Höpken W., Sundhaussen H. (ur.). *Eliten in Südosteuropa. Rollen, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München. 279-288.
- Zellweger Eduard. (1954). «Staatsaufbau und Gesetzgebung der Föderativen Volksrepublik Jugoslawien 1945-1948». U: *Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*. Köln, Graz. 122-136.
- Zorićić Milovan. (1879). *Financijalno gospodarstvo Hrv.-slav. Krajine 1872-1876*. Zagreb.
- Zorićić Milovan. (1894). *Statistika ratarske produkcije godine 1888-1892 u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb.
- Zorićić Milovan. (1899). *Die bäuerlichen Hauskommunionen in den Königreichen Kroatien und Slavonien*. Budapest.
- Žimbrek Tito, Žutinić Đurđica. (1996). «Arrangement, Renewal and Development of Rural Areas and Agricultural Ressources of the Republic of Croatia». U: *East European Countryside*. 2/96. 59-70.

Kazalo pojmova

- agrarna kriza 25, 32-33, 105-107, 133, 136, 146, 150-155, 157, 159
agrarna reforma 33, 185-193
alodijalno gospodarstvo
 v. dominikalna zemlja
- balkanska obitelj 7, 22, 30-31
Banska pukovnija 15, 68-69, 70-75, 77, 79, 116-117, 124-125, 128, 131
bicikli 217-218, 254
braća 24, 42, 55-56, 57, 83, 147, 172, 212, 241, 242, 243, 245
brak 20, 23-24, 72, 83, 99, 145-146, 149, 249, 250, 254, 255
 v. ženidba
broj generacija po kućanstvu 11, 20, 26, 56, 243, 244
- ceste 35, 36, 37, 38, 39, 73, 79, 96, 97, 131, 132, 183, 204, 224, 257
cjepkanje zemljista 17, 27, 84, 143, 186
Crkva/crkva 36, 45, 64, 74, 101, 132, 167, 168, 183, 185, 230, 248
- češke obitelji 155-156, 230
- demografski prijelaz/tranzicija 11, 17, 33, 145, 147, 149
 v. porast broja stanovnika
desetina 32, 59, 62, 63, 64, 65
desetina svinja 59, 62, 63, 64, 65
- dioba gospodarstva / kućanstva 17, 18, 20, 21-26, 28, 31, 32-33, 56-59, 65, 76, 78, 84-86, 93, 99, 100, 101-105, 106, 110-112, 118, 119-120, 126-128, 130, 133-136, 138-139, 143, 149, 150, 160, 234, 244, 245, 246, 252
 v. zabrana diobe
- djeca 20, 26, 28, 32, 56, 57, 60, 72, 74, 78, 85, 110, 115, 120, 125, 138, 147-150, 163, 165-168, 205, 210, 212, 213, 214, 215, 221, 222, 224-226, 234, 235, 240, 241, 242, 243, 246
- dnevni migranti 138
dnevni nadničari 49, 54, 111, 113, 116, 136, 138, 157, 203, 211
dnevni nadničarski rad 53, 95, 110, 114, 137, 157, 163, 202, 208
dominikalna zemlja 32, 59, 60, 61, 64, 66, 67, 84
domobrani 178-179, 180, 181-182, 229
doseljavanje 33, 118, 140, 155-159, 212, 215, 245, 246
dražbe (prisilne) 90, 101, 103
društva (dobrovoljna) 158, 164, 170-176, 180
 v. nogometno društvo; vatrogasno društvo
društvo 9, 11, 12, 15, 17-18, 29, 33, 42, 45-46, 49, 56, 67-69, 73, 76, 87, 118, 125, 132, 133, 146, 147, 149, 161, 164, 169, 183, 184, 185, 186, 187, 199, 213, 216, 218, 219, 221, 224, 226, 235, 259
drvoprerađivački pogon/poduzeće 32, 159, 201, 258
 v. korištenje drva; šumsko poduzeće
dugovi 32, 98-101, 104, 133, 150, 151, 153-154, 159, 160
 v. dražbe; zaduženja
- elektrifikacija 216, 219, 220
- feudalizam 16, 32, 64, 87-89, 90-92, 95, 97, 98, 99, 105, 117, 125, 164
- gastarbeiter* 161-163, 214, 259
 v. radna migracija
- gazda 111, 112-113, 115, 138, 187, 211, 224, 251
- Hrastovačka kompanija 15, 70, 71, 72, 74-75, 77, 79-82
- Hrvatska seljačka stranka (HSS) 110, 169-172, 177, 185
- Hrvatski sokol 173-175, 176

- ideologija 29, 30, 178, 185, 221, 223, 224
imanje 20, 24, 28, 37, 39, 40, 41, 43, 49-50, 52-53, 54, 56, 57, 58-60, 63, 70, 73, 77-78, 92-93, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 115-116
imovina 20, 24, 25, 27, 28, 57, 66, 73, 79, 83-85, 91, 92, 98-100, 103-105, 107-110, 112, 123, 138
industrijalizacija/industrija 18, 26, 33, 34, 97, 105, 154, 177-257, 261
iseljavanje 18, 33, 34, 76, 118, 160, 161, 209, 211, 212, 214-215, 226, 243, 247, 259
iseljavanje u Ameriku 33, 160, 161
istočna kolonizacija 23-24
istraživanje na terenu (terensko istraživanje) 7, 11, 12, 30-31, 212, 258
istraživanje obitelji 7, 10, 17, 20, 30, 234, 240
izbori 112, 169, 173, 184-185, 226, 260
- Jugoslavenski sokol 171, 172, 176
- katastar 60, 82, 91, 92, 121, 132
kćeri 20, 28, 78, 83, 115 120, 149, 160, 212, 213, 234, 243, 248, 249, 250, 254, 255
kino 219-220, 249
kmet 10, 53, 62, 63-65, 66, 67, 75, 91, 165
kneževina 47-49, 68
kolektivizacija 28, 29, 33, 185-193, 202, 223
kolektivna imovina 20, 25, 83, 193
v. imovina
kolonizacija 42-43, 46
v. istočna kolonizacija
komunisti 180, 182, 184, 187, 189, 190, 192, 229, 230, 233, 260
kordonска služba 69, 73, 75, 130
korištenje drva 39, 40, 45, 62, 63, 73, 90, 96, 97-98, 100, 114, 132, 137, 142, 156-159, 191, 200, 201 207, 211, 258
krajišnik 10, 32, 33, 47, 48-49, 68-73, 75-79, 81, 86, 116-118, 123-126, 129-131, 133, 167
- kriza 25, 27, 32, 33, 67, 71, 76, 105-107, 129, 133-134, 136, 138, 143, 146, 147, 149, 150-154, 157, 159, 162, 163, 175, 178, 233, 260
v. agrarna kriza
kućna zadruga 16, 18-19, 20-21, 22, 85-86, 103-105, 107, 108, 111, 119, 126-127, 133-134, 152, 173, 234, 244, 245, 252, 256
v. broj generacija po kućanstvu; tipologija kućanstava; veličina kućanstava
kuluk 60
v. tlaka
kompanija 39, 48, 68, 70, 71-76, 79, 129
v. Hrastovačka kompanija
- livade 35, 36, 37, 39, 41, 50, 52, 58, 60, 61, 63, 81, 82, 107, 108, 109, 122, 123, 187, 191, 196, 197, 254
- mađarske obitelji 156
mediji 216, 218, 219, 220
v. kino; novine; radio; televizija
migracija
v. gastarbjter; dnevni migranti; radna migracija; odlazak u gradove
militariziranje 69
miraz 83, 98-99, 149, 250, 254-255
mirovine 203, 206, 210, 219, 246, 247, 261
v. penzije
mladi 18, 29, 60, 71, 111, 138, 146, 159, 161, 162, 164, 170, 171, 173, 174, 180, 203, 205-206, 212, 213, 214, 215, 219, 220, 221-226, 232-233, 246, 247-251, 252, 254, 256-257, 258, 259
mobilnost 33, 155-163, 164
modernizacija/moderniziranje 9, 10, 11, 17, 18, 26-29, 33, 48, 80, 97, 126, 138-139, 167, 173, 195-196, 197-198, 199, 233, 245-246
- mortalitet
v. stopa mortaliteta; smrtnost dojenčadi
- motoriziranje kućanstava 217, 221

nabavne i prodajne zadruge 189, 190, 191
naslijedstvo 23, 24, 85
natalitet
 v. stopa nataliteta
nevjesta 120, 149, 207, 219
Nezavisna Država Hrvatska (NDH) 16, 177-181, 183, 229, 230
nogometno društvo 171, 174-175
novine 101, 102, 103, 164, 173, 175-176, 216, 220-221

običajno pravo 18-19, 20, 24, 28, 49, 83-86, 103, 105, 233, 189, 190, 191
obitelj
 inokosna 234, 244
 kompleksna 98
 v. balkanska obitelj; češke obitelji, istraživanje obitelji; kućna zadruga; mađarske obitelji; židovske obitelji
obiteljska struktura 15, 16, 17, 19, 20-21, 22, 25-28, 32, 34, 54-56, 76-78, 83, 87, 95, 110, 113, 135, 150, 233-234, 235, 238, 240, 243, 244-245, 246, 247, 253
obnova (poslije II. svj. rata) 186-187, 189, 191-192, 217, 232
obrt 29, 32, 54, 79, 111, 139, 156-157, 159, 163, 200, 201-202, 205, 206, 207-208, 210
obvezno školovanje 165, 166, 168, 204, 222, 226
odlazak u gradove 212-215, 161, 200, 208, 217
općinski pašnjaci 52, 91, 100, 123, 137
oranice 35, 36, 37, 39-42, 59, 52, 58, 60, 61, 63, 79-82, 107, 108-109, 110
oružje 48, 69, 130, 180
Osnovni krajiški zakoni 70, 73, 76, 85-86, 117, 119, 128

partizani 179-182, 184, 200, 224, 229-230, 231, 233
pašnjaci 37, 38, 39, 41, 58, 60, 61, 81, 82, 91, 108, 110, 123, 138, 160, 187, 191, 193, 194, 196, 203, 247, 254
 v. općinski pašnjaci
penzije 203, 208, 211
plemenita općina 15, 41, 42, 45-46, 54, 61, 63, 65, 87, 89, 91, 100
podanici 23, 24, 32, 42, 45, 46-47, 54, 61, 62-64, 66, 67, 79, 84-85, 88-89, 90, 91, 125
podjela posjeda 24, 53-54
poljoprivreda 27, 29, 33-34, 54, 56-59, 78-81, 87, 101, 113-114, 121, 126, 132, 137-139, 142, 147, 151, 152-156, 159, 162-163, 178, 180, 185-194, 195-199, 202-204, 205-211, 223, 224, 251, 253, 259
poljoprivredna zadruga 169, 173, 190-198, 200, 221, 258
 v. nabavne i prodajne zadruge
poplave 37, 39-41, 57-58, 80, 97, 107, 124, 126, 199
porast broja stanovnika 17, 26, 44, 192, 118-119, 121, 134, 140-143, 146-147, 157, 159, 160, 212
porez 24, 30, 31, 32, 42, 45-48, 52, 54, 61-64, 79, 82-83, 87, 89, 90, 92, 100, 101, 105, 106, 123, 124, 130-131, 132-133, 149, 150, 151, 152, 169, 186-190, 196, 201-203, 212, 247
 porezno opterećenje 106, 123, 124, 130, 132, 152, 201, 203
porijeklo 20, 45, 155, 156, 170, 174, 180, 230
posjed 24, 26, 28, 32, 41, 42, 49-54, 60-61, 66, 72, 73, 75, 78, 79, 82, 84, 85, 87, 92-94, 95, 98, 99, 101, 104, 111, 114, 118, 121-122, 127-128, 130, 132, 136, 137, 140, 143, 149, 150, 160, 185-189, 191, 194, 196, 197
 v. podjela posjeda
pošta 32, 93, 96, 218, 220
potrošnja 79, 126, 203, 216, 218, 233, 256
pravo biranja/glasovanja 112, 169
prenapučenost (agrarna) 142, 147, 149, 152
prijevoz 38, 63, 70, 96, 98, 114, 137, 202, 208, 218
primanja 247, 251, 258
privreda
 v. industrija; obrt; poljoprivreda;

- ribarstvo; stočarstvo; svinjogoštvo; šumarstvo; vinogradarstvo
- profesionalno obrazovanje 256
- profesionalna orijentacija 204, 206, 208, 209
- radio 219
- radio-aparati 218-220
- radna migracija 33, 138, 140, 150-158, 159-161, 162, 208, 209, 214, 215, 259
- radna snaga 20, 46, 61, 64, 84, 113, 137, 156, 159, 163, 179, 194, 202, 214, 259
- regrutirani 32, 68, 71, 89, 116-117, 163
- regrutiranje 32, 48, 71, 72, 76, 85, 89, 177, 178, 261
- ribarstvo 81
- rodbina/rodbinstvo 20, 28, 56, 78, 83, 93, 116, 179, 184, 211, 212, 213, 215, 234, 253, 254
- v. kćeri, sinovi, zet(ovi)
- sajmovi 106, 111, 115, 195
- selište 42, 46, 49, 50, 60, 66, 84, 86, 89, 91-92
- Seljačka sloga 170-173, 176
- seoska inteligencija 111, 169, 175
- sinovi 20, 26, 28, 45, 55, 56, 77, 83, 102, 115, 147, 149, 212, 214, 234-235, 243, 244-247, 249, 254
- siromaštvo 113, 149, 157, 215
- sluge 10, 20, 32, 53, 57, 82, 110, 111, 113, 115, 137, 138, 157, 158, 159
- služavka (sluškinja) 115, 157, 158
- službeni konstitutivum 82-83
- smrtnost dojenčadi 147-148
- socijalističko društvo 17, 29, 183, 199, 216, 219, 221, 226, 260, 261
- socijalna diferencijacija 49-54, 139, 164, 170
- stanari 49, 52, 53, 114, 162, 215
- stočarstvo 59, 81, 115
- stoka 36, 37, 39, 49-50, 57, 58, 59, 73, 79, 81, 82, 96, 99, 107, 110, 113-114, 124, 132, 133, 136, 137, 138, 150, 153, 181, 182, 190, 191, 195, 198, 211
- stopa nataliteta 140-141, 142-146
- stopa mortaliteta (smrtnosti) 118, 134, 140, 142-147
- svučnik 83, 103, 104, 173
- svinjogoštvo 32, 38, 59, 81, 198
- v. žirenje
- škola 31, 33, 111, 132, 155, 156, 158, 163, 164-169, 171, 177, 181-183, 213, 219-226, 229, 248, 251, 254, 256
- školovanje
- v. obavezno školovanje
- šuma 35, 37-39, 41, 43, 44, 52, 57-58, 59-65, 78, 81, 82, 90, 91, 97, 98, 100, 108-109, 110-114, 122-123, 129, 131-133, 137, 156, 158, 159, 180, 198, 201, 207
- šumarsko poduzeće 32, 97-98, 102, 156, 165, 180, 200-201, 204, 220
- v. drvoprerađivački pogon/poduzeće; korištenje drva
- šumarstvo 98, 156
- tehniziranje 30, 33, 185-186, 194, 195, 197, 216, 218
- televizija 216, 219
- televizor 216, 220, 221, 223, 232
- tipologija kućanstava 240-241
- tlaka 32, 46, 61-64, 66-67, 73, 79, 84, 87, 88, 90, 92
- trgovište 38, 59, 78, 115
- tržište 48, 59, 79, 98, 105, 106, 133, 150, 151, 178, 194, 195, 258
- tržnica 195, 213
- učitelji 131, 155, 158-159, 165-169, 170, 175-176, 177, 208, 216, 219, 221-224, 256
- uniforma 48, 69, 117, 224, 229
- uprava Vojne krajine 21, 47, 48, 49, 67, 68, 76, 78, 117, 123, 128, 129, 130, 131
- urbar 47, 66, 67, 84, 87
- Urbarijalna komisija 54, 57, 61, 62, 67
- Urbarijalna regulacija 47, 50, 62, 63, 66, 67, 76, 84
- ustaše 172, 178-182, 183, 185, 229-230, 231

- vatrogasno društvo 158, 170-171, 175
veličina kućanstava 20, 21, 25, 26, 55, 56,
57, 77, 93, 102, 119, 134, 235, 236-240
vinograd/vinogradarstvo 35, 37, 38, 57,
59, 62, 65, 81, 89, 90, 107, 108-109,
113, 163, 247
Vlasi 44
vlastelini/vlastela 21, 23, 24, 32, 42-43,
45-47, 53, 59-68, 79, 84-85, 89-92, 95,
100, 101, 103, 165
vlastelinstvo 15, 21, 41-43, 45-47, 50, 52-
56, 58-59, 60-64, 66-68, 78, 87-88, 90,
98, 100, 118
vojna služba 15, 32, 39, 47-49, 68-74, 75,
76, 78-79, 82, 85-86, 117, 125, 128,
129, 130-131, 140, 161-163, 166, 167,
177, 179
vojno leno 47, 75, 118
vojnokrajiški sistem 18, 32, 33, 45-48,
67-69, 73, 75, 76, 116-118, 125, 127,
128-131, 133, 164

zabrana diobe 84, 100, 103-104, 105
zadruga
 v. kućna zadruga; poljoprivredna
zadruga
- zaduženje 27-28, 100, 107, 133, 149, 150,
151, 152, 153
 v. dugovi
zanat 54, 79, 111, 139, 156, 162, 213
zarada 27, 48, 53, 54, 58, 59, 73, 92, 98,
105, 110, 114, 126, 132, 133, 136-137,
138, 140, 151, 152, 154, 156, 159-160,
189, 199, 202-203, 207-208, 214, 246,
251
zemljarina 92, 106, 124, 133
zemljište 17, 27, 28, 32, 41, 51, 52, 54, 58,
60-61, 75-76, 79, 82-85, 89, 91, 92, 93,
94-95, 96, 98-99, 100, 101, 107, 110,
117, 11-123, 126, 130, 132, 139, 174,
186-187, 190, 191
 v. cjepljanje zemljišta
zet(ovi) 253

želiri 52, 32, 49, 53
željeznica 32, 96-98, 102, 105, 106, 114,
125, 156, 159, 161, 180, 183, 201, 204,
208, 220, 247
ženidba 20, 72-73, 83, 146, 244, 246, 250,
254, 255
židovske obitelji 139, 155, 158, 173-174,
175, 178, 180, 230
žirenje 38, 100, 113, 132

Popis fotografija, karti, ilustracija i grafičkih prikaza

Fotografija1: Pogrebna povorka u Bobovcu 1961g.	183
Fotografija 2a: Drljača s konjskom spregom u Lekeniku	186
Fotografija 2b: Dvije lekeničanke pri poljskom radu	186
Fotografija 3: Red kuća u Bobovcu 1962. g.	188
Fotografija 4: Zajednički rad u Lekeniku	192
Fotografija 5: Kombajn poljoprivredne zadruge Lekenik	196
Fotografija 6: Dvije žene pri radu u drvoprerađivačkom poduzeću u Lekeniku	201
Fotografija 7: Radnički autobus u Lekeniku	204
Fotografija 8: Bicikli pred gostonicom u Bobovcu	217
Fotografija 9: Učenik pred izloženim sastavima najmlađih učenika lekeničke škole	222
Fotografija 10a: Popravak krova na staroj kući u Bobovcu	226
Fotografija 10b: Zajednički rad na gradnji tradicionalne bobovačke kuće od hrastovine	226
Fotografija 11a: Stara lekenička kuća u turopoljskom stilu	227
Fotografija 11b: «Moderna» lekenička kuća s početka 1960-ih godina	227
Fotografija 11c: Gospodarski trakt lekeničke kuće od opeke iz međuratnog razdoblja	228
Fotografija 12: Lekeničanka s vojnikom i regrutom Jugoslavenske narodne armije	231
Fotografija 13: Lekeničke žene i mladi pri odmoru na početku 1960-ih godina	246
Fotografija 14: Svadbena svečanost u Lekeniku	249
Fotografija 15: Bobovčanke donose hranu radnicima	252
Fotografija 16: Bobovčanke i djeca poslije blagdanske mise	286
Karta 1: Područje između Zagreba i bosanske granice (kraj 20. st.)	15
Karta 2: Civilna Hrvatska i civilna Slavonija kao i hrvatsko-slavonska Vojna krajina krajem 18. st.	16
Ilustracija A: Turopoljska kuća od hrastovine sagrađena na prijelazu 18. u 19. st.	36
Ilustracija B: Skica tipične bobovačke stambene zgrade od hrastovine sagrađene na prijelazu 18. u 19. st.	40
Dijagram 1: Krivulja podjele zemljišnog posjeda (ha) lekeničkih obitelji 1780.	53
Dijagram 2: Starosna dob običnih krajišnika Hrastovačke kompanije 1819.	71
Dijagram 3: Krivulja podjele zemljišta (ha) lekeničkih obitelji 1861.	95
Dijagram 4: Krivulja podjele zemljišta (ha) bobovačkih obitelji 1860.	122
Dijagram 5: Stopa nataliteta i mortaliteta u Hrvatskoj (na 1.000 stanovnika)	145
Dijagram 6: Broj generacija po kućanstvu u Lekeniku 1961.	243
Dijagram 7: Broj generacija po kućanstvu u Bobovcu 1961.	243
Dijagram 8: Rodbinski odnos sa starješinom u Bobovcu 1961.	253

Popis tablica

Tablica 1: Zemljišni posjed lekeničkih obitelji 1780.	51
Tablica 2: Zemljišni posjed lekeničkih inkvilina 1780.	52
Tablica 3: Broj oženjene braće i sinova u Turopoljskom Lekeniku, koji u kućanstvu žive zajedno sa starješinom.....	55
Tablica 4: Ženidba i služba u Bobovcu 1819.	72
Tablica 5: Izvadak iz konskripcije bobovačkih muškaraca 1768.	74
Tablica 6: Broj enroliranih muškaraca Hrastovačke kompanije od 1769. do 1810.	75
Tablica 7: Broj stanovnika i prosječna veličina kućanstva u selima bobovačke okoline oko 1770.g	77
Tablica 8: Oranice u Hrastovačkoj kompaniji 1810.	80
Tablica 9: Prinosi gospodarstava Hrastovačke kompanije u razdoblju od 1789. do 1810.	80
Tablica 10: Podjela livada, oranica, pašnjaka i šumskih površina Hrastovačke kompanije 1810.	81
Tablica 11: Prosječan zemljišni posjed kućanstava Hrastovačke kompanije 1810.	82
Tablica 12: Broj stanovnika u Lekeniku od 1771. do 1853.	88
Tablica 13: Broj stanovnika u ponekim susjednim lekeničkim općinama od 1818. do 1848.	88
Tablica 14: Lekeničke obitelji i njihov zemljišni posjed 1861.	94
Tablica 15: Plaćanja lekeničkih seljaka plemenitoj općini Turopolje 1854.	100
Tablica 16: Broj kućanstava, stanovnika i prosječna veličina lekeničkih kućanstava od 1857. do 1890.	102
Tablica 17: Porast poreza i pad cijena u Hrvatskoj/Slavoniji od 1872.-1874. do 1883. – 1885.	106
Tablica 18: Pravna dioba zadruge Dumbović iz Turopoljskog Lekenika 1883.	108
Tablica 19: Razvoj broja stanovnika u Bobovcu od 1820. do 1857.	119
Tablica 20: Broj članova u bobovačkim kućanstvima 1860.	120
Tablica 21: Bobovačka kućanstava i njihov posjed 1860.	121
Tablica 22: Diobe kućanstava u Bobovcu od 1848. do 1860.	127
Tablica 23: Zemljišni posjed bobovačkih kućanstava podijeljen u razdoblju od 1848. do 1860. – prije i poslije diobe	127
Tablica 24: Broj kućanstava, stanovnika i prosječna veličina kućanstava u Bobovcu od 1857. do 1890.	134
Tablica 25: Broj oženjenih parova i udovaca/ica u bobovačkim kućanstvima 1893.	135
Tablica 26: Porast broja stanovnika u Hrvatskoj/Slavoniji (uključujući Vojnu krajinu) između 1840. i 1914.	140
Tablica 27: Porast broja stanovnika u Lekeniku između 1869. i 1910.	141
Tablica 28: Porast broja stanovnika u Bobovcu između 1869. i 1910.	141
Tablica 29: Natalitet, mortalitet i prirodni prirast u Bobovcu između 1869. i 1910.	142
Tablica 30: Natalitet, mortalitet i prirodni prirast u Lekeniku između 1880. i 1910.	142
Tablica 31: Broj rođenih u Lekeniku između 1910. i 1920.	143
Tablica 32: Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodni prirast u Lekeniku između 1880. i 1910.	143
Tablica 33: Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodan rast u Bobovcu između 1900. i 1948. g.....	144

Tablica 34: Prosječna dob udaje žena u Lekeniku i Bobovcu (prva udaja) od 1859. do 1948.....	145
Tablica 35: Prosječna dob ženidbe muškaraca u Lekeniku i Bobovcu (prva ženidba) od 1859. do 1948.	146
Tablica 36: Razvoj smrtnosti dojenčadi u Lekeniku od 1879. do 1933.	148
Tablica 37: Razvoj smrtnosti dojenčadi u Bobovcu od 1867. do 1933.	148
Tablica 38: Prisilne dražbe seoskih imanja u Hrvatskoj 1886.-1904.	150
Tablica 39: Kreditna zaduženja hrvatskih seljaka s obzirom na veličinu njihovog gospodarstva 1932.	153
Tablica 40: Tvornice u Jugoslaviji i u Banskoj Hrvatskoj prema godini osnutka	154
Tablica 41: Broj iseljenika na 1.000 stanovnika u Hrvatskoj od 1900. do 1913. g	160
Tablica 42: Zemljišni posjed bobovačkih kućanstava 1961.	188
Tablica 43: Zemljišni posjed lekeničkih kućanstava 1961.	189
Tablica 44: Udio državnih dobara, kolektivnih pogona i privatnih kućnih gospodarstva u korištenju poljoprivrednih površina i oranica u Hrvatskoj od 1949. do 1951.	193
Tablica 45: Promjene u zaposlenosti u Lekeniku između 1948. i 1961. (starještine, muškarci, odnosno žene iznad 14. god. života)	205
Tablica 46: Zaposlenost lekeničkih žena 1948. i 1961. u privredi (između 14. i 35. odnosno iznad 35. god. života)	206
Tablica 47: Zaposlenost lekeničkih muškaraca 1948. i 1961. u privredi (između 14. i 35., odnosno iznad 35. god. života)	206
Tablica 48: Promjene u zaposlenosti u Bobovcu između 1948. i 1961. g.....	210
Tablica 49: Zaposlenost bobovačkih muškaraca 1948. i 1961. u privredi (između 14. i 35., odnosno iznad 35. god. života)	235
Tablica 50: Broj kućanstava, stanovnika i prosječna veličina kućanstava u Lekeniku od 1857. do 1961. g	235
Tablica 51: Broj kućanstava, stanovnika i prosječna veličina kućanstava u Bobovcu od 1857. do 1890. g	235
Tablica 52: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1931.	235
Tablica 53: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1948.	236
Tablica 54: Broj ukućana u lekeničkim kućanstvima 1961.	237
Tablica 55: Broj ukućana u bobovačkim kućanstvima 1948.	238
Tablica 56: Broj ukućana u bobovačkim kućanstvima 1961.	238
Tablica 57: Tipologija kućanstva za Lekenik i Bobovac 1948.	239
Tablica 58: Tipologija kućanstva za Lekenik i Bobovac 1961.	241
Tablica 59: Prosječna dob sklapanja braka lekeničkih žena i muškaraca (prvo sklapanje braka) od 1879. do 1961.	249
Tablica 60: Prosječna dob sklapanja braka bobovačkih žena i muškaraca (prvo sklapanje braka) od 1859. do 1948.	254
Tablica 61: Razvoj broja stanovnika u Lekeniku i Bobovcu nakon Drugoga svjetskog rata	258

Prof. dr. sc. **Hannes Grandits** predaje i istražuje na Institutu za povijesne znanosti Sveučilišta Humboldt u Berlinu kao profesor za jugoistočnoeuropsku povijest. Do sada je objavio i/ili uredio sljedeće knjige:

Conflicting Loyalities in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation Building, London: Tauris Academic Studies (Library of Ottoman Studies, Vol. 28) 2011. (uredio s Nathalie Clayer i Robertom Pichlerom);

Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s), Budapest/New York: CEU Press 2010. (uredio s Karin Taylor);

Family, Kinship and State in Contemporary Europe (Vol. 1). The Century of Welfare: Eight Countries, Frankfurt: Campus 2010. (uredio);

Herrschaft und Loyalität in der spätmittelalterlichen Gesellschaft. Das Beispiel der multi-konfessionellen Herzegowina, Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag 2008.;

Distinct Inheritances. Property, Family and Community in a Changing Europe, Münster/Berlin: LIT Verlag (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia) 2004. (uredio s Patrickom Headyjem);

Birnbaum der Tränen. Lebensgeschichtliche Erzählungen aus dem alten Jugoslawien, Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag 2003. (uredio s Karlom Kaserom);

Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb: Srpsko Kulturno Društvo Prosvjeta 2003. (uredio s Karlom Kaserom i Siegfriedom Gruberom)

Familie und sozialer Wandel im ländlichen Kroatien (18.-20. Jahrhundert), Wien/Köln/Weimar: Böhlau Verlag 2002. (= Zur Kunde Südosteuropas Bd. 32)

9 789531 754293